

La ciutat horitzontal

Urbanisme i resistència
en un barri de cases barates de Barcelona

Stefano Portelli

25

La ciutat horitzontal

*Urbanisme i resistència
en un barri de cases barates de Barcelona*

La ciutat horitzontal

*Urbanisme i resistència
en un barri de cases barates de Barcelona*

Equip de recerca:

Manuel Delgado, *coordinador*

Isabel Cadenas

Sandra Capdevila Sardaña

Núria Sánchez Armengol

Stefano Portelli

Ulrike Viccaro

Generalitat de Catalunya
Departament de Cultura

Barcelona, 2015

Biblioteca de Catalunya. Dades CIP

Portelli, Stefano

La Ciutat horitzontal : urbanisme i resistència en un barri de cases barates de Barcelona. – (Temes d'etnologia de Catalunya ; 26)

Bibliografia

ISBN 9788439393474

I. Catalunya. Departament de Cultura II. Títol III. Col·lecció: Temes d'etnologia de Catalunya ; 26

1. Barris perifèrics – Catalunya – Barcelona 2. Habitatge públic – Catalunya – Barcelona

3. Associacions de veïns – Catalunya – Barcelona – Història 4. Bon Pastor (Barcelona, Catalunya) – Història

711.585(460.23 Ba Barcelona)

351.778.532(460.23 Ba Barcelona)

316.334.54:061.239(460.23 Ba Barcelona)

Aquesta monografia és el resultat d'un treball d'investigació fet entre els anys 2009 i 2012 en el marc de l'Inventari del Patrimoni Etnològic de Catalunya (IPEC) que duu a terme el Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. La majoria del material recollit i catalogat es troba disponible al web <http://laciutatathoritzontal.org>.

Aquesta obra ha estat editada per la Direcció General de Cultura Popular, Associacionisme i Acció Culturals del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. L'ús dels continguts d'aquesta obra està subjecte a una llicència de Reconeixement – No Comercial – Sense Obra Derivada (by-nc-nd) de Creative Commons. Se'n permet la reproducció, distribució i comunicació pública sempre i quan no sigui per a usos lucratiu i no es modifiqui el contingut de l'obra. Per veure una còpia de la llicència, visiteu <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.ca>

Autor dels textos: Stefano Portelli

Revisió lingüística: Gabinet Tècnic del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya

Disseny de la col·lecció: Azúa / Ancochea

Fotografia de la coberta: Núria Sánchez Armengol. Detall de les cases del carrer Ardèvol, abans del seu enderrocament al 2010.

Compaginació: Entitat Autònoma del Diari Oficial i de Publicacions

Primera edició: novembre 2015

Dipòsit legal: B 24631-2015

ISBN: 978-84-393-9347-4

SUMARI

INTRODUCCIÓ / 7

- Pregunta-ho a la pols / 7
- Lluita social, espai i cultura popular / 12
- Mite negatiu i recerca col·laborativa / 17

1. PER A UNA HISTÒRIA DE LES CASES BARATES / 29

- 1.1. Barcelona ciutat industrial. L'onada de migrants i el perill del contagi proletari / 31
- 1.2. *Un exquisito lunch*. Entre l'assistencialisme i l'especulació immobiliària / 38
- 1.3. La Guerra Civil comença a les cases barates: cultura obrera i lluita social a Vilabesòs / 52
- 1.4. Un barri represaliat: el Bon Pastor i les ovelles esgarriades / 66
- 1.5. Noves construccions i nous veïns: del porciolisme a la gran nevada de 1962 / 81
- 1.6. Nova militància política / 96
- 1.7. L'esquerra al poder / 106

2. LA MATEIXA HISTÒRIA, DES DE DINS / 109

- 2.1. *Entonces se deshizo to'*: l'arribada a les cases barates / 109
- 2.2. *¡Nosotros no venimos de Montjuïc!* / 118
- 2.3. Dues famílies del Poblenou / 126
- 2.4. Flamenc al carrer 18 / 131
- 2.5. Entre el carrer Seròs i el riu / 141
- 2.6. A les fàbriques / 152
- 2.7. De l'estraperlo a l'heroïna; de Los Quijotes als Avis del Barri / 159

3. ETNOGRAFIA A BON PASTOR / 173

- 3.1. El barri avui / 173
- 3.2. Una *gran família aquí*: la vida a la porta / 176
- 3.3. Un petit poble: el *chafarderío* com a fet social total / 186

- 3.4. *Las casas son nuestras*: manteniment del barri i mite de la marquesa / 190
- 3.5. Qui hi viu a les cases barates? El mite dels *materials sobrants* / 204
- 3.6. Païos, gitanos i *garrulos* / 213
- 3.7. Etnotècniques de resolució dels conflictes / 227
- 3.8. La distància: dues narratives que no es trobaran mai més / 238
- 3.9. Cap a l'enderroc / 250

4. LA LLUITA CONTRA LA REMODELACIÓ DE BON PASTOR / 253

- 4.1. Un nou desenvolupisme / 256
- 4.2. L'ogre de la remodelació: un conte per a adults / 261
- 4.3. Una nova Guerra Civil? Interpretacions del conflicte i batalla mediàtica / 270
- 4.4. Viure en una zona de transició. Desnonaments i enderrocs / 284
- 4.5. Pels que diuen que aquí els okupes "no pintem res": els néts del barri / 290
- 4.6. Què volen aquesta gent, que truquen de matinada? / 299
- 4.7. La crisi econòmica, *Repensar Bonpastor* i l'últim "assalt a les cases" / 306

5. L'IMPACTE SOCIAL DE LES TRANSFORMACIONS URBANES / 319

- 5.1. Cap a l'altre barri / 323
- 5.2. La caiguda de les etnotècniques: desarticulació de les defenses / 337
- 5.3. El present com a pèrdua: necessitats induïdes / 350
- 5.4. La *fine del mondo* / 362
- 5.5. Zona de Fumadores Paranoïcos: històries de la rebotiga de Barcelona / 375
- 5.6. Una mort i un naixement en un bloc de pisos protegits.
Un barri amb futur / 387

6. CONCLUSIONS: ANTROPOLOGIA HORIZONTAL / 393

- Alba de Sant Joan, 2007 / 393
- La *quiebra* de la ciutat horitzontal / 395
- Cap a l'horitzontalitat etnogràfica / 405

BIBLIOGRAFIA, ALTRES RECURSOS DOCUMENTALS I ENTREVISTES / 417

AGRAÏMENTS / 447

Introducció

Pregunta-ho a la pols

Les màquines van arribar al barri a l'abril de 2007. A cada enderroc, els habitants s'aplegaven en un racó darrere els tancats de ràfia de les cases que s'anaven a enderrocar, intentant a la vegada mirar i no mirar, sovint sense ni tan sols comentar res entre ells. Les retroexcavadores treballaven lentament, però amb decisió, al compàs del xiulet estrident, aixecant núvols de pols entre els quals es veien caure les bigues de ciment dels sostres, els fils que aguantaven els contrasostres, els interiors enrajolats; tot sota la pluja de les mànegues que rebaixaven la pols, perquè no sortís de les tanques. Una de les màquines lluia pel darrere una pintada que deia *Greenpeace* només amb una "e", tot i que ningú no en va fer gaire cas. Tant pels que estaven a favor, com pels contraris a la renovació urbanística del barri, era difícil creure que realment estiguessin enderrocant les cases barates.

Per sota del carrer Ardèvol, entre els carrers i les places de les sis-centes cases que encara quedaven en peu, la vida seguia aparentment igual que sempre. La zona anomenada "primera fase", en canvi, s'estava convertint en una frontera. El paisatge uniforme, ordenat i familiar que havíem descobert tres anys enrere, havia quedat esponjat amb inhòspits solars de terra, resultat de l'enderroc de les primeres illes. Els cotxes no gosaven aparcar-hi a sobre, com si encara els habitants no volguessin assumir que aquelles cases ja no hi eren. Els tres blocs que quedaven en peu en la zona, al carrer Àger i al voltant del carrer Albí, blancs sota el sol de l'estiu, se sumaven a la desolació circumdant, amb portes i finestres tapiades, canonades trencades gotejant a la calçada, sostres foradats i totes les parets brutes de pintades agressives. L'espai obert, la pols, les mirades estranyes des de les finestres de dalt, la falta d'ombra, ens feien sentir en una pel·lícula del *far west*: una sensació comuna a molts llocs de la perifèria de Barcelona, durant aquells anys de transformació urbana.

Vista general del barri de cases barates de Bon Pastor, abans de l'inici dels enderrocs. Carola Pagani, 2005

La nit de Sant Joan, amb els pocs habitants que continuaven vivint en les cases d'aquesta primera zona d'enderrocs, vam fer una foguera just a sobre d'un dels descampats. Feia dos anys que l'ordenança municipal sobre el civisme prohibia encendre focs, beure alcohol i posar música al carrer, vetant de fet la celebració tradicional de la festa del solstici. Les explosions dels petards ressonaven per tot el barri des de feia alguns dies, però de fogueres, a la "primera fase", només hi havia aquesta. Celebrar Sant Joan al carrer, entre les cases a mig enderrocar, era una provocació, cap al veïnat i cap a l'Administració de la ciutat. Amb esprai vermell, sobre la façana d'algunes de les cases encara habitades, els veïns havien escrit "seguimos viviendo", tot i que entre runa i tensions: un missatge de resistència, contra l'enderroc i contra l'Ajuntament que l'estava executant.

La major part dels habitants de la zona, ja traslladats als nous pisos, es preparaven per passar la seva primera nit de Sant Joan en vertical, dinant als menjadors o tirant petards des dels balcons. Però les poques famílies que havien decidit resistir a l'ordre municipal de deixar les cases se sentien observades, imaginant les mirades dels seus antics veïns des de dalt, darrere les noves finestres brillants i impenetrables a les mirades. La presència dels nous blocs era invasiva, i feia encara més desolador el paisatge de runa que els envoltava. Mentre ressonaven els petards, vam parar

junts la taula sobre el que abans era el carrer Albiol: un petit carreró per a vianants entre dues fileres de cases barates, de les quals en aquell moment només en quedava un costat. Una dona rossa va portar a la taula una olla de cargols; el seu marit va connectar l'aparell de ràdio allargant un cable fins a dins de casa, i va encendre la música –la rumba omnipresent. Vam anar seient al voltant de la taula, rient i un pèl preocupats per les bromes d'un dels veïns ja força borratxo, i per la insistència d'unes nenes del barri que intentaven aixecar-li la faldilla a una de les nostres col·legues; mentrestant, alguns joves aplegaven fusta per avivar el foc al descampat del davant. Una pintada negra sobre la paret deia: “Prou pressions, volem viure tranquils”. Les famílies “resistents” havien denunciat més d'un cop el *mobbing* que havien sofert per fer-los oblidar les seves reivindicacions. No havien rebut resposta, però s'animaven entre ells i feien pinya al voltant de la senyora Paca, la més anciana; declaraven que no volien cedir, que tenien raó, i que guanyarien. “Quan la guerra –deia Paca– almenys sabies per quin costat et venien les bombes: era una guerra, i t'ho esperaves. Però ara no estem en guerra: i els pals ens arriben de tots costats.”

Les rialles i l'alegria de la festa es barrejaven amb les constatacions amargues sobre el paisatge desolador que ens envoltava. La celebració obstinada d'una festa ara gairebé prohibida, símbol del que havia estat el barri i la seva comunitat, servia per reafirmar no només la voluntat que sobrevisqués aquell ritual, sinó l'arrelament i la importància de tot el món que s'estava esvaint sota els cops de les retroexcavadores i de les prohibicions municipals. El món de les cases barates estava caient lentament i inexorable, i aquest petit grup d'inquilins se sentia investit d'una missió de rescat i resposta a qui l'estava destruint. Amb una foguera solitària enmig de la runa, les famílies amb les quals ens havíem unit, i que havien resistit la primera onada de desnonaments, no lluitaven tant per defensar les seves cases, destinades ja a caure en tot cas, sinó per salvar la memòria del seu barri i de la seva història: una història que la renovació urbana de Barcelona estava condemnant a la demolició, i a l'oblit.

“Què era Bon Pastor? Pregunta-ho a la pols” van escriure dues companyes del nostre grup a la revista *Infograma* de Santa Coloma, aquell mateix any 2007.¹ La demolició de les cases barates de Bon Pastor –el més gran dels primers quatre

¹ El títol és una paràfrasi d'*Ask to the dust* (1939), novel·la de John Fante sobre la gran depressió americana.

grups d'habitatge social de Barcelona, construïts amb l'Exposició Universal de 1929– és una història que se situa a la perifèria extrema: tant sobre el plànol de la ciutat, com dintre de l'ordre del discurs. Possiblement cap projecte de transformació de tanta envergadura, entre els que van marcar el començament de mil·lenni a la capital catalana, va ser tan profundament desconegut i malinterpretat per la població de la ciutat: a cap altre barri la “narrativa legitimadora”, que les autoritats municipals van emprar per justificar l'actuació urbanística, va calar tan a fons dintre de l'opinió pública. Presentant com un “procés participatiu” la decisió unilateral d'enderrocar gairebé 800 habitatges socials de planta baixa per substituir-los amb mil pisos de nova construcció, un ajuntament d'esquerres havia aconseguit tergiversar radicalment la història i els significats que els habitants del barri associaven al seu territori, suplantant-los amb una construcció retòrica que movia sentiments molt arrelats en la consciència col·lectiva.²

Aquest treball és el resultat d'un contacte mantingut al llarg de molts anys pel nostre grup d'investigadors –el Grup de Treball Perifèries Urbanes de l'Institut Català d'Antropologia– i un grup d'habitants del barri de Bon Pastor contraris al projecte de demolició de les cases barates. A l'origen del nostre apropament al barri va haver-hi la necessitat, expressada localment, de trobar noves eines per oposar-se a la planificació urbanística; una recerca sobre la història, la cultura i les formes de vida associades a les cases barates va veure's clarament com una forma de defensar el patrimoni immaterial del barri, associat a la forma urbana de la qual el Bon Pastor era un dels últims exemplars existents a Barcelona. Per això, tot aquest treball se situa a mig camí entre la investigació i l'activisme polític; en línia amb la tendència global d'antropologia implicada –*engaged anthropology*– que està prenent peu en les últimes dècades, l'etnografia es converteix en una aportació a un moviment que s'oposa a la planificació urbanística contemporània, estudiant les “conseqüències humanes” de processos globals.³ Contemporàniament, abordant la història “de llarga durada” d'un dels barris històrics de l'anarquisme barceloní, que va ser contrafort de les lluites socials de Barcelona durant gairebé un segle, aquest treball pretén aclarir les dinàmiques de conquesta i pacificació dels espais

² Fins i tot en el moment de la publicació d'aquest treball, pocs barcelonins saben que a les cases barates de Bon Pastor encara viuen, pagant regularment el lloguer, unes 350 famílies, és a dir la meitat de la seva població inicial. Sobre l'estigmatització territorial en àmbit urbà, vegeu Wacquant, 1999, 2007, i més endavant, vegeu la pàg. 238-250.

³ Bauman, 1999. Respecte a l'*engaged anthropology*, Hale, 2006; Low, Merry, 2010; Herzfeld, 2010.

rebels i impermeables al control institucional; l'operació urbanística s'analitza així sota l'òptica del *revengisme*, teoritzat pel desaparegut Neil Smith, però també dintre del projecte col·lectiu de construir una *antropologia anarquista*, sobre el qual molts investigadors treballen des del canvi de mil·lenni.⁴

La recerca es va poder fer concretament en el marc de les convocatòries de l'Inventari del Patrimoni Etnològic de Catalunya, entitat dependent del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, en particular amb un contracte que l'Associació Avis del Barri de Bon Pastor va signar pels anys 2009-2012. L'equip va ser coordinat pel professor Manuel Delgado de la Universitat de Barcelona, i integrat per dos antropòlegs (Stefano Portelli, Núria Sánchez Armengol), una historiadora (Ulrike Viccaro), una arquitecta (Isabel Cadenas) i una habitant de les cases barates (Sandra Capdevila Sardaña). Moltes persones més hi van contribuir: des de l'àmbit de l'activisme social, des de l'àmbit dels estudis urbans, des de la Junta Directiva de l'Associació Avis del Barri, i de molts altres cercles d'habitants del barri i de barris propers. Com explicarem, aquesta convergència de forces no va ser fàcil de gestionar: la multiplicitat de punts de vista, de referents i interessos en joc feia que ajuntar tots els esforços en un treball col·lectiu sovint ens semblés impossible. Al mateix temps, un objectiu comú va fer de pont entre aquestes diferències: la necessitat de construir un discurs crític sobre la ciutat i les cultures que la integren, que ajudés a oposar-nos als estereotips dominants i al "mite de la marginalitat", amb el qual es legitimaven totes les intervencions urbanes destructives i impopulars.⁵

Així conclouen Núria Sánchez Armengol i Ulrike Viccaro l'article d'*Infograma* respecte a la demolició de Bon Pastor:

Malgrat tot, confiem que la versió que el fa desaparèixer, la que diu que era un barri degradat i obsolet que no encaixava amb la modernitat de l'actual model Barcelona, podrà ser contrarestada per la dels que el vam conèixer: la que ens recorda que no fa gaire el Bon Pastor era un dels últims indrets de la ciutat on els carrers servien per alguna cosa més que per anar d'un lloc a un altre. Abans que el no-res s'apoderi del barri i del seu record, com ho ha fet en molts altres indrets de la ciutat, prenem notes que deixin constància que va ser un barri aixecat i mantingut per les lluites dels qui hi van viure, quan a la ciutat encara es produïa alguna cosa més que disseny i superficialitat.⁶

⁴ Sobre el revengisme urbà: Smith, 2013 (1996). Respecte a l'"antropologia anarquista, que gairebé existeix", Graeber, 2011(2004); Roca (ed.), 2008.

⁵ Perlman, 1976.

⁶ *Infograma*, núm. 53, 2007.

Lluita social, espai i cultura popular

Vam fer les primeres entrevistes a l'estiu del 2004, amb l'objectiu d'esbrinar si era cert que, com feia creure la premsa, els habitants de les cases barates desitjaven l'enderroc del seu barri. El Patronat havia dividit el mapa de la remodelació en quatre "fases", d'uns 150-200 habitatges cadascuna; vam escollir la "primera fase", les 145 cases més properes al centre de Sant Andreu, per fer aquestes entrevistes. Els seus habitants eren els que primer havien d'entrar en el viu del procés d'enderroc i real·lotjament als nous pisos.

Com a molts barris en transformació a la Barcelona d'aquells anys, una retòrica celebrativa acompanyava les demolicions massives i les noves construccions que anaven modificant ràpidament la fesomia de la ciutat. Era l'època del Fòrum de les Cultures de 2004, promogut per l'alcalde socialista Joan Clos (ara president del programa internacional UN-HABITAT de les Nacions Unides); algunes veus crítiques ja ressaltaven l'abús d'urbanisme que es va fer manifest en la dècada següent. Una genèrica continuïtat discursiva lligava la propaganda de les noves actuacions del "model Barcelona" a l'entusiasme de les Olimpíades del 1992, justificant així la demolició d'enormes extensions de territori metropolità. El mateix David Harvey havia evidenciat la contradicció representada pel fet que la popularitat internacional de Barcelona estava causant la desaparició de moltes de les zones que li havien permès assolir aquesta popularitat, és a dir molts dels barris que conformaven les arrels del seu "capital simbòlic".⁷

Aquestes transformacions van arribar a mobilitzar les consciències fins i tot d'alguns antics defensors del "model". L'urbanista Jordi Borja, per exemple, proper a l'Administració des de la transició democràtica, el 2005 va escriure que els barcelonins sentien un cert "malestar urbà": "L'encant dels anys 80, el moment màgic del 92, el consens actiu que havia suscitat l'urbanisme llavors, ja ha passat". No obstant la popularitat internacional i la indubtable qualitat de vida que la ciutat seguia oferint, els seus habitants "se senten progressivament expropiats de la seva ciutat [...]. La ciutat s'ha fet 'global' i els ciutadans 'locals' se senten expropiats".⁸

⁷ Harvey, 2002: "[...] la gentrificació desplaza los habitantes históricos y destruye el tejido urbano antiguo, y Barcelona pierde algunos de sus signos distintivos".

⁸ Borja, 2005. Vegeu també Borja, 2009:145. Les crítiques envers el "model Barcelona" van generalitzar-se en els anys següents: el 2012 el Museu d'Art Contemporani de Barcelona (MACBA) va organitzar un cicle de conferències amb el títol *Barcelona del model a la marca, de la marca a la crisi*, amb

El nostre grup de recerca ja portava un temps entrevistant ciutadans de Barcelona efectivament “expropiats” de les seves cases i llocs de treball, i la paraula emprada per Borja ens ressonava més que com una metàfora. Noves construccions s’estenien per l’àrea metropolitana engolint el teixit urbà preexistent com el *no-res* que avança: grans forats s’obrien al mig de la ciutat, que recordaven Mostar sota les bombes, o Berlín després de la caiguda del mur. Per un costat nous edificis d’oficines o gratacels s’alçaven amb rapidesa impressionant; per l’altre, els nens jugaven durant anys entre muntanyes de runa.⁹ En aquests territoris afectats, el “malestar urbà” assumia un caràcter d’alarma, d’urgència, que sovint arribava al llindar del patiment i del trauma.

En una de les entrevistes més impactants que vam fer en la “primera fase” el 2004, una dona quasi cega del carrer Granadella, que va ser desnonada tres anys més tard, ens va descriure tota l’operació amb aquestes paraules:

María Martínez Cánovas: Hemos estado abandonados; nos han cobrado lo que han querido; y luego después, no quieren ahora más que robarnos. Eso es robarnos: robarnos la dignidad y robárnoslo todo: porque ¡son unos ladrones! Dígaselo que lo he dicho yo: a mí me importa un pito que se lo digas. Porque esto no se hace con las personas. Lo que hubieran tenido que hacer es arreglar nuestras viviendas tiempo ha. Yo aquí me he gastado dos millones de pesetas, porque se vinieron mis nietos a vivir, y dos millones que he perdido; ahora me la quieren tirar, porque estoy viviendo como una persona. [...] ¿Qué quieren de nosotros, que cojamos una ametralladora y los matemos? [...] Hay personas aquí que les he tenido que dar de comer, porque no tienen de que comer: ¿van a pagar una [limpieza de] escalera? ¿Van a pagar un ascensor? [...] La cuestión es que nosotros no queremos que tiren las casas: porque es nuestra vivienda, hemos vivido toda la vida aquí. Yo tengo 84 años, [...] ¿me tengo que ver ahora en la calle? ¿O en un piso como una jaula?¹⁰

Abans de Bon Pastor, a Barcelona ja s’havien enderrocat dos grups de cases barates, els de Baró de Viver i Eduard Aunós, respectivament a finals dels anys vuitanta i a començaments dels noranta. Com també als altres dos grups, als habitants dels 784 habitatges s’oferia la possibilitat de traslladar-se a pisos de nova construcció, edificats al mateix barri, amb unes subvencions per adquirir-ne la propietat. Vistes

taules de debat com “Crear un monopoli basat en l’espoli”, o “Marcar la ciutat al ritme del *branding*”. Vegeu Balibrea, 2001; UTE 2004; Capel, 2005; Delgado, 2005; Amelang, 2007.

⁹ Aquesta imatge va utilitzar-se també en el documental *No-res* (2011), sobre l’enderroc d’un altre barri popular de la ciutat, la Colònia Castells.

¹⁰ María Martínez, 12/7/2004.

des de l'exterior, aquestes actuacions podien semblar respectuoses de les necessitats i els desitjos de qualitat de vida dels habitants. Les veus dels afectats, en canvi, ens restituïen la percepció d'un acte de violència i menyspreu, un projecte especulatiu imposat a una població que havia sofert sempre les conseqüències d'una gestió urbana discriminadora. Tot i que trobàvem, naturalment, un important nombre de persones favorables a l'enderroc, les postures dels habitants més arrelats al barri eren sorprenentment uniformes: entre les més de 100 entrevistes que vam fer en aquell moment, almenys 80 ens van fer entendre que l'enderroc estava despertant inquietuds i dolors antics. Fins i tot entre els que es deien favorables al real·lotjament als nous blocs de pisos, "moderns" i confortables, molts sofrien un malestar vinculat al canvi, i amb la pèrdua de l'estil de vida propi del barri. Una increïble varietat de postures desafiava les simplificacions del discurs oficial, i revelaven les complexes construccions culturals que els habitants associaven amb l'espai i la seva transformació; l'afectació urbanística es desplegava en centenars d'afectacions individuals, totes diferents, però caracteritzades per una sèrie de patrons i elements comuns que ens apareixien com a part d'una construcció cultural col·lectiva.¹¹

El barri de cases barates que estàvem coneixent era una *ciutat horitzontal*, on els habitants se sentien part d'una *gran família*. Una extensió d'habitatges d'una sola planta, ja coberts per les frondes dels arbres, havia estat recer d'unes formes socials *horizontals* com l'espai en què s'havien desenvolupat. La fundació dels barris va coincidir amb una època –finals dels anys vint– d'increïble ferment cultural i polític de les classes populars de la ciutat, culminat amb la revolució i la Guerra Civil: els quatre barris van acollir migrants de Múrcia i d'altres parts de l'Estat atrets per l'expansió industrial, o deportats de forma més o menys forçada des d'altres parts de la ciutat. Aquesta barreja, com vam escoltar de les veus de qui va viure parts d'aquesta història, va conformar un dels barris més revolucionaris i irreductibles de la ciutat, on la vaga de lloguers va durar una desena d'anys, i on milers de jornalers arribats a Barcelona pocs anys abans van allistar-se a les milícies antifeixistes, especialment aquelles lligades a l'anarcosindicalisme de la CNT-FAI. L'horitzontalitat morfològica del barri, inusualment preservada, no

¹¹ L'anàlisi d'aquestes primeres entrevistes, disponible a PVCE, 2004, va presentar-se com a prova tècnica per al contenciós administratiu que l'associació Avis del Barri havia interposat en contra del Pla de Remodelació.

La vida de carrer a les cases barates. Carola Pagani, 2005

obstant el creixement de la ciutat, guardava el record d'un temps d'idealisme i horitzontalitat social, fracassat políticament amb la conquesta militar de Barcelona per part de l'exèrcit franquista. La seva herència semblava, però, mantenir-se amagada entre la quotidianitat "horitzontal" que els habitants encara mantenien als carrers i les places del barri.

Seguint amb les entrevistes, vam sentir que la definició de *lloc de memòria* de Pierre Nora ens quedava curta per descriure la relació de Bon Pastor amb el seu passat. El barri era un veritable monument en viu a la història popular de Barcelona, on la morfologia urbana i la distància respecte al centre havien permès el manteniment d'identitats i formes de gestió de la convivència molt diferents d'aquelles dominants a la resta de la ciutat. La seva demolició, per tant, tenia implicacions molt profundes. La reordenació dels habitants en una nova forma urbana, uns blocs de pisos "verticals", també tenia un impacte sobre l'organització de les relacions socials, sobre les identitats, sobre la transmissió de la memòria. Utilitzant la famosa expressió de l'urbanista Kevin Lynch, l'enderroc feia caure la *llegibilitat* del territori, és a dir la seva potencialitat, històricament determinada,

de representar un marc de referència alhora simbòlic i pràctic per a l'acció i per a la regulació de les relacions internes.¹²

L'etnografia podia donar compte de l'impacte i de les implicacions d'aquesta "verticalització" de l'espai. Com va demostrar Bourdieu en el famós estudi sobre la casa dels cabils d'Algèria, entre espai físic i ordre social hi ha una relació de *correlatiu objectiu*; l'espai reflecteix i permet el manteniment de determinats comportaments i cosmovisions.¹³ Alguns etnògrafs d'època colonial van observar com precisament la reordenació de l'espai va ser un element clau per accelerar el procés d'enculturació i la conquesta de poblacions indígenes. Lévi-Strauss mateix va escriure a *Tristos tròpics*, a propòsit del poble bororo del Brasil:

La distribució circular de les cabanes entorn de la casa dels homes és d'una tal importància pel que fa a la vida social i la pràctica del culte, que els missioners salesians de la regió del Rio-das-Carças aprengueren de seguida que el mitjà més segur de convertir els bororos consisteix a fer-los abandonar el poblat per un altre en què les cases estan disposades en rengleres paral·leles. Desorientats pel que fa als punts cardinals, privats del pla que proporciona un argument a llur saber, els indígenes perden ràpidament el sentit de les tradicions, com si llurs sistemes social i religiós (ja veurem que són indissociables) fossin massa complicats per estar-se de l'esquema que el pla del poblat posa de manifest i els contorns del qual refresquen perpètuament llurs actituds quotidianes.¹⁴

Un altre etnògraf francès, Robert Jaulin, va considerar la transformació de l'espai vital dels indis motilons, a l'Amazònia colombiana dels anys setanta, com un dels instruments que van accelerar el seu *etnocidi*. "Vamos a mostrar a continuación –escriu Jaulin– cómo una modificación insólita del hábitat no solo provoca un malestar físico, sino que perturba gravemente las relaciones humanas, la intimidad de la familia, algunas cualidades morales, el equilibrio social, la organización de las responsabilidades, un orden y una nobleza que habían provocado nuestra admiración".¹⁵ Encara que ens pugui semblar insòlit aplicar aquestes reflexions a un àmbit urbà, el concepte de l'etnocidi no està lluny del procés que va descriure Pasolini, observant la transformació de les perifèries de Roma als anys cinquanta i seixanta: el *genocidi cultural*, la demolició sistemàtica de la cultura popular, en el nom del progrés, que va fer-se també a través de la transformació dels espais habi-

¹² Lynch, 1998 (1960): 4-5.

¹³ Bourdieu, 2006 (1972).

¹⁴ Lévi-Strauss, 1969(1955): 224.

¹⁵ Jaulin, 1973(1970): 49.

tats. A Bon Pastor vam assistir a un procés d'enderroc que, des del pla urbanístic, va transitar sobre el nivell social, homogeneïtzant les diferències i peculiaritats històriques i polítiques dels habitants, i imposant-los una nova forma espacial i una nova identitat. Quan, a l'últim capítol del present treball, descriurem les diferents articulacions del malestar provocat per la transformació de l'espai del barri, ens ressonaran potser les paraules de Robert Jaulin des de l'Amazona: “En pocos años, la ‘paz blanca’ costó [...] ochocientos muertos. Aunque el período de las grandes epidemias llegue a su fin, la causa de esta reducción permanece en pie pues estas epidemias se injertaron sobre una modificación sistemática del orden y de los modos de existencia indígenas”.¹⁶

Mite negatiu i recerca col·laborativa

Les cases barates de Barcelona, en general, van incloure's sempre en les investigacions sobre infrahabitatge o barris marginals, per assimilar-les així a zones que tenen històries i formes urbanes radicalment distintes, com els barris de barraques. Amb l'excepció important del treball recent de Pere López Sánchez sobre la història d'un dels grups als anys trenta, les úniques publicacions específiques sobre aquesta forma urbana van ser encarregades pel Patronat Municipal de l'Habitatge, l'entitat que va construir i gestionar els quatre conjunts i que encara deté la propietat legal dels terrenys.¹⁷ Aquesta falta d'estudis va contribuir a la difusió d'una mitologia negativa sobre les cases barates, paral·lela a la que va desenvolupar-se respecte a altres barris de Barcelona: un *discourse of evil* com aquell identificat per Gary McDonogh respecte al Raval.¹⁸ Trobem exemples d'aquesta mitologia fins i tot en la literatura de ficció, com al clàssic *La ciutat dels prodigis* d'Eduardo Mendoza, on es descriuen els barris de cases barates recentment estrenats en el marc d'una reconstrucció novel·lada de la Barcelona dels anys vint. Aquest llibre va publicar-se just en els anys de l'enderroc del primer grup de cases barates, el de Baró de Viver, i representa aquests barris com a reductes d'una humanitat decadent i sòrdida, fins i tot bestial.

¹⁶ *Ibídem*: 16.

¹⁷ López Sánchez, 2013; Sagarra, 2002; Checa, Travé, 2002, 2003, 2007; Domingo, Sagarra, 1999.

¹⁸ McDonogh, 1987.

L'interior d'un habitatge amenaçat d'enderroc. Carola Pagani, 2005

Para remediar esta situación las autoridades fomentaban y subvencionaban la construcción de grandes bloques de viviendas llamadas 'casas baratas'. En este tipo de casa no sólo era barato el alquiler: los materiales empleados en su construcción eran de calidad ínfima, el cemento era mezclado con arena o detritus, las vigas eran a veces traviesas podridas desechadas por los ferrocarriles, los tabiques eran de cartón o papel prensado. Estas viviendas formaban ciudades satélites a las que no llegaba el agua corriente, la electricidad, el teléfono ni el gas; tampoco había allí escuelas, centros asistenciales ni recreativos ni vegetación de ningún tipo. Como también carecían de transportes públicos sus habitantes se desplazaban en bicicleta. La pendiente pronunciada de las calles de Barcelona resultaba extenuante para los ciclistas, que ya llegaban cansados al trabajo, en el cual a veces fallecían. Las mujeres y los enanos preferían el triciclo, más cómodo y seguro, aunque menos ligero y práctico. En las casas baratas las instalaciones eran tan deficientes que los incendios y las inundaciones eran cosa de todos los días.¹⁹

“Por diversas razones –escriu José Manuel Márquez– se ha forjado sobre las casas baratas una historia poco agradable con calificativos hirientes hacia su gente, cuando no de rechazo descarado, alimentado a menudo por tópicos muchas veces

¹⁹ Mendoza, 2000(1986): 372-373.

repetidos”.²⁰ Des del nostre primer apropament al barri de Bon Pastor, vam veure clarament com els habitants de les cases barates rebutjaven aquest tipus de narratives, per exemple reivindicant la qualitat de les cases, respecte a la seva època: recordant que tenien aigua i llum des del moment de la seva entrega, o que els materials de construcció havien permès que, si se n’ocupaven adequadament, es mantinguessin en bones condicions per vuitanta anys. Alguns habitants ens sintetitzaven aquesta oposició al discurs dominant amb expressions com: “Barraques? Tu creus que això és una barraca?” o “De barates, res!”. Ensenyant-nos orgullosament els interiors de les seves cases, molts habitants definien la seva “qualitat de vida” en termes que contrastaven durament amb la ideologia que legitimava l’enderroc. Les cases eren garantia d’un estil de vida que permetia el joc lliure dels infants al carrer, la proximitat convivial entre els veïns, l’autonomia de les persones ancianes assentades juntes als graons de la porta, o passejant per les places. Aquesta qualitat es perdria amb el trasllat cap a una nova organització espacial feta d’escales, d’ascensors, de porteries i aparcaments subterranis; tal i com passava als barris ja enderrocats, on en gran mesura es trobava a faltar la vida “a peu de carrer” perduda amb el reallotjament als nous pisos.

Els intents de descripció o d’apropament per part d’intel·lectuals o periodistes a aquests territoris, generalment no havien fet més que reproduir aquest mite negatiu, i amagaven la “qualitat de vida” percebuda a l’interior del barri. Per il·lustrar-ho, bastarà mencionar el referent literari principal de les cases barates, el periodista i escriptor Francesc Candel. Exseminarista, entre els anys cinquanta i seixanta va publicar una sèrie de novel·les ambientades al barri d’Eduard Aunós, basant-se en els records de la seva infància. Amb una cèlebre expressió, Candel va anomenar col·lectivament *altres catalans* els migrants del sud que vivien a Barcelona, allotjats precàriament o reallotjats als nous barris; amb aquest terme, però, agrupava tant els últims arribats a la ciutat com els que ja feia gairebé mig segle que hi eren. Quan el 1957 va sortir la seva primera novel·la, *Donde la ciudad cambia su nombre*, els habitants d’Eduard Aunós van denunciar-lo, i sembla que va haver de tancar-se a casa durant alguns dies, per por de les represàlies. Només una intervenció de la Guàrdia Civil va salvar del linxament el seu informant principal, responsable de la filtració d’informacions.²¹ Més endavant els habitants

²⁰ Márquez, 2000: 82.

²¹ Domingo i Segarra, 1999: 95.

van reconciliar-se amb l'escriptor: la seva simpatia humana (i cristiana) cap als habitants de les barriades perifèriques és evident en tots els seus llibres. Tot i així, les històries que s'hi expliquen són ben fàcils de reconèixer, amb noms i malnoms dels habitants, sovint convertits en estereotips folklorístics, i insistint sobre els aspectes més degradats de la vida quotidiana a la barriada: la violència, la misèria i la promiscuïtat.

Las mujeres cosen y charlan en el portal de una un día y en el portal de otra el otro. Se piden y se prestan –a regañadientes, según qué veces– cacharros y utensilios de cocina y un poquito de sal y un pellizco de pimentón. Ponen las radios a todo gas, a toda marcha, para poderlas oír desde la calle, mientras toman el sol o la sombra, depende. Y se despiojan unas a otras, las mujeres, y los hombres fuman, dándose tabaco unos a otros, parsimoniosamente, con cachaza. En resumidas cuentas: reina una camaradería, una igualdad, una especie de comunismo en el que parece ser todo de todos, un poco a lo torre de Babel, con ciertas disidencias de vez en cuando, con ciertas discrepancias que terminan a gritos y trompadas si son hombres; a gritos y tirones de moño si son mujeres, y, en alguna ocasión, de tarde en tarde, para amenizar la cosa, a puñaladas.²²

Segons explica Gary McDonogh, al voltant dels habitants del Raval hi havia “una sèrie de mites que són controlats des de l'exterior del barri, però que determinen de forma agressiva les vides dels que hi són atrapats a dintre”. Els habitants del barri no tenen forma de controlar el discurs que veuen articular-se sobre el seu territori, i que no correspon en gran mesura a la seva experiència personal. Un amic del Raval un dia va dir clarament a McDonogh: “Tots els que escriviu llibres sou uns idiotes! Mai no aconseguireu entendre el barri”. Aquesta opinió, explica, era compartida per molts dels que havien llegit els llibres publicats sobre el barri.²³

Com podia construir-se una descripció de les cases barates que no repetís aquests estereotips ofensius i que no confirmés els prejudicis? Tot el nostre treball i la nostra col·laboració amb Avis del Barri va ser un intent de respondre a aquesta pregunta. Paradoxalment, la peculiar situació d'imminència d'enderroc viscuda pels habitants de Bon Pastor va posar-nos en una posició privilegiada respecte a altres investigadors. Dintre del paisatge urbà de demolicions i transformació radical de la ciutat a principis de mil·lenni, tots els integrants del nostre grup, abans que investigadors, érem activistes dels anomenats *moviments socials*: molts havíem patit en la nostra pell desnonaments i enderrocs de llocs significatius

²² Candel, 2008(1964): 46.

²³ McDonogh, 1987:174-176.

Alguns activistes de l'Associació Avis del Barri penjant una pancarta de protesta, al carrer Àger del Bon Pastor. Carola Pagani, 2005

per a les nostres vides, en algun cas també de les nostres cases, de forma semblant al que estava succeint amb els habitants de Bon Pastor. La nostra urgència d'articular un discurs crític sobre la ciutat, estudiant-ne aspectes i zones menys conegudes, responia també a la voluntat –que més endavant va concretar-se en el 15M– de trencar les barreres dels “guetos” ideològics dels activistes polítics, davant de la situació comuna d'indefensió evident que ens afectava a tots i totes, creant aliances amb altres sectors crítics de la ciutadania. Així, l'exigència que sentien Avis del Barri d'expressar i fer conèixer les seves opinions fora de les fronteres restringides del seu territori, va trobar una correspondència amb la nostra necessitat de conèixer altres formes de resistència i d'oposició a l'urbanisme dominant, a zones de la ciutat on difícilment arribaven els “militants” dels nostres moviments.

Aquesta investigació, per tant, neix i es desenvolupa com a “recerca col·laborativa” –*collaborative ethnography*, tal i com s'han anat definint aquestes experiències en l'àmbit internacional.²⁴ El treball que teniu entre les mans és

²⁴ Lassiter, 2005; Rappaport, 2008.

el producte d'una negociació constant entre habitants del barri i investigadors externs, des del moment de la recopilació del material fins al moment de la redacció definitiva del text. El desnonament forçós viscut per algunes famílies del barri l'any 2007 va representar el començament d'un seguit de relacions que van seguir fins avui en dia –no només de treball, sinó de convivència, de suport mutu, de complicitat, de festa– de les quals aquesta monografia és un producte, però no l'objectiu. A l'espai estrany d'un barri a mig enderrocar, en un moment de transició entre una forma antiga i una de nova encara difícil d'imaginar, la nostra història va entrelaçar-se durant set anys amb la història d'un grup d'habitants: amb ells vam produir el material per a la investigació, entrevistar els veïns, compartir la quotidianitat, recopilar documents, articles, fotos i vídeos, però també participar en activitats junts, anar a manifestacions, organitzar xerrades, protestes i projectes, compartir idees, punts de vista, conflictes, tensions i esperances.

Durant aquest temps, vam haver de posar en dubte les nostres identitats, les nostres històries, les nostres diferències i similituds. A partir de l'intent de trencar les barreres invisibles que separen els habitants de la ciutat entre ells, vam haver d'aprendre a mirar-nos amb els ulls de l'altre, a superar la desconfiança i els estereotips, a trobar els punts de contacte i alhora a tutelar les nostres idiosincràsies i intimitats, a contenir els sentiments de superioritat o d'inferioritat. Veurem que no vam ser els primers per als quals aquests barris van representar un espai de negociació i reconstrucció d'identitats. La "ciutat horitzontal" ens va obligar a conèixer-nos d'una altra manera, a posar-nos a prova, a trobar noves formes de reflexió i de lluita, capaces de creuar les barreres i els marges. Com escriu l'arquitecte grec Stavros Stavrides, que va visitar les cases barates el 2010, per preparar una proposta per al concurs *Repensar Bonpastor*, "podria la ciutat dels marges convertir-se en l'equivalent espacial d'un projecte emancipador basat en la negociació entre identitats diferents, però obertes, en el procés d'inventar col·lectivament el futur?".

És als marges que s'aprèn a conèixer i relacionar-se amb els altres: les dificultats comunes ajuden a veure'ns com a iguals, com a membres d'una unitat de nivell superior, sotmesos als mateixos processos d'exclusió i espoliació, dirigits per les mateixes esperances i voluntat de reacció, a partir de la necessitat imprescindible de conviure no obstant els conflictes, i de resistir a una opressió comuna. No obstant els intents de control despleats desesperadament pel poder, a través dels

estigmes o dels enderrocs, aquesta potencialitat que tenen els marges de crear societat, o contrasocietat, sempre pot ressorgir.

Per apropar-se a l'alteritat en un acte de recíproca consciència, s'ha d'habitar curosament sobre el marge. En aquest territori de transició, que no pertany a cap de les parts veïnes, un pot entendre que és necessari sentir la distància per poder construir un pont. L'hostilitat sorgeix del manteniment i de l'augment de la distància, mentre que l'assimilació surt de l'obliteració de la distància. La trobada es fa mantenint la distància necessària i creuant-la al mateix temps. La saviesa amagada en l'experiència del marge rau en la consciència que l'alteritat pot adreçar-se obrint les fronteres de la identitat, formant, per dir-ho així, zones intermèdies de dubte, d'ambivalència, d'hibridació, zones de valors negociables.²⁵

* * *

A l'estiu, a les tardes, alguns nens juguen a mullar-se al voltant de les fonts. És impossible no intercanviar mirades, o potser una salutació, passant davant els petits grups d'habitants que controlen els carrers recolzant-se en alguna furgoneta aparcada, o asseguts a les cadires davant de casa. Tot i que passen vehicles, sovint se senten els ocells als arbres: a vegades, sobretot a principi de la tarda, el barri se submergeix en un gran silenci que qui viu a la ciutat no està acostumat a sentir. El rerefons dels cotxes corrent sobre la ronda Litoral, l'autopista subterrània al costat del Besòs, ens recorda que som a Barcelona, i no en algun petit poble rural. De vegades se sent alguna veu o crit al carrer, algú que demana que li obrin la porta, o que busca l'atenció d'algú; o el soroll metàl·lic que anuncia el repartidor de butà, o un carro de supermercat ple de ferralla que s'arrossega sobre l'asfalt. Altres cops, una anciana creua la plaça submergida en el silenci, portant lentament la compra cap a casa. A la nit sovint s'escolten les televisions o les converses a l'interior de les cases, o la música dels cotxes dels joves amb les portes obertes; és freqüent, passejant pels carrers, sentir la gent roncant a través de les finestres obertes.

Quan fa sol, a les places, grups de joves i menys joves treuen les gàbies dels ocells per entrenar-los al cant i preparar-los per a les competicions. A vegades dels *corrillos* dels nois discutint al voltant dels ocells, un sobre una moto, un altre sobre un banc, es deixa anar alguna frase de flamenc, acompanyada de les pal-

²⁵ Stavrides, 2011: 18, trad. nostra.

mes: ràpidament és engolida pels riures o les converses. Una nit de pluja, a l'estiu, mentre creuàvem el pont del Molinet que connecta Santa Coloma amb el Bon Pastor, vam trobar-nos tres gitanos que cantaven per *bulerías*, emparats per la gran Llosa de plaques fotovoltaïques sobre la ronda Litoral. Estaven sols sobre la gran esplanada de ciment: les seves veus i els *rasgaos* polits de la guitarra cobrien el soroll de la ronda a baix, i el de la pluja a dalt. Un nen, fill o nét d'algun d'ells, ens mirava estranyat: com si l'espectacle fóssim nosaltres que ens havíem aturat a escoltar, i no el solitari concert de flamenc, que com a públic només tenia el riu Besòs, la pluja i les plaques fotovoltaïques de la Llosa.

*Hay cosas en este mundo, que yo no puedo entender
El misterio de la vida, nacer, morir ¿para qué?
Pero una de tantas cosas, la que más me vuelve loco
es que yo te quiera tanto, y tú me quieras tan poco!*

*Quien se meta con nosotros
¡tendrá problemas, tendrá problemas, tendrá problemas!
Quien se meta con los del Buen Pas,
¡tendrán problemas, tendrán problemas, tendrán problemas!*²⁶

²⁶ *Tanguillo* improvisat a les cases barates de Bon Pastor, reproduït al documental *¿Subes al carro?* (2008). Min.5:30.

Del diari de camp de Clara Nubiola²⁷

Sábado diez de la mañana. Salida “turística”. Vamos a descubrir Bon Pastor. Barrio de Barcelona al que he rozado algunas veces pero nunca he visitado. Diez grados, moto y dos cascos. ¿Por qué Bon Pastor? Descubrimos un concurso y detrás del concurso un barrio y detrás del barrio unas casas y detrás de las casas un pasado, presente y futuro proyecto de demolición. Son las “casas baratas de Bon Pastor”, un conjunto de 784 casas bajas (de las que ya han demolido una buena parte) expuestas al Sr. Plan de Remodelación que ha decidido tirarlas al suelo para construir unos fantásticos bloques clonificados y que harán del barrio de Bon Pastor un barrio anónimo más, un barrio para encapsular.

[...] El Sr. Plan de Remodelación sabe lo que conviene y unos pisitos lindos y con 30 metros más de regalo serán mucho mejor que esas insalubres casas.

[...] Aparcamos la moto y llegamos a ese supuesto espacio degradado y “tercermundista” que es el barrio de Bon Pastor. Gente que va al mercado, compradores de pan y paseadores profesionales y gente, mucha gente que se saluda por la calle. ¿Cuánto tiempo hace que no saludo a alguien en mi calle?

Delante, las casas baratas, rodeadas de horribles pisos de obra nueva que parecen maquetas de pladur. Un gueto, un pequeño gueto de supervivencia, es lo primero que pienso. Vamos a por el café que hace frío. ¿Boniato? Sí sí, boniato también. Adiós pa-nadería. Nos vamos a andar.

Siempre el dilema. Yo incursora del centro de la ciudad, con mi cámara en mano y mi actitud de turista, ¿cómo debo moverme? Las invasiones de espacios nunca fueron bien vistas y sino que les pregunten a los antropólogos.

Las degradadas casas baratas de Bon Pastor. ¿Qué esperábamos encontrar? Casas abandonadas pendientes de demolición, calles desiertas y dejadez. ¿Qué nos encontramos? Un barrio. Un barrio vivo. Casas pequeñas con techos de ladrillos de los de verdad, geranios en las puertas, sillas en la calle, señoras que van a la compra, silencio, calles tranquilas donde la gente vive, saluda y se mira y se conoce y se pregunta. Casas pintadas, casas personalizadas, cada una su carácter, cada una, una familia. Increíble.

Queremos preguntar y no sabemos cómo y mientras, nos vamos moviendo con nuestras cámaras clic clic. Una plaza con su fuente, un perro de cuatro meses, un señor que saluda, una señora que nos mira, reggaetón de una ventana, un coche en obras, coleccionistas de pericos y las obras.

Llegamos a las obras. De repente el paisaje se corta. Y llegan las obras. Aún los restos de las últimas casas derribadas y enfrente lo que serán las nuevas casas de Bon Pastor.

²⁷ Aquest text va publicar-se el 14/12/2009 al bloc <<http://losvaciosurbanos.blogspot.org>> amb el títol “Nuestra primera visita a Bon Pastor” [consulta: 20/4/2011]. Nubiola descriu la visita que va fer el seu equip al barri de cases barates, en preparació de la seva proposta per al concurs d’idees *Repensar Bon Pastor* (vegeu la pàg. 309-313); el bar Can Mariano esmentat es troba al carrer Arbeca.

Da miedo. Sí. Han dejado un espacio entre los dos bloques al que deben llamar espacio público ajardinado. Un trozo de verde con un tobogán pero allí no hay nada. Un solar vacío y unas grúas sin conciencia que siguen ordenando la ruina de lo que ayer eran casas habitadas.

Fotos, fotos, fotos y el extraño sentimiento de que a una misma le están robando algo que le pertenece. La historia. El barrio. La identidad. Es una frontera: a un lado el vacío, el solar, el bloque; al otro, aparentemente ajeno pero mirando de reojo, las casas bajas, la vida, la vecindad.

Volvemos a nuestro lado de la frontera. Hay que preguntar. ¿Mejor lugar? La bodega. Vermut y cigarros siempre fueron buenos conversadores. Hemos localizado el Bar Can Mariano dentro de una de las casas baratas.

Barra, vermut, anchoas y patatas. Todo bueno y además las anchoas de regalo. Dos mujeres, las camareras, y doce hombres, los clientes. Nosotras en nuestra barra conversamos a dos y discutimos sobre el concurso, sobre las posibilidades de frenar la demolición, sobre, sobre, sobre y además de sobre, nerviosas. Segundo vermut.

Pregunta la chica de detrás de la barra. “¿Buenas, las anchoas? Pues ahora boquero-nes”. “Sí sí. Todo bueno. Nos apuntamos el bar en la agenda que es la primera vez que venimos al barrio y estamos encantadas”. “¿Y cómo habéis llegado hasta aquí?” “Por lo del concurso y las demoliciones”.

La palabra concurso abre la caja de Pandora. El bar y sus rotaciones se vuelcan a opinar, debatir, explicar, historiar. Nos cuentan. Nadie, nadie en el bar apoya la demolición por mucho piso nuevo y mandangas que prometan. “Que no. Que esto es impagable, que no saben los que viven en pisos lo que es vivir en una calle casi peatonal de casas bajas y patios. Que a nosotros no nos la venden. Se piensan que somos tontos. Anda que no vale el terreno ni ostias. Lo que quieren es especular que aquí molestamos porque somos pobres y encima pagamos poco. Pero joder, que nos permitan comprar las casas, que nos suban los alquileres si hace falta y que nos dejen en paz. Especuladores”. Nos explican la vida en el barrio. Cuando llegaron, la historia de sus padres, las relaciones de vecinos que más que vecinos son parientes, la vida en la calle.

Nosotras escuchamos mientras yo voy pensando que yo nunca tuve barrio. Mi barrio era barrio muerto y aburrido. No son solo la casa o el paisaje los que cuentan. Son las relaciones. Las historias. Las personas.

Entra y sale gente y nadie deja de opinar, de contar, de sentir. De repente una de las chicas del bar aparece con un álbum de fotos. Son las fotos de la boda de sus padres. Las dos chicas son hermanas. Fotos en blanco y negro de casas pequeñas engalanadas y campos de fútbol de arena con paisajes sin bloques. La chica con el álbum nos cuenta con los ojos rojos que ya no es solo por ella que aún vive ahí, que es por sus padres, que a ellos los matan si les tiran la casa. Su hermana ya no vive allí, está en un piso y nos cuenta que al principio fue muy duro y que aún no ha logrado acostumbrarse.

El señor del perro caniche dentro del abrigo nos dice que lo que van a hacer aquí no tiene perdón. Que no entiende como pueden dormir tranquilos. “Sólo por dinero, mierda, porque estamos cerca del centro ese de la Maquinista y ahora les interesamos, pero aquí nos han tenido olvidados mientras ha convenido, que hasta el bicing se han llevado por 4 desgraciados que hay en el barrio. Pero como cualquier barrio, joder. Y ahora nos construyen más bloques en la única cosa de lujo que teníamos, la calidad de vida, hombre. Nuestras casas. Nuestras casas baratas” [...]. Es raro. Uno se sube a la moto. Se aleja de ese trozo de barrio. Y “entra en Barcelona” por la calle Santander. Pasamos la vía del tren y cruzamos Guipúzcoa y una siente que deja allí algo que si un día desaparece, pocos notarán. Pero habrá desaparecido. Y ya no estará más. Y habrá más bloques. Más iguales. Más feos. Más aburridos. Más muertos.

Señores, repensemos. Señores, visiten Bon Pastor.

Una família gitana a la seva casa del carrer Tàrrega. Carola Pagani, 2005

1. Per a una història de les cases barates

És curiós i tràgic a la vegada que la matèria primera fonamental per a la burgesia de Barcelona hagi estat sempre el sòl. Se l'han venut, reventat, especulant contínuament, i ha estat la seva gran aportació econòmica en molts moments. La propietat del sòl, i la seva especulació, ha estat una part important de la seva riquesa.

Manuel Vázquez Montalbán, Eduardo Moreno²⁸

En un article de 1934, citat a *Los orígenes del movimiento obrero en Santa Coloma de Gramenet*,²⁹ un periodista de Santa Coloma explica l'estupor que es va apoderar d'ell, tres anys abans, quan en travessar els horts i salzeredes de la vora dreta del Besòs, va adonar-se que una gran extensió de terreny havia estat tancada i netejada. Alguns obrers estaven prenent mesures, descarregant camions d'eines i materials, aparentment preparant-se per a una obra de construcció a gran escala. "Uns horts i arbredes que feien goig de veure" vorejaven el riu per ambdues bandes, a l'alçada del petit poble periurbà, que encara ara recorda el nom d'un carrer, l'avinguda Salzereda. Santa Coloma de Gramenet era un petit municipi adjacent a Barcelona, al qual durant la República li van canviar el nom pel de Gramenet del Besòs.

A part d'un nucli urbà lleugerament alçat al voltant de la plaça de la Vila, la majoria del seu territori estava conformat per masies, boscos, horts i terrenys rurals. La zona d'obres era desproporcionada respecte a les petites dimensions del poble, que llavors encara no arribava als 5.000 habitants. El periodista –Andreu Avel·lí Artís– va interrogar el cap d'obres sobre el que s'estava construint, fet del qual no s'havia rebut notícia al poble. Aquest li va dir que es tractava d'un projecte del governador civil de Barcelona, el general Milans del Bosch, que havia ordenat construir allà un centenar de cases. Artís va anar corrents a avisar l'alcalde de Santa Coloma, Manuel Badía Brandía, que li va contestar que no en sabia res: no només no havia concedit mai cap permís per construir en aquella zona, sinó que no havia estat informat de cap obra. L'alcalde llavors va demanar personalment al governador de Barcelona que aturés les obres: tanmateix el governador li va

²⁸ Vázquez Montalbán i Moreno, 1991: 19.

²⁹ *La Publicitat*, 14/3/1933, cit. a Gallardo, 2000: 175.

El segon grup de cases barates Milans del Bosch, més endavant Bon Pastor, pocs anys després de la seva construcció. J. Domínguez, 1932

contestar que no es preocupés; que tot estava en ordre, i que com la demanda procedia d'una autoritat superior (la seva), no calia cap permís. Al contrari, va afegir el governador: el seu poble s'havia de sentir orgullós d'aquest regal atorgat per Barcelona, ja que les noves cases portarien una gran prosperitat al seu poble. Després de la conversació, l'alcalde no va rebre mai més cap notícia sobre el tema; tampoc cap autoritat de l'Ajuntament de Santa Coloma va ser convidada, el dia de la inauguració dels nous barris

També és cert que, quan van començar les obres, el 1929, sobre aquell terreny hi havia poc més que horts i boscos. Santa Coloma sorgia íntegrament a la banda esquerra del Besòs; al costat dret només hi havia una petita franja pràcticament deshabitada i subjecta a imprevistes i violentes inundacions –conegudes com a *besosades*. Pocs anys enrere alguns empresaris locals havien començat a colonitzar aquella zona, instal·lant-hi algunes fàbriques; un d'ells, Enric Sanchís, durant els moments d'escassa activitat de la seva indústria química, ocupava els seus obrers en la construcció d'habitatges al costat de la fàbrica: havia nascut així la barriada Sanchís, únic nucli habitat de Santa Coloma a la banda dreta del

Besòs.³⁰ Set o vuit quilòmetres separaven aquest territori aïllat i rural del centre de Barcelona, on, ja des de mitjan segle anterior, havia començat una intensíssima migració, que densificava els barris populars del centre històric i preocupava les autoritats municipals. Però ningú no s'esperava que, a partir del 1929, diversos milers d'immigrants es convertiren en els nous veïns de la barriada Sanchís, que duplicaria la població de l'antiga vila de Santa Coloma i, d'aquesta manera, modificaria per sempre el paisatge de la vora dreta del riu Besòs.

1.1. Barcelona ciutat industrial: l'onada de migrants i el perill del contagi proletari

Com en totes les ciutats en ràpida expansió, les classes dirigents de Barcelona feia dècades que debatien sobre com solucionar el que ja llavors es començava a anomenar *el problema de l'habitatge*. Després de l'enderroc de les muralles medievals, el 1854, la ciutat havia esclatat com una ampolla sota pressió: en pocs anys tota l'esplanada tancada entre mar i muntanya i entre els dos rius s'havia omplert de fàbriques i noves construccions. Conseqüència d'aquesta expansió va ser un intensíssim flux de migrants, atrets per les possibilitats de feina que oferien les grans obres que anaven canviant la fesomia de Barcelona: la construcció de la Via Laietana, el Port Vell, les rondes que van substituir el recorregut de les muralles, i sobretot la construcció del Gran Metro que començà amb el nou segle.³¹ Primer van emprar-se tots els obrers locals; després van arribar els migrants catalans, sobretot de Tarragona i Lleida; amb el canvi de segle va començar la migració aragonesa i valenciana, fins que, després de la primera Guerra Mundial, va haver-hi la veritable explosió demogràfica, amb la immigració massiva des del sud de l'Estat:

Barrios enteros surgieron de la nada en las localizaciones más excéntricas a las ocupadas por los suburbios de la primera industrialización del siglo XIX o rellenando a veces vacíos intersticiales hasta entonces olvidados [...]. A diferencia de los nuevos suburbios

³⁰ Fernández Ontiveros, 1992: 62-76. Les fàbriques eren: Can Sala, del *ram de l'aigua* (tèxtil), instal·lada el 1904 per l'empresari Ignasi Sala Massaguer; la de betum per al calçat i altres productes químics, d'Enric Sanchís, el 1907, i la Maquinista Terrestre i Marítima, importantíssima per al desenvolupament de la història del barri, que va instal·lar-se el 1918. Vegeu Alberch, 2000: 109-110, i sobre Can Sala, Capsir i Maíz, 2011.

³¹ Sobre el mite de la "Gran Barcelona", vegeu López Sánchez, 1993: 66, que cita Pijoan, 1968: 42; Ealham, 2000: 34-35; Grau i Nadal, 1997.

obreros y populares formados en el siglo XIX, caracterizados por una mayor variedad y mezcla social, las nuevas periferias eran menos diversificadas, más ‘monocolores’ desde el punto de vista de clase. Los obreros se encontraban aquí más segregados de las otras categorías sociales de lo que lo estaban en los viejos barrios populares.³²

Pobles com La Unión o Mazarrón (Múrcia) van perdre gairebé la meitat dels seus habitants, mentre que Barcelona en pocs anys va duplicar la seva població, i es va convertir en la ciutat més gran de l'Estat: el 1930 va superar la xifra emblemàtica del milió d'habitants.³³ Tots aquests nouvinguts necessitaven una gran quantitat de cases per allotjar-se amb les seves famílies: els propietaris locals de terres i immobles van saber aprofitar-se'n al màxim, construint, llogant i massificant la ciutat fins a una situació insostenible de crisi de l'habitatge. En una ciutat on el proveïment d'aigua potable i el sanejament eren precaris i endarrerits,³⁴ aquest amuntegament provocava greus problemes sanitaris, una forta mortalitat infantil i la difusió de malalties com la tuberculosi, la febre tifoide i el còlera. Aquesta situació no era més que la conseqüència inevitable de la repartició desigual del sòl; les elits dirigits, però, parlaven del “problema de l'habitatge obrer”, per al qual van començar a buscar “solucions”.

Era una època d'extraordinària militància i organització col·lectiva de les classes populars de tot Europa. L'Estat espanyol, però, era l'únic on les idees de Bakunin havien despertat més interès que les de Marx: i a Barcelona –la primera ciutat industrialitzada de l'Estat– l'anarquisme i l'autoorganització obrera havien arrelat tan profundament que van convertir la ciutat en la “capital de la idea” anarquista a escala internacional.³⁵ Ja abans del naixement del sindicat CNT, fundat a Barcelona el 1910, la ciutat comptava amb una xarxa de resistència i protesta molt ben articulada, amb periòdics, cooperatives i associacions obreres que desenvolupaven un discurs polític llibertari, que veia en l'estat un enemic de classe, i en la vaga

³² Gallardo i Oyón, 2004: 10. “El caso extremo era el de la ciudad vieja de Gràcia, un distrito en el que los obreros mejor pagados o cualificados residían junto a miembros de las clases medias, e incluso altas”. Ealham, 2005: 64.

³³ Segons el cens de 1930, Barcelona tenia 1.000.565 habitants, i Madrid 952.832. Sobre la migració andalusa, vegeu Tatjer, 1980: 119-143. Sobre la murciana: Vilà Valentí, 1958-59, i vegeu també Oyón, 2008: 37-42.

³⁴ Vegeu Pascual, 2009: 114-188; Masjuan, 2000: 61-80.

³⁵ “Cuando el insureccionalismo no era moneda corriente en los sindicatos europeos, Barcelona fue durante los años veinte y treinta la capital principal de la revolución. Era, sin discusión, la capital anarquista, la ‘patria de la idea’” Oyón, 2008: 9.

l'única eina de negociació eficaç.³⁶ Els habitants dels nous barris –Can Dragó, la Torrassa, el Carmel, la Colònia Castells– que vivien en territoris uniformement proletaris, en alguns casos aglomeracions de barraques (com les del litoral), confluïren ràpidament en l'anarcosindicalisme: aquest era l'únic moviment organitzat disposat a acceptar-los, amb totes les seves dificultats i contradiccions.³⁷ El mètode de protesta de la CNT encaixava especialment bé amb la cultura “de carrer” dels barris populars de Barcelona: segons el periòdic *Solidaridad Obrera*, “la revolución impulsada por los anarquistas ha de tener a la calle por teatro y al pueblo por actor”.³⁸ Així, els carrers de la nova “corona geogràfica, jornalera i immigrant” que rodejava la ciutat, tal i com els del centre històric, ara densificat per les onades de migrants, van conformar-se com l'escenari privilegiat per al desenvolupament de la *cultura de acció* dels anarcosindicalistes.³⁹ Als nous barris va prendre forma un veritable *projecte contrahegemònic*, basat en una cultura “que abogaba por el derecho de decisión de la comunidad sobre el uso de las calles, y que luchaba por la autosuficiencia y la autogestión del barrio, libre de autoridad externa, y la defensa de una serie de prácticas populares urbanas basadas en los lazos personales y directos frente a las agencias burocráticas de control social y político (la policía y los tribunales), y las fuerzas de mercado impersonales”.⁴⁰

Els burgesos observaven amb preocupació el creixement dels barris proletaris, que descrivien com a infames reduïdes on les epidèmies i els vicis es contagiaven de la

³⁶ El primer diari, per importància, dintre d'aquesta xarxa contrahegemònica, era sense dubte *Solidaridad Obrera*, fundat el 1907, i que posteriorment es convertí en l'òrgan de la CNT.

³⁷ Ealham, 2005:91; Oyón, 2008:64-98.

³⁸ A *Solidaridad Obrera* del 31/3/1931, cit. a Ealham, 2005:81. “La cultura de acción directa de los anarcosindicalistas encajaba con las tradiciones populares de protesta de una ciudad en la que la lucha callejera contra la policía y la construcción de barricadas había marcado la historia del conflicto urbano desde el siglo XIX. [...] De esta forma, las tradiciones independientes de los *barris* contribuyeron a la definición del *modus operandi* de la CNT”. Ealham, 2005: 80.

³⁹ Els barris que esmenten Gallardo i Oyón (2004), nascuts amb el *boom* de la construcció després de la primera Guerra Mundial, són: Can Baró, Nou Barris, Colònia Castells, Collblanch, les zones orientals de Sant Andreu i Sant Martí, el barri al voltant de l'Hospital de Sant Pau; a l'extraradi, la Torrassa i Santa Eulàlia a l'Hospitalet, la Salut i Artigues a Badalona, Santa Coloma i Sant Adrià al Besòs. Vegeu també Camino *et al.*, 2011. Respecte al centre històric, l'amuntegament del Raval arriba al punt que entre 1910 i 1920 el nombre de plantes de pisos creix el 50%. Oyón, 2008: 167-175. “En algunos de los establecimientos más rudimentarios, los trabajadores pagaban para dormir de pie, apoyados sobre una cuerda atada de un lado al otro en una gran habitación comunal”. Ealham, 2005:39.

⁴⁰ Ealham, 2005: 76-96. López Sánchez descriu aquest projecte com una “parasociedad” o “contra-sociedad” (1993: 40).

mateixa manera que les idees revolucionàries. Com a la resta de ciutats industrialitzades, a Barcelona la necessitat de solucionar els problemes sanitaris i “racionalitzar” l’ordenació urbana es confonia amb la urgència que tenia la burgesia de resoldre els seus “pànics morals”, incidint de forma preventiva en els espais quotidians de les classes populars. S’insistia constantment en els perills vinculats amb la immigració i es promovia la separació entre els “elements perillosos” dels “obriers meritoris”, en l’intent d’integrar aquests últims en l’ordre productiu.⁴¹ El Raval va conformar-se des d’un primer moment com el terreny principal d’aquest conflicte sobre el control de la ciutat: l’arquitecte francès Le Corbusier, quan el va visitar a principis de segle, va sintetitzar amb una cèlebre expressió l’objectiu de l’urbanisme racionalista: “matar el carrer”, és a dir desarticlar l’espai fonamental on es desenvolupava la socialitat proletària; se’n va fer eco la coneguda frase de Lluís Companys, que va confessar que, si pogués, hauria destruït aquell barri “a canonades”.⁴²

Una onada sanejadora havia recorregut Europa a partir de finals del segle XIX: aquestes noves propostes urbanístiques, derivades de l’higienisme positivista, es debatien en congressos internacionals, dels quals naixien noves comissions i patronats.⁴³ Les intervencions que es plantejaven eren sobretot l’enderroc dels barris obrers, a través dels quals s’havien d’obrir grans *boulevards* (com aquells inaugurats pel baró Haussmann just després de les Revoltes de 1848 a París), i el trasllat dels proletaris cap a l’extraradi, en barris planificats fets de *cases higièniques*, o *cases barates*. A Barcelona, però, una sèrie d’impediments dificultaven l’aplicació d’aquestes propostes, que les classes dirigents seguien amb interès i preocupació. Els industrials es negaven a córrer el risc d’invertir en projectes de barris obrers, que veien molt menys rendibles que la construcció d’habitatges de classe mitjana; el finançament públic per construir habitatges de lloguer era molt més escàs que en altres parts d’Europa, i la major part dels treballadors eren massa pobres per plantejar-los que compressin els nous habitatges; a més a més, la qüestió es va

⁴¹ Campos Marín, 1995; Díaz-Pastor Iribas, 2003; Bouza, 2003; Ealham, 2005: 45-53. Un exemple de les projeccions xenòfobes de principis de segle són els articles del periodista Carles Sentís sobre el barri de la Torrassa al periòdic *Mirador*: vegeu Oyón, 2008: 149.

⁴² Berman, 1983: 68; Ealham, 2005: 145-146; Campos Marín, 1995: 1093-1112. Vegeu també Fernández, 2012.

⁴³ A París, els primers models de *maisons à bon marché* (cases barates) s’havien ensenyat a l’Exposició de 1867; el primer congrés internacional dedicat per complet al problema de les cases barates es va fer el 1889. Vegeu Guerrand, 1987.

plantejar des d'un principi com una problemàtica *municipal*, a la qual eren els ajuntaments locals que havien de donar resposta: així la tensió entre Estat central i burgesia catalana constituïa un enèsim obstacle.⁴⁴

En el debat internacional sobre la construcció d'habitatge social s'oposaven dues tendències: per un costat l'urbanisme racionalista, que plantejava la construcció de barris perifèrics com una manera de controlar les "conductes immorals" dels proletaris; per l'altre, la "ciència cívica", organicista i ecològica, de derivació anglesa, per la qual els nous barris havien de ser *ciutats jardí* on els proletaris visquessin prop de la natura i en comunitat, lluny de la degeneració de la metròpoli industrial.⁴⁵ La primera iniciativa d'habitatge social de Barcelona va ser promoguda per l'arquitecte català Cebrià de Montoliu, fundador de la Societat de Construcció Cívica La Ciutat Jardí, que promovia la tendència organicista. Segons ell, els nous barris obrers havien de servir de frens a l'expansió il·limitada de la ciutat, a l'especulació immobiliària i a la desaparició dels pobles rurals propers. Les ciutats jardí permetrien descentralitzar la metròpoli, planificant cada nou nucli habitat com una entitat autònoma, on els obrers serien col·lectivament propietaris del sòl.⁴⁶ Va ser justament Montoliu qui va impulsar el primer Instituto para la Habitación Popular, el precursor del Patronat Municipal de l'Habitatge: aquesta entitat, però, no va poder fer res davant de la falta de finançament de l'Ajuntament i dels inversors.⁴⁷

La Llei de l'Estat de cases barates va aprovar-se per primer cop el 1911, amb diverses dècades de retard respecte a la resta de països europeus;⁴⁸ encara durant una altra dècada van seguir-se alternant dictats de lleis, decrets, informes, sense

⁴⁴ Díaz-Pastor, 2003. Els obrers de Barcelona percebien jornals molt més baixos que els seus homòlegs alemanys, francesos, holandesos; només a Itàlia podien comparar-se els nivells salarials. Oyón, 2008:74.

⁴⁵ A l'origen de la idea de *ciutat jardí* hi ha l'urbanisme organicista del biòleg escocès Patrick Geddes (1854-1932), i d'una sèrie de pensadors socialistes anglesos com H. G. Wells i E. Howard; la seva filiació intel·lectual remuntava als preraphaelites Jeremy Ruskins (1818-1900) i William Morris (1834-1896), que plantejaven un desenvolupament social i urbà integral, per trencar l'oposició entre ciutat i camp. Vegeu Masjuan, 2000.

⁴⁶ Masjuan, 2000.

⁴⁷ Vegeu Domingo i Sagarra, 1999: 16-38.

⁴⁸ Un informe municipal de 1920 demostra que als anys següents la tendència filantròpica, animada pel catolicisme social del ministre Adolfo Posada, autor de la llei, anava cedint pas a altres interessos: "el lloguer serà igual al que tenen les cases d'iguals característiques que construeix i explota la iniciativa privada, perquè no es tracta d'afavorir, amb un regal, a una classe social determinada", es llegeix al punt 7 de l'informe, cit. a Domingo i Sagarra: 36-38. Vegeu també Ortego Gil, 2006; Tatjer, 1998; Sambricio, 1982.

aconseguir emular els projectes homòlegs d'altres ciutats europees, engegats just després de la Primera Guerra Mundial.⁴⁹ Intentant fomentar la inversió de capitals, l'Ajuntament de Barcelona s'adheria cada cop més clarament a l'enfocament de l'urbanisme racionalista, és a dir a la idea d'una ciutat centralitzada i de creixement il·limitat, al voltant de la qual cada classe ocupa l'espai que li toca per jerarquia social. La Societat Cívica Ciutat Jardí va convertir-se en agent immobiliari per a noves urbanitzacions burgeses, construint suburbis enjardinats com Pedralbes i Sant Pere Màrtir: Cebrià de Montoliu, decebut, va escollir l'exili voluntari.⁵⁰

L'impuls definitiu per a la construcció dels barris populars arribarà a finals dels anys vint, amb el projecte de l'alcalde Darius Rumeu i Freixa –el baró de Viver– de celebrar una segona exposició universal, que perseguia l'èxit de la que s'havia fet el 1888. De les dues forteses militars que vigilaven la ciutat abans de l'enderroc de les muralles, la de la Ciutadella ja s'havia desmantellat en ocasió de la primera Exposició; la de Montjuïc, en canvi, es trobava encara en plena activitat (el 1909 s'hi havien afusellat quatre acusats dels disturbis de la Setmana Tràgica, entre els quals el mestre racionalista Francisco Ferrer i Guàrdia⁵¹). La major part dels terrenys de la muntanya eren rurals, i els barcelonins els utilitzaven per portar-hi a pastar les ovelles o per fer-hi excursions al mig de la natura. Grans extensions de cases i barraques ocupaven les seves faldees, amagades i alhora properes al centre de la ciutat; tot i que la historiografia ha fet referència sovint a aquestes poblacions com "els barraquistes de Montjuïc", tenim constància que a Montjuïc no només es vivia entre cartrons i làmines de zinc.⁵² El nou alcalde pretenia con-

⁴⁹ A Viena van construir-se 63.000 habitatges municipals en deu anys; a Escòcia, el 70% de la construcció era municipal. L'impacte és encara reduït: però sense dubte incomparable respecte a Europa del sud. Dattwiler, 2000; Bouza, 2003. A Barcelona entre la meitat i un terç dels salaris obrers es destinaven a pagar l'habitatge: la vaga de lloguers de 1931 va arribar després de deu anys d'estancament insostenible d'aquest problema. Vegeu Oyón, 2008: 163-175.

⁵⁰ Masjuan, 2000: 141-147. Veurem com un reflex d'aquest debat urbanístic de principis de segle encara és visible, en el conflicte actual sobre el futur de les cases barates.

⁵¹ Vegeu Romea, 1994: 120-139; Huertas Clavería, 2003.

⁵² Molts habitants recorden haver tingut cases de totxos, semirurals, però amb noms de carrers i números de placa. Vegeu López Sánchez, 2013: 63, i les fotos de la muntanya a <<http://periferiesurbanas.org/?p=2162&lang=ca>> [consulta: 30/9/2012]. Tampoc és cert que els habitants de les barraques fossin tots immigrants: la meitat eren catalans, i el 28% nascuts a Barcelona: García Castro de la Peña, 1974. La muntanya de Montjuïc desenvolupa cap a Barcelona una funció semblant a la del Gianicolo a la Roma arcaica: és el lloc on s'aboca l'indesitjable, les deixalles, el cementiri, tot allò remogut. "Una espècie de llimbs [...] on s'aboca tot això que es considera, en sentit positiu o negatiu [...] aliè, perifèric o residual a la representació de la ciutat", Delgado, ed., 2003:95.

vocar la comunitat internacional perquè contemplés el desenvolupament recent de Barcelona: però sobretot es proposava afegir al centre de la ciutat la zona que avui és plaça Espanya i la falda de Montjuïc, construint palaus de luxe i hotels que acollirien els visitants de l'Exposició Universal.⁵³

L'Exposició va desbloquejar la situació. El nou govern del general Primo de Rivera, el 1924, va promulgar un decret que obligava els ajuntaments a constituir corporacions publicoprivades per a la construcció dels barris, i a Barcelona el 3 de febrer de 1927 es va constituir el Patronato Municipal de la Vivienda: la seva finalitat era recol·locar en algun lloc tots els que s'havien de desallotjar de la muntanya.⁵⁴ El decret garantia als propietaris immobiliaris (que per primer cop formaven part d'aquest Patronat: per això va deixar de dir-se *institut*) que tots els riscos de l'operació recaurien sobre l'erari públic: se li atorgava una dotació de trenta milions de pessetes, i la consigna de construir sis barris de cases barates. Una camarilla dins el mateix Patronat –l'empresa Fomento de la Vivienda SA– va comprar quatre extensions de terrenys situats als extrems de l'àrea metropolitana, sobre els quals entre 1928 i 1929 va construir 2.200 cases barates.⁵⁵

Les associacions de propietaris immobiliaris pressionaren perquè no es construís sin gaires habitatges, mantenint que “un excessiu nombre de cases barates lesiona greument els interessos de la propietat urbana”:⁵⁶ la llei del 1924 els va aixoplugar garantint que les cases que es construirien no resoldrien ni de lluny el problema de l'habitatge a Barcelona, ni tan sols el de l'allotjament dels “barraquistes” de Montjuïc. “Els quatre grups de cases barates –escriuen Jaume Fabre i José María Huertas Clavería– van servir més de justificació que d'altra cosa. Que no diguessin que no es feia res per donar casa digna a la mà d'obra que la burgesia acollia de bon grat. Moltes barraques de Montjuïc no van caure malgrat l'Exposició.”⁵⁷ En una ciutat que

⁵³ Una explicació novel·lada dels esdeveniments que van conduir a la celebració de l'Exposició Universal del 1929, i de la vida dels immigrants als barris populars de l'època, és la de Mendoza, 2000.

⁵⁴ Un breu resum de les idees i iniciatives dels reformadors, i de l'actuació del Patronat de l'Habitació es troba a Rider, 1987: 187-214. Vegeu també la publicació del mateix Patronat, Domingo i Sagarra, 1999: 16-38.

⁵⁵ “És inútil buscar justificacions de caire urbanístic per a la selecció dels terrenys: ni estaven ben relacionats amb els pobles de l'extraradi, ni podien constituir-se en nuclis inicials de futurs barris, donat que no tenien cap condició real o potencial per al creixement urbà. Els únics criteris que es van utilitzar per comprar, devien ser el baix preu i l'especificitat dels propietaris.” Domingo i Sagarra, 1999:40.

⁵⁶ Fabre i Huertas Clavería, 1976: 81.

⁵⁷ Fabre i Huertas Clavería, 1976: 57 *ibid.*: 88.

comptava llavors amb 100.000 sotsarrendats⁵⁸ i més de 6.000 barraques, la majoria de les quals a Montjuïc,⁵⁹ només van fer-se quatre grups de cases en comptes dels sis previstos, amb quasi 1.000 habitatges menys dels pressupostats.⁶⁰ L'operació no va assolir ni l'1,5% de la població obrera de la ciutat: poc més que una gota al mar, presentada amb celebracions grandiloqüents per les autoritats de l'època.⁶¹

1.2. *Un exquisito lunch: entre l'assistencialisme i l'especulació immobiliària*

Con gran solemnidad e inusitada brillantez, se celebró ayer a las doce, bajo la presidencia del ministro de Trabajo, Comercio e Industria, don **Eduardo Aunós**, el acto inaugural de las obras de construcción de las viviendas higiénicas que el Patronato de la Habitación tiene por misión edificar, y con las que se han de substituir las actuales barracas. La colocación de la primera piedra tuvo efecto en el grupo A, situado en la barriada de la carretera del Port (Prat Vermell). [...]

El secretario del Patronato, don **Ramón Albó**, leyó una notable y bien escrita Memoria [...] expresando su agradecimiento a todos por la gran obra social y de higiene que con su auxilio se iba a llevar a cabo. El señor Albó fue aplaudidísimo.

Seguidamente hizo uso de la palabra el delegado regio y presidente del Patronato, general **Milans del Bosch**, quien comenzó diciendo que el problema de la vivienda era antiguo en Barcelona, pero que, por fin, gracias a todos, iba a quedar resuelto. [...] El general Milans del Bosch fue muy aplaudido. [...]

Al levantarse para hablar el señor Aunós, fue objeto de una entusiasta ovación. [...] Dedicó asimismo elogios al general Milans del Bosch, al general Barrera [*capità general de Barcelona*] y al alcalde **Barón de Viver**, y terminó con un elocuente párrafo diciendo que nuestra Patria, hoy redimida por el Rey y por el general Primo de Rivera, conquistará de nuevo su glorioso pasado. El ministro señor Aunós fue objeto de una estruendosa y prolongada ovación.

Las autoridades e invitados fueron después obsequiados con un exquisito lunch.⁶²

⁵⁸ Vila i Casassas, 1974: 398. No obstant la gran influència del relloguer, aquest és molt difícil de quantificar: el 1922 es calculava que els rellogats de la ciutat eren 75.000; el 1927 l'alcalde Aiguader en declara 100.000. Però el relloguer és part del fenomen més ampli de la cohabitació, un fenomen tan extens que és correcte dir que eren més les famílies obreres que cohabitaven que les que no: vegeu Oyón, 2008: 181.

⁵⁹ Respecte al nombre de barraques que hi havia a Barcelona, José Luis Oyón calcula que n'hi havia 6.500 a tota la ciutat. Oyón, 2008: 171-173.

⁶⁰ Fabre i Huertas Clavería, 1976: 84.

⁶¹ Oyón, 2008: 222. En comparació, per exemple, amb la Gran Bretanya on la producció d'habitatge públic en alguns casos va arribar a cobrir fins al 10% de la necessitat.

⁶² La Vanguardia, 22/6/1928.

Els quatre grups de cases barates van assumir els noms d'alts càrrecs polítics que van contribuir a la seva construcció. El primer grup, al barri del Port darrere Montjuïc, amb 533 habitatges, s'havia de dir **Eduardo Aunós**; el segon grup, el més gran dels quatre, construït a Santa Coloma, amb 784 habitatges, va agafar el nom del general **Milans del Bosch**, braç dret de Primo de Rivera a Barcelona; el tercer grup, també a la vora del Besòs, prop de l'anterior i amb 381 cases, va dir-se **Barón de Viver**, l'alcalde de la ciutat; i el quart grup, dalt del Turó de la Peira al districte d'Horta, **Ramón Albó**, amb 534 cases. Fou la constructora Fomento de Obras y Construcciones (FOCSA) la que va encarregar-se d'edificar les cases: en gran mesura, fou seva la responsabilitat de la direcció especulativa que va assumir l'operació.⁶³

En requalificar-se aquestes petites franges perifèriques, que de rurals van passar a ser urbanes, el seu valor va augmentar enormement, sense cap cost per als seus propietaris; aquests, com hem vist, formaven part del Patronat. El mateix Ramón Albó, vocal del Patronat, era propietari de grans extensions de terreny properes al grup de cases que portava el seu nom: quan l'Ajuntament va portar-hi l'energia elèctrica i enllaçar la xarxa hídrica (amb diners públics), tots els terrenys al vol-

Mercat de carrer al barri de cases barates Ramón Albó, conegut també amb el nom de Can Peguera. *Circa 1930.*
Grup Facebook Cases barates de Can Peguera

⁶³ Vegeu Fabre i Huertas Clavería, 1976:81-86. "Como había ocurrido con el Plan Cerdà, el proyecto de las *casas barates* también fué socavado por la especulación y la corrupción, problemas centrados en torno al Patronat de l'Habitació (Patronato de la Vivienda), organismo encargado de implementar y administrar la reforma de la vivienda". Ealham, 2005: 41.

tant van pujar immediatament de preu.⁶⁴ Com en altres parts d'Europa, moltes promocions de barris populars van ser coartades per a l'especulació immobiliària: les de Barcelona no en van ser una excepció.⁶⁵ A part dels real·lotjats de Montjuïc, als nous barris es van allotjar un grup de famílies "indesitjables" que calia expulsar del centre de la ciutat: jornalers immigrants, molts d'ells murcians, però que vivien amuntegats o subllotats al Raval, al Clot, a Sant Andreu, al Casc Antic de Barcelona.⁶⁶ Si a la versió oficial s'esmenta sempre els barraquistes de Montjuïc com a habitants d'aquestes noves cases, és sobretot per subratllar només l'aspecte més assistencial i filantròpic de l'operació;⁶⁷ com denunciaren pocs anys més tard els seus habitants, la construcció d'aquests barris era poc més que la coartada per a un "exquisito lunch", que a partir de llavors celebraran els propietaris immobiliaris sobre les espalles de les franges més febles de la població:

Queda claro que la estrategia no forma parte de una política global del problema de la vivienda, sino que era simplemente una solución obligada a un 'problema creado' por la propia administración municipal al decidir ubicar en Montjuïc la Exposición, una actuación improvisada por las circunstancias del desalojo forzado. Se procedió, además, con una premura extrema; los barraquistas de Montjuïc fueron desalojados por la Guardia Civil una semana antes de la inauguración del evento.⁶⁸

⁶⁴ Ramón Albó era director general de Presons i del Tribunal Tutelar de Menors de Barcelona, i secretari de la Junta Provincial de Protección a la Infancia y Represión de la Mendicidad. Fabre i Huertas Clavería, 1976: 91.

⁶⁵ "En este sentido, y como luego veremos, se dio el caso de colonias de casas baratas construidas en los terrenos del extrarradio para que la infraestructura de urbanización, red viaria, alcantarillado, luz, agua y transporte fuera sufragada por el Ayuntamiento, quien hacía atravesar estas dotaciones por terrenos particulares no urbanizados, con lo que, tras la puesta en servicio de las colonias obreras utilizadas –y este punto es el que considero fundamental– como coartadas, los propietarios de los terrenos a quienes se había dotado de infraestructura veían aumentado el valor de éstos", Sambricio, 1982: 45. Una operació semblant va documentar-se respecte a l'edificació del barri Borgata Gordiani per l'Ajuntament de Roma: a canvi de la venda de 10 hectàrees de camp d'una família noble, les restants 96 hectàrees van augmentar de valor més de 15 cops en tres anys. Della Seta, 1988: 182, cit. a Viccaro, 2007: 128, núm. 6. També vegeu Insolera, 1993.

⁶⁶ "La iniciativa de las *casas baratas* no era en realidad más que un programa enmascarado de 'deschabolismo', visto por primera vez a principios del siglo xx con la construcción de la Via Laietana, parte de una estrategia de los 'mandamases' de la ciudad para el destierro de los trabajadores a los arrabales de la ciudad." Ealham, 2005: 41.

⁶⁷ Com a "versió oficial" podem esmentar per exemple la que apareix a la introducció de l'alcalde socialista Joan Clos al llibre Domingo i Sagarra, 1999: 5, on se sintetitza la connexió directa entre barraques i cases barates: "unes casetes que havien de servir per allotjar l'escreix de població immigrada, que en aquelles dates habitava la muntanya de Montjuïc en precàries barraques".

⁶⁸ Oyón, 2008: 223-224. Per reconstruir la història social de les cases barates durant els anys trenta, hem utilitzat principalment les fonts proporcionades pels treballs dels historiadors José Luis Oyón

L'estructura urbanística dels quatre barris, repetitiva i uniforme, escollida per l'arquitecte Xavier Turull, accentuava la percepció d'un càstig cap als obrers expulsats de la ciutat: les cases eren totes iguals, pintades de blanc, i disposades als dos costats de carrers horitzontals, que portaven números en comptes de noms. Unes parets o tàpies vorejaven cada grup separant-lo dels terrenys del voltant, i permetent el control de les entrades i sortides de la població.⁶⁹ El conjunt més gran, el *segon grup*, tenia una caserna de la Guàrdia Civil al final del carrer 1, construïda expressament per a vigilar els habitants de les cases; una altra fou construïda al grup del darrere de Montjuïc.⁷⁰ El lloguer de les noves cases, a més a més, no resultava gens econòmic, si el comparem amb el preu dels lloguers de mercat dels mateixos anys;⁷¹ estava calculat sobre els salaris dels obrers qualificats que, en les intencions inicials, havien d'habitar les noves construccions. Va ser només a causa de l'Exposició Universal que a les cases barates van allotjar-s'hi realment les famílies més pobres de la ciutat.⁷² A les rendes desproporcionades, s'hi havia d'afegir el cost del transport, que els obrers havien de costejar per arribar a la ciutat.⁷³ En suma, el discurs higienista desembocà en la construcció d'una mena de presons per a obrers, que quedaven separats de la resta d'habitants per murs i extensions de terrenys rurals (i en el cas dels dos grups de Santa Coloma, també el riu Besòs). Era un urbanisme *concentracionari*, planificat amb la lògica del

i Juan José Gallardo respecte a les cases barates de Santa Coloma, enriquides amb detalls del llibre recent de Pere López Sánchez (2013) sobre les cases barates de la Zona Franca.

⁶⁹ Vegeu la foto de les cases barates el 1929 conservada a l'AMTB i reproduïda a Ealham, 2005: 42 i a Checa, 2002: 91.

⁷⁰ De l'existència d'una casa quarter al grup Eduard Aunós, posteriorment enderrocada com també les casernes del grup Milans del Bosch, en fa esment García Castro de la Peña, 1974: 84.

⁷¹ "Las mensualidades, 33,5 y 46,5 pesetas para los dos tipos de vivienda construidos, eran relativamente altas. Se movían, de hecho, en el nivel en el que los había situado Salas Antón, sólo que, en vez de ser pagados por los obreros cualificados para los que se habían establecido los cálculos en 1924, habían de ser costeados ahora por la capa laboralmente más inestable del proletariado barcelonés". Oyón 2008: 223-224. El 1930, els peons de la construcció guanyaven 1 pesseta per hora; el mateix any, el preu mitjà del lloguer de mercat repercutia amb un 27-30% sobre els salaris dels obrers no qualificats. Oyón. 2008: 69-72.

⁷² *L'Informe* de Salas Anton del 1924 proposava la construcció de 2.000 cases unifamiliars el lloguer de les quals el regularia el municipi: però el seu càlcul i una sèrie de criteris d'assignació exclouien els més necessitats. "Queda claro que la iniciativa no iba dirigida a las que eran las más necesitadas, las familias jornaleras recientemente inmigradas, sino sobre todo a una cierta aristocracia de obreros de oficio". Oyón, 2008: 223-224.

⁷³ Els obrers havien de gastar en transport unes 20 pessetes mensuals (0,7 cada dia): una quantitat que representava gairebé el 25% del sou, segons el càlcul de Gallardo, 2000: 172 s.

Pintada anarcosindicalista en un mur al barri de cases barates Ramón Albó. Circa 1930. Grup Facebook Cases barates de Can Peguera

menyspreu:⁷⁴ per confirmar-ho bastarà dir que els habitants d'almenys dos grups de les cases barates abans d'entrar als nous habitatges, eren obligats a desinfectar-se.⁷⁵

Les mancances d'aquests barris eren enormes. En particular els dos grups del Besòs es trobaven enmig del no res, en una terra de ningú, fins llavors abandonada, perquè s'exposava a les violentes inundacions del riu. No hi havia serveis mèdics, ni farmàcies, ni mercat; les necessitats d'aquests dos grups corrien teòricament a càrrec del municipi de Santa Coloma de Gramenet, que no tenia ni els

⁷⁴ "La construcción de estos barrios, llevada a cabo sin una planificación general y sin una política efectiva de equipamiento, ordenación e integración en la estructura de la trama urbana, permite hablar no de verdadero urbanismo, sino más bien de una política constructiva de emergencia social", García Castro de la Peña, 1974: 85; i López Sánchez (2013: 92) en una ocasió defineix el barri Eduardo Aunós com a "colònia penal". L'estructura concentracionària d'alguns barris perifèrics serà recalçada per Pasolini (1992:46), respecte a les barriades de Roma: "Les borgate, que van voler els feixistes i que van consagrar els democratacristians, són uns veritables camps de concentració", traducció nostra. Sobre l'anomenada *urbanística del disprezzo*, vegeu Brunello, 1996.

⁷⁵ Respecte a Milans de Bosch, aquesta informació la confirma una de les entrevistades del vídeo *Ambos Mundos*, Dolores Corcoll: "Y me acuerdo cuando vinieron, que trajeron los muebles, que hicieron unas casas, y los hicieron ir allí, a ponerlos para que no estuvieran contaminados ni nada". Vegeu López Sánchez, 2013: 37.

recursos ni la voluntat d'ocupar-se dels seus nous ciutadans. Van donar-se casos de treballadors de Santa Coloma que protestaren per demanar que el treball a la ciutat no s'ofereís a la gent de les cases barates sinó als "naturals" de la vila, amb una actitud xenòfoba, que agreujava l'aïllament que patien els nous habitants de la zona.⁷⁶ L'Ajuntament de la vila no va fer-se càrrec de la gestió dels dos barris, i a finals de juny de 1931 (pocs mesos després de la proclamació de la República) va aprovar una moció que demanava al govern municipal de Barcelona que s'ocupés dels dos grups amb tots els seus habitants.⁷⁷ Més explícit va ser l'alcalde Pere Pla i Arús el 1932, en una declaració al periòdic *Les Notícies*:

En dicho trozo de nuestro término existen dos grupos de Casas Baratas, creadas por obra y gracia de uno de aquellos decretos de la Dictadura, en virtud del cual unos señores de Barcelona vinieron aquí y, sin solicitar ninguna clase de permiso, se apoderaron del terreno que les convino y edificaron dos grupos de casas baratas a los que "nos importaron" una serie de familias, la mayor parte de ellas indeseables, procedentes de Murcia y otros lugares de España, pobres y llenos de lacras morales. Lo menos que podría hacer ahora el Ayuntamiento de Barcelona es quitarnos de en medio a esa gente que tanto nos perjudica.⁷⁸

Veurem com un dels militants polítics més destacats de Santa Coloma respondrà a aquestes acusacions, subratllant sobretot les dificultats i l'hostilitat amb què es van trobar els habitants de les cases barates des d'un principi. Durant els primers anys, els carrers es van anar poblant gràcies a l'*efecte crida*, com a molts altres barris d'aquesta època; moltes famílies van poder traslladar-se d'una casa a l'altra, fins escollir la que els esqueia millor.⁷⁹ Per pagar el lloguer, els obrers van

⁷⁶ Gallardo, 2000: 173-175.

⁷⁷ "[...] Exigeixi al Patronat de l'Habitació a pagar els arbitris d'edificació que li corresponien amb arreglo a les ordenances municipals, ja que va abusar de la seva supremacia en aquells temps. I que la beneficència i socors als obrers dels dos grups (2n i 3r) corri a càrrec del Municipi de Barcelona iniciador de l'agrupament dels seus veïns pobres, ja que això no està a les nostres possibilitats, ni va ésser demanada l'autorització, que segurament no hauria sigut concedida sense condicions." Citat a Fernández Ontiveros, 1992: 68.

⁷⁸ Gallardo, 2000: 173. Aquest periòdic era propietat de l'industrial Joan Pich i Pon, director de la Cambra de la Propietat Urbana de Barcelona i també membre del Patronat Municipal de l'Habitació, segons Fabre i Huertas, 1976: 81. El dirigent de CNT de Santa Coloma José Berruezo, respondrà a *Solidaridad Obrera* el 20/10/1932, com veurem en el proper paràgraf.

⁷⁹ Possiblement d'aquest fenomen en queda exclòs el barri Eduardo Aunós, que segons Domingo i Sagarra va poblar-se exclusivament d'exbarraquistes de Montjuïc: "Tot fa pensar que a les cases barates del Bon Pastor, del Baró de Viver i de Can Peguera [Ramón Albó] hi va haver una ocupació de fet dels seus habitatges, sense adjudicació prèvia. Els contractes no es van regular fins uns quants

haver de conviure des d'un primer moment amb diverses famílies: segons el padró d'habitants del 1930, un 40% de les cases del grup Eduardo Aunós estaven ja habitades per més d'una família. El *bello ideal* de la casa unifamiliar i *higiènica* per combatre l'amuntegament i la promiscuïtat se n'havia anat en orris: ja el 1932, Jaume Aiguader i Miró, el primer alcalde republicà de Barcelona, va observar que "els trenta milions gastats pel Patronat de l'Habitació obrera han servit per reproduir en ciment armat la barraca primitiva".⁸⁰ Al "problema de l'habitatge obrer" va afegir-se a partir de llavors, el nou problema d'aquests quatre barris, que aviat constituïran una nova emergència.

Contemporàniament, però, els vincles de cohabitació també estrenyien les relacions entre les diferents famílies: a les xarxes de parentiu s'hi sumaren les de veïnat, i la situació comuna de necessitat va fer que les quatre barriades es convertissin ràpidament en espais densos de relacions socials. A més a més, i malgrat totes les mancances, molts elements del paradigma progressista de la ciutat jardí s'havien filtrat en l'estructura dels nous barris. Cada casa tenia un bany individual: era només un forat al terra, però en una habitació separada i enllaçat a un sistema de clavegueram centralitzat per a cada illa de cases. En aquella època, a la major part de la ciutat els lavabos estaven al balcó, o tenien pous negres, quan no serveis higiènics comunitaris. Les cases estaven enllaçades a la xarxa elèctrica i tenien aigua corrent; les cuines eren *cuines econòmiques* de carbó, i cada pati tenia un safareig.⁸¹ Tot i que la majoria d'habitatges tenia 38 m², n'hi havia una minoria pensades per a famílies més nombroses: les cases de *categoria B*, que superaven els 50 m². A cada illa de cases de *categoria A*, a més a més, les quatre cases que feien cantonada eren més àmplies que les altres, i rebien la llum del sol per dos costats.⁸² En general, les dimensions de les cases no eren petites, si es comparaven amb la mitjana de l'habitació obrera de l'època.⁸³ Cada grup tenia una església i

mesos després i la gent s'instal·lava allà on més li agradava, fins i tot, si el veí que tenien al costat no els feia el pes, provaven sort en una altra casa", 1999: 92.

⁸⁰ Aiguader i Miró, 1932.

⁸¹ La importància dels serveis individuals, i la memòria dels serveis comuns que encara esmenten els exhabitants de barraques de l'extraradi de Roma, ha estat ben tractada per Viccaro, 2007.

⁸² Els grups Ramón Albó i Milans del Bosch eren els que tenien el major nombre d'habitatges grans, amb 200 i 87 cases de *categoria B* respectivament: els de Baró de Viver i Eduardo Aunós en tenien menys, 40 el primer i només 8 el segon.

⁸³ Els habitatges obrers de Barcelona anaven dels 60 m² de mitjana dels pisos del Raval, fins als 28 m² dels *quarts de casa* a la Barceloneta.

un centre escolar: les esglésies, però, van entrar en funció de seguida, mentre que, com veurem, les escoles no s'activaren sinó a partir de les protestes dels habitants.

De fet, i com va observar José Luis Oyón, aquestes barriades no feien més que *serialitzar* certes característiques de les “segones perifèries” nascudes en el període d'entreguerres: les fileres d'habitatges unifamiliars de planta baixa, i les estretes relacions entre els veïns del mateix carrer.⁸⁴ Oyón, que va recollir un gran nombre de memòries d'obriers dels anys trenta, nota com en una de cada tres memòries “asoma, más o menos explícita, la figura del vecino”:

Los vecinos son amigos de juegos y correrías desde la infancia, pero también compañeros de escuela, cómplices en el cortejo, y hasta camaradas en el sindicato. El vecino colabora en las emergencias domésticas, ayuda a cuidar los niños, es un fiel recadero en el que confiar, y arrima el hombro en los agobios de la economía doméstica. [...] Es por tanto lógico que haya sobre el vecindario, cuando es evocado, una valoración muy positiva que se basa en una opinión compartida de *familiaridad*, de formar parte de una ‘gran familia’. Sea como padre, hijo o hermano, el vecino es visto ante todo como un ‘familiar’.⁸⁵

Als barris de cases barates, aquesta característica s'afegeix també al fet que una gran part de població passava la majoria del seu temps dintre del barri. Si qui treballava es desplaçava cap a les fàbriques de la Barceloneta, del Poblenou, de Sants, en bicicleta o caminant fins a la parada del tramvia (que, no obstant els dictàmens de la Llei de cases barates, mai no es va enllaçar⁸⁶), els nens, els ancians, els aturats vivien gairebé sempre dintre de les fronteres del barri, rarament travessades per forasters. Aviat un gran nombre de cases barates van convertir-se en comerços, sobretot de queviures, implementant una xarxa interna de venda i consum que va permetre als habitants de resoldre moltes de les seves necessitats sense sortir del barri, no obstant la falta d'equipaments.⁸⁷ A la vegada, les denses xarxes veïnals funcionaven com a control compartit del territori, i permetien als nens de moure's amb una gran llibertat dintre de les seves fronteres i pels camps del voltant. Les portes de les cases quedaven obertes, i amb el bon temps es menjava

⁸⁴ Oyón, 2008: 224.

⁸⁵ Oyón, 2008: 302-303.

⁸⁶ En el *Reglamento* de 1912 (Domingo i Sagarra, 1999: 17).

⁸⁷ El padró d'habitants de 1936, disponible a l'AMHSC, ho testimonia pel que fa al barri del Baró de Viver; ha estat estudiat per Márquez, 2000.

o es dormia al carrer, amb una manta al terra o una gandula.⁸⁸ La cohabitació i el gran nombre de fills que tenien moltes famílies convertien el carrer en un espai de sociabilització fonamental, “extensión de la casa proletaria, más aún durante los meses de verano, cuando en éstas se llevaba a cabo una gran parte de la vida del barrio”. A això se sumaven els bars i els cafès, o els recorreguts cap al treball, que molts obrers efectuaven junts: als barris els proletaris tenien moltes ocasions per debatre col·lectivament les seves experiències vitals.⁸⁹ La màxima expressió d’aquesta socialitat eren les festes de carrer, com les fogueres de Sant Joan, veritables moments d’apropiació col·lectiva de l’espai públic.⁹⁰

Així que, si entre els objectius de la construcció dels quatre barris hi havia el de “matar el carrer” per impedir la difusió de l’autogestió obrera, sense dubte el projecte va resultar en un fracàs. Les constants ocasions de contacte entre obrers proporcionades per l’estructura urbanística van contribuir a generar un nivell altíssim de consciència social i de conflictivitat política. Així ho expressa López Sánchez: “Lo que cada uno iba aprendiendo, o no, luchando por la vida, estaba asociado también, o sobre todo, al deambular por la calle, al frecuentar los lugares de encuentro, al ponerse a trabajar a edades tempranas con otros”.⁹¹ Aquest és l’origen del vincle estret, al qual tornarem durant tot aquest treball, entre estructura urbanística, cultura popular i lluita social: la seva gènesi es troba en aquest procés d’apropiació de l’espai habitat que van protagonitzar els habitants de les cases barates en els anys anteriors a la Guerra Civil. El final de les obres de l’Exposició Universal, i la brusca interrupció dels grans projectes de la dictadura de Primo de Rivera, van deixar tota la indústria de la construcció barcelonina en una situació catastròfica.⁹² A això s’hi afegí

⁸⁸ Vegeu Oyón, 2008: 321. A Domingo i Sagarra, 1999, s’esmenten trossos d’entrevistes a obrers de les cases barates. Un home del barri Milans del Bosch explica: “El carrer ho és tot: on jugues, on menges, on fas tertúlia, on treballes. Els espais llimitats no existeixen” (p. 98). A Eduardo Aunós: “Ha sido un paraíso para la juventud. De niño jugábamos a pelota en la calle, íbamos de aquí para allí sin preocupaciones, y por la noche, si hacía calor, sacábamos los colchones y dormíamos a la intemperie” (p.94). A Ramón Albó: “Dormíem a les vores a l’estiu. Tiràvem una manta a terra i apa, a dormir! Quina felicitat! Allò sí que era viure. Alguns, fins i tot, tenien una gandula, però això ja era un luxe...” (p. 105-106).

⁸⁹ Ealham, 2005:70.

⁹⁰ Vegeu Delgado, ed., 2003.

⁹¹ López Sánchez, 2013:44.

⁹² “Además, el subdesarrollo del sistema del bienestar al que nos referimos en el capítulo 1, acrecentó aún más el impacto social del paro. A principios de 1930, la Iglesia y los cuerpos municipales no podían

el crac de la borsa de Wall Street, just uns mesos després de la fundació dels quatre barris: la crisi econòmica va començar-se a sentir a l'Estat espanyol al voltant del 1930, i va incidir de forma especialment dura sobre els peons i els obrers menys qualificats –precisament els perfils de la majoria dels habitants dels nous barris.⁹³ Moltíssimes famílies recentment traslladades van quedar-se sense treball, sense poder pagar ni el lloguer, ni el transport cap a la resta de la ciutat.⁹⁴ Aquesta circumstància, sumada a la concentració extrema de famílies proletàries en un espai aïllat i abandonat per les institucions, va accelerar la resposta autogestionada a les necessitats comunes: la vaga de lloguers va ser la primera acció col·lectiva protagonitzada pels habitants de les cases barates, i va crear un terreny favorable a la difusió de la militància revolucionària en aquestes barriades.

A partir de la proclamació de la República el 1931, com molts barris i municipis del Pla de Barcelona, els quatre grups van canviar de nom: el grup Milans del Bosch va prendre el nom del patriota català Bonaventura Carles Aribau, el grup Baró de Viver va dir-se Pi i Margall, el de Ramon Albó, Hermenegildo Giner de los Ríos, i el d'Eduard Aunós, Francesc Ferrer i Guàrdia, per la seva proximitat a Montjuïc on havia estat afusellat el pedagog racionalista: també s'hi va iniciar la construcció d'una estàtua, mai no acabada.⁹⁵ Més enllà del canvi de nom, però, les autoritats republicanes van desatendre immediatament les promeses de redempció social que el proletariat projectava sobre el nou govern.⁹⁶ La nova direcció del Patronat, que considerava els quatre barris una obra de l'anterior dictadura, se'n va despreocupar completament, sense ni tan sols posar en marxa les escoles que havia acabat de construir. Sense manteniment des de l'inici, les

compensar la limitada beneficiència pública que oferia el Estado al creciente número de obreros sin empleo" Ealham, 2005:106.

⁹³ Segons el cens de 1930, a Milans del Bosch els jornalers no qualificats eren el 82,59% de la població activa, i a Baró de Viver, el 78,95%. Gallardo i Márquez, 2004:79.

⁹⁴ Oyón, 2008:81. A Barcelona, el 6% de famílies estaven a l'atur; a Santa Coloma, el 12%: la majoria dels aturats de Santa Coloma eren veïns de les cases barates (Gallardo, 2004: 335). "En un reportage sobre el 2º Grupo de Casas Baratas realizado en julio de 1935 se decía que el 70% de la población activa del barrio se encontraba en paro", Gallardo, 2000:143, n.7.

⁹⁵ Tot i que Fabre i Huertas Clavería diuen que Baró de Viver no va canviar de nom, tan sols el seu grup escolar (1976: 111-112).

⁹⁶ Com a exemple, la pintada "No votar. Acordaos de Casas Viejas" que va apareixer al grup Ramon Albó el 1934, testimonia la fractura entre el govern republicà i les barriades de la perifèria. "La Rambla", 29/1/1934, cit. a Fabre i Huertas Clavería, 1976:97-98.

condicions de les cases barates van degenerar ràpidament, i els inquilins es van trobar de sobte en una situació pitjor que a les barraques: a la desprotecció se sumava l'aïllament.⁹⁷

Solidaridad Obrera, l'òrgan de la CNT, es va fer ressò de les dificultats en què es trobaven els obrers real·lotjats a les cases barates:

Hemos de tener en cuenta que estas 'casas' están ya en un estado lamentable. Tienen los tabiques hundidos, los pisos levantados, las cañerías y grifos rotos y obstruidos, todo en desperfecto por la mala calidad de los materiales. Cuando llueve las calles se ponen intransitables y el agua cae sin obstáculos en las habitaciones hasta el punto que hemos de correr camas e incluso cobijarnos bajo los paraguas el que los tiene.⁹⁸

El descuido higiénico y sanitario se deja ver al primer golpe de vista. Los orificios de acceso al alcantarillado se hallan cegados completamente, lo que hace suponer las dificultades de desagüe concurrentes en días de lluvia. En la mayoría de las casas –dice uno de nuestros acompañantes– puede uno lavarse las manos con simplemente restregarlas por las paredes. En efecto, en la mayoría de las habitaciones visitadas, se ve el agua brotar a través de las paredes. Muchos inquilinos han construido tabiques suplementarios para paliar tamaño inconveniente...⁹⁹

El preu del lloguer es considerava el primer element a modificar per alleujar la situació dramàtica dels nous habitants. “La única labor social y muy humana a hacer es abaratar todo lo posible la renta, y de esta forma el vecindario podrá combatir mejor el raquitismo, la anemia, el paludismo, la tisis y la tuberculosis que hacen presa en él”, va escriure un veí de les cases barates en una carta a *Solidaritat Obrera*.¹⁰⁰ Com que eren els únics inquilins de la ciutat que depenien directament de l'Ajuntament, els habitants dels quatre barris tenien a les seves mans un fort instrument de pressió per a l'abaratiment de la renda: a més a més, aquests conjunts s'anaven configurant des d'un principi com a territoris uniformement rebels i amb tendència a l'autogestió. Ja abans de l'entrada de la República, almenys tres dels quatre barris de cases barates comptaven amb centres obrers autogestionats. Al grup Eduard Aunós, ja al 1930 hi havia un Ateneo Instructivo, que tenia una comissió d'habitatge i una de transport;¹⁰¹ al grup Ramon Albó, els anarquistes es

⁹⁷ Sobre els materials de construcció de les cases, vegeu la pàg. 211-213.

⁹⁸ *Solidaridad Obrera*, 29/7/1932.

⁹⁹ *Solidaridad Obrera*, 31/1/1935, cit. a Gallardo, 2000: 177.

¹⁰⁰ *Solidaridad Obrera*, 17/12/1931.

¹⁰¹ Oyón, 2008: 428.

reunien a la seu del Sindicat de la Construcció,¹⁰² i al costat del grup Milans del Bosch, com veurem, el 1929 va començar a funcionar una Cooperativa Obrera, gestionada pels anarquistes de les cases barates. És per això que la vaga de lloguers va començar en aquests barris (i, per raons semblants, a la Barceloneta), abans d'estendre's cap a la resta de la ciutat. Hi va haver inquilins de les cases barates que van negar-se a pagar el lloguer des del mateix moment del trasllat al barri, com demostra el fet que al novembre de 1930 el Patronat va oferir rebaixes a condició de desnonar qui portés més d'un any sense pagar.¹⁰³

La dictadura de Primo de Rivera havia respost de forma contundent a aquesta protesta: les primeres amenaces de desnonaments van ser ja a l'abril de 1930, i a l'octubre 60 famílies d'Eduard Aunós i Milans del Bosch van rebre una ordre judicial d'expulsió. Però en arribar la República, la protesta va assumir un altre valor, ja que les autoritats republicanes havien promès una "revolució a l'habitatge": la famosa frase de Macià "la caseta i l'hortet" resultaria ofensiva, si l'Ajuntament no s'encarregava ni de les úniques ciutats jardí municipals.¹⁰⁴ A l'abril del 1931 als quatre barris van formar-se quatre comissions, que van preparar un document amb les seves demandes a l'alcalde i al governador civil. Els habitants ja demostraven un altíssim grau de consciència política:

Primera: Abolición del Patronato de la Habitación, por immoralidades en el cumplimiento de su misión.

Segunda: Que sean rebajados los alquileres al estricto tipo que resulte después de capitalizar cada vivienda con relación a su coste, pues no es lógico ni aceptable que después del advenimiento del nuevo régimen tan deseado por el pueblo y conseguido con tanta cordura, continuemos, las clases necesitadas, pagando orgías de la dictadura, ya que sabido es que este fue uno de los negocios inconfesables de la misma.

Tercera: Supresión de vigilantes (por haber hecho de confidentes durante la dictadura).

Cuarta: Apertura inmediata de las escuelas con carácter laico.

¹⁰² "Varios de los componentes del grupo *Braulio* como José Costa Ferrer o Tomás Rodríguez Martínez, vivían en 1930 en las casas baratas Ramón Albó, donde, recordemos, vinieron poco más tarde a residir el líder faista Juanel y su compañera Lola Iturbe y donde se editó durante un tiempo *Tierra y Libertad*". Oyón, 2008: 437.

¹⁰³ Qui millor ha tractat la vaga de lloguers és Rider, 1987. "Los alquileres en 1930 iban del 19 al 25% del salario de un obrero cualificado, del 27% al 30% del de un jornalero, y del 33% al 38% del de una obrera cualificada", Oyón, 2008: 419-421. Respecte a la vaga al grup Eduard Aunós, vegeu López Sánchez, 2013: 171-184.

¹⁰⁴ Di Giacomo, 1987.

Quinta: Farmacia y Dispensario con servicio permanente (...vivimos sin condiciones, garantías ni asistencia sanitarias).

Sexta: Iluminación y arreglo conveniente de paseos, avenidas o carreteras, que ponen estos grupos en comunicación con la ciudad (por la noche se prestan a emboscadas, caídas mortales y crímenes en despoblados), y que son: *Grupo Primero:* Paseo Industria *Grupo Segundo:* Desde San Adrián de Besós hasta el grupo. *Grupo Tercero:* Caminos vecinales que den acceso al grupo. *Grupo Cuarto:* Paseo Pi i Molins y calle Feliu de Codinas.

Séptima: Servicio de comunicaciones económicas con la ciudad.

Octava: Destinar un local para mercado público.

Novena: Fijamiento de contratos amortizables sobre la casa.

Décima: En vista de que el precio excesivo de estas casas y la escasez de las mismas obligan a que vivan como realquilados numerosos individuos, solicitamos que estos sean preferidos en el alquiler de las que fueran quedando vacías...

Undécima: Llamar la atención de las autoridades sobre *las coacciones que el clero hace objeto al vecindario*, lo que constituye una violación de la "libertad de cultos" que el Gobierno Provisional otorgó a la Nación a su advenimiento al Poder.

Duodécima: El vecindario acuerda suspender el pago de alquileres hasta que se dé una satisfacción a las reclamaciones formuladas.¹⁰⁵

Les autoritats republicanes, però, van reaccionar de forma malauradament similar a les que havien estat les reaccions dels "homes d'ordre" de l'anterior dictadura, amb desnonaments i assetjament policial. Quan, a principis d'estiu de 1931, la vaga va declarar-se oficial a tota la ciutat, la majoria d'inquilins de les cases barates ja portaven almenys quatre mesos sense pagar el lloguer (altres, com hem vist, fins a un any i mig), i des dels focs inicials a les cases barates i la Barceloneta, la protesta es va estendre ràpidament, i a l'agost ja s'hi adherien unes 90.000 famílies.¹⁰⁶ Quan la vaga ja s'havia donat per acabada a la resta de la ciutat, a les cases barates va continuar ferma: sembla que, tot i que entre amenaces i desnonaments, als quatre grups de cases barates els inquilins no van pagar els lloguers durant tot el període republicà.¹⁰⁷

¹⁰⁵ Gallardo 2000: 132-136.

¹⁰⁶ Gallardo, 2000: 172.

¹⁰⁷ Entre els noms d'agitadors de la Comisión de Casas Baratas de Santa Coloma tenim el de Ramón Rodicio (Oyón, p. 425-426) i el de Pedro Lozano, també membre de la Cooperativa Obrera (Gallardo 2000: 133). La comissió representant dels veïns del primer grup que va anar a negociar el 1930 l'encapçalava José Gilabert i Benito Maldonado. Oyón, 2008: 422. Sobre els desnonaments: Oyón, 2008: 425, Ealham, 2005: 190. Sobre Maldonado, vegeu López Sánchez, 2013: 131, 165, 179.

A l'abril de 1932 va haver-hi un desnonament forçós de 79 famílies al grup Milans del Bosch amb un desplegament impressionant de forces policials: els inquilins de les cases barates van rebre el suport de la Casa del Pueblo de Santa Coloma i del conegut militant anarquista local José Berruezo. Aquesta vila era un dels municipis més castigats per l'atur i, tot i la tensió inicial respecte als habitants de les cases barates, la situació econòmica comuna va permetre noves aliances entre els obrers de les dues bandes del Besòs. La vaga a Santa Coloma va tenir un seguiment excepcional.¹⁰⁸ “No hay trabajo. No hay pan. Y, por si fuera poco, se intenta quitarnos el mísero e insalubre albergue”, va escriure Berruezo al setembre de 1931. “Ayer, en el segundo grupo de Casas Baratas se castigó a mujeres y niños, habiendo resultado varios contusos, además de otros atropellos incalificables”.¹⁰⁹ Ja que les factures d'aigua i llum anaven amb el lloguer que els inquilins es negaven a pagar, les autoritats republicanes reaccionaven amb el tancament de subministrament elèctric o hídric, que podien durar diversos dies. Els habitants reaccionaven com podien: davant dels talls d'electricitat, “el barri no es va quedar pas a les fosques. Tenien electricistes que ho van endegar”.¹¹⁰ Però a aquestes accions s'afegien altres mesures repressives, com la prohibició de les reunions i les traves a la constitució d'associacions obreres: en fi, entre els inquilins de les cases barates va generar-se una sensació d'assetjament i d'indefensió constant, que contribuï a l'hostilitat cap a les autoritats republicanes:¹¹¹

De un tiempo a esta parte las autoridades locales, y especialmente el alcalde [de Santa Coloma], pretenden hacernos la vida imposible. [...] En los dos grupos de Casas Baratas no se puede salir a partir de las nueve y media de la noche, a menos que los vecinos se expongan a sufrir cacheos y molestias de todas clases. La provocación por parte de la Guardia Civil se va haciendo intolerable. El ciudadano que después de cenar se le ocurre salir a pasear un rato, ya sabe lo que lo espera: cacheo seguro y ser vigilado de cerca por toda clase de agentes de la autoridad.¹¹²

¹⁰⁸ Gallardo, 2000: 172.

¹⁰⁹ Article de José Berruezo, *Solidaridad Obrera*, 20/9/1931, cit. a Gallardo, 2000: 184.

¹¹⁰ *La Rambla* 29/1/1934, cit. per Fabre i Huertas, 1976: 85.

¹¹¹ Com a exemple la pintada “No votar. Acordaos de Casas Viejas” que va apareixer al grup Ramon Albó el 1934, testimonia la fractura entre el govern republicà i les barriades de la perifèria. *La Rambla*, 29/1/1934, cit. a Fabre i Huertas Clavería, 1976:97-98.

¹¹² *Solidaridad Obrera*, 15/7/1933, citat a Gallardo, 2000: 199.

1.3. La Guerra Civil comença a les cases barates: cultura obrera i lluita social a Vilabesòs

A partir d'aquest moment, ens centrarem prioritàriament en la història d'un dels quatre barris: el *2n grup* de cases barates, és a dir el conjunt de 784 habitatges anomenat Milans del Bosch, que era el principal dels dos grups de Santa Coloma, i el més gran de tots quatre. És el polígon inclòs avui en el barri de Bon Pastor, actualment en curs de demolició, i que és a l'origen d'aquesta recerca: enfocant el desenvolupament d'aquest grup de cases podrem enllaçar-nos més estretament amb les dades etnogràfiques sobre el barri avui, i entendre millor el procés d'enderroc i de transformació social que veurem en els capítols següents. No deixarem de banda, però, els paral·lels i les diferències amb els altres tres grups de la ciutat.

Hem esmentat el potent menyspreu que mostraven tant les autoritats republicanes com molts sectors de població pels migrants, els barris dels quals eren presentats com a *guetos* de murcians. Veurem com en el discurs públic sobre els quatre barris s'han barrejat sempre diferents formes d'estigma, que confonen estereotips ètnics, socials i polítics diferents segon els moments històrics i sovint contradictoris o directament falsificats, fins a construir una veritable "llegenda negra" de la qual seguirem el desenvolupament posterior. En el moment de la formació dels barris de cases barates, per exemple, els murcians no eren ni molt menys la majoria d'habitants. Al grup on n'hi havia més, el d'Eduard Aunós, no arribaven ni al 30% de la població; a Milans del Bosch, segons el padró de 1930, eren el 29,3%; a Baró de Viver, el 1936, eren el 25,6%.¹¹³ "Nada más lejos de la realidad de la Barcelona de la época que la existencia de guetos", escriu José Luis Oyón:

Si por algo se caracterizaba el tipo de barrio del centro histórico densificado o de las nuevas periferias a las que me refiero no era por la exclusividad de alguna de las comunidades de recién llegados, por su dominio del espacio, sino mucho más por la rareza del autóctono: eran fundamentalmente jóvenes enclaves urbanos de inmigrantes no catalanes. El nuevo barrio no era en modo alguno un gueto sino más bien una comunidad

¹¹³ Per a Eduard Aunós, Oyón, 2008: 42; per a Milans del Bosch, Gallardo i Márquez, 2004: 86-87; per a Baró de Viver, Márquez, 2000. Respecte a Eduard Aunós, vegeu també l'anàlisi de López Sánchez (2013: 84-85) sobre el padró de tres carrers, és a dir unes 200 cases: el 40% són d'Almeria i Múrcia; el 10%, del mateix poble, Cuevas de Almanzora; el 12%, aragonesos; el 14%, del País Valencià i Alacant, i –una dada interessant– el 20% havien nascut a Barcelona.

donde todos los inmigrantes compartían un espacio común, una común condición. Y esa común condición no era tanto la de ser murciano o andaluz, sino mucho más la de tener unas similares características laborales, de vivienda, de sociabilidad en el barrio.¹¹⁴

El factor més rellevant en la creació d'aquest estigma, llavors, no va ser la composició ètnica, sinó l'*homogeneïtat social* de la seva població, i la seva concentració espacial: dos elements que, com hem vist, són en gran part responsables de la politització dels barris de cases barates.¹¹⁵ Contràriament a l'estereotip del murcià inculte i primitiu, aquests inquilins van demostrar des d'un primer moment una gran vitalitat cultural i política, organitzant una sèrie d'estructures comunitàries de cooperació i resistència, tan formals com informals, que marcaran profundament la història i la identitat d'aquests barris. Seran aquests primers anys que donaran pas a l'elevadíssim grau de combativitat dels anys de la Guerra Civil, com veurem en aquest paràgraf.¹¹⁶

Els anarquistes del barri Milans del Bosch van començar a reunir-se ja el 1929 a l'edifici del catequisme de la barriada Sanchís, propietat de l'empresari Enric Sanchís. Aquest va decidir regalar-los un nou espai, per recuperar els locals de l'església: així va fundar-se la Societat Cooperativa Obrera La Paloma, que va ser gestionada pels militants llibertaris de les cases barates.¹¹⁷ La Cooperativa pretenia suplir, a curt termini, les mancances alimentàries del barri. Però els cooperativistes consideraven que aquest no era més que un mitjà per a un objectiu final: la desaparició del capitalisme. Així es llegeix en la seva declaració d'intents:

¹¹⁴ Oyón, 2008: 148.

¹¹⁵ Al padró d'habitants de 1930, es registra com a "immigrants" un 99,65% de la població; a Baró de Viver directament el 100%. És interessant notar que a la barriada Sanchís aquest percentatge també és molt alt, del 96,23%, tot i que al sector de les Carolines, prop de les cases barates, es redueix al 64%. Gallardo i Márquez, 2004: 86-87.

¹¹⁶ "Aquesta és, a grans trets, la realitat social de l'època de la Generalitat al barri tal com ens l'han relatada els qui ho van viure. Contrasta en certa manera amb altres versions que han volgut fer creure que tota la vitalitat política estava en mans dels d'Estadella i que els de les Cases Barates eren una massa amorfa de *lumpen*. És cert que eren dos grups socials no gaire ben avinguts i que encara avui són dos mons a part, però també és cert que a les Cases Barates hi havia obrers amb una clara consciència de classe i amb la característica mística anarquista tan allunyada del salvatgisme amb què sovint són retratats, ja que molts van morir i molts van haver de fugir durant la Guerra Civil." Fabre i Huertas Clavería, 1976: 151.

¹¹⁷ Fabre i Huertas Clavería, 1976: 150. Aquesta primera Cooperativa Obrera tindrà seu al carrer de la Mina, 20, el que avui és el carrer Estadella: és l'edifici on hi havia l'Acadèmia Sant Jordi, ara ocupat pel bar 1r Euro. Vegeu també Checa, 2002: 109.

La finalidad que persiguen los cooperadores de esta entidad, es por medio del cooperativismo y mediante la Cooperación de consumo hoy de producción y otras formas mañana, poner en manos del proletariado en colectividad, el capital, las tierras, fábricas, herramientas y útiles del trabajo, para la creación de riqueza colectiva, haciendo imposible la función del intermediario y de los patronos hasta llegar a la desaparición del capitalismo, acabando con la explotación del hombre por el hombre y todos los privilegios, dejando de ser el obrero una cosa como materia de explotación, recobrando su total personalidad humana y obteniendo íntegro el fruto de su trabajo, dentro de un estado de derecho inspirado en la Libertad y en la estricta (*sic*) Justicia, para que sea su vida feliz en grado máximo.¹¹⁸

En menys d'un any, els llibertaris que havien habitat les noves cases barates, van aconseguir forçar (o convèncer) els poders preexistents sobre el territori que els cedissin un local per dur a terme un projecte revolucionari.¹¹⁹ Des d'un principi, però, van haver d'enfrontar-se amb la dura situació social de la zona on treballaven. La barriada Sanchís i la barriada de l'Estadella que hi havia al costat eren poc poblades, i a les cases barates hi havia encara massa precarietat com per assolir l'alt nombre de socis que tenien altres cooperatives.¹²⁰ Entre l'Estadella i les cases barates hi havia una diferència de composició social força important: eren "dues comunitats", "dos mons", com es reflectirà més endavant en el nom del cine del barri, l'Ambos Mundos.¹²¹

Així com els de les Cases Barates eren de la CNT i es reunien al Bar Rocamora, que tothom coneix pel Bar de les Set Portes, els de la Barriada d'Estadella, els de la caseta i l'hortet, eren majoritàriament de l'Esquerra i es reunien en un local situat a la cantonada

¹¹⁸ AHMTB, Caja de Instancias 1936-1938, a Gallardo, 2000: 136.

¹¹⁹ Gallardo (2000: 133 i n.154) esmenta tota la segona junta directiva de l'entitat, elegida al juliol del 1930: Juan Borregón Rico (Bilbao, 35 anys), Emilio López Carreño (Albacete, 33 anys), Eduardo Górriz Vivas (Terol, 48 anys), José Martín Guiñón (Castelló, 52 anys), Domingo Solé Bages (dades desconegudes), José María Barceló Benet (Marsé, Tarragona, 48 anys), Manuel García Bonete (dades desconegudes), Ángel Nicolau Oliva (dades desconegudes), Juan A. Forcas Alegría (Múrcia, 57 anys), Pedro Asencio García (dades desconegudes), Blas Vega Prieto (dades desconegudes), Enrique Cuesta Navarrete (dades desconegudes). Cap d'ells feia més de 4 anys que era al municipi.

¹²⁰ "Critificados por ciertos sectores del cooperativismo barcelonés por el escaso número de asociados (35 familias), Pedro Lozano realizaba una síntesis del papel que la cooperativa jugaba en la barriada y la causa de sus problemas: '[...] Si el fruto recogido ha sido escaso, hay su justificación: la barriada Sanchís, donde estamos situados, está poco poblada, y aunque próxima al grupo de Casas Baratas, allí de momento, e interín desaparece el conflicto de alquileres que mantienen, poco hay que hacer; pues bien, puede decirse que gran parte del vecindario, a tenor de dicha circunstancia, lo es con carácter de interinidad.'" Citació és extreta d'*Acción Cooperatista*, 13-10-1933. Gallardo, 2000: 133-134.

¹²¹ El cine de les cases barates Eduard Aunós es deia Cine Carmen i només funcionava els dissabtes i diumenges. Oyón, 2008: 338.

Sas-Tàrrega que avui és utilitzat com a molí de pedra. El 19 de juliol, al Bar de les Set Portes, hi muntarà el seu quarter general el comitè revolucionari.¹²²

A partir de juliol de 1932, els militants de la Cooperativa van intentar crear també un ateneu cultural, com els que havien nascut a Barcelona ja abans dels anys vint; però el Govern Civil de la República va negar-se a firmar-ne els estatuts. Els llibertaris van veure aquesta negativa com l'enèsima prova de la falsa moral de la burgesia que, d'una banda es queixava de les "lacras morales" del proletariat, mentre que de l'altra li impedia desenvolupar la cultura. Així va escriure Berruezo en aquella ocasió:

Son los habitantes de las casas baratas, en su mayoría, honradísimos trabajadores que, como todos los proletarios, viven de su trabajo cuando encuentran donde alquilar sus brazos, y pasan hambre, miseria y sufrimientos físicos y morales cuando se hallan en paro forzoso. ¿Sobre quién recae esta lacra? ¿Sobre los trabajadores o sobre esta estúpida sociedad que los condena al hambre? [...] Hay en el grupo de Casas Baratas próximo al Molinet, muchos centros de corrupción y vicio: bares, tabernas y bailes. A ellos acuden los trabajadores a embrutecerse bebiendo, jugando y bailando. Todos estos vicios los fomenta el régimen burgués, al cual conviene que los trabajadores sean unos ignorantes y unos viciosos. Fomentan lacras morales quienes después las condenan.¹²³

Finalment els estatuts van aprovar-se, i l'Ateneu va obrir portes al desembre de 1932: hi funcionaven sobretot una biblioteca i un grup infantil.¹²⁴ El projecte d'escola racionalista que hi havia a les intencions dels cooperativistes no va tirar endavant; però al mateix barri va tenir lloc una altra experiència important d'escolarització moderna. Hem vist que els nens del 2n grup havien de recórrer camins llargs i en pèssimes condicions per escolaritzar-se; a principis del 1931, a

¹²² Fabre i Huertas Clavería, 1976:151. Segons el que esmenta mossèn Joan Cortinas (rector de les cases barates, vegeu més endavant) semblaria que la barriada Estadella va formar-se a partir de desnonaments d'obriers del centre de Barcelona: "El motiu va ésser el fort augment dels lloguers dels habitatges situats al Centre de Barcelona, que pràcticament llançaren la gent humil a punts extrems de la perifèria". Cortinas, 1992: 79. Respecte a l'existència d'un nucli d'ERC a la zona de Las Carolinas, vegeu Checa, Travé, 2003: 11-13, i sobre l'intent de penetració d'ERC a les cases d'Eduard Aunós, López Sánchez, 2013: 144.

¹²³ L'Ateneu es trobava al carrer Blanes, 3 (*Solidaridad Obrera*, 20/10/1932, cit. a Gallardo Romero 2000: 83). Els anarcosindicalistes de la Casa del Pueblo de Santa Coloma donaren suport a la iniciativa, tot i estar separats físicament dels nuclis de cases barates i tot i haver-se d'enfrontar amb la xenofòbia de molts sectors de la Vila. Respecte a les "lacras morales", el 1935 als dos nuclis de cases barates del Besòs hi havia 13 locals que venien alcohol: 5 a Milans del Bosch i 7 a Baró de Viver (tot i que el segon tenia la meitat de cases que el primer!). AMHTB: Annex al Padró de 1935-1936.

¹²⁴ *Solidaridad Obrera* 14/12/1932.

partir de les pressions dels habitants i de *Solidaridad Obrera*, van inaugurar-se els grups escolars dels tres barris de la Zona Franca i del Besòs.¹²⁵ Com a la majoria de l'Estat, els mestres aplicaven mètodes repressius i violents, tal com denunciava José Berruezo:

Recientemente, y desde estas mismas columnas, censuraban 'unos vecinos', a quienes consideramos compañeros, la conducta nada recomendable de un profesor de las escuelas del Segundo Grupo de Casas Baratas, que en más de una ocasión ha puesto en práctica el viejo adagio: 'la letra con sangre entra', procedimiento muy usual en los que no teniendo de maestros más que el título y careciendo de las condiciones temperamentales indispensables, tratan a los niños a bofetada limpia. [...] la escuela donde se eduquen nuestros hijos debe ser la escuela 'nuestra', en la que el maestro no sea un tirano, sino un compañero y un amigo, [y] a costa de muchos sacrificios económicos logramos abrir una escuela en la que no se pega a los niños, ni se hace de ellos hombres aptos para el odio y la guerra.¹²⁶

Els mestres racionalistes, que sovint eren també activistes polítics, feia anys que criticaven durament els sistemes educatius basats en la repressió. La violència sobre els infants, que tornarà a naturalitzar-se amb l'escola franquista, als anys trenta es considerava superada, i pròpia de mestres incompetents.¹²⁷ El cordovès José de Tapia Bujalance, que ja feia setze anys que vivia a Catalunya, a mitjan anys trenta va entrar a treballar al grup escolar Bonaventura Carles Aribau del 2n grup de cases barates.¹²⁸ Bujalance practicava el mètode Freinet, un sistema pedagògic que

¹²⁵ "Estas criaturas han de andar cerca de dos kilómetros a tientas, por despoblados, entre huertas y cañaverales, saltando charcos cuando ha llovido", *El Diluvio*, 2/11/1930, cit. a Oyón, 2008. Respecte a les escoles, vegeu AMHCB, entitat 1-30, caixa 4,28. Segons García Castro de la Peña (2000: 85), el col·legi de Ramon Albó, Heremegildo Giner de los Ríos, va inaugurar-se el 28 de febrer de 1932. Aquesta mateixa autora estima en 800 places escolars la capacitat dels col·legis del 2n i del 4t grup; respecte al 3r (Baró de Viver), un article de desembre de 1932 diu que una *besosada* havia destruït el centre escolar Pi i Margall, i deixat sense escola 300 nens. Una vegada obertes les escoles, llavors, la població escolaritzada devia ser força nombrosa. AMHTB, caixa 218, lligall 73, cit. a Gallardo, 2000:100.

¹²⁶ *Solidaridad Obrera*, 6/2/1932, cit. a Gallardo, 2000:107, i a GHJB, 2001:146-147. Així va respondre un professor d'aquesta escola a les acusacions de Berruezo: "Aunque el profesorado satisficiera esta exigencia, el plan de la enseñanza no podría alcanzar a todos los niños. Entre varios, por estos motivos fundamentalmente: porque muchos de estos pequeñuelos deben ayudar a sus padres en la ruda tarea de la conquista del pan; porque infinidad de ellos deben practicar la mendicidad por las barriadas y caminos vecinales, y porque la insuficiente alimentación, su raquíca constitución física, redunda considerablemente en perjuicio de las predisposiciones de asimilación de las enseñanzas y conocimientos". *Solidaridad Obrera*, 31/1/1935.

¹²⁷ Vegeu Almendros, 1979: 58.

¹²⁸ Bujalance havia treballat prèviament a l'escola unitària de nens Montoliu de Lleida, i formava part del Grup Batec de mestres racionalistes; estava dintre de la cooperativa espanyola de la tècnica

rebutjava l'autoritarisme i promovia l'educació mútua entre mestres i alumnes. Gràcies al seu treball i al d'altres mestres, l'escola d'aquest grup va convertir-se en un dels centres pioners d'aquest estil educatiu. Per dos anys consecutius (1934 i 1935), els alumnes de l'escola més allunyada i marginal del Pla de Barcelona van ser entre els pocs nens de l'Estat que van publicar una revista escolar: la tècnica de la *impresnta a l'escola* era un mètode utilitzat a les escoles Freinet per familiaritzar els nens amb l'alfabetització i el treball en grup.¹²⁹

La revista va dir-se *Vilabesós*. Era el nom que els nens i les nenes proposaven per al seu barri: no els agradava Milans del Bosch, el nom que la República havia rebutjat, però tampoc Bonaventura Carles Aribau, del nacionalista català que ja donava nom a un carrer de l'Eixample. Per a ells, el seu barri era una nova *vila*, un poblet a la vora del riu, que no necessitava prendre el nom de cap militar o patriota. Amb aquesta decisió, els alumnes del col·legi revelaven la distància cultural que s'havia creat entre els habitants de les cases barates i les institucions republicanes. No és casual que els anys del *Vilabesós* siguin els anys del Bienni Negre: quan les institucions de la República van passar en mans d'una coalició de dretes, que va respondre amb creixent repressió i criminalització del moviment obrer. La CNT, a la vegada, va anar-se radicalitzant, perdent molts afiliats, però desplegant un intensíssim cicle insurreccional, d'assalts a fàbriques, atracaments a bancs, "expropiacions proletàries" i episodis de resistència de carrer contra les forces de l'ordre. Els barris uniformement proletaris com la Torrassa o les cases barates, van seguir representant-hi una sòlida base de suport, que va contribuir alhora a la radicalització de l'enfrontament.

José Luis Oyón va demostrar que la major part dels anarquistes radicals (molts dels quals vinculats a la FAI) eren obrers no qualificats, sobretot immigrants, que vivien als barris de les segones perifèries: de fet, quan el 1932 es van fundar les Joventuts Llibertàries per reforçar l'oposició als sectors més moderats de la CNT,

Freinet, que editava el butlletí *Colaboración*, per difondre els mètodes de les escoles Freinet a Espanya. Hernández Huerta, 2005. Tornarem a tractar el tema del Quadern Escolar, vegeu la pàg. 246-249.

¹²⁹ Segons Checa i Travé (2003: 17), el noi que compaginava la revista era el jove Joaquim Campeny Pueyo, llavors de 13 anys, que només cinc anys després serà detingut com un dels membres més rellevants de la Unió de Joventuts Antifeixistes. Tenim constància que a l'escola de Baró de Viver també es feien experiències educatives innovadores en aquells anys. Un pamflet custodiat a l'Arxiu Municipal de Barcelona conté la memòria dels projectes fets pels alumnes del Grup Escolar Pi i Margall, coordinats pel professor José Cozcolluela. AMHC, entit. 1-30, caixa 4,9.

Coberta del primer 'Quadern escolar' editat. Hernández Huerta, 2005

almenys tres barris de cases barates van tenir nuclis de les JL.¹³⁰ Les lluites pel transport de 1933-1935 també van tenir una força especial en aquestes barriades: els comitès de defensa de les cases barates es trobaven entre els més combatius de la ciutat. És difícil calcular quants eren els anarquistes radicals; possiblement a Barcelona hi havia entre 500 i 1.000 joves obrers disposats a empunyar les armes, sense dubte una fracció minoritària del món obrer. A les barriades, però, els membres d'aquest "embrió d'exèrcit anarquista" fruien d'un respecte i protecció particular. Aquests anys anteriors al conflicte van veure els barris de cases barates convertir-se en espais gairebé

impenetrables per a les forces de l'Estat: les estructures informals d'autoregulació de la vida obrera van anar-se polititzant, per oferir cada cop més militants a la "gimnàstica revolucionària" i preparar-se per defensar la ciutat de l'avançada del feixisme.¹³¹ Segons un testimoni recollit per Gallardo i Márquez, a les cases barates de Santa Coloma en una ocasió va refugiar-s'hi fins i tot Buenaventura Durruti.¹³²

En el moment de l'alçament de les tropes franquistes al Marroc, els comitès de defensa van convertir-se en comitès revolucionaris de barriada, la primera orga-

¹³⁰ Els de Milans del Bosch es reunien a l'Ateneu, els de Ramon Albó al Sindicat de la Construcció: Oyón, 2008: 443. Al grup Ramon Albó hi vivien dos dels components d'una coneguda cèl·lula de la FAI, *Braulio*, José Costa Ferrer i Tomás Rodríguez Martínez; allí va editar-se per un període *Tierra y Libertad*, i allí van allotjar-se el líder faista Juanel i la seva companya Lola Iturbe, quan van tornar de l'exili. Oyón, 2008: 437.

¹³¹ L'expressió *gimnàstica revolucionària* va ser popularitzada en un discurs del militant anarquista Juan García Oliver: es refereix a les accions de creixent radicalitat amb les quals el poble perdria la por de la confrontació armada, preparant el terreny per a una revolució. Vegeu Fontecha Pedraza, 1994: 172.

¹³² Informació recollida d'una entrevista al milicià Antonio Ortiz, comandant d'una de les columnes llibertàries que més voluntaris van tenir d'entre els habitants de les cases barates. Va ser entrevistat a l'estiu de 1995, pocs mesos abans de la seva mort. Vegeu Gallardo i Márquez, 1997: 267.

nització aixecada en armes contra els nacionals: de nou els de les cases barates van ser entre els més ràpids i combatius.¹³³ Una vegada aturat el cop d'estat a Barcelona, l'acció de defensa revolucionària va seguir a les barriades: els comitès van requisar les armes que eren en mans de personatges potencialment perillosos –sicaris, esquiroles, religiosos al servei de la patronal–; van col·lectivitzar fàbriques i terrenys, van organitzar centres per a l'abastiment alimentari, van gestionar els hospitals per als nombrosos ferits.¹³⁴ Molts industrials de la zona del Besòs, entre els quals el propietari de la fàbrica Can Sala, van fugir de Barcelona o de l'Estat.¹³⁵ Al grup Milans del Bosch, el dia mateix de la insurrecció, els habitants de les cases van protagonitzar un episodi controvertit en el qual va veure la mort el rector de l'església de Bon Pastor, Carles Ballart. En llegim una versió relatada pel seu successor, mossèn Joan Cortinas, que serà rector de la mateixa església a partir del 1939. Cortinas no va assistir personalment a l'episodi: és curiós veure com, tot i haver experimentat en primera persona l'anticlericalisme del barri, el seu relat sigui crític i gairebé imparcial, subratllant fins i tot com la primera intenció de la multitud fou deixar el sacerdot viu davant de la farmàcia:¹³⁶

Miri, la situació anòmala es veia venir, es creia imminent. Era previst de tots que una tragèdia horrible assoliria el país. Cal dir que la Casa rectoral no estava encara del tot construïda i que mossèn Ballart vivia en un pis situat en el que ara és carrer de Sant Adrià, damunt la farmàcia, l'única aleshores. El 18 de juliol, la serventa i altres veïns, tement per la seguretat del sacerdot, l'instaren en gran manera que abandonés el barri i es refugiés en un lloc ben llunyà, on no fos conegut; el temps ja dictaminaria el que caldria fer. El Mossèn donà el raonament que l'endemà era diumenge i tot bon sacerdot havia de celebrar la Missa per als seus fidels. Alguns més assabentats que ell, li feien l'observació: 'Demà no serà un dia apropiat per celebrar la Missa per als fidels. Marxi, Mossèn per favor'.¹³⁷

¹³³ "Si hemos de hacer caso del número de reseñas de *Solidaridad Obrera* más o menos relacionadas con actividades de apoyo a las milicias y la revolución, parece que fueron especialmente dinámicos los de la Torrassa, las Casas Baratas, Barceloneta, además de los de Sants, el Poble Nou, les Corts, Santa Coloma y l'Hospitalet". Oyón, 2008: 457. Vegeu també Pozo González, 2002, i Gallardo a GHJB, 1995: 29-50.

¹³⁴ Guillamón, 2011.

¹³⁵ Capsir i Maíz, 2011: 92.

¹³⁶ Respecte a l'anticlericalisme, vegeu Delgado, 2012(1992). Veurem més endavant quina relació va tenir mossèn Joan amb la barriada durant els primers anys del seu apostolat.

¹³⁷ Cortinas, 1992: 77. En totes les citacions de mossèn Cortinas, menys on s'esmenta, els itàlics són majúscules en el text original.

Per molt que podem llegir o preguntar als que encara avui viuen i que llavors eren nens, mai no aconseguirem entendre bé les circumstàncies de la mort de mossèn Ballart, que va decidir celebrar missa aquell 19 de juliol de 1936, tot i ser conscient de la “inmensa necesidad de venganza” que albergava el proletariat envers el clero.¹³⁸ Ballart, a més a més, despertava poques simpaties al barri, diferentment del rector anterior, mossèn Pujalt, que en canvi era estimat fins i tot pels anarquistes de la barriada (“En produir-se la revolució del 36 –explica Cortinas de Pujalt– l’agafaren dues vegades, però en trucar a la barriada, els del Comitè [Revolucionari] exigiren que no li toquessin un fil de roba perquè sempre els havia estimat tant”¹³⁹). Així segueix Cortinas la narració de la mort de Ballart:

El que alguns van preconitzar, es convertí en dolorosa realitat. Arribat el diumenge a primeres hores del matí, li trucaren la porta, exigint-li que es lliurés si disposava d’algun tipus d’armes. La seva contesta, va ésser al meu entendre desencertada del tot: pujà al terrat i llençà uns trets a l’aire. Es comenta que intentava avisar les forces de la Guàrdia Civil de la barriada, ja que li havien fet promesa formal d’acudir a ajudar-lo en sentir el senyal. Així li va sentir explicar la meva germana petita Tecla –ara difunta– a la Rectoria de Santa Coloma. Encara que també hi cap la suposició que ell, esporuguit, intentés espantar els que hi acudiren. Mn. Ballart nerviós davant la situació plantejada, en transcórrer temps i retardant d’arribar la Guàrdia Civil, esgotà la situació llançant-se de dalt a baix del terrat d’aquell primer pis, que no era de molta altura, però com que el Mossèn no era cap saltador ni cap atleta, va caure en mala posició, trencant-se potser fèmur i costelles, i va quedar immobilitzat, queixant-se de dolor. En recollir-lo la multitud tan malferit i en estat tan llastimós, el situaren davant de la farmàcia. Llavors és quan aparegué la Guàrdia Civil, que no va tenir la valentia de dir ‘*Pueblo soberano, a este fascista se le hará justicia!!*’ i emportar-se’l a la seva caserna en qualitat de detingut... Al contrari aquells homes s’acovardiren del tot davant dels concurrents i, tement les fúries dels encrespats que els increpaven... giraren cua i varen marxar. La gent posava el motiu dels trets a l’aire, que no havien estat contra la multitud, altrament hi hauria hagut algun mort o ferit.¹⁴⁰

¹³⁸ És l’expressió que va fer servir Lluís Companys en una entrevista de 1932, explicant la fúria anticlerical d’aquells anys: “La explosión de una cólera inmensa, de una inmensa necesidad de venganza, subiendo del fondo de los tiempos”, cit. a Delgado, 2012(1992): 63. Segons Francesc Candel, el capellà de les cases barates d’Eduard Aunós el 19 de juliol “va dir missa ràpidament. Estava molt nerviós i ens va fer fora de l’església tot just acabar, dient-nos que l’endemà no manxariem d’excursió” (Fabre i Huertas Clavería, 1976: 104).

¹³⁹ Cortinas, 1992: 77.

¹⁴⁰ Cortinas, *ibídem*. Els cursius són en majúscules a l’original. Gran part d’aquestes memòries han confluït a Albert, 1993; tot i així hem preferit citar sempre el text de Cortinas.

Segell del Comitè de Defensa del 3r grup de cases barates (Baró de Viver).
García, Ruíz Tossas, 1986

Una de les nostres entrevistades més ancianes, Francisca Hernández Roca, que tenia llavors cinc anys, recorda en canvi que el mossèn havia començat a disparar cap a la gent, no a l'aire; a més a més, que la intenció de la gent era matar el mossèn, no només prendre-li l'arma:

Francisca Hernández Roca: No no, ¡a la gente! qué coño, al aire. Lo que pasa es que la gente claro, se escabulló, iba a matar. [...]

Stefano Portelli: ¿No decidieron matarlo porque sacó el rifle? ¿Ya lo iban a matar?

Francisca Hernández Roca: No, pero es que dicen que era malo, ¿eh? Decían que era malo, ellos, no sé si era verdad o mentira. Pero decían que sí. Bueno, las personas mayores cuando hablaban decían 'ha estado bien empleado, por borde que ha sido'. Las personas mayores lo decían así.

Stefano Portelli: Y luego dicen que estuvo el cuerpo allí abajo, mucho tiempo

Francisca Hernández Roca: Mucho tiempo, ¡no se lo llevaba nadie! [...] Allí estaba, con moscas y gusanos y todo, que le pusieron un saco por encima.¹⁴¹

La caiguda del rector també és esmentada per Fabre i Huertas Clavería, que ressalten també que va ser un error, per part del dissenyador del grup de cases barates, "deixar el temple en un cul-de-sac, per arribar al qual cal travessar tot el barri on els anticlericals es compten per dotzenes".¹⁴² L'episodi acabarà així: el sacerdot continuarà ferit al terra, fins que no arribaran un parell de persones a donar-li el tret de gràcia. Curiosament, alguns historiadors contemporanis reconeixen a Ballart un rol de martiri que ni el propi Cortinas li atorga: a l'única monografia que existeix sobre el barri de Bon Pastor, un pamflet publicat pel Patronat de l'Habitatge, es defineix Ballart com "la primera víctima de la *repressió*

¹⁴¹ Francisca Hernández Roca, 3/11/2009.

¹⁴² "Si Andreu Pujol (*sic*: Pujalt), el primer, comptava encara amb l'apreci i el respecte general, el nou portarà les coses a situacions límit i el 19 de juliol morirà en intentar saltar el terrat de la casa del carrer de Sant Adrià on vivia", Fabre i Huertas Clavería, 1976: 150.

revolucionària a Catalunya”: atribució que, prenent en compte el desenvolupament d’aquest episodi, resulta com a mínim facciosa:¹⁴³

I arribà el que s’acostuma en casos de multituds incontrolades: tots se senten herois i un ‘valent’ amb deliris de ‘venjador’ li disparà, acabant de ferir-lo greument, i per si no estava prou malmès, un altre desgraciat li afegí ‘el tret de gràcia’ per rematar-lo [...]. El sereno de Can Sala assegura que un veí ja difunt, al que tothom conceptuava com a ‘mala persona’ [...] ensenyà un ganivet de grans proporcions amb el qual presumia de voler treure-li els budells. També una dona que encara és viva amb unes tises grans feia el gest de voler-li fer una vergonyosa mutilació. [...] Crec que la seva mort obeí, i molt, a un heroisme obcecat pel seu ministeri de celebrar la Missa dominical per als fidels. Llàstima dels trets que havien estat llançats a l’aire, com avís a la Guàrdia Civil! De no donar-se aquesta circumstància, s’hauria convertit en el primer sacerdot màrtir de la Fe i de Crist a Barcelona en aquella horrible tragèdia.¹⁴⁴

L’endemà, 20 de juliol, tres-cents homes armats van sortir de Santa Coloma i de les cases barates del Besòs, per assaltar les casernes de Sant Andreu, on eren atrinxerats els militars revoltats. A més de les armes, els obrers van agafar menjar, mantes, roba.¹⁴⁵ Una acció anàloga van fer els habitants d’Eduard Aunós amb les casernes de Lepant, prop de la Gran Via.¹⁴⁶ Els milicians van assaltar l’església del Bon Pastor, però enlloc de cremar-la (a Santa Coloma es va cremar tant l’església major com la parròquia de Sant Josep Oriol¹⁴⁷) van convertir-la en menjador

¹⁴³ Cursiu nostre, Checa i Travé, 2007: 65. “[...] el primer dia de la revolta de les masses populars que, imbuïdes d’una força destructiva, fruit de la por, la repressió i l’odi latent, van destruir esglésies, cremar convents i assassinar capellans i monges. Segons diu mossèn Joan Cortinas en les seves memòries, l’assassinat del mossèn es produí després d’una topada en què el rector va ser el primer a disparar –a l’aire–, des del terrat de casa seva. Després va caure, de dalt a baix, i els revolucionaris van disparar-li fins a matar-lo, fet que el convertí en la primera víctima oficial de la repressió revolucionària a Catalunya”. Aquest relat compleix tots els paràmetres descrits per Delgado 2012(1992): 55-60, i forma part de les tergiversacions que critica Gallardo: “Con este tipo de explicaciones incompletas lo que se intenta es cargar las tintas sobre esa muchedumbre a la que se presenta como fanatizada por el odio y cargada de una agresividad sin freno”, GHJB, 1995: 3.

¹⁴⁴ Mossèn Joan Cortinas recorda que la pistola amb què va ser justiciat s’havia requisat al *sereno*, el vigilant de la fàbrica Can Sala, i que el cadàver va ser enterrat en una fossa comuna del Cementiri Nou de Santa Coloma, “on ningú va reclamar el cadàver”. *Ibidem*.

¹⁴⁵ Segons el testimoni del comunista colomenc Antoni Solé, aquesta acció va ser obra només dels habitants de les cases barates. Fernández Ontiveros, 1992: 68. Però per Gallardo i Márquez (1997: 49), en aquesta acció hi va participar també gent de l’antiga vila.

¹⁴⁶ Domingo i Sagarra, 1999: 93.

¹⁴⁷ S’ha de notar que per a una part de la població de Santa Coloma, els habitants de les cases barates eren responsables de la crema d’esglésies: Gallardo, 1997: 128. A Gallardo i Márquez, 1997:53, també s’esmenta la crema pública d’objectes de culte al barri de cases barates.

popular, del qual sembla que van beneficiar-se els nens: els col·legis eren al mateix carrer 1.¹⁴⁸ L'església del grup d'Horta també va salvar-se, i es convertí en la seu del Comitè de la barriada, mentre que la del grup Eduard Aunós va cremar-se.¹⁴⁹ Les terres al voltant de les cases barates del Besòs, unes 40 hectàrees just davant del restaurant Molinet, van ser ocupades per alguns camperols de la CNT des dels primers dies: va ser “la primera colectividad agrícola de Barcelona”.¹⁵⁰ També es van col·lectivitzar les fàbriques de la franja: Can Sala, la fàbrica de paper Miquel Costa i Miquel, i la fàbrica Sanchís, que va convertir-se en “indústria de guerra” per a la producció de municions: el seu propietari, Enric Sanchís, havia mort l'any abans.¹⁵¹ Als altres barris de cases barates, les ocupacions van ser també ràpides i radicals: la planta de Rivière a Can Tunis es trobava entre les més combatives, i la lideraven els obrers d'Eduard Aunós.¹⁵²

Diverses morts van seguir les del rector de la parròquia de Bon Pastor: no sabem si relacionades amb el col·laboracionisme amb els revoltats, o a causa de conflictes no resolts que van trobar en la guerra l'ocasió idònia per explotar. A una de les obres de referència sobre la Guerra Civil a Santa Coloma es documenten 17 morts en tot el municipi, tots religiosos o “persones lligades a la repressió del moviment obrer, afiliats a partits conservadors i fabricants o propietaris”: cap d'aquests correspon als noms de víctimes esmentats per Cortinas.¹⁵³ En tot cas, el “curt estiu de l'anarquia” va ser l'últim moment de glòria per als habitants de les

¹⁴⁸ Mossèn Cortinas esmenta “l'actuació valenta” del secretari de la cooperativa, Eduardo Górriz Vivas, 48 anys, de Terol, a Santa Coloma des del 1927, qui va frenar els que volien cremar l'església de Bon Pastor: “Si voleu cremar el mobiliari traieu-lo fora, però s'han de respectar els edificis que podran servir per a menjadors, escoles i fins i tot, si es precís, per a hospitals de sang”, va dir, segons Cortinas, 1992: 103.

¹⁴⁹ López Sánchez, 2013: 163.

¹⁵⁰ Gallardo i Márquez, 1997: 173, on se cita la revista *¡Campo!* de 13/11/1937, el *Boletín de información de la CNT/FAI* de 19/11/1937, i *Fragua Social* de 2/12/1937. Segons Gallardo i Márquez les terres eren de poc valor, i no se'n coneixien els propietaris; en la col·lectivitat van arribar-hi a treballar fins a 100 persones, entre les quals 40 dones, tot i que amb desequilibris salarials (tampoc sabem quants eren de les cases barates). Es va produir i redistribuir la producció fins a l'entrada de les tropes franquistes, i també s'hi van acollir alguns camperols de l'interior desplaçats per l'ocupació militar.

¹⁵¹ Checa, 2002: 94-95. Gallardo i Márquez, 1997: 163-167.

¹⁵² Oyón, 2008: 457. López Sánchez, 2013: 156-158.

¹⁵³ Carreras i Tossas, 1986: 137. Segons Joan Cortinas, els rojos van matar Àlvar Cadafalc, propietari del forn Rocamora; el senyor Sánchez, guàrdia jurat que vivia al carrer Ardèvol, 24; el senyor Arcos, que vivia al carrer Mollerussa, 66; Albino Alcocer (que possiblement no vivia a la barriada; la seva dona, Hermenegilda Alarilla, *Gilda*, va anar a viure al carrer Novel·les, 1, després de la mort del marit); el senyor Subirón, “que venia cupons d'invàlids i a qui assassinaren a la vora de la Maquinista”; el senyor

barriades de la nova perifèria barcelonina: seguirà la Guerra Civil, l'exili massiu i els bombardeigs. A les barriades van instal·lar-se centres de reclutament: des del grup Milans del Bosch, van enviar-se milicians a les columnes llibertàries de García Oliver, Antonio Ortiz i Durruti.¹⁵⁴ Un llarg article de *Solidaridad Obrera* de l'11 de setembre recorda la sortida de la bateria Sacco i Vanzetti des de les cases barates d'Horta, “y su recorrido en un ambiente de entusiasmo hasta la estación de La Sagrera”.¹⁵⁵

Contra el feixisme van aixecar-se un grandíssim nombre de migrants, d'obers no qualificats, que vivien amuntegats i estigmatitzats a les barriades més pobres i marginades de les perifèries: els que la premsa republicana s'havia apressat a considerar “enemics polítics”, “forasters” que “robaven el pa als veritables fills de Barcelona”, tots aquells que poblaven, des de finals del segle XIX, els pànics morals de la burgesia, tant de dretes com d'esquerres.¹⁵⁶ Va ser aquesta població la que va permetre en gran mesura la defensa de Catalunya contra el feixisme; de la mateixa manera, foren aquestes barriades les que van sofrir de manera més intensa les represàlies i les conseqüències de la guerra. Els morts a les barricades i els presos dels últims anys de la República (el 1937 i el 1938), van ser en gran majoria obrers migrants de les perifèries: el grup Eduard Aunós per exemple va tenir una especial representació entre els detinguts de 1938.¹⁵⁷ Però sens dubte el càstig que més durament marcarà les consciències dels habitants de les barriades

Gràcia de la Sénia, “que el mataren al peu de casa seva. Per això el seu fill, Antoni Gràcia, acabada la guerra, per temor que la tragèdia no es repetís, va emigrar cap a l'Argentina”. Cortinas, 1992: 102.

¹⁵⁴ Gallardo, 2004: 333-362.

¹⁵⁵ *Solidaridad Obrera*, 11/9/1936 cit. a Oyón, 2008: 457, n. 117.

¹⁵⁶ Ealham, 2005: 239-247. De Gallardo i Márquez, 1997, 245-247, aprenem els noms d'habitants de les cases barates de Santa Coloma que van morir al front: Joaquín Adorell Feliu, Luis Andrés Casellas, Victoriano Conesa Ramírez, Pedro Fabregat Soterias, Rufino Gandioso Poirá, Pedro García Cayetano, Alejandro González, Juan i Pedro López Granado; Eusebio Llamazales Rojas, Rodolfo Meca Guerra; Santiago Moliné Renar; Abilio Pérez Miguel; Virgilio Pérez Pachí; Francisco Teruel Berdejo, tots del 2n grup. Desapareguts en combat: Joaquín Amorós Blasco, Ricardo Pallarés Güell. Desertors: Josep Andreu Casellas; Manuel Donait Novell. Hi ha un debat en curs sobre la participació efectiva dels migrants a les milícies: es distingeix la posició de José Luis Oyón, que insisteix que la majoria relativa de milicians procedia d'un entorn com el de les barriades de migrants, i la de Juanjo Gallardo, que s'oposa al tòpic dels revolucionaris com a forasters, i subratlla que un gran percentatge dels milicians documentats a Santa Coloma van ser autòctons de la vila. En tot cas, de Santa Coloma van marxar cap a la guerra inicialment uns 500 voluntaris (117 cenetistes); el 1938 els colomencs mobilitzats eren 1.487. Oyón, 2008: 463-471; Gallardo, 2004: 333-362. Gallardo i Márquez, 1997: 227-234.

¹⁵⁷ “Cerca de un 30% de todos los encarcelados provenían de estos barrios, destacando de manera especial las casas baratas de Eduardo Aunós”. Oyón, 2008: 475-476.

seran els bombardejos de l'aviació feixista italiana aliada dels colpistes, que van caure amb especial duresa i arbitri a les perifèries industrials de Barcelona.

El 29 de maig de 1937, a les 3.20, un bombardeig sobre el barri Milans del Bosch va intentar, amb molt mala punteria, destruir la fàbrica Sanchís, arriscant una massacre amb l'explosió de les municions. Les poques fàbriques que hi havia a Santa Coloma es trobaven al voltant del nucli de cases barates: altres bombes van caure sobre el municipi sense cap altra finalitat a part de terroritzar la població civil.¹⁵⁸ Dos mesos més tard, un altre bombardeig va matar una altra persona de la barriada: a Eduard Aunós també caigué una bomba, que va matar un home de 38 anys i la seva filla de 10, i va ferir deu persones més.¹⁵⁹ Mentre que a Ramon Albó els refugis van fer-se ràpidament, aprofitant els vessants de la muntanya d'Horta, a Milans del Bosch van tardar a construir-se, ja que el terreny no era adequat per a les excavacions.¹⁶⁰ Tots els nostres entrevistats tenen un record molt viu dels refugis, tant dels que eren al costat del riu (prop de la fàbrica del Fogo) com dels que hi havia davant del Centro Blanco, i el que avui és el carrer Alfarràs. L'hospital Esperit Sant també estava en mans dels cenetistes, que l'havien rebatejat Sanatori Màxim Gorki i l'utilitzaven per disparar la "metralla" de la contraaèria; segons alguns testimonis, també va utilitzar-se per emparar els damnificats de les cases barates destrossades per les bombes.¹⁶¹ Avui els refugis de Bon Pastor no es poden visitar, tot i que fa alguns anys encara s'hi podia entrar; els de Ramon Albó, en canvi, es mantenen en perfecte estat, i probablement es convertiran en museu.

¹⁵⁸ Carreras i Tossas, 1986: 131. Vilarroya, 1981: 135.

¹⁵⁹ Segons Francesc Candel (a <<http://lacruelguerra.blogspot.com/2007/10/la-bomba-de-las-casas-baratas.html>> [consulta: 20/9/2012] es deien Antonio Ávila Parra (38 anys) i la seva filla Antonia Ávila Martínez. "La cría más hermosa del barrio", recorda un dels entrevistats a Domingo i Sagarra, 1999: 93.

¹⁶⁰ Salvador Fortes Dionisio, entrevistat 14/10/2009, recorda que els refugis van fer-se sense demanar permís ni intervenció a les autoritats; a Fernández Ontiveros (1992:69) s'esmenta en canvi una manifestació a l'Ajuntament de Santa Coloma, amb la qual els habitants de les cases demanaven al que era llavors alcalde, José Berruezo, de construir refugis sense requerir una contribució econòmica a les famílies del barri: "Les dones de les Cases Barates van anar a l'Ajuntament i a punt va estar el problema d'esclatar violentament, ja que el Govern Civil va oferir guàrdies d'assalt per sufocar la protesta. Berruezo va rebutjar l'oferta i sembla que la solució va ser pacífica. El propi líder anarquista reconeix que els veïns de les Cases Barates no tenien representants al govern municipal, segons ell, *por la imposibilidad de hallar delegados responsables* i també deixa intuir la presència de radicals lerrouxistes entre ells".

¹⁶¹ Felip, Sánchez, 1993: 129-135. Salvador Fortes Dionisio, entrevistat 14/10/2009. Francisca Hernández Roca, entrevistada 21/7/2009.

Vam entrevistar dues persones que vivien al carrer Bellmunt, on una bomba va tirar diverses cases; dues bombes més van caure a l'illa entre els carrers Ardèvol, Alfarràs i Bassella.¹⁶² Veurem com el record dels bombardejos tornarà a la memòria dels habitants més ancians, que setanta anys després veuran les excavadores enderrocar les primeres cases barates, exactament en aquella mateixa illa.¹⁶³ Entre els 11 morts de tot el municipi de Santa Coloma, nou van ser a les cases barates, dels quals tres eren nens. Ens sembla significatiu que el més petit d'aquells nens, que llavors tenia tres anys, es digués Progreso: un típic nom anarquista d'inicis de segle.¹⁶⁴ Amb el bombardeig, i la repressió que hi haurà a continuació, s'aniquilarà el somni de progrés i modernització autònoma del proletariat barceloní, per donar pas a una llarga etapa en la qual el desenvolupament dels barris i de tota la ciutat es gestionarà des de dalt, com de dalt venien les bombes feixistes. A partir de la dictadura franquista, les paraules *progrés* i *modernitat* no s'associaran més a l'Escola Moderna i al creixement de la consciència obrera, sinó al *desenvolupisme* de l'alcalde franquista Porcioles, i després (amb les transformacions del cas) al *progressisme* d'època democràtica.

1.4. Un barri represaliat: el Bon Pastor i les ovelles esgarriades

Quan les tropes franquistes van ocupar Barcelona, el matí del 26 de gener de 1939, van trobar una ciutat que feia més d'un any estava en guerra amb si mateixa. Els comitès havien estat il·legalitzats per la Generalitat, que considerava les barriades "com els nostres pitjors enemics", la qual cosa impedia l'abastament d'aliments gratuïts als aturats i als milicians que s'havia fet des del començament de la guerra.¹⁶⁵ La ciutat estava afamada, incapaç de defensar-se, i la guerra interna havia trencat qualsevol forma d'autoorganització.

¹⁶² Juan Galindo, entrevistat 4/3/2009, Josefa Oliveras Sans, entrevistada 3/11/2009.

¹⁶³ Carmen García García, 6/6/2009. Vegeu el capítol següent.

¹⁶⁴ Els morts, tots habitants de les cases, pels cognoms sembla que pertanyien a tres famílies: Carmen Marco Remigio (47 anys), María García Marco (16 anys) i Pilar García Marco (9 anys); María Trilla Botanch (38 anys), Margarita Ventura Trilla (17 anys) i Antonio Ventura Trilla (5 anys); Mariano Porres Temiño (25 anys), Eulalia Pérez Miguel (25 anys) i Progreso Porres Pérez (3 anys). Font *Treball*, 14/3/1937; AMSC caixa d'oficis any 1937, ligall 87. Jutjat municipal, Expedient de registre civil num 888.294, Tom 30, fulls 102-110, actes núm. 101-109. Carreras i Tossas, 1986: 135.

¹⁶⁵ Guillamón, 2011.

Imatge del Via Crucis a la placeta entre el carrer Tàrraga i el carrer Novelles. Al fons, les xemeneies de Can Sala. *Circa* 1960.
Arxiu Francisco Ruíz Cantero

El que impressiona a qui intenta documentar l'època que va inaugurar-se amb la conquesta de Barcelona, és l'absoluta falta de material als arxius públics. L'exèrcit ocupant va confiscar tota la documentació escrita que va trobar a la ciutat, i els únics documents disponibles són aquells redactats per les autoritats franquistes. A Santa Coloma l'exèrcit "nacional" va entrar el 27 de gener, i des del dia 28 va crear una Comissió Gestora que va encarregar-se de la redacció d'informes polítics i llistes de sospitosos; al mateix temps va recol·locar les creus cristianes als cementiris, va penjar crucifixos i fotos de Franco a cada aula de les escoles, va instal·lar rètols amb frases falangistes i eliminar totes les inscripcions "en idiomas que no fueran el español". Tots els carrers i places que recordaven la República van assumir de nou els noms anteriors: els quatre barris de cases barates van tornar-se a dir Milans del Bosch, Ramón Albó, Eduardo Aunós i Barón de Viver, com durant la dictadura de Primo de Rivera. Tots els béns comprats per la Col·lectivitat Agrícola del marge del Besòs van ser confiscats; l'empresari Ignasi Sala Massaguer, fugit a Itàlia, va tornar per assumir de nou la direcció de la fàbrica Can Sala.¹⁶⁶ El sector de població que

¹⁶⁶ Gallardo i Márquez, 1997: 254-257; Capsir i Maíz, 2011: 32.

durant els anys anteriors havia hagut de guardar-se les espatlles, ara tenia el poble sencer a les seves mans: la humiliació i repressió de la “ciutat popular” que havia lluitat contra el feixisme, va ser despietada, especialment als barris que formaven part del *cinturón rojinegro* on vivien els jornalers i els immigrants.¹⁶⁷

La Comissió de Santa Coloma de Gramenet, formada per una desena de propietaris, comerciants, catòlics, o en tot cas gent que havia sofert algun tipus de perjudici per mà dels republicans, va elaborar en pocs mesos informes sobre almenys 643 persones, és a dir més d'un 12% de la població activa del municipi. “L'objectiu era clar, no es tractava de sotmetre a judici i presó tantes persones, sinó d'introduir sota aquesta amenaça, un potentíssim element de control social, la por. Perquè paralitzés qualsevol intent d'activitat contra la dictadura i que generés entre la població un alt grau de docilitat”.¹⁶⁸ Tot i així, la presència de les cases barates en el territori del municipi va causar no poques preocupacions a la Comissió Gestora, com es reflecteix en aquest document de maig de 1939:

Consta de unos 23.000 vecinos el que cuenta este Municipio y no disponiendo este Ayuntamiento de personal competente para poder llevar a cabo una depuración fiel y exacta de todo este vecindario, ruego a V.S. se sirva designar un número de Agentes de Investigación y Vigilancia con carácter fijo en esta localidad para el referido cometido, más cuando en este término se hallan enclavados dos grupos de Casas baratas de carácter eminentemente peligrosas que por la variante población móvil de que es objeto motiva la infiltración de gente maleante y poco escrupulosa.¹⁶⁹

Un dels instruments repressius principals del franquisme va ser la confusió entre delinqüència comuna i militància política. L'analogia traçada entre immigrants (“población móvil”) i “maleantes”, tot i recordar la xenofòbia dels anys anteriors (buidada de caràcter ètnic i imbuïda de prejudicis socials), va tocar aquí el seu

¹⁶⁷ “Porque aquellas víctimas derrotadas, a diferencia de los vencedores, que usaron e incluso abusaron de su derecho a llorar y honrar a sus ‘caídos’, se vieron obligadas a tragar sus lágrimas y su dolor, a ocultar o renegar de sus ideas, a sentir vergüenza de su condición ideológica, a autoimponerse el más férreo de los silencios; en definitiva, a ahogar su propia memoria, y con ella toda posibilidad de elaboración, duelo y superación de los horrores de la guerra”. Ruíz Vargas, 2006: 301.

¹⁶⁸ Gallardo i Márquez, 1997:258, trad. català a GHJB, 2006: 23. Gallardo estudia 26 franquistes colomencs que van mantenir-se propers al poder entre 1939 i 1951: cap d'ells era de les cases barates, al contrari, formaven part del mateix catalanisme conservador que havia demostrat hostilitat contra els migrants de les dues barriades. *Ibidem*: 63-125.

¹⁶⁹ AHSCG, Caja Oficios 1939, legajo 91, Oficio de Alcaldía de 5-5-1939; cit. a Gallardo i Márquez, 1997: 266-269, cursiva nostra.

grau màxim.¹⁷⁰ La falta d'arxius i de padrons d'habitants pels primers anys de la dictadura, als quals s'afegeixen els que van cremar-se abans de l'entrada dels *Nacionals* per tal d'evitar les represàlies, impedeix calcular les dimensions reals de l'"extermini de l'adversari polític" posat en marxa pel règim franquista.¹⁷¹ Les entrevistes amb els habitants de Bon Pastor, però, ens confirmen la percepció que la magnitud de les violències, de les detencions i de la fugida de població als barris de cases barates, va ser molt major que la que reflecteixen les xifres oficials.¹⁷² Sobre l'exili, també, les fonts escrites difícilment restitueixen la imatge de fugida massiva dels habitants del barri que recorden els entrevistats: amb les paraules de Francisca Hernández, que ja hem citat:

Francisca Hernández Roca: nos metieron encima de un camión [...]. Nos dejaban los padres allí en el colegio, y hasta las cinco de la tarde o las seis no llegaban, venía mi abuela a buscarnos. Pos claro, cuando explotó la guerra, pos claro: éramos inmigrantes pa' ellos. Y vinieron en busca de eso. Y entonces los profesores y to' eso se marcharon, con los camiones. Y a nosotros también nos subieron. Tuvimos la suerte que mi abuela se lo dijeron, vino corriendo y nos sacó. Si no yo no me hubiera quedado aquí ni mi hermano. Y la otra no esa porque era más pequeña, pero nosotros dos nos hubiéramos emigrado pa' Francia, o yo qué sé [...] como decían que nos iba a matar, pues los mismos del colegio, los directores y las maestras y todos, ya venían los camiones esos, y nos... Se metían ¡se iban! ¿No me entiendes? ¡Emigrados! Claro, porque te decían que te iban a matar, ¡que Franco nos iba a matar!

¹⁷⁰ "El enemigo político fue considerado por el franquismo como delincuente común. Véase el lenguaje utilizado en el documento para referirse a una zona de población eminentemente obrera, inmigrante, de reciente asentamiento en la ciudad, no exenta de problemas de marginalidad y delincuencia, pero con un alto grado de militancia revolucionaria", Gallardo i Márquez, *ibídem*.

¹⁷¹ Espinosa, 2005.

¹⁷² De les entrevistes vam reconstruir nom i cognom de 13 persones de les cases barates de Bon Pastor que van marxar cap al front: 3 haurien mort, 2 serien preses a camps de concentració, 3 afusellades a l'entrada dels nacionals, 1 altra presa durant la guerra, 4 exiliades. Evidentment, la dada no encaixa amb les poques fonts oficials, que per a Santa Coloma esmenten només 47 persones censades mortes en la guerra, 14 afusellats (2 dels quals membres de les patrulles de control de les cases barates de Baró de Viver) i 11 exiliats. Als arxius de la presó Model de Barcelona hi ha 84 colomencs empresonats el 1939, 15 dels quals amb pena de mort: d'aquests, 12 eren de les cases barates (només un, Giménez Palacios Pelayo, adober de 28 anys, era del grup Milans del Bosch). Evidentment, les dades que es basen en informacions oficials són molt inferiors a la realitat. A les llistes elaborades per la Comissió, per fer un altre exemple, no s'hi esmenta cap membre del Comitè Revolucionari de les cases barates, i en canvi els 26 "elementos destacados" tots són de les cases barates; dels 50 patrullers, 25 són de les cases barates, i sobre els 191 portadors d'armes, cap. "Pot semblar estrany, però és simptomàtic que l'Ajuntament, havent incorporat els noms i les adreces dels patrullers de les cases barates, no elaborés una llista dels que van portar armes en aquestes zones i la fes només dels que en van portar al nucli situat a l'esquerra del riu", Gallardo i Márquez, 1997: 269, en català a GHJB, 2006: 33.

Cap a França marxaren, de la frontera catalana, gairebé mig milió de persones: coneixent la participació de les “segones perifèries” als fets revolucionaris, resulta difícil creure la dada oficial d’11 exiliats de tot Santa Coloma. Recordem que, abans de la guerra, els dos barris del Besòs sumaven unes 9.000 persones, i que mossèn Cortinas, en arribar al barri, va trobar una situació “catastròfica”, de la qual el primer element que esmenta és la quantitat de persones que havien marxat cap a França.¹⁷³ Hem intentat reconstruir alguna trajectòria d’exiliats de les cases barates, però les xarxes dels fills i néts de la Retirada són molt febles: l’exili trenca la comunitat i dóna lloc a dues històries separades, una de lligada al punt de partida, i l’altra, tot i que amb una identitat que queda lligada al moment de la fugida, que segueix a França o a l’Amèrica Llatina.¹⁷⁴ L’aspecte més violent de l’exili, en tot cas, és la ferida de la traïció recíproca, de la qual implícitament o explícitament són acusats tant els que es queden com els que marxen: qui marxa, perquè abandona la família i el país per a salvar-se; qui es queda, perquè abaixa el cap i accepta el feixisme.

Pocs dies després de l’entrada dels nacionals, un grup de joves anarquistes va crear una Unió de Joventuts Antifeixistes (UJA), entre els quals hi havia militants del grup Milans del Bosch, juntament amb gent de Barcelona i de Sant Adrià. Encara que la mitjana d’edat fos de només 18 anys, l’organització tenia una certa estructura: tots eren antics membres de les Joventuts Llibertàries, i alguns d’ells havien estat milicians o soldats de l’exèrcit republicà. Aquesta UJA tenia la intenció d’estendre la resistència armada des de les perifèries cap al centre de Barcelona

¹⁷³ Repetim que només són 11 els exiliats *oficials* de tot Santa Coloma. Però quan mossèn Joan Cortinas (1992:117) va arribar al barri el 1941, va trobar que la situació era “catastròfica. Uns temerosos, amb raó o sense, emigraren a França; altres empresonats, i una gran quantitat, sense treball”. Tot i així, Fabre i Huertas Clavería (1976: 112) diuen que Baró de Viver “[fou] l’únic que, després de la guerra, va restar mig deshabitat”, referint-se a la tornada gradual de la població als altres grups, que a Baró de Viver seria més lenta: “L’allunyament [...] va fer que [Baró de Viver] trigués a repoblar-se després de les morts i exilis de la guerra” (ibídem, 92). En canvi, el testimoni que esmenten els dos autors respecte al barri Eduard Aunós, recorda que “Pocs van anar-se’n al final de la guerra. Només els que s’havien tacat les mans de sang. Si alguna família havia mort o havia fugit, la casa, de seguida, era ocupada per d’altres familiars. Les vídues es tornaven a casar de seguida si trobaven home. Així la vida al barri va seguir normalment. No presentava cap panorama més desolat del que ho havia estat durant la guerra o fins i tot els primers anys que hi vam viure. Les represàlies no van afectar gaires dels habitants. Potser va fer més estralls la tuberculosi dels anys quaranta”. Ibídem, 104.

¹⁷⁴ Respecte als exiliats, agraïm a Federica Luzi (vegeu Luzi, 2010) *que ens ajudés, tot i que sense èxit, a la cerca de descendents d’exiliats de les quatre barriades de cases barates. Sobre les condicions de vida dels exiliats als camps de concentració a França, vegeu Solé i Tuban, 2011.*

fent accions de propaganda i de sabotatge, la més important de les quals va ser un assalt amb segrest d'armes a la guarnició militar italiana allotjada prop de les cases barates (a l'estrany local de la barriada Sanchís que més endavant serà anomenat Centro Blanco). La delació d'un veí de Santa Coloma va fer caure el grup quan encara estava en una fase embrionària, al maig de 1939: tot i que els informes policials van classificar les seves accions com a delinqüència comuna, els integrants van ser acusats de rebel·lió militar, i un d'ells va ser afusellat.¹⁷⁵

Tal com amb els exiliats, les dades sobre els afusellats de les primeres dècades de repressió feixista difícilment encaixen amb la percepció de massacre generalitzada que tenen els entrevistats. Els habitants del barri recorden els camions que portaven els "rojos" o sospitosos cap a la platja del Camp de la Bota, on eren afusellats a desenes cada dia, durant almenys els primers deu anys després de la victòria de Franco. Les matances tocaven tots els estrats de la societat barcelonina, considerada *in toto* culpable de la resistència i de la República: el mateix alcalde de Santa Coloma, Celestí Boada, serà afusellat al Camp de la Bota el 1939. A les dades oficials, però, només hi ha tres noms de la barriada Milans del Bosch entre els afusellats. Hi ha qui ens han explicat que hi va haver pocs afusellaments perquè tothom havia marxat a l'exili; però aquesta xifra ens sembla igualment massa baixa.¹⁷⁶ De les entrevistes vam poder reconstruir almenys cinc episodis, entre els deportats cap a la platja i els que van ser assassinats *in situ*, per exemple contra el mur de la fàbrica Can Sala. Als de primera hora van sumar-se els represaliats de les dècades següents: fins a conformar un paisatge de repressió generalitzada, del qual els entrevistats no poden restituir sinó el clima, la percepció genèrica de terror i arbitrarietat:

Francisca Hernández Roca: No no, ellos eran personas como tú ahora me estas preguntando a mí y yo te estoy diciendo lo que siento; y ¡eran así! Si ellos sentían que aquello no estaba bien, porque no estaba bien lo que estaban haciendo; y entonces ya eras político.

¹⁷⁵ Dels tres membres del grup que eren de la banda dreta del Besòs, Antonio Asensio Forza de la barriada Estadella, i Joaquim Campeny Pueyo de les cases barates, van ser condemnats a presó; el germà gran d'aquest últim, Manuel Campeny Pueyo, ferroviari de 22 anys considerat l'ideòleg del grup, va ser afusellat. Els altres membres de la UJA de les cases barates eren: Pedro Gómez Segado (17 anys), Juan Ballesteros Román (18 anys), ambdós del 3r grup. Gallardo i Márquez, 1997: 291-300. Checa i Travé, 2002: 24-25.

¹⁷⁶ Gallardo i Márquez noten que els afusellats eren gairebé tots personalitats de segon ordre, "i, en alguns casos, sobre persones que no havien fugit cap a l'exili creient que no havien de tenir por del nou Règim". (1997: 276, trad. cat. a GHJB, 2006: 39).

Carmen García García: De la calle 18 [carrer Biosca], yo en sí... como era pequeña, yo ¿qué iba a saber? No los conocía. Los veía por el barrio, pero de la calle 18 que yo sepa mataron a dos, lo sé porque mi madre lo decía, ¡pobrecico! Mira, hoy han matado al hijo de fulana, han matado al hijo de... Y eran de allí, ¡del barrio! Todos los que mataron eran del barrio,

Francisca Hernández Roca: Ese hombre era buenísimo. Lo que pasa es que le tenían manía como a mis tíos, decían que era político. Cuando se les antojaba a ellos pues venían y le pegaban una paliza. Por eso decían muchos que Franco era muy malo. Entiendes, ¿no? No es que era Franco, eran los alguaciles esos que había y todo eso que eran malos. Se iban... na' más que haciendo daño. Al que le tenían un poco de eso, a aquel lo estomacaban.

És per això que s'ha de considerar que el barri sencer és una comunitat represaliada. Si la repressió s'abatrà de forma més violenta sobre els membres de la CNT i els militants llibertaris, i també respecte als altres partits i sindicats il·legalitzats, els llocs que havien estat les bases d'aquest sindicat i d'aquelles idees en patiran les conseqüències de forma especialment dura.¹⁷⁷ Els habitants de les cases barates van veure castigar joves que ningú no veia com a "polititzats", en el sentit que no pertanyien a cap partit o sindicat, i que tampoc tenien idees especialment trencadores o revolucionàries: gent que s'havia trobat per naixement, o condició social, formant part d'una classe social rebel, dins d'uns barris rebels, d'una ciutat rebel. A la violència imprevisible i arbitrària utilitzada des de les noves autoritats franquistes, van sumar-se aspectes més fredament planificats de les represàlies: la deportació als camps de concentració (250 deportats de tot Santa Coloma), els "batallons de treballadors" (mà d'obra esclava emprada per a les obres del nou règim), la depuració de funcionaris i els acomiadaments de les fàbriques. De Can Sala, per exemple, van acomiadar onze treballadors, i de la Miquel Costa i Miquel, tres, i s'exclouen òbviament els exiliats.¹⁷⁸

El franquisme, sobretot a l'exterior, segueix gaudint de certa respectabilitat, davant de dictadures públicament més menyspreades, com el nazisme o l'estalinisme. Les característiques dominants de les primeres dècades de dictadura segueixen identificant-se amb l'autarquia i una ideologia conservadora, acompanyada per la misèria de la postguerra i les represàlies d'una certa duresa contra

¹⁷⁷ Vegeu Gallardo i Márquez, 2006: 189-200, respecte al tracte dels presos de la CNT i d'ERC a la presó Model.

¹⁷⁸ Gallardo i Márquez, 1997: 291.

els dissidents polítics.¹⁷⁹ Les nostres entrevistes ens han ajudat a entendre fins a quin punt la quotidianitat de les classes populars estigué marcada llavors per una sensació de terror indiscriminat i pel costum obligatori del silenci. Com ressalten els psicòlegs Miñarro i Morandi en una investigació recent sobre la transmissió dels traumes de la guerra, “som la darrera generació que tindrà l’oportunitat de conèixer personalment part dels supervivents”:¹⁸⁰ només a partir de la recopilació de les seves veus, podem oposar-nos a la “bona premsa” de la qual encara gaudeix la dictadura.

“M’emprenya que es parli de repressió –ens va explicar un activista veïnal del barri de la Verneda–; no va ser repressió, va ser massacre.”¹⁸¹ No és casual que l’historiador Paul Preston declarés recentment que l’únic terme adequat per definir aquesta etapa de la història de l’estat és *holocaust espanyol*.¹⁸² El terror provocat per aquesta massacre, física i simbòlica a la vegada, va inculcar als habitants dels barris populars una sola idea: que “implicar-se en política, és a dir, exercir els drets polítics que té qualsevol ciutadà, podia ser perillós”.¹⁸³ Aquest nou credo, repetit obsessivament i sufragat per exemples constants, va aconseguir esborrar l’herència del projecte d’emancipació cultural i social que el proletariat barceloní havia portat endavant durant les dècades anteriors. És per això que, tot i haver esdevingut més de mig segle enrere, els esdeveniments dels anys quaranta són

¹⁷⁹ “Fins avui en dia, el General Franco i el seu règim disfruten d’una premsa relativament bona”, escriu l’historiador Paul Preston, 2012: xii. Un exemple de l’enfocament reductiu amb què se sol descriure la dictadura franquista el trobem fins i tot a McNeill, 1999: 180, on a la veu “francoism” s’explica: “Profundament antidemocràtica, els seus primers anys com a ideologia de govern van ser caracteritzats per l’autarquia, mentre que Espanya es construïa materialment i simbòlicament com una fortalesa en contra de la infecció cultural de la modernitat europea i americana, influenciada fortament per la moralitat catòlica conservadora”. Noteu la falta de menció a les massacres i al terror a través del qual va consolidar-se aquesta “ideologia de govern”.

¹⁸⁰ Miñarro i Morandi, 2009: 25.

¹⁸¹ Això ho diu el militant ateneista Adolf Castaños en una entrevista del 2005. Segueix així: “I aquesta massacre [va arribar fins al punt] que el fet de pensar tan sols en veu alta algo, sigui acompanyat de tremolor continuo; amb execucions diàries al Camp de la Bota que van durar fins a l’any 52; que van fer, entre altres coses, que el propi conde de Ciano, que era gendre de Mussolini i ministre d’assumptes exteriors d’Itàlia, es queixés al govern espanyol de la barbaritat que s’estava fent: perquè li semblava que s’estava arribant a un grau que transgredia tot lo transgredible”.

¹⁸² Preston, 2012.

¹⁸³ Miñarro i Morandi, 2009: 22.

imprescindibles per entendre “l’enrarament de la convivència” a l’Estat espanyol d’avui, i a les barriades que estem estudiant en particular.¹⁸⁴

La inefabilitat és una de les característiques principals d’aquests anys. Hem notat com molts dels entrevistats semblen poder transmetre les seves vivències només evocant objectes metonímics, símbols de l’escassetat extrema, a la qual difícilment ret justícia l’expressió “una època de misèria”. Així que sempre s’esmenten per exemple les *farinetes*, o les pells de patates bullides fins a fer-les transparents, els nens que es repartien una pell de plàtan, la gent que es bevia la pròpia orina. La fam esdevé un símbol de la diferència radical, d’allò inexplicable, i conté implícitament també la narració de les pallisses, de la por, de l’extermini, fins i tot de la violència de gènere que sofrien, sistemàticament i quotidianament, les dones de la classe obrera. Aquests obscurs objectes del passat vehiculen la narració de la fi d’una època, de la caiguda d’un món, i de l’ingrés, forçat, cap a un altre de ben diferent, en el qual els vençuts seran tractats com poc més que bèsties. “Yo he sido vieja”, declara una entrevistada respecte a la seva infància viscuda a la postguerra:

Dolores Borrajo Castell: Derrumbaron las casas los bombardeos, había quién se bebía hasta los mismos orines, por no tener agua en las carreteras, que tenían sed y sus mismos orines se los bebían. [...] Yo he visto coger de la calle cáscaras de naranjas, y comerse lo blanquico de dentro, to’ los niños delgaicos. Y yo le decía a mi madre, que yo también estaba así, que también me he criado muy delgada: [...] y me iba a buscar el rancho, a las colas, y a comer a auxilio social. Y traía el rancho pa’ que comiera mi hermano que era pequeño, mi madre y mi hermana que con 14 años ya le daba vergüenza. Y yo he sido vieja. [...] Nos conocía, ¡nos daba las cáscaras de las patatas! Y partíamos las cáscaras, las lavábamos, y con un poco de harina, y el aceite –no había nadie gordo, todo el mundo estaba así– medía dos cucharaditas de aceite, con los rabos de las cebollas y eso, y hacía una farineta, que se le dice, y las cáscaras de las patatas que las hervíamos, hervidas; pero ¡ya ves tú! que se transparentaban, porque... y las hervíamos y se las poníamos a las farinetas, y que buena que estaban, hacía con el plato ¡así! [gest de llepar el plat].

¹⁸⁴ Miñarro i Morandi 2009; Ruíz Vargas 2006. Vegeu també Preston, 2001 (1986): 14: “Franco siempre quiso mantener supurante la división de la nación en vencedores y vencidos. [...] Sin embargo, el pacto del olvido no dejó de llevar consigo la inmensa injusticia de que las víctimas que debieron silenciar sus penas durante casi cuarenta años tuvieron que seguir callándose”.

Les escoles de la barriada van tancar el 1939, i no van tornar a obrir fins a l'annexió a Barcelona, el 1945.¹⁸⁵ La regularitat en el pagament dels lloguers va restablir-se amb mà de ferro; totes les estructures creades durant l'etapa republicana –ateneu, cooperativa, comitès– van desmantellar-se, i els seus activistes foren perseguits durament. La Guàrdia Civil, des dels *burots* que vigilaven les entrades del barri, reiteraven vexacions i abusos contra els habitants: la repressió i la marginació accentuaven l'estraperlo, el mercat negre, que era per a moltes famílies l'única forma d'obtenir ingressos.¹⁸⁶ Els religiosos van tornar a recuperar el poder perdut durant les dècades anteriors: Francesc Candel, que va ser capellà a la barriada del Port, comenta la pràctica d'evangelització a les barriades entre els anys quaranta i cinquanta, obrint el paràgraf amb una frase que va ser censurada:

Mai no s'ha respectat això del lliure albir. Encobertament o obertament sempre s'ha procurat que tothom estigui ben casat i ben batejat. Infinitat de 'senyoretetes' han envaït aquestes zones a la caça de la parella que viuen junts o del qui està per batejar, i d'altres, com corbs, han sotjat el moribund per preparar-lo a ben-morir i facturar-lo cap a l'eternitat, tant si vol com si no vol [...]. Moltes institucions religioses –col·legis, congregacions– han enviat en aquesta terra de ningú dels pobres, els seus associats, però moltes vegades més per al bé espiritual d'ells mateixos que per al bé material dels altres, perquè això satisfia els seus anhels d'abnegació, de generositat i d'humilitat.¹⁸⁷

És dintre d'aquest context que hem de situar la figura de Joan Cortinas i Guinart, mossèn de la barriada Milans del Bosch des de l'1 de gener de 1939. Sense dubte, la seva obra pastoral va trencar en molts aspectes aquesta pràctica d'evangelització forçada als suburbis; a la vegada és un personatge controvertit, del qual

¹⁸⁵ Les escoles van tancar amb l'ocupació franquista el 1939, i no amb la revolució de 1936, després de la qual, com hem vist, els col·legis funcionaven, diferentment del que esmenta Mn. Cortinas, quan diu que els col·legis havien estat "clausurats després de la revolució" (1992: 106).

¹⁸⁶ L'expressió *estraperlo* es refereix al comerç clandestí de béns sotmesos a regulació estatal, és a dir al mercat negre; el seu origen és un escàndol polític de l'època del bienni negre, quan els empresaris Strath, Perl i Lowann van subornar algunes personalitats de la coalició de dretes al govern (especialment lligades al partit radical: el seu fundador Alejandro Lerroux, i l'empresari Joan Pich i Pon, que ja hem mencionat), per tal de permetre la difusió d'unes ruletes elèctriques fraudulentas. El nom d'aquestes màquines sortia dels cognoms dels tres empresaris: STRA-PER-LO. Quan l'estafa va sortir a la llum, contribuï a la caiguda del Partit Radical, i al canvi de govern, que de la Confederación Española de Derechas Autónomas (CEDA) passarà al Frente Popular.

¹⁸⁷ Candel, 2008: 318.

molts entrevistats recorden episodis ambigus. Fabre i Huertas Clavería no dubten a definir-lo com a “capellà postconciliar abans del Concili”,¹⁸⁸ i contribueixen així a la tradició hagiogràfica que sovint porta a confondre la seva història amb la mateixa història del barri de Bon Pastor, que els dos autors diuen que és “un barri inventat per mossèn Cortinas”. Va ser ell qui va estendre el nom de la parròquia de Bon Pastor a tota la barriada de cases barates, i va crear la definició territorial que coneixem avui; també ell va impulsar el traspàs dels dos grups Milans del Bosch i Baró de Viver des de Santa Coloma de Gramenet a Barcelona.¹⁸⁹

Cortinas utilitzava sovint l’expressió *ovejás descarriadas* per referir-se als elements més conflictius del barri; com era pràctica habitual del règim, la dissidència política s’assimilava a la desviació social. Així, en la intenció del mossèn de rescatar de la marginalitat i de la “mala fama” la població de les cases barates, naturalment podem veure-hi també una activitat pacificadora dels últims reductes de resistència a la penetració de les institucions franquistes. L’ús de la paràbola evangèlica també delata un intent encobert d’*Imitatio Christi*: si les ovelles eren els obrers de la barriada, el mossèn era el seu *bon pastor*: les ovelles que els anteriors pastors no havien sabut portar (començant per mossèn Ballart, mort en l’intent), a partir de llavors començaran a considerar-se ja no proletaris rebels, sinó sobretot *lumpen*, marginals, *maleantes*. Aquesta convergència de narratives serà subratllada implícitament pel militant comunista Ángel Pérez, que anys després definirà Cortinas com a “cura bastante fachoso, pero buena persona”.¹⁹⁰

“Tenia gaire pretendents el Bon Pastor?” es pregunta no sense alguna auto-complaença el mossèn a les seves *Memòries*, quan descriu la seva arribada al barri: la història de l’activitat parroquial a les cases barates està plena de religiosos que van renunciar a exercir, per por o falta d’interès.¹⁹¹ Tot i que Santa Coloma era

¹⁸⁸ La definició és de Fabre i Huertas Clavería, 1976: 153.

¹⁸⁹ La *segregació* de tot el marge del riu Besòs (la paraula evoca una marginació que realment es proposava superar) era una demanda de l’Ajuntament de Santa Coloma ja des de l’època republicana. Vegeu *Annexió a Barcelona del terme municipal de Santa Coloma de Gramenet situat al marge dret del riu Besòs, a partir de documents obrants a l’Arxiu Municipal*, AMSCG, document redactat pel cap del Departament d’Arxiu Lluís Rey i Riocabo, sota encàrrec de l’alcaldessa Manuela de Madre i Ortega, que amb un escrit del 17/9/1993 va demanar informacions sobre el tema. Els documents en què va basar-se són essencialment la caixa *Información técnico-urbanística de Santa Coloma año 1953, caja sin clasificar* i la caixa *Annexió a Barcelona del Marge Dret del Riu Besòs. Memoria. Caja CC0612*.

¹⁹⁰ CEII, 2010: 147.

¹⁹¹ Cortinas, 1992: 108.

el seu poble natal, per mossèn Cortinas arribar a la barriada va ser com anar de missió a un territori hostil. Va ser acollit al principi amb llançament de pedres i insults d'“escarabajo”: aquesta hostilitat durarà alguns anys, i és particularment significativa, si pensem que eren els primers anys de dictadura.¹⁹² En una votació en la qual demanava als inquilins de les cases barates si s'havia de celebrar o no la processó del divendres sant, de 300 paperetes que va entregar només li'n van tornar 24, de les quals 20 eren “no”. “Amb la particularitat que les 4 del ‘sí’, les va omplir la mateixa persona, en Dionís Capdevila, sagristà, invàlid per culpa de les guixes i oncle d'un integrant de Rumba Tres”.¹⁹³

Les cases barates, llavors, estaven encara destrossades per les bombes; ara sí, no tenien ni aigua corrent ni electricitat.¹⁹⁴ “Bona part dels homes es trobaven empresonats, altres reclosos en camps de concentració, altres absents per haver passat la frontera i amb por que els pogués succeir quelcom de gravetat, abundància de vells que no podien treballar, quitxalla mancada del més necessari, dones amb problemes greus en estar mancades del cap de casa. Ni roba, ni aliments, ni medicació, [...] sense mercats, sense metges, sense dispensari per atendre a tothora les primeres necessitats i solament amb una farmàcia. Per aconseguir el més precís, la gent havia de traslladar-se a Sant Andreu i els mitjans de comunicació veritablement eren nuls.”¹⁹⁵ El sacerdot va començar la seva obra pastoral amb l'obertura d'un dispensari mèdic, iniciativa que li va sorgir després d'una visita a la parròquia de Puente de Vallecas a Madrid. Els serveis i les medicines del dispensari no eren gratuïtes, i hi havia qui no les podia pagar: però aquest

¹⁹² “Això va succeir entre 1935-36 tot baixant del sanatori de l'Esperit Sant, on vaig visitar un jove tuberculós de Sta. Maria de Mataró, on era Vicari em vaig atrevir a visitar el barri i abans de trobar el primer ecònom, Mn. Carles Ballart, sense dubte xiularen pedres, no massa ben dirigides i jo dissimulava i em vaig sentir algun ‘toca ferro’, ‘escarabajo’. Les pedres no varen tocar-me però passaren ben a prop. Una vegada més crec que la providència canvià la trajectòria”. Cortinas, 1992: 90.

¹⁹³ Cortinas, 1992: 93, vegeu més endavant, vegeu la pàg. 135, n. 314.

¹⁹⁴ José Ruíz Alarcón, *tío José*, murcià de Calasparra nascut el 1909 i arribat a la barriada Sanchís després de la guerra, explica: “L'aigua calenta per rentar l'anaven a buscar les dones a Can Sala, a una font d'aigua residual del seu procés tèxtil. La il·luminació es feia amb carbur i gresols. Els cotxes de línia arribaven sols fins a la plaça del Rellotge de Sant Andreu [plaça Orfila] i els taxis no s'atrevien a anar a les Cases. [...] Molts treballadors es guanyaven uns diners treballant les terres encara no ocupades pels pisos, obtenint-hi cereals i hortalisses, aprofitant l'aigua provinent del torrent Estadella que anava per la claveguera fins al riu que, precisament per ser de claveguera, era més rica per al conreu. Per acabar de dibuixar aquest quadre tan gris, les escoles estaven tancades, no hi havia dispensari i sols hi havia un petit col·legi”. Fernández Ontiveros, 1992: 129.

¹⁹⁵ Cortinas, 1992: 176.

va ser l'únic servei mèdic de la barriada, fins a l'obertura de l'ambulatori de la Seguretat Social als anys setanta.¹⁹⁶ Tot seguit van començar les obres per a la construcció d'una nova església, molt més gran que l'anterior, en imitació de la de Sant'Apollinare a Ravenna (Itàlia): abans que s'acabés, el 1946, durant tres anys va funcionar una església provisional. Possiblement els desperfectes de la guerra havien fet inutilitzable l'església antiga, construïda amb la barriada, que va ser enderrocada. També entrarà en funció l'Hogar Parroquial, nou centre agregatiu i social de la barriada, gestionat sempre per mossèn Joan.

Just després del final de la guerra, l'Ajuntament de Santa Coloma reprendrà els tràmits per desfer-se de la franja de terreny on sorgien dos barris de cases barates: restituir a Barcelona aquests focus de conflicte i de problemes havia estat una prioritat ja des del temps de l'alcalde Arús el 1932. La conveniència econòmica efectiva de la *segregació*, però, va ser objecte de debat: el petit municipi perdria també l'única zona industrial que posseïa en aquell moment, però els impostos que recol·lectava de les indústries en gran part es gastaven en les dues barriades. L'annexió a Barcelona va fer-se l'1 de gener de 1945, també gràcies a la mediació de mossèn Joan. Barcelona va "comprar" els dos barris amb 300.000 pessetes, que van servir a Santa Coloma per sanejar el seu deute públic: la població del municipi va perdre la meitat de la seva població, talment com s'havia duplicat al moment de la construcció dels barris, 16 anys abans.¹⁹⁷ Un element secundari, però simbòlicament important, que va canviar durant aquells anys, són els noms dels carrers de les quatre barriades, als quals (el 29 de maig de 1945) s'assignaran noms de pobles de Catalunya. Els carrers del grup Milans del Bosch van rebre noms de pobles de la província de Lleida (Mollerussa, Tàrraga, Àger...); els del grup Baró de Viver, de la província de Barcelona (Tiana...); els de Ramon Albó, de Tarragona, i els d'Eduard Aunós, de Girona. Els habitants, en gran majoria, van continuar utilitzant els antics noms (*carrer 1, carrer 40...*), i com va notar irònicament Francesc Candel, molts dels habitants no tenien facilitat per pronunciar els nous noms catalans. L'atribució dels noms implicava una *acceptació* urbanística

¹⁹⁶ Cortinas, 1992: 112. Cortinas esmenta que el ginecòleg Camil Blase un cop va atendre una dona sense cobrar-li "ni un ral": això ens permet afirmar amb certesa que les cures es pagaven, contràriament a l'opinió difusa per la hagiografia sobre mossèn Joan.

¹⁹⁷ Segons Fernández Ontiveros, 1992: 131, la pèrdua de població va ser de 9.246 habitants, ja que passà de 17.235 habitants a 7.989; xifra confirmada per a Gallardo i Márquez (1997: 268), que parlen de 17.000 habitants per a tot Santa Coloma dels quals uns 9.000 vivien als grups de cases barates.

Imatge del barri del Bon Pastor als anys quaranta del segle xx. Al fons, l'església antiga i el col·legi. Arxiu Joan Portabella

de la ciutat cap als quatre barris, que els habitants, però, no van integrar mai del tot: la toponomàstica local, com veurem, tenia fortes implicacions d'arrelament sobre el territori.

En tot cas, el primer resultat tangible de l'annexió per als habitants dels dos grups del Besòs va ser la reobertura de les escoles públiques després de sis anys: una de les fites que mossèn Joan s'havia marcat des de començament de la seva obra pastoral. El que havia estat el Grup Escolar Buenaventura Carles Aribau, on s'experimentava amb la impremta a l'escola, es dirà Cristóbal Colón; el parvulari prendrà el nom de Bernardo Boil.¹⁹⁸ El règim franquista va tenir una especial ràbia vers els mestres, i no només els d'esquerra: les escoles seran gestionades directament per membres de la Falange Española. Cada matí, durant quatre dècades, els nens i nenes de la barriada, com els de tot l'Estat, van estar obligats a cantar l'himne falangista *Cara al sol*, amb el qual se celebrava l'extermini i dispersió dels seus pares i avis: un himne compost per José Antonio Primo de Rivera, fill pri-

¹⁹⁸ "En homenatge al primer sacerdot, religiós mínim que acompanyà Cristòfol Colom a descobrir les Amèriques... dos noms [ben] diferenciats: tot un almirall Cristòfol Colom, i el més humil dels sacerdots, fra Bernat Boil", Cortinas, 1992: 107.

mogènit del dictador que havia fet construir les cases barates el 1929. L'escola de Baró de Viver, antic Grup Escolar Pi i Margall, va dir-se José Antonio, en el seu honor. El clergat recuperarà els mètodes pedagògics de principis de segle, com si els anys de la República no haguessin existit mai: després de l'època dels mestres falangistes, el col·legi Colón passarà als religiosos. El seu director serà mossèn Joaquim Boneta, de la Seu d'Urgell, un dels molts sacerdots que van voler renunciar a l'encàrrec en veure la barriada per primer cop.¹⁹⁹

L'afany següent de Cortinas va ser el canvi de nom, per eliminar –segons afirma– l'estigmatització dels seus habitants amb la *mala fama* associada a les cases barates. Segons les seves memòries, molts joves, en esmentar que eren de les cases barates, tenien dificultat per trobar “parella honrada”. En seguida que es va aconseguir el canvi de nom, assegura el mossèn, fins i tot els més petits se sentiren molt orgullosos de dir “som de la barriada de Bon Pastor”.²⁰⁰ Però veurem que la mala fama no farà més que augmentar, confirmant any rere any la necessitat que tenien els habitants de les cases barates d'una guia, espiritual o material, que els rescatés de la marginalitat. El militant comunista Juanjo Ferreiro, també d'origen catòlic, molts anys després justificarà el treball del seu grup polític amb el mateix concepte: “A la discoteca La Ruleta de Sant Andreu, els de Bon Pastor que hi anàvem, no dèiem mai que érem de Bon Pastor, perquè les noies ens miraven de tort. No es lligava, si es deia que veníem de Bon Pastor [...]. Avui la gent diu amb molta satisfacció que és de Verdum, de la Guineueta o de Bon Pastor”.²⁰¹

Mossèn Joan va inaugurar una forma de lideratge sobre el territori destinada a durar en el temps: a partir de llavors, les decisions sobre el barri vindran de dalt, es prendran per a unes finalitats externes a les necessitats locals, els seus resultats no s'avaluaran a partir de les percepcions locals. Aquesta estructura política vertical,

¹⁹⁹ “Al principi, en adonar-se de la misèria de la barriada, vingueren decidits a renunciar. [...] quan Mn. Boneta es va trobar sol amb ells, els digué: ‘Aquí hi ha un sacerdot que fa anys es mata per la barriada. Serem tan covards nosaltres que anem a dimitir i el deixarem sol una altra vegada?’. Acceptaren, però la veritat és que jo vaig intentar encoratjar-los tocant-los l'amor propi”. Cortinas, 1992: 108.

²⁰⁰ “Els joves, com hem dit, tenien les seves dificultats si deien que eren de les cases barates, com també en demanar relacions matrimonials o treball. No era un ‘passaport’ que donés confiança. Si algú, donat el cas, es veia precisat d'acudir a la policia, aquesta es decantava sempre en contra de la nostra gent. Així la mentida més normal, dir que eren de Sant Andreu, deixava l'assumpte quelcom més lleu, encara que fos enganyant.” Cortinas, 1992: 107.

²⁰¹ Vidal i Ferreiro, 1991: 81.

sorgida del model pastoral, quedarà inscrita en el nom mateix de la barriada. Així ho recorda un dels nostres entrevistats:

Salvador Fortes Dionisio: Vino el cura mosén Cortina con un borrego colgado aquí en la espalda, y empezó ‘Buen Pastor, Buen Pastor...’; y como entonces mandaban los curas y ellos, se quedó con Buen Pastor.

1.5. Noves construccions i nous veïns: del porciolisme a la gran nevada de 1962

L'estancament econòmic dels primers anys de la dictadura franquista va empalmar amb els anys de la Segona Guerra Mundial, i va durar gairebé fins a mitjan els anys cinquanta. Les poques obres que van fer-se a Barcelona durant aquesta dècada es van caracteritzar per la lentitud i la mala qualitat constructiva, i per una absoluta falta de planificació.²⁰² Contemporàniament, els forats provocats per les bombes al centre de la ciutat, sobretot al voltant del Paral·lel, van aprofitar-se per fer els esventraments haussmanians planificats des d'abans de la guerra.²⁰³ Noves famílies s'havien d'expulsar del centre històric, i s'afegien als nous migrants que arribaven del sud: un altre cop, "indesitjables" que trobaran als polígons de cases barates la seva lògica destinació. Els quatre barris es configuraven cada vegada més com l'abocador de les necessitats d'espai de la burgesia, independentment dels règims polítics que materialment executarien les operacions.²⁰⁴

²⁰² "Puede parecer exagerado considerar catorce años como toda una etapa de post-guerra. En el caso de Barcelona y en términos de desarrollo urbano, quizás sean más. Pasarán más de veinte años desde el Plan Macià hasta que se apruebe otro Plan, el de Barcelona y Comarcas (1953)". Martí i Moreno, 1974: 18.

²⁰³ L'avinguda de la Catedral és de les poques obertures que van terminar-se en aquesta dècada; una sèrie d'expropiacions a la part baixa del Raval prepararan el terreny per a l'obertura de l'avinguda García Morato, avui Drassanes. Vegeu Tatjer, 1998. Goldsmith, 2011.

²⁰⁴ "La falta de vivienda desembocará en una situación catastrófica, próxima al colapso. Los años cuarenta son de realquilados, de barraquismo desesperado, de parejas de eternos novios que no cuentan con pisos para casarse, de conflicto entre generaciones dentro de un mismo hogar, de promiscuidad. A ello añadimos el racionamiento y las restricciones. Barcelona se rodea de guetos. Desde un punto de vista numérico faltaban, entre destrucción, estado ruinoso, crecimiento demográfico e inmigración unas cien mil viviendas. En todo el periodo que estudiamos se construyeron menos de 15.000. [...] Los recién llegados, que tenían todavía cerrado el acceso a Europa y que sólo en una proporción poco abundante emigraron a Sudamérica, recurrieron a la *ciudad* de barracas, a la *bidonville* de Montjuich, Somorrostro, Torre Baró o Carmelo, que crearon posteriormente situaciones casi irresolubles cuanto a equipamiento." Martí i Moreno, 1974: 19.

L'Ajuntament havia dissolt el Patronat el 1941, i s'havia quedat amb el seu patrimoni: és a dir, amb els quatre grups de cases barates, i el terreny a la Verneda on s'havia d'haver edificat un cinquè grup previst. El 1945 l'entitat es constituirà de nou, amb el nom d'Instituto Municipal de la Vivienda i una retòrica triomfalista pròpia dels primers anys de la dictadura. Tot i així, la seva producció d'habitatges va ser, en aquells anys, molt inferior a les necessitats.²⁰⁵ La reparació i l'expansió dels quatre barris va ser una de les prioritats de la nova entitat, com va declarar en un article de 1946:

El Instituto Municipal de la Vivienda comenzó su tarea reconstruyendo las Casas Baratas del antiguo Patronato, que se hallaban completamente abandonadas y en buena parte destruidas. Inmediatamente después emprendió la construcción de nuevos grupos para dar sano y decoroso cobijo a gran número de familias. La obra es muy importante, pues dichos grupos contienen un total de 3.265 viviendas, con 85 tiendas, seis de ellas habitables. La colonia más modesta es la del "Grupo Aunós", en Casa Antúnez. El alquiler es de una baratura casi increíble: 32 pesetas mensuales. Y por este precio se dispone de una vivienda de planta baja, con tres habitaciones, comedor y patio. Y todas las reparaciones pagadas. Son medio millar de viviendas que disfrutan de vida independiente, como un verdadero pueblo, a pesar de que tienen buenas comunicaciones con la ciudad. El grupo tiene unas magníficas escuelas, con doce profesores que facilitan enseñanza a todos los niños y niñas en edad escolar, que son unos seiscientos.²⁰⁶

Al voltant dels quatre grups van anar apareixent noves construccions, on s'allotjaven de seguida les famílies traslladades del centre històric; aviat hi aniran a parar també molts reallotjats dels barris de barraques, bàsicament immigrants del sud, expulsats pel nou Servicio de Erradicación del Barraquismo.²⁰⁷ Es construïran blocs, cases petites o petitíssimes, generalment mal edificades i sense cap planificació orgànica. El 1947 al grup Ramon Albó van fer-se 116 "refugis", on

²⁰⁵ "Així, segons una publicació del Patronato Municipal de la Vivienda, entre 1941 i 1950 es van construir 23.995 habitatges a la ciutat de Barcelona, xifra absolutament ridícula si tenim en compte que la població va créixer, en aquests anys, en gairebé 200.000 habitants. Per al decenni següent, l'activitat constructiva va arribar a les 62.675 unitats davant d'un increment demogràfic de més de 275.000 persones. Finalment, a la dècada dels seixanta es van afegir al parc immobiliari 163.159 habitatges, en una etapa en què el creixement de població va sumar 183.279 habitants". Molinero *et al.*, 2010: 32. Vegeu també García Castro de la Peña, 1974: 85.

²⁰⁶ AHMB, document no identificat.

²⁰⁷ "El 1949 el *Servei de Repressió del barraquisme* de Barcelona comptabilitzava 15.000 barraques disseminades en 387 àrees diferents, calculant en 60.000 les persones que malvivien en aquestes condicions. Fonts d'origen eclesiàstic elevaven aquesta xifra a 150.000, comptant els que vivien rellogats en 200.000". Molinero *et al.*, 2010: 33.

van viure essencialment afectats urbanístics de Ciutat Vella.²⁰⁸ L'any següent se'n van construir 52 més al grup Eduard Aunós, que el 1944 havia estat afectat per una inundació del riu Llobregat.²⁰⁹ S'hi allotjarien alguns dels barraquistes del Port, que segons Francesc Candel eren en gran majoria gitanos:

Hi ha qui, tenint una barraca espaiosa, d'obra, ben feta, es veu obligat a anar-se'n a viure en un veritable corralet, que això són alguns d'aquests estatges que els donen per sortir del pas [...]. S'han donat circumstàncies en què aquests estatges protegits que t'han donat com dient-te 'quina ganga!' resulten un veritable sarcasme [...]. Les habitacions són tan petites que cal escurçar els llits perquè hi càpiguen. La gent s'ha de despullar a la cuina o al menjador, perquè dintre l'habitació, a part del llit mutilat, no hi cap res més. I per anar a dormir, s'han de ficar al llit des de la porta [...]. La cuina, el menjador i el vàter són una mateixa cosa. Aquest podríem dir vàter –que no és vàter, perquè no en té, ni aigua corrent, sinó comuna, un senzill forat– és en un racó, triangularment, sense porta, també, només una cortineta. La gent menja i defeca alhora. L'olor del menjar i de la porqueria es barreja i confon. Les parets interiors estan sense enguixar: maó vist. Les dues finestres i la porta del carrer no tenen porticó de fusta, només vidre. Sempre es confia que els estadants, amb el temps, s'ho aniran arrançant.²¹⁰

Quatre anys després, seixanta “refugis” més es construïren al grup Milans del Bosch, a l'antic carrer 1, que ja es deia *calle Mollerussa*, amb un carreró posterior que va dir-se *calle Aytona*. Les declaracions municipals ressonaven amb la mateixa retòrica del passat: la nova actuació aniria de nou encaminada a la “resolució del problema de l'habitatge”.²¹¹ Però els habitatges d'Eduard Aunós i de Bon Pastor eren tan escandalosament petits i mal fets, que els veïns van anomenar-los “barraques municipals”, i mossèn Cortinas va negar-se a batejar-les. Eren molt pitjors, explica el mossèn, que les cases barates del 1929, tot i haver estat construït amb la mateixa lògica de segregació espacial; la malversació de fons havia estat encara major.²¹² Aquests refugis s'enderrocaran als anys noranta:

²⁰⁸ Domingo i Sagarra, 1999: 106.

²⁰⁹ Domingo i Sagarra, 1999: 93.

²¹⁰ Candel, 2008: 252.

²¹¹ “... a albergar a las familias que ocupan los edificios que el Ayuntamiento ha de derribar para la apertura de nuevas vías en el distrito quinto de nuestra ciudad, derribos que serán llevados a efecto en el plazo brevísimo y siguiendo el mismo ritmo que las nuevas construcciones, a fin de que no queden sin amparo las familias cuyas habitaciones deben ser derribadas”. *La Vanguardia*, 1/9/1946, “Hacia la solución del problema de la vivienda”.

²¹² “Cal deturar-se un instant en la història d'aquests refugis. La seva construcció va decidir-se, quan era alcalde el baró de Terrades, per donar vivenda als barraquistes del pont de Marina, desallotjats per a prolongar el Metro. L'Ajuntament va destinar, sembla, 12.500 pessetes per a cada refugi, però

Aquelles construccions varen ésser obra de gent de mal estil. De la seva construcció se'n van aprofitar alguns que sempre n'hi ha, que no coneixien la vergonya i que varen guanyar-se 120 mil duros nets... millor dit brut, perquè eren fruit d'una apropiació indeguda. Com que ni es varen fer fonaments, ni es va tenir de comprar terreny, perquè era propietat del Patronat de l'habitatge, foren valorades per arquitectes, mestres d'obres i paletes en cinc mil ptes. i l'Ajuntament de Barcelona en va pagar 12.500 per cada una. El fet més penós i vergonyós és que *vint famílies* obligades amb violència a deixar la seva barraca del Pont de Marina, es quedaren amb la llar al cel obert ja que per sostre, quan no plovia ni estava núvol, tenien les estrelles. La raó que donaven dels desgavells els causants de tan greu malifeta, és que es tractava de gent *patibulària*.²¹³

Una epidèmia de tuberculosi va difondre's entre 1947 i 1948, recorda el mossèn: l'amuntegament als habitatges i la falta de serveis mèdics gratuïts va fer augmentar terriblement el nombre de víctimes, que s'anaven contagiant entre elles a falta d'espai als sanatoris.²¹⁴ En els anys posteriors, però, el barri, a poc a poc va anar superant l'aïllament i la misèria de la immediata postguerra, i s'integrà dintre del creixement econòmic –autàrquic– de l'època franquista. L'estraperlo i els petits robatoris continuaven sent la font d'ingressos principal per a molts habitants de les cases: molts obrers, però, van començar a trobar feina novament. Cortinas jugarà de nou un paper important en aquest procés d'integració dels habitants del barri als nous llocs de treball de les fàbriques properes. El barri va anar recuperant en part la seva identitat treballadora, tot i que en una època en què les caracteritzacions identitàries havien canviat profundament.

cada un en va costar només, sembla, 5.500. ¿On van anar a parar les 360.000 pessetes –pessetes de fa trenta anys– restants, pressupostades, però no invertides, sembla? I anem escrivint que ho sembla per tal d'evitar-nos complicacions inútils, perquè les dades que donem van ser comprovades a bastament pels veïns, que van batejar els refugis amb el nom de “barraques municipals”. Eren encarregats del departament municipal de repressió del barraquisme, al moment de la seva construcció al carrer d'Aitona, els senyors Bages de Palau i Compte i Pi. Sembla que, davant les queixes dels veïns, van construir-se uns safareigs amb el mateix pressupost. Però els rumors sobre les irregularitats administratives, d'autèntic escàndol, registrades a l'Ajuntament de Barcelona durant el curt pas del batlle baró de Terrades, persisteixen encara avui”. Fabre i Huertas, 1976: 110.

²¹³ Cortinas, 1992.

²¹⁴ “Quant a malalties, un dels perills més greus –entre els anys 1947-48–, el causà el virus de la *tuberculosis pulmonar*. Aquesta malaltia tan dolenta començà a fer-ne de les seves i el seu contagi va ésser constant, agreujant-se molt més pel fet dels pocs metres quadrats de les habitacions i de la convivència de tantes persones juntes, que en la majoria dels casos eren familiars i no podien ésser llançats al carrer. Es donà el cas heroic d'una família que se'ls va tornar tuberculós un que no era gens parent d'ells i dormia amb els fills de la casa. Doncs no el varen fer marxar fins que tinguérem lloc per col·locar-lo en Centre Hospitalari adequat. El fet d'haver-hi *tres i quatre* malalts per família portava a la desesperació. En molts casos, un contagi total”. Cortinas, 1992: 176-177.

La presència intensiva i capil·lar de l'església sobre el territori representava una nova ambigüïtat i un motiu de separació entre els habitants. Per un costat, l'activitat de mossèn Joan permetia als habitants del barri sentir-se acompanyats per un interlocutor vàlid per a les autoritats franquistes, que s'encarregava de molts aspectes de les seves vides (sanitat, educació, protecció davant la llei, sense exclusió dels *esgarriats* que el mossèn anava a visitar a la presó²¹⁵). Una de les seves obres més destacades és la defensa del que més endavant es dirà el "dret a l'habitatge": a les seves memòries esmenta molt l'actuació en defensa de barraquistes o sense sostre, i sembla entreveure's fins i tot una xarxa de religiosos "de barriada" en primera línia contra els desallotjaments.²¹⁶ Contemporàniament, però, el mossèn era un element de vigilància extern, incontrolable i intocable, com mai n'hi havia hagut a l'interior del barri. A les seves memòries Cortinas explica nombrosos casos de conversions d'anarquistes o de rojos, sobre els quals mantenia un control constant: només entre les línies dels documents escrits de l'època podem adonar-nos de fins a quin punt aquesta barriada es mantingué fidel als ideals de resistència de les dècades anteriors, tot i en el nou context de control capil·lar.²¹⁷ Alguns habitants encara fan responsable el mossèn de les vexacions sofertes pels seus familiars a mà dels *grisos*: un entrevistat ens va explicar que el seu pare, en veure que mossèn Joan seguia entrant a casa seva sense picar, li va dir "faci'ns el favor de no tornar a entrar mai més".²¹⁸ En general, però, els habitants del barri van apreciar la labor del rector, recompensant-lo amb regals

²¹⁵ "Els milios i milios (*sic*) que la gent que es diu d'ordre fa desaparèixer! Fuis i es dissimula amb un vel espès la malifeta. Sap acudir a advocats de gran categoria i en quatre dies els posen al carrer. Als de casa nostra, en estar mancats de recursos per a advocats de gran empena, a penes tenen defensa. S'han de confiar dels d'ofici, encara que n'hi ha que es sacrifiquen per defensar-los. Si no tenen aquesta sort, purguen de llarg, posant-los força temporades darrera les reixes." Cortinas, 1992:91.

²¹⁶ Vegeu Cortinas, 1992: 119 i s. "S'acostava l'hivern i aconsello a aquella pobre gent que aixequin barraques on puguin. Erem un grup de sacerdots que els defensàrem si es presentava el cas i que els ajudàrem amb els mitjans que disposàssim, encara que eren ben pocs, però que també en aquell cas potser resultarien suficients." *Ibidem*: 82; "les famílies de les barraques del carrer del Consell de Cent, que foren defensades per un grup de sacerdots perquè 'no quedessin al carrer', com havia succeït amb les 20 del Pont de Marina". *Ibidem*: 83.

²¹⁷ Un exemple és el cas "d'una comunista acerrima que era minyona d'una casa a prop de la parròquia. La coneixia perquè anava a telefonar des de la casa ón ella treballava, i ella el tractava com si l'Església i jo teníem tota la culpa de les condicions dels treballadors". La dona gràcies a ell va començar a freqüentar la parròquia, però l'anticlericalisme devia ser encara molt fort al barri: "Com que *la gent li tenia rabia pel seu canvi*, va voler marxar de la nostra barriada", Cortinas, 1992: 96, itàlic nostre.

²¹⁸ Luis Nuevo Díaz, 11/2/2011.

esdevinguts tòpics: primer una bicicleta, després una *Vespa*, i finalment, el 1953, un petit cotxe, reflex també de la millora econòmica que experimentava el barri en el seu conjunt.

El 1948 va obrir el cine Ambos Mundos, al carrer Sant Adrià, que catalitzarà la vida social de la barriada. Durant els mateixos anys, mossèn Cortinas va reobrir el camp de futbol que hi havia al costat del riu, el que abans de la guerra era del *Rocamora*: una altra acció controvertida, ja que el mossèn va haver de demanar l'ajuda de la Guàrdia Civil per treure els horts que pal·liaven la fam d'algunes famílies.²¹⁹ La importància del futbol i la seva implicació amb la política és un tema que mereixeria molta més atenció de la que li hem reservat: el bar Rocamora, a partir del qual, als anys trenta, s'havia organitzat el primer equip de la barriada, era el Set Portes, lloc de trobada dels anarquistes. Mossèn Joan ens confirma que els Rocamora no van poder reorganitzar el futbol després de la guerra "per raons polítiques". Quan van passar els temps pitjors, no van confluïr en l'equip de mossèn Joan sinó que van recrear el propi: "procurarem conviure amb germanor"²²⁰ diu mossèn Joan, permetent-nos imaginar certa tensió.²²¹

A partir dels anys cinquanta, gràcies a la progressiva reactivació de l'economia, l'onada migratòria procedent del sud de l'Estat va fer-se més intensa.²²² La migració d'aquesta època, igualment conformada per obrers no qualificats i amb pocs recursos com els de trenta anys abans, es feia, però, en condicions profundament diferents. Del projecte contrahegemònic al qual s'havien adherit tants migrants als anys vint no en quedava més que una memòria ofuscada i mutilada; els seus portadors eren constantment assetjats pel perill de ser reconeguts com a rojos pel sol fet de voler-ne mantenir el record. Sovint els migrants procedien de zones de l'Estat espanyol on encara més violentes i més continuades havien estat les

²¹⁹ "Un que hi tenia un hort, sentint-se perjudicat, llançà aquest mal presagi: '*Al primer jugador que salte al campo, ojalá se le rompa una pierna!!!*'. El que són les coses: El primer jugador que saltà al camp fou un fill d'ell, i ja no cal dir que els mals auguris d'aquell bon home quedaren en '*no res*', ja que no li succeï cap tipus d'accident. Déu no el va escoltar". Cortinas, 1992: 167. Recordem, però, també que el propietari del forn Rocamora, segons el mateix mossèn Joan, va morir en mans dels revolucionaris.

²²⁰ Cortinas, 1992: 167.

²²¹ Sobre els diferents clubs de futbol de Rocamora, vegeu Checa i Travé, 2003: 14.

²²² "En efecte, les migracions es van reiniciar a la immediata postguerra registrant-se a Catalunya un saldo migratori positiu en el primer decenni de la dictadura de quasi 260.000 persones, xifra que pràcticament es va duplicar entre 1951-1960 arribant als 469.806 immigrants i als quasi 750.000 de la dècada dels seixanta. En total es van instal·lar més d'un milió i mig de persones". Bordetas, 2011: 30.

escabextxades franquistes, com Extremadura, Galícia, Andalusia. Molts d'ells portaven a sobre el pes d'haver sobreviscut a una massacre, cosa que feia encara més dramàtica la seva cerca d'una millora qualsevol en les seves condicions de vida. D'aquesta multitud de noves necessitats se n'aprofitaran, tal i com a principis de segle, els patrons i els industrials de la ciutat.

El protagonista absolut d'aquesta nova època de creixement de la ciutat va ser Josep María de Porcioles Colomer, alcalde de Barcelona des del 1954 fins al 1973, fins al punt que sovint es fa referència a aquests anys com els del *porciolisme*.²²³ És una època de desenvolupament accelerat –amb la promoció sense frens de l'activitat productiva, del turisme, del transport privat– al qual s'atribuïa una potencialitat de millora *en si* de les condicions de vida dels ciutadans. Aquesta retòrica *desenvolupista*, acompanyada per l'absolut silenciament de les protestes populars garantit per la dictadura, va permetre una enorme llibertat d'acció als constructors, promotors immobiliaris, cimenteres, especuladors. Durant aquells anys, la corrupció política i econòmica que dominava en tots els nivells de l'aparat estatal franquista, s'especialitzarà i es concentrarà sobre l'àmbit immobiliari; la immigració dels anys cinquanta serà el terreny sobre el qual s'acumularan els grans capitals immobiliaris que dominaran Barcelona durant les dècades següents.²²⁴

Molts dels problemes que havien caracteritzat la Barcelona de principis de segle tornaran a aparèixer en aquesta nova època d'expansió, tot i que amb una nova forma urbana, i es configuraran com una estructura recurrent de gestió de la ciutat. A la vegada, ressorgiran les preocupacions higienistes i assistencials, juntament amb les angoixes morals de la burgesia i de l'Església cap a la vida als "suburbis" que havien creat. Les solucions que oferiran les elits d'aquesta nova etapa tindran encara menys miraments que les de la dictadura de Primo de Rivera; molts dels barris construïts entre 1945 i 1955 contribuiran a augmentar la marginació dels que vivien als barris construïts abans, com va ser el cas de les cases barates. Així, als quatre barris de cases barates, el diferent valor dels terrenys marcarà el

²²³ Vegeu Alibés *et. al.*, 1974; Martí i Moreno, 1974.

²²⁴ Va ser l'època dels escàndols de Cementos Molins, dels Túnel del Tibidabo, de Ciutat Meridiana. El gran capital privat penetrava a la gestió pública, buscant beneficis immediats, forçant a edificar en qualsevol racó de la ciutat. S'estalviava en els estudis i en els materials; en la majoria de casos, es construïa sense cap mirament cap als equipaments, l'asfaltat dels carrers, la falta d'escoles i les dotacions sanitàries. Vegeu Fernández Asperilla, 2005.

principi d'una diferència de tracte: el grup d'Horta rebrà unes actuacions urbanístiques molt menys invasores que els altres tres barris, situats en zones més planes i per això més propícies per als negocis. Al barri Ramon Albó entre finals dels anys quaranta i mitjan els cinquanta s'edificaran 116 noves cases barates, lleugerament més grans que les de *categoría B* (recordem que aquest barri era on les cases grans ja eren molt més nombroses), i dos blocs de quatre plantes, amb 31 habitatges, al costat de l'església de Sant Francesc Xavier.²²⁵ En canvi, a Baró de Viver va construir-se un barri nou sencer de blocs de pisos, amb 486 habitatges, i a Bon Pastor quatre blocs sobre els terrenys de l'antiga caserna de la Guàrdia Civil (que segons mossèn Joan havia estat "destruïda per la gent").²²⁶ Diferentment que els del grup d'Horta, els blocs de Bon Pastor i els de Baró de Viver van ser enderrocats als anys vuitanta, i van obrir pas al començament de les demolicions de les cases barates.

La planificació urbana del Pla comarcal de 1953 va quedar totalment contradita per una infinitat de *plans parcials*, que van imposar modificacions radicals dels territoris responnent només als interessos immobiliaris privats.²²⁷ Així, un pla parcial aprovat el 1955 va destinar a zona industrial tota l'àrea entre les vies del tren de Sant Andreu i el riu Besòs.²²⁸ Els dos barris de la franja Besòs van trobar-se envoltats de magatzems i fàbriques, que se sumaven als que ja hi havia (Fabra i Coats, la Maquinista, Can Sala).²²⁹ La Mercedes Benz el 1958 va construir el seu establiment més gran al carrer Sant Adrià, per acabar de tancar tota l'àrea de les cases barates darrere d'una barrera de fàbriques, que la separaven de Sant Andreu tal com abans l'havien separat els camps de conreus. A Bon Pastor el Patronat, que en aquells anys estava edificant els "grans polígons" (el Polvorín, Trinitat Nova, Montbau) va edificar entre 1959 i 1967 un seguit de noves edificacions

²²⁵ García Castro de la Peña, 1974: 89.

²²⁶ Cortinas, 1992: 83. S'hi van allotjar famílies que vivien en barraques a la barriada Estadella, prop del rec conegut com *Tajo el Maño*; segons mossèn Joan, també real·lotjats del carrer Consell de Cent.

²²⁷ "La experiencia viene demostrando que los Planes Parciales de ordenación urbana promovidos por particulares, obedecen siempre a los intereses especulativos particulares de quienes los promueven. Es raro la aprobación de un Plan Parcial en que no salga esquilado en alguna medida el Plan General." Martí y Moreno, p.55. És el cas del *Plan de la Ribera*, que vam estudiar en un treball anterior: vegeu GTPU-ICA, 2006.

²²⁸ "Plan parcial de ordenación del sector limitado por la línea FFCC, Paseo de Santa Coloma, Rio Besós y prolongación de la calle Aragón", aprovat per la Comissió d'Urbanisme el 19/8/1955.

²²⁹ Sobre la fàbrica de Can Sala, vegeu Capsir i Maíz, 2011.

a la zona de l'Estadella: un nou barri amb 781 pisos, on aniran a viure sobretot treballadors d'empreses municipals o amb convenis públics, com Telefònica.²³⁰ Cinquanta pisos més van construir-se just al mig del grup de cases barates, a la gran plaça on hi havia l'Economat, entre el carrer Bellmunt i el carrer Ardèvol.²³¹ Contemporàniament, durant l'època de Porcioles es va dotar el barri de molts dels equipaments que la població havia estat demanant des d'abans de la dictadura: així recorda Cortinas aquells anys:

El Bon Pastor donava seguretat i tenia tot l'adient per habitar-hi. L'arribada de tantes famílies noves, a part de les que ja hi vivien, aportà un major acolliment i més pluralitat. Arran de la progressió de la barriada, s'hi construï un *mercat* ben espaiós, ben assistit de venedors que emplenaven les necessitats de les famílies, encara que diuen que és bastant car. També es crearen espais verds ben assistits, on es troben molt bé la gent gran [...]. En fi, al llarg del temps el nostre Bon Pastor, puc dir que canvià totalment aquella imatge primitiva [...] i es passava a una convivència sana i esplèndida. I tot el que fins aquí hem aconseguit no deu atribuir-se a una persona sola, sinó als membres de la comunitat, que demostren que els que havien estat barraquistes, ho eren forçats i, situats al seu lloc, demostren tenir tanta o més categoria que els que es consideren els 'elegits'.²³²

El mercat, que va construir-se el 1960 per abastar no només les cases barates sinó també els milers de nous habitants del barri, havia estat una demanda dels habitants des dels anys de la Cooperativa Obrera. La barriada reaccionarà en seguida de forma autogestionària, i fundarà una nova cooperativa per trencar el monopoli dels botiguers sobre els preus. Veurem repetir-se aquest model: a una necessitat veïnal les administracions donen una resposta tardana i diferent de l'esperada, que genera noves necessitats, a les quals es respon amb altres

²³⁰ Entre 1959 i 1967 s'afegeix a la trama urbana del barri un grup de polígons d'habitatges promoguts des de la comissió d'urbanisme de Barcelona i desenvolupats per diversos operadors privats. La majoria d'habitatges es destinà a bona part dels treballadors d'empreses com Telefònica, diversos bancs i l'Empresa Nacional de Motores de Aviación (ENMASA), situada en un dels diversos polígons industrials que es van construir entre 1957 i 1963 (Checa, 2005). Així ho descriu mossèn Joan: "En temps del Governador Civil General *Acedo Colunga*, arribaren els habitatges del *Polígon Bon Pastor*, 850 habitatges, constituint blocs d'empresa que com a primera pedra en tingueren una de molt significativa: procedia de la Santa Muntanya de Montserrat. Per a la seva construcció es compta amb el patrimoni de diferents empreses amigues, que acolliren gran quantitat del seu personal", Cortinas, 1992: 82-83.

²³¹ "Als volts del 1955 es construïren els habitatges en el lloc que ocupava l'economat quan va deixar d'ésser-ho, perquè no tenia ús. En total 50, passables o potables, com vulguin. Es fabricaren amb material d'alt nivell i són suficients per a una família normal: tres habitacions, servei modern, celobert, safareig... poca cosa més es podia demanar. Era el temps de l'Alcalde *Porcioles*." Cortinas, 1992: 81.

²³² Cortinas, 1992: 84.

reivindicacions o amb accions autogestionades. Una estructura de relació conflictiva amb l'administració, que des de llavors esdevindrà recurrent, i que es desplegarà al màxim als anys vuitanta, amb el començament dels enderroc de les cases barates.

L'any 1962, dos esdeveniments històrics van afectar el Bon Pastor, imprevistos i incontrolables: la gran inundació i la gran nevada. Fins i tots els que llavors tenien 3 o 4 anys recorden l'emoció de veure dos esdeveniments tant grans produir-se tan a prop l'un de l'altre. És un moment d'inflexió a les memòries dels habitants: per situar els esdeveniments de les seves vides, molta gent els col·loca "abans de la nevada" o "després de la nevada" (vegeu fotografia a la pàg. 157). Al setembre, una impressionant inundació del riu –una *besosada*– va arribar a submergir els últims carrers del barri. El riu baixava impetuós, i s'emportava tot el que trobava pel camí; el seu soroll se sentia fins a l'altre costat del barri. Els habitants dels carrers més prop del riu van pujar als sostres per salvar-se. No va haver-hi víctimes, però els habitants van haver de pujar als terrats per salvar-se: l'aigua entrava a les cases i trencava els vidres, s'enduaia els cotxes, les cadires, les portes:

Aurora Pujalte Sánchez: El sereno, que entonces teníamos serenos; picaba a la puerta pa' que todo el mundo saliera a la calle. Entonces, lo que había en el río, el Molinet, por decirte algo, quedó casi colgando. Porque la tierra se la llevaba. La tierra se la llevaba. Yo había estado, la noche anterior, la noche anterior a eso, habíamos estado en el Molinet [...]. Y al otro día ya no se podía pasar el río. Por el río bajaban muebles; bajaban arboles; bajaban animales; incluso alguna persona. Aquello era horroroso.

"Pero eso no fue todo: porque el mismo año tuvimos la suerte, por decirlo así, de tener la nevada", segueix Aurora. La nevada del desembre de 1962 va ser la més gran de la història de Barcelona. Gairebé totes les famílies tenen alguna foto de la seva casa coberta per un metre de neu: les portes quedaven bloquejades, i els veïns havien de treure la neu amb les seves mans. Els dos esdeveniments d'aquell any van posar de manifest la diferència d'escala entre el barri horitzontal de cases barates i els blocs del voltant, i van obrir el camí a uns discursos sobre la necessitat de "resoldre" aquesta diferència.

En el segon vintenni del franquisme, moltes de les estructures de repressió i censura més dures del règim van anar cedint lentament a les pressions d'una societat civil cada cop més organitzada. Una onada de contestació global va desafiar les institucions dictatorials, que van respondre de forma molt contundent: Barcelona va ser de nou un important focus de conflictivitat. L'any de la nevada també va ser

l'any d'una de les vagues generals més importants de l'Estat espanyol:²³³ el barri i la fàbrica tornaven a ser els espais de protesta de la població obrera. Aquest cop, però, als obrers van començar a barrejar-s'hi per primer cop grups de dissidents de classe mitjana, i gràcies al Segon Concili Vaticà, també molts catòlics. Als barris populars, l'activisme catòlic, l'antifranquisme i la reorganització clandestina dels partits d'esquerres van convergir molt sovint cap a la reconstitució d'estructures reivindicatives, molt diferents, però, de les que hi havia abans de la guerra.

Als primers anys seixanta, mossèn Cortinas posarà en marxa el seu projecte més ambiciós: l'obertura d'una escola parroquial a Bon Pastor, a través d'una campanya de finançament popular que el farà famós com a *pare Botella*. Amb l'ajuda dels feligresos, el sacerdot va organitzar una gran recol·lecta de fons, amb festes, activitats i concerts; els habitants de les cases barates hi contribuïen cedint les ampolles de cava buides que emmagatzemaven per recuperar els diners. Aquest serà un moment històric per a tot el barri, el primer episodi d'organització col·lectiva des de l'època de la guerra, tot i que liderada per un religiós. La campanya de les ampolles conformarà el capital simbòlic d'una institució que a partir de llavors serà fonamental: la nova parròquia, que, especialment després del Concili Vaticà II, seguirà promovent un tipus de catolicisme social que tenia a mossèn Cortinas com a referent principal. És el començament d'una nova època per al barri: en la qual l'activisme popular es canalitzarà i delegarà a noves instàncies, més centralitzades i jeràrquiques, respecte a la primera dècada de la història de les cases barates. La futura *associació de veïns*, com veurem, serà en gran part hereva d'aquest nou estil de mobilització.

Ultimada la construcció de l'escola, el 1964, molts habitants van sentir-se defraudats: els seus fills i filles no podien pagar el preu que la parròquia demanava per entrar-hi. Era una escola parroquial, concertada, i els més pobres continuaran enviant els nens als col·legis públics: el Bernat de Boil i el Cristòtol Colom:

Antonia Asensio de Paco: Y ya te digo, mosén Joan Cortinas, pero ha hecho mucho también, hizo muchas cosas por el barrio. Y yo es lo que discutía con la escuela. Porque él fomentó la campaña de las botellas de champagne, para hacer una iglesia (*sic*) pa' los pobres. [...] Y cuando ya me vengo yo con mi niña aquí, me encuentro que es ¡el

²³³ Fabre i Huertas respecte a l'any 1962 comenten: "És l'any, a més, d'una de les més importants vagues generals registrades a l'Estat Espanyol. A Catalunya van parar, es calcula, 16.000 obrers. Les inundacions, unides a la situació prolongada de conflicte social i polític d'aquells anys de l'estabilització, creen un clima solidari al barri, que serà la base de moviments posteriors" (1976: 165).

colegio de los ricos! Y en unas encuestas que hicieron aquí, una vez, de esto, lo dije: no como... como una denuncia. Dije: 'me encuentro yo aquí, que quiero llevar a mis hijos a un colegio que yo he sudado arrastrando cajas, como todos los niños de mi edad, de mi época, hemos arrastrado recogiendo todas las botellas de champagne por todos sitios, pa' ir a venderlas pa' darle a Mosén Joan Cortinas pa' hacer un colegio pa' los pobres, y resulta que no puedo llevar yo a mis hijas porque es el colegio de los ricos'.²³⁴

Per contextualitzar la situació dels dos barris del Besòs en aquells anys, és important entendre el cas extrem que representava la ciutat de Santa Coloma de Gramenet. Davant la falta d'habitatge a Barcelona, alguns municipis de les rodalies s'havien convertit en les *ciutats dormitori* dels nous migrants del sud d'Espanya: amb Cornellà de Llobregat, Santa Coloma va representar-ne un exemple perfecte.²³⁵ Les zones en què es trobaven els barris de cases barates van veure's envoltades de nous barris de migrants, i els quatre polígons van deixar de ser una excepció lingüística i social com havien estat en el passat. Al grup Eduard Aunós va produir-se una situació semblant, amb els propers barris de la Zona Franca (habitatge Seat i l'Hospitalet de Llobregat); en part també a Ramon Albó, respecte als nous polígons del Turó de la Peira, tots construïts durant els anys del desenvolupisme. El castellà va convertir-se en la llengua dominant a gran part de la perifèria de Barcelona: tot i que la procedència migratòria dels inquilins dels quatre grups era molt més antiga, aquests van recaure en les dinàmiques que marcaran tot el nou cinturó de suburbis xarnegos de l'àrea metropolitana.

La diferència que s'estava difuminant des del punt de vista social, però, es feia cada cop més evident en l'urbanístic. La densificació de les perifèries havia convertit els quatre grups en unes illes d'urbanització extensiva, en un mar de polígons industrials o nous barris de blocs de pisos. Així, a Bon Pastor, si les cases barates i l'Estadella ja eren "dues comunitats" des de començaments de segle, a partir d'aquell moment l'Estadella urbanísticament va anar-se integrant a la ciutat desenvolupista, mentre que les cases barates van caracteritzar-se encara més per la seva "diferència". En aquests anys la marginació del barri de Bon Pastor va començar a assumir la seva forma contemporània. Com a prototip del nou discurs

²³⁴ Antonia Asensio de Paco, 19/10/2009. El lapsus "església" enlloc d'"escola" és significatiu. Vegeu també l'altre episodi que l'Antonia explica de mossèn Joan, vegeu la pàg. 158 n.340.

²³⁵ Entre 1950 i 1970 la població de Santa Coloma va créixer *sis vegades*. Bordetas, 2010: 30.

que va articular-se al voltant dels quatre barris, llegim un article de la revista *Cuadernos de Arquitectura* de 1965:

Examinados globalmente, estos fenómenos nos califican el desarrollo urbanístico del barrio como un urbanismo a posteriori (tomado en su sentido más dramático) ya que, a lo largo de su historia, el enlace del Buen Pastor ha sido sujeto paciente de las consecuencias de un problema urbanístico, centrado en Barcelona. [...] En definitiva pues, estamos ante la situación de emergencia, totalmente artificial, del problema de unos excedentes que la ciudad no puede absorber y carecemos de toda preexistencia socio-cultural, capaz de dar sentido y fuerza al mismo.²³⁶

Som en presència de l'arrel d'un *discurs de poder*, en el sentit barthesià: un "discurso finalizado a engendrar una falta, y por ende la culpabilidad del que lo recibe".²³⁷ Aquest article reescriu tota la història del barri en una clau revisionista, i comença a desdibuixar la que serà la "versió oficial" de la història de les cases barates:

En 1929, con motivo de la Exposición Universal, se desaloja de la montaña de Montjuïc un gran número de inmigrantes del Sur, y el Patronato de la Habitación les sitúa en uno de los célebres grupos, llamados de casas baratas, concretamente en el de Milans del Bosch [...] como que estaba prohibida la instalación de comercios en estas casas, surgió de modo espontáneo, el barrio comercial de 'Las Carolinas' que es quizás, en el fondo, el único crecimiento orgánico, fruto de una adaptación a unas necesidades, que ha experimentado el barrio. Durante los años de 'la Generalitat' se produce una pequeña toma de conciencia del sector más arraigado, 'La Estadella', cuyos habitantes eran catalanes, o hijos de inmigrados nacidos aquí; se fundaron unas cooperativas de consumo y entidades culturales; la asistencia a la escuela es obligatoria y gratuita y la labor de formación es recordada hoy con satisfacción por parte de muchos habitantes del barrio.

Si hem reconstruït amb certa minuciositat la història de la barriada de Bon Pastor fins a aquest punt, és sobretot per desconstruir el desenvolupament d'aquest discurs, que tindrà la seva lògica conclusió en la demolició de les cases barates. Aquesta narrativa paral·lela, que esdevindrà dominant, promociona un enfocament culturalista, segons el qual, en tant que barriada d'*immigrants*, les cases barates no poden aportar a la ciutat més que desintegració i misèria. Tots els símptomes de millora a la zona necessàriament surten d'un sector de població més *arrelat*, inevitablement descrit com a separat. La migració es converteix en un fenomen

²³⁶ Girbau *et al.*, 1965.

²³⁷ Barthes, 1977.

Les cases barates de Bon Pastor envoltades pel nou desordre urbanístic dels anys seixanta del segle xx. Arxiu Joan Portabella

essencial, que marca els habitants del barri per sempre, independentment del fet que les seves famílies hagin arribat a Barcelona més de seixanta anys abans, i els seus fills hagin nascut a Catalunya:²³⁸

El traumatismo de 1936-1939, la post-guerra, agudizan el problema de la no-integración de los dos grupos de vecinos del barrio: la parte inmigrada, Casas Baratas, a un lado de la calle de San Adrián, y la parte más arraigada, 'La Estadella'; la miseria y el estraperlo acentúan el problema. La esperanza de una integración paulatina, fruto del tiempo principalmente, se desvanece con el comienzo de la inmigración masiva de los años 50; ante esto el barrio queda completamente desarticulado, la dotación escolar es insuficiente, el aislamiento real y sociológico de Barcelona se acentúa. El párroco debe asumir

²³⁸ Als padrons de 1945 i 1970 estudiats per Teresa García Castro de la Peña (2000: 91) dels dos barris Eduard Aunós i Ramon Albó, resulta que els nascuts a Barcelona en aquests dos barris el 1945 eren ja quasi la meitat de la població; el 1970 eren el 60% a Ramon Albó i el 67% a Eduard Aunós. Al grup Eduard Aunós, el 1945 hi havia gairebé 1.000 persones d'Almeria sobre 3.467 habitants, un singular 27% de la població; els murcians voltaven el 12% en ambdós grups. Vint-i-cinc anys després, els percentatges es normalitzen, tot i que els murcians continuen sent una comunitat amb una presència important (un 6,43% a Ramon Albó i un 5,10% a Eduard Aunós) i els d'Almeria d'Eduard Aunós encara són el 13% de la població. Respecte a la professió, el padró de 1945 veu encara un gran percentatge d'obriers no qualificats, com durant les dècades anteriors: "en el total de població activa de 1945 sólo 9 personas de 105 de la calle Tortosa son obreros cualificados, y en la calle Vilaseca, 35 sobre 107". *Ibidem*, p. 94.

funciones de emergencia que en modo alguno le corresponden y, al grado de sordidez paisajística general, se suma la aparición de un cinturón fabril, en parte planificado y en parte no, que rodea el incipiente y desordenado barrio.

L'arrel dels problemes no és, llavors, la política especulativa que va presidir la construcció i gestió de les barriades des del primer moment, sinó la falta d'integració dels *immigrants del sud*, primer dels de Montjuïc, després de les onades següents. És una operació d'*etnicització* de la problemàtica social, que recorda els "pànics morals" burgesos de principis de segle. Elements clau de la història són exclosos de la narració, des de l'existència de comerços a les cases barates fins a la relació estreta amb l'Estadella; a la vegada, el "traumatisme" es desplaça als anys 1936-1939, com si l'entrada de la dictadura fos el final, i no el començament, dels patiments més amargs de la barriada. No hi ha cabuda, en aquesta retòrica, per al treball simbòlic i material d'atribució de significats, de rehabilitació dels habitatges, de creació de vincles socials i de projectes col·lectius, fet pels habitants durant els llavors 40 anys de la seva història; la "sordidez paisajística" transita de les construccions a les persones, i els habitants del barri, *víctimes* de la planificació urbanística dolenta, es converteixen d'alguna manera en *culpables* de la seva situació.

Aquestes consideracions (que tornaran a aparèixer també en el treball d'autors progressistes²³⁹) donen lloc a unes propostes d'intervenció: en primer lloc, farà falta "una autopromoción de los habitantes del núcleo, con la consiguiente formación de un sustrato cultural vivo" (s'omet mencionar que durant les dècades anteriors qualsevol projecte d'autopromoció cultural realitzat localment havia estat durament reprimat), i sobretot "una certa planificació" des de dalt. És la que es plantejarà alguns anys després, amb el Pla parcial del polígon Milans del Bosch.²⁴⁰ Bàsicament, el que preveia aquest Pla, i el nou Pla comarcal de 1976 que en recollia les directrius, era d'enderrocar totes les cases barates i edificar blocs sobre els terrenys recuperats. En aquest moment, la idea de demolir les cases barates va rebre el nom eufemístic d'*ordenació*, i va veure una oposició frontal dels habitants, a Bon

²³⁹ "És un retrat exacte del difícil part d'un nou barri barceloní", diuen Fabre i Huertas Clavería respecte a aquest text: 1976: 151.

²⁴⁰ Executat pel Patronato Municipal de la Vivienda, aprovat per la Comissió d'Urbanisme, el 17/12/1968, posteriorment modificat el 31/03/1971. Les directrius generals d'aquest pla per al polígon les recull el Pla general metropolità de 1976, que qualifica l'àrea de les cases barates de "zona sujeta a ordenación volumétrica correspondiente a la clave 18".

Pastor com en altres barriades.²⁴¹ Són els anys del Pla de la Ribera: quan una nova militància política *veïnal* aconseguirà frenar alguns dels projectes desenvolupistes més extrems, també ajudada per la crisi econòmica que va sacsejar el món de la construcció en tot l'Estat espanyol, i a Barcelona en particular.²⁴²

1.6. Nova militància política

A mitjan els anys setanta hi haurà a Barcelona un seguit de mobilitzacions laborals durament reprimides pel règim.²⁴³ Ajudat també per la greu crisi que patien les jerarquies en el poder, el Partit Socialista Unificat de Catalunya (il·legal des del 1939) juntament amb el sindicat també clandestí Comissions Obreres, anava intensificant la seva acció organitzativa.²⁴⁴ Tal com ens ha il·lustrat un activista veïnal del barri de la Verneda, les zones de la ciutat on més decididament van concentrar-se els esforços d'aquesta i d'altres formacions polítiques antifranquistes eren sobretot els nous barris d'"al·luvió", on s'havien assentat els migrants acabats d'arribar: en aquests territoris, que tenien greus deficiències de serveis i greus problemes d'urbanització i habitatge, el record de les mobilitzacions anteriors a la guerra era menys viu que a la resta de la ciutat (veure Castaños 2010). Els partits d'esquerra enviaven els seus militants a aquestes zones, amb la consigna de construir-hi estructures d'organització dels treballadors. El Bon Pastor reunia totes les característiques per convertir-se en una base de suport (tot i que a les cases barates hi vivien migrants d'onades molt anteriors): una població obrera, un cinturó fabril i unes greus mancances urbanístiques, tant a les noves zones construïdes com al vell nucli de cases barates. Així explica el seu "aterratge" el militant del PSUC Ángel Pérez:

No me gustaba mucho la zona, pero por influencia de la gente del PSUC del distrito, más un cuñado mío, que me dijo que tenía que venirme a ver si era posible por esta

²⁴¹ D'aquesta planificació d'època franquista només se'n faran (vint anys després) les quatre torres previstes al Pla parcial, que encara queden en peus.

²⁴² GTPU-ICA, 2006.

²⁴³ Com els conflictes a la SEAT de Zona Franca i a la Hispano Olivetti. A Bon Pastor, la fàbrica metal·lúrgica Cumbre, per traslladar-se a Abreva, intentarà acomiadar 246 obrers, que es tancaran a la catedral de Barcelona en protesta: després de ser desallotjats obtindran una petita indemnització, però no la readmissió que demanaven. La indústria química Saenger també veurà els obrers mobilitzats per la firma del conveni, que acabarà amb multes i l'acomiadament de 42 treballadors. Checa, 2005; Fabre i Huertas Clavería, 1976: 160-161.

²⁴⁴ Vegeu Preston, 2001(1986): 63-111.

Una actuació de suport a la Cooperativa, anys setanta del segle xx. Grup Facebook Amics de Bon Pastor

zona porque habían descabezado a la Maquinista y a la Mercedes Benz y las teníamos que organizar otra vez. Busqué piso y lo encontré acorde con mi capacidad económica, y, además, encontré trabajo en el polígono de la calle Caracas.²⁴⁵

Un dels instruments que els partits i sindicats clandestins van emprar per garantir-se la presència sobre el territori va ser la constitució d'*associacions de veïns*, aparentment apolítiques, amb la finalitat de resoldre els problemes urbanístics dels barris.²⁴⁶ La Llei general del dret d'associació de 1964 autoritzava la creació de noves entitats, però per obtenir el vistiplau del règim els seus membres havien de resultar incensurats: d'aquí que els militants necessitaven uns *veïns dels barris* com a cares visibles de les associacions. Això va determinar una fractura que caracteritzà tota l'acció política de les dècades següents, entre els activistes –lligats a partits, grups d'oposició o sindicats– i la *gent, els veïns*, preocupats més per la seva situació d'emergència que pels vaivens de la política. Era una diferència important

²⁴⁵ Entrevista a Ángel Pérez Moreno, a CEII, 2010: 148.

²⁴⁶ Preston, 2001(1986): 94-95.

respecte a la tradició de militància política difusa dels anys anteriors a la guerra. Els militants ara consideraven que les demandes *concretes* eren símptomes de l'oposició generalitzada al règim, però les veien com a secundàries respecte a l'objectiu primari de la construcció d'una via cap al canvi polític.²⁴⁷ Això no els impedia de dedicar moltíssimes energies a la resolució d'aquests problemes, com explica una militant del PTE, l'altre partit que va entrar a Bon Pastor als anys seixanta:

La gente que se pone a la cabeza para empezar a organizar cosas, fuimos nosotros. Nosotros íbamos casa por casa y conocimos cantidad de gente y conquistamos cantidad de gente. Fuimos descubriendo el barrio, llegando a tener una relación muy de tú a tú con la gente. Yo llevaba los periódicos del partido, iba a las casas, pero llegaba allí y encontraba un problema y me ponía a hablar del problema. Lo mismo iba a buscar las medicinas para alguien, que llevaba el niño al colegio.²⁴⁸

És d'aquest any el naixement del mite del *veí de tota la vida*, el que Huertas Claveria anomena "el hombre de la calle".²⁴⁹ Els *veïns del barri*, que fins pocs anys abans havien estat col·lectivament *proletaris, obrers*, tot i seguir fent les mateixes feines que abans, es mobilitzen des d'aquesta nova identitat, molt més despolititzada: les seves demandes no estaran emmarcades en cap projecte comú de transformació de la societat, ni en cap visió global dels problemes urbans, sinó que se centraran en *problemes concrets*. Progressivament, aquests vindran a constituir l'única esfera en què es consideraran capaços d'opinar, i les estratègies polítiques de llarg termini seran delegades als partits polítics.²⁵⁰

El procés d'arribada dels militants d'esquerra als barris de la perifèria té un paral·lel amb la contemporània activitat del catolicisme reformat esmentada a dalt: a Barcelona, centenars de sacerdots començaven una obra d'evangelització militant als barris de barraques i als suburbis, participant en tasques d'alfabetització, d'escolarització dels infants, i defensant els drets dels habitants com el grup mencionat per mossèn Cortinas. Tant els militants com els sacerdots *aterraven* als barris perifèrics, i

²⁴⁷ Vegeu també Checa, 2005.

²⁴⁸ Entrevista a Isabel Dominguez Paniagua, a Checa, 2005.

²⁴⁹ Huertas Clavería, 1976: 33-36. Per a una versió barrial contemporània del *ciutadà* anònim, vegeu Delgado, 2009.

²⁵⁰ Per a un enfocament contemporani i exhaustiu sobre moviments veïnals de les dècades 60-70 a Catalunya, vegeu Molinero i Ysàs, 2011: 30. Més complexes i orgàniques seran les reivindicacions que portarà endavant la xarxa ciutadana d'associacions de veïns que es fundarà el 1974, la FAVB (Federació d'Associacions de Veïns de Barcelona).

s'apropaven des de fora a la vida quotidiana de les classes baixes: compartien amb ells l'habitatge, el treball, els problemes. Com els sacerdots, els militants polítics consideraven els territoris on feien la seva activitat política com a *verges*, terres de colònia a convertir: per això manifestaven molt poc interès cap a les cultures locals i a les cultures polítiques preexistents. Poca o cap relació va donar-se entre aquests nous moviments organitzats i la memòria de les estructures prefranquistes d'organització popular als barris; gran part dels nous militants (tant els que venien de fora, com els que es "convertien" als barris on vivien) no coneixien més que vagament la història de les protestes populars anteriors a la dictadura.

Salvador Angosto, per exemple, militant de primera hora del PTE a Bon Pastor, recorda que quan era petit, a la seva casa barata, el seu pare havia acollit durant més d'una nit el militant anarquista *maqui* Francesc, *Quico*, Sabater, perseguit per la policia: una prova evident del fet que, tot i la repressió i el terror, les cases barates encara als anys cinquanta mantenien alguns dels elements que n'havien fet un barri relativament impermeable a la penetració de la policia (recordem que, dues dècades abans, s'hi havia refugiat el mateix Durruti). Tot i així, Angosto no dubta a definir la seva generació com "la primera generació que ha fet el gran esforç d'intentar transformar el barri, que té 80 anys": l'enorme procés de transformació social col·lectiva que els habitants de les cases barates havien protagonitzat en les primeres dècades de vida del barri, derrotat amb l'entrada de la dictadura, és oblidat, o desconegut, per ell com per molts militants de la seva generació.²⁵¹ Ángel Pérez és dels pocs a adonar-se del valor i de la història del territori on havia "aterrat":

Aquí había una gente con mucha experiencia, de cuando la guerra, porque era un barrio dividido entre socialistas y anarquistas. Había muchos abuelos de gente del barrio que eran grandes dirigentes del anarquismo en Cataluña, como los de la María, la zapatera del barrio. Recuerdo que yo iba a su casa y me sentaba a hablar con ellos porque muchas cosas del anarquismo yo las asumía totalmente pero pensaba que aquello era una cosa desfasada, y ahora le tocaba el turno a otras generaciones.²⁵²

El partit que va mantenir amb més força el control sobre el territori de Bon Pastor durant els anys setanta va ser el Partit del Treball d'Espanya, el PTE:²⁵³

²⁵¹ Entrevistat a CEII, 2010: 222.

²⁵² CEII, 2010: 152.

²⁵³ Format d'una escissió de 1969 del PSUC, fins al 1975 va dir-se Partido Comunista de España (Internacional); la seva organització juvenil era la Joven Guardia Roja. Les referències a la lluita armada i a la presa del poder eren constants, en les declaracions polítiques del PTE: per exemple, a *Mundo*

Protesta per reivindicar l'ambulatori de Bon Pastor el 12 d'octubre de 1974, a través d'una simbòlica primera pedra. Axiu Juan Ponce Manzanares

El Bon Pastor va ser la base d'operacions principal del PTE a tot Barcelona, abans de la seva davallada a la segona meitat de la dècada. El grup d'activistes que formaren la cèl·lula local del PTE –entre els quals destaquen Joaquim Goiburu, Isabel Domínguez Paniagua i el ja mencionat Salvador Angosto Calvet²⁵⁴– van fer la seva primera sortida pública el 1972, organitzant una mobilització per demanar un semàfor a l'encreuament entre el carrer Estadella i el carrer Sanchís, on un nen havia mort atropellat. La reivindicació més important d'aquells anys, però, va ser la lluita per l'ambulatori, que portarà les problemàtiques de Bon Pastor a l'atenció de la premsa de la ciutat per primer cop després de la guerra.²⁵⁵

El 12 d'octubre de 1974, amb una cerimònia pública de protesta, es va simular la col·locació d'una primera pedra de l'ambulatori: denunciant d'aquesta forma que els més de 10.000 habitants que vivien ja entre les cases barates i els nous polígons, eren atesos només pel dispensari mèdic de la parròquia.²⁵⁶ Aquesta manifestació va ser tan important per a la formació de la nova Associació de Veïns de Bon Pastor, que en una entrevista recent Salvador Angosto la recorda com “la col·locació de

Obrero, desembre 1968: “Hoy día cuando las oligarquías en el poder tienen una gran experiencia contrarrevolucionaria y disponen de Ejércitos poderosísimos y de los medios más modernos de represión, la interrelación dialéctica entre la lucha de clases y la preparación de la insurrección armada aparece con más fuerza que nunca como una necesidad ineludible para hacer culminar el proceso revolucionario de la toma activa del Poder”.

²⁵⁴ Els dos primers van ser entrevistats per Checa, 2005.

²⁵⁵ “Hem comprovat tots els articles que la premsa ha publicat sobre el Bon Pastor els darrers cinc anys, i podem assegurar que, al marge d'alguna nota sobre la passarel·la del Besòs i conflictes laborals a empreses del Bon Pastor, tots parlen només de la lluita popular per l'ambulatori. Una prova prou eloqüent que molt sovint els diaris només parlen dels barris quan un grup de veïns organitzats va a explicar un problema concret a les redaccions”. Fabre i Huertas, 1976: 154. Les protestes d'aquesta època són semblants en els diferents barris: una important lluita pels semàfors es va donar a la Prosperitat (Nou Barris) entre 1974 i 1976, també després de la mort d'un noi, i a Santa Coloma, una protesta per obtenir un ambulatori al 1971 acabarà amb 32 detinguts i un tiroteig. Domenech, 2006: 142-144.

²⁵⁶ Fabre i Huertas, 1976: 159.

la primera pedra de la seu de l'Associació de Veïns".²⁵⁷ Si bé la protesta buscava en aquell moment aconseguir un equipament, el que s'estava col·locant eren les bases per a la formació d'un dels grups polítics decisius per a tota la història de les dècades següents.

Durant els anys en què l'Associació esperava ser legalitzada, els seus militants s'organitzaren a través d'altres entitats, com l'Asociación de Cabezas de Familia i la Joven Guardia Roja; ambdues utilitzaven com a seu de reunió el Centro de la Catequesi, com es deia llavors el petit edifici modernista construït per Enric Sanchís als anys vint. El nom oficial d'aquell local era Centre Nostra Senyora de Lourdes - San Estanislao de Kostka (sovint abreujat Lourdes-Kostka) tot i que a vegades és anomenat Centro Blanco. L'edifici estava en molt mal estat, i la Joven Guardia Roja, tot i ser encara semiclandestina, l'havia ocupat de forma permanent, i hi féu fins i tot una mena de rehabilitació autogestionada.²⁵⁸ Cinc anys després del seu naixement, el PTE havia sabut crear-se una sòlida base territorial d'operacions a Bon Pastor, però aquest poder fou durament contrastat pel PSUC, i el territori de l'enfrontament serà la nova Associació de Veïns, que des d'un principi estarà marcada pels conflictes interns:

El diumenge 4 d'abril [1976], la nova Associació de Veïns celebra assemblea constitutiva. S'elegeix la junta directiva. I tot seguit es planteja una crisi. Un sector de socis denuncia que les eleccions han estat poc democràtiques: que la convocatòria va fer-se només amb una setmana de temps, que no es va dir qui eren els candidats fins al mateix moment de l'assemblea, que a aquesta només hi havia 200 persones i que no eren prou representatives del barri, que només uns quants coneixien els estatuts amb les normes per a l'elecció... En conseqüència, el mateix dia de les eleccions proposa d'ajornar-les, perquè es compleixin tots els requisits. L'altre sector no hi està d'acord. Els disconformes –la meitat dels assistents– surten a fora, se'n van i els que es queden fan les eleccions. L'endemà els fets surten a la premsa.²⁵⁹

El principal activista del PSUC al barri, Ángel Pérez Moreno, que com hem vist hi havia "aterrat" al 1973, anirà contrastant el nucli del PTE sobretot a través de

²⁵⁷ Salvador Angosto, entrevistat a CEII, 2010: 225.

²⁵⁸ El Centro Blanco era el mateix local que el 1939 havia estat assaltat per la Unión de Juventudes Antifascistas: era una estranya construcció modernista amb vidrieres de colors i una escala que donava a la plaça davant de la parròquia; havia estat encarregada per Enric Sanchís al mig de la barriada que portava el seu nom, i fou obra de l'arquitecte municipal de Santa Coloma Josep Alemany Juvé. "[I]nicialment va ser pensat com a església o ermita, però que la construcció de les cases barates i d'un temple provisional destinarà a una escola per la barriada que mai tirarà endavant". Checa, 2002: 109.

²⁵⁹ Fabre i Huertas, 1976: 162. La junta electa va respondre a les crítiques, i el sector contrari no es va presentar ni va constituir una altra entitat.

l'aliança amb el sacerdot militant socialista Alberto Losada Delgado, *Ataülfo*, que possiblement intercedia amb mossèn Cortinas, que s'oposava a l'entrada dels partits d'esquerra en els locals de l'església.²⁶⁰ En tot cas, un dels instruments que el PSUC va utilitzar per oposar-se al PTE i al seu domini sobre el Centro de la Catequesi va ser l'Hogar Obrero. "Ahí participaban las monjas y los curas, y dos o tres chicos que se denominaban anarquistas, y dos o tres del PSUC. Y tuvo mucha influencia el cura Losada, que era un puntal en el Buen Pastor".²⁶¹ Les vicissituds del PTE (que el 1980 desapareixerà del mapa polític) faran guanyar terreny al PSUC: alguns dels seus membres entraran a l'AV, i fins i tot alguns antics militants del PTE passaran a les seves files, mentre que d'altres entraran al PSC, el nou gran partit de l'esquerra després de la mort de Franco.

Moltes de les demandes avançades en aquells anys van veure's satisfetes entre el 1975 i el 1976: l'ambulatori, per exemple, va construir-se el 1975. El 20 de novembre d'aquell any, el mateix dia de la mort del dictador, a Bon Pastor va néixer una nova entitat, relativament desvinculada de les lluites pel poder que s'estaven gestant al barri, i que tenien l'associacionisme com a terreny d'enfrontament: la Cooperativa Obrera de Bon Pastor, amb el seu grup de teatre annex La Luciérnaga. Aquest grup, que Martí Checa defineix com a "socialistes autogestionaris", i que estava, però, estretament vinculat a l'església (els seus activistes més destacats eren dos exmilitants de les JOC, els germans gallecs Juan José i Carlos Ferreiro Suárez²⁶²), es reunia al Centre Parroquial: en les seves intencions hi havia contrastar el monopoli de preus imposat pels botiguers del mercat, també fent de contrapès al poder del PTE. Diferentment de la Cooperativa dels anys trenta, que va passar de la col·lectivització del consum a la col·lectivització de la producció industrial i agrícola, aquesta nova Cooperativa Obrera (també coneguda com a *Economato*) es va centrar en la posada en comú de la compra de queviures, i assolí un centenar d'associats al barri. És significatiu que, en la breu "Història del cooperativisme" publicada al núm. 0 del butlletí de la Cooperativa, *El Garbanzo Astuto*, no es faci cap menció ni de la Cooperativa La Paloma activa

²⁶⁰ Sobre Alberto Losada Delgado, vegeu Checa, Travé, 2002: 29-33.

²⁶¹ Entrevistat a CEII, 2010: 148.

²⁶² Vidal i Ferreiro, 1991: 20. Checa, 2005: 51. Altres personalitats importants d'aquesta iniciativa van ser, a més de Rafael Montferrer i Trias, de les cases barates, Xavier Franch López i el sacerdot militant socialista Alberto Losada Delgado.

quaranta anys abans al mateix barri, ni de cap experiència cooperativa de l'Estat espanyol, tot i haver-se aixecat teòricament el bloqueig de la censura feixista.²⁶³

D'un sector de joves propers a la Cooperativa naixerà el grup de teatre La Luciérnaga, "grupo cultural de la Cooperativa". La necessitat de *recuperar els carrers* s'estava fent cada cop més evident a Barcelona, on rebien nova vitalitat algunes celebracions populars com les festes majors o les revetlles de Sant Joan, que mai no s'havien deixat de celebrar, però que a partir de la transició comencen a adquirir un significat més explícitament reivindicatiu. Alhora, les contracultures juvenils del maig 68 arribaven als barris populars de Barcelona, contrastant l'hegemonia dels partits d'esquerres sobre l'activitat de protesta: cada cop es veia més clarament que la direcció que prenien aquests partits (especialment el PSUC) els allunyava de les seves bases projectant-los cap a la presa del poder.²⁶⁴ En el comunicat de fundació de La Luciérnaga, firmat per José María Martínez Robles i Dolors, Isa, Ferreiro Suárez (la germana petita dels fundadors de la cooperativa), s'utilitza un llenguatge molt diferent respecte a l'obrerisme militant dels altres grups polítics: es continua percebent una separació entre activistes i veïns, però el referent d'aquest i d'altres grups afins nascuts en aquells anys, com La Pinya, ja no és la classe obrera, sinó la joventut.²⁶⁵

El 1976, el propietari del Centro de la Catequesis de la barriada Sanchís (el Centro Blanco) va anunciar la seva decisió d'enderrocar el local per construir-hi pisos. La Luciérnaga va organitzar un espectacle de teatre al carrer escenificant el conflicte sobre els terrenys, per pressionar l'Ajuntament a fer-se'n càrrec.²⁶⁶

²⁶³ A l'article "Historia del cooperativisme", firmat per "Pedro y Julia" al març de 1977, es resumeix el naixement de les primeres experiències cooperatives a Anglaterra de finals del segle XIX, acabant amb l'Alianza Cooperativa Internacional. Aviat la Cooperativa Obrera es mourà fora de les cases barates cap a l'Estadella, i tancarà definitivament el 1983. Checa, 2005: 51-52.

²⁶⁴ És en resposta a aquesta nova onada de reclamació de l'espai públic que Manuel Fraga va pronunciar la infausta frase "la calle es mía", en accedir al Ministeri de Governació el 1976; que no deixava de recordar el projecte de Le Corbusier de "matar la calle" formulat a la meitat del segle anterior.

²⁶⁵ "La iniciativa surgió de algunos jóvenes cuyas inquietudes nos llevaron al teatro, entonces nos pusimos en contacto con un joven vecino del barrio que podía enseñarnos las técnicas y formas teatrales, el cual muy de acuerdo con la idea comenzó a trabajar con nosotros. Las pretensiones del grupo iban enfocadas a tratar de dar a conocer a una mayoría de vecinos, que existían una serie de problemas en el barrio y en la sociedad, de los cuales era necesario él supiera o se informase. Nuestro funcionamiento era y es por asambleas, nada se decide si no está la mayoría. Rápidamente nos dimos cuenta de que nuestras actuaciones en locales no llegaban a la mayoría de la gente, por lo cual vimos la necesidad de representarlas en la calle (jardines, campo baloncesto, patio, colegio, etc.)". *El Garbanzo Astuto*, p.13.

²⁶⁶ "25 de abril 1975, jóvenes del barrio limpiaron la zona de basuras y desviaron el tráfico, colocándolas en medio de la calle. Reivindicaban un solar para la construcción de una guardería y de un hogar del

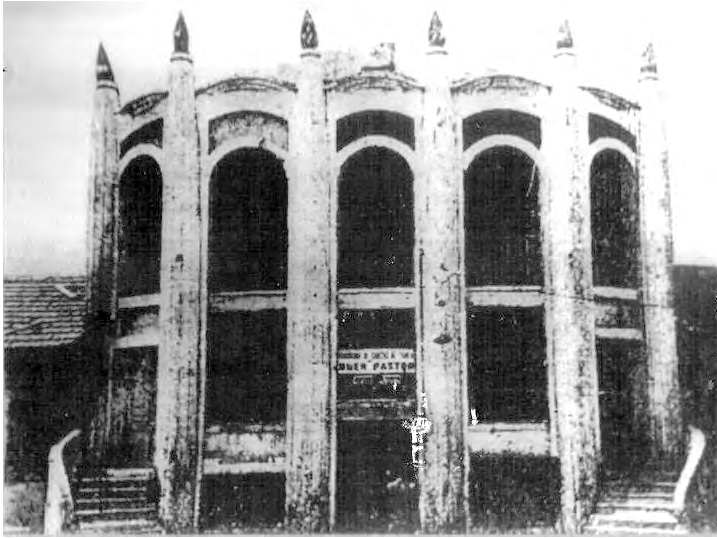
El que ens va semblar interessant ressaltar d'aquesta protesta, és que els joves activistes no demanaven que no s'enderroqués el centre –un edifici que podia considerar-se part del patrimoni històric i arquitectònic del barri– sinó que l'Ajuntament expropiés el solar alliberat per a construir-hi un local de reunió, un *hogar de los ancianos*, i una guarderia per als nens del barri.²⁶⁷ La lògica de la demolició i reconstrucció –essència del discurs *desenvolupista*– havia entrat de ple dintre de les noves reivindicacions veïnals, i s'hi va quedar fins al moment en què l'objectiu de les demolicions tornaran a ser les cases barates. El Centro, sense defensors, serà enderrocat, tot i que l'Ajuntament accedirà a comprar els terrenys. Passaran encara 14 anys perquè s'hi construeixi un nou equipament, el Centre Cívic de Bon Pastor, sense dubte la demanda menys urgent de les que vehiculava aquella obra de teatre de mitjan anys setanta. La guarderia no obrirà fins 30 anys més tard, el 2009. L'Hogar del Jubilado –amb el nou nom en *newspeak*, *Residència per a la Gent Gran*– no va obrir portes fins a l'estiu del 2011.

Tot i els límits i els contrastos entre les diferents associacions, el Bon Pastor assolirà un alt grau d'activisme: el 1975 va ser inclòs entre els barris “subversius” de la ciutat.²⁶⁸ Als altres barris de cases barates també s'estava assistint a un ressorgiment polític de gran intensitat; especialment dirigit contra el Patronat, i contra la que Fabre i Huertas Clavería defineixen “la voluntat oficial, clarament

jubilado. [...] 30 setiembre 1975. Hecho insólito: el ayuntamiento compra terrenos para los locales de la asociación de vecinos y de cabezas de familia del Buen Pastor.” Fabre i Huertas Clavería, 1976.

²⁶⁷ Del guió de l'obra de teatre: “*Abogado*: [...] Estos terrenos están siendo mal utilizados; son necesarios para hacer viviendas... con las que saldrán beneficiadas muchas familias. Este Centro no tiene sentido ni utilidad. Por lo tanto exijo que se tire el Centro... y se ponga de patitas en la calle la gente que allí se reúne. Creo que es suficiente (riéndose). [...] *Centro*: [...] el sentir y la necesidad de una barriada (vecindario) deben respetarse. Algo que es para el beneficio de la colectividad no se puede ver agredido y escamoteado por los intereses de un particular [...] El Centro *debe ser* el sitio en donde todos vayamos tomando *conciencia*, repito conciencia –palabra que está muy deformada– de todos los problemas que nos rodean. [...] *Canción*: Una nueva injusticia se ha cometido / El Barrio se queda sin unos terrenos / sin Local donde reunirse / sin Hogar de los Ancianos / sin Guardería para nuestros hijos. (Poema hablado:) Una vez más asistimos a los funerales de la Justicia / vilmente pateada por los intereses de un individuo / Es ya hora de que en el barrio retumbe / nuestro canto / La voz gallarda del oprimido”.

²⁶⁸ Els barris “a controlar” són: Poble Sec, les Corts, Baró de Viver, Bon Pastor, el Raval, Sagrera, Sant Andreu, el Besòs, Nou Barris. “Plan Barrios. Estudio sobre la subversión en los barrios”, gener de 1975. Fundació Utopia d'Estudis Socials del Baix Llobregat. Fons: García-Nieto, cit. a Bordetas, *op.cit.*, p. 202. És interessant notar que els barris designats dibuixen una àrea contínua de la zona septentrional de la ciutat, amb l'excepció de les Corts: on possiblement, el principal focus de conflictivitat era la Colònia Castells, única zona popular en un suburbi relativament acomodat.

El Centre Blanc, petit edifici enderrocat l'any 1976. La imatge va sortir publicada en el calendari de l'any 2011, editat per l'Associació de Veïns del Bon Pastor

expressada, a través del Pla Comarcal, de fer desaparèixer les construccions actuals [...] per aixecar-hi blocs de pisos”. A les cases barates de Ramon Albó el 1974 va crear-se el Centre Social Ramon Albó, que a partir de 1976 començarà una lluita contra el Pla comarcal. Fabre i Huertas Clavería esmenten “una intensa campanya en contra de l’eliminació física del barri”, culminada a l’estiu de 1976, quan “la reacció contra el Pla va prendre ja un caràcter popular massiu, a aquest barri com a d’altres, amb pancartes penjades als arbres, finestres i balcons”.²⁶⁹ També a Baró de Viver hi va haver un renaixement de l’activisme. Un article de 1977 amb el títol “El Barón de Viver resucita”, explica una assemblea de sis-cents veïns que decideixen anar “todos contra el Patronato”, per exigir-li finalment la solució a l’abandó i als problemes que el polígon arrossegava des de la seva fundació.²⁷⁰

²⁶⁹ Fabre i Huertas Clavería, 1976: 99-100.

²⁷⁰ *TeleExpres*, 29/9/1977. Als dos articles, firmats per Eugenio Madueño, es diu que “En la asamblea de vecinos celebrada el pasado lunes se abordaron problemas que vienen produciéndose durante años, casi desde su construcción en 1929, en las viviendas dependientes del Patronato Municipal de la Vivienda, que son la totalidad del barrio. En la asamblea se denunció públicamente el abandono a que se ha visto sometido todo el barrio por su ‘propietario’ –el Patronato– quien ha añadido al desastroso estado en que se encuentran las viviendas una política de abandono que ha provocado situaciones de desastre [...] Cuarenta y ocho años después setecientos vecinos se han asociado para, juntos, exigir al Patronato que cesen estas irregularidades y sean reparados todos los desperfectos que padecen sus viviendas”. L’article “Todos contra el Patronato” va ser recuperat per la revista *Masala* núm. 41, maig-juny 2008, dintre de la secció “Relectures contra l’oblit”, p. 9.

L'Associació de Veïns de Baró de Viver s'havia creat l'any 1976, a partir d'un nucli d'unes "10 o 12 persones conscienciades per la lluita veïnal i molt vinculades a partits polítics". El nom escollit (aviat oblidat) revelava una continuïtat ideal amb el passat republicà de la barriada: l'AV va dir-se Pi i Margall, com s'havia dit el polígon durant la República. La seva activitat començarà envoltada de conflictes com la de Bon Pastor, "després d'un petit enfrontament amb el que fins llavors havia estat el nucli de reunió dels veïns".²⁷¹

No tenim cap informació sobre un fet tan rellevant com quines protestes hi va haver a Bon Pastor –reconegut per Fabre i Huertas Clavería com el més actiu dels quatre grups– respecte de l'enderroc de les cases barates. Les fonts orals ens suggereixen que l'oposició no va ser gaire forta, perquè els habitants del barri tenien clar que el Pla no es faria. Només hi ha un document que testimonia la negativa entre la població respecte a la desaparició del conjunt: una fotografia feta pels dos autors, d'una pintada a la reixa de les obres de l'ambulatori, és a dir al voltant de 1975. S'hi llegeix: "Que no tiren las casas baratas".²⁷²

1.7. L'esquerra al poder

Els anys després de la mort de Franco es caracteritzaran per la confluència dels líders veïnals més importants de la dècada anterior en les administracions municipals. Els nous ajuntaments, democràtics i d'esquerres, van recuperar en les seves polítiques molts elements de continuïtat amb les velles administracions: van projectar sobre el pla local l'aliança *de l'oblit* amb la qual va néixer el nou ordenament democràtic i van estimular una desafecció generalitzada cap a la política.²⁷³ Els barris més reivindicatius van trobar-se virtualment buits d'activistes: alguns confluïren amb les administracions, d'altres es retiraren a la vida privada. Un exemple local del *desencanto* dels anys vuitanta és el pare Alberto Losada, que el 1980 va marxar de Bon Pastor cap a Llatinoamèrica, "víctima d'una profunda frustració per tot el que havia succeït amb els partits d'esquerra i sobretot pel

²⁷¹ Sobre aquesta associació només en tenim informació des de Domingo i Sagarra, 1999: 101, que esmenta alguns dels seus membres: Trinidad Roca, Francisco Martínez Hueso, Ramiro Morales, José Pérez i Genaro Villagrasa. No sabem res d'aquest "nucli de reunió dels veïns" anterior a l'AV.

²⁷² Fabre i Huertas Clavería, 1976: 87.

²⁷³ Manuel Vázquez Montalbán és l'observador més atent d'aquesta realitat, com retrata McNeill, 1999: 23-54. Vegeu Vilarós, 1998; Bordetas, *op.cit.*, 241; Balfour, 1994.

que ell anomena *aburguesamiento* dels militants”.²⁷⁴ Una de les conseqüències més dramàtiques d’aquesta despolitització massiva va ser la difusió mortífera de l’heroïna: gran part de les zones populars de Barcelona, que a principis de segle havien estat “segones perifèries” revolucionàries i d’avantguarda cultural, a finals del mateix segle van ser durament castigades, en diferents formes, per la difusió del tràfic i el consum d’aquesta droga. Molts joves sensibilitzats pel problema van haver d’improvisar un treball d’emergència “de carrer”, reemplaçant com podien la falta d’interès dels militants de la generació anterior envers les condicions en què havien deixat els seus barris.²⁷⁵

A la dècada dels setanta el nombre d’adherents a les associacions de veïns havia anat augmentant: l’AV de Bon Pastor, entre 1977 i 1980, creixerà de 200 nous membres.²⁷⁶ Als vuitanta, però, tot i disposar oficialment de moltíssims afiliats, la seva capacitat de mobilització s’havia afeblit. Així es reflecteix en un estudi de 1989 sobre *Territori i seguretat* a Bon Pastor:

[...] en aquest barri es reivindiquen poques coses. L’Associació de Veïns no funciona. Està formada per un grup de jubilats i els veïns veuen malament la seva gestió. De fet hi ha una gran manca de participació. Associativament el barri no funciona. Les poques associacions que hi ha no estan coordinades i només treballen estrictament el seu àmbit. [...] L’Associació de Veïns fa molt poca cosa. No hi ha gaires entitats que funcionin al barri. L’associacionisme no existeix pràcticament.²⁷⁷

Un nou imaginari urbà lligat als gitanos i a la petita criminalitat s’anirà afirmant com la narrativa dominant respecte a les perifèries de les grans ciutats. Les cases barates de Barcelona, malgrat les característiques ben diferents de la seva població i forma urbana, entraran de ple dintre de la nova mitologia *quinqui* o *callejera*, basada sobre una sèrie de pel·lícules –com *El pico* o *Yo, el Vaquilla*– ambientades en barris degradats i massificats.²⁷⁸ Aquest imaginari conformarà la versió

²⁷⁴ Checa, Travé, 2002: 32.

²⁷⁵ Conversacions informals, Bon Pastor, 2010. Un dels centres on es faran activitats destinades a ajudar els joves a sortir de l’espiral de l’heroïna serà el nou Poliesportiu, obert el 1992.

²⁷⁶ Segons dades citades per Bordetas, 2010: 181, de Josep Martí, *Relació entre associacions de veïns i partits polítics. Barcelona 1970-1980*. Tesina de cap d’estudis a l’Escola de Ciències Socials de l’ICESB, 1981.

²⁷⁷ Juste i Moreno, 1989: 23, 68.

²⁷⁸ Una ressenya prou extensa dels estudis dels anys 70-80 sobre el tema la trobem a López Sánchez, *op.cit.*, p. 130. Pel que fa a Barcelona, vegeu sobretot el documental de Laia Manresa i Sergi Dies *Morir de dia. Veus d’una història oculta* (2010). Respecte a la influència de l’imaginari *quinqui* sobre les relacions entre gitanos i no gitanos al barri, vegeu la pàg. 213-227.

contemporània de la històrica *mala fama* dels barris de cases barates i contribuirà a arraconar encara més els quatre conjunts, reproduint sobre el pla social el salt d'escala urbanístic que els separava de la resta de barris. Carrers com la carretera de Sant Adrià a Bon Pastor, o el passeig d'Urrutia a Ramon Albó, van configurar-se com a veritables fronteres simbòliques, entre "la ciutat" i el seu "doble", marginat i segregat, fins i tot estèticament marcat per la diferència. A Bon Pastor, el centre de la vida associativa i "cívica" del barri va moure's definitivament des de les cases barates cap a l'Estadella, i molts dels nous protagonistes de la vida cultural i social de Bon Pastor no viuen a les cases barates, tot i que molts continuen tenint els pares o altres familiars al polígon. Aquesta característica, lligada a la composició social dels activistes que continuaran treballant al barri, influenciarà decididament les seves postures i actuacions dels anys noranta i dos mil.

Per il·lustrar la confluència dels activistes dels anys setanta amb l'Administració de la ciutat, potser val la pena esmentar el fet que els tres militants que Martí Checa identifica com els líders de les tres tendències polítiques més rellevants del barri, a partir del nou mil·lenni van obtenir, l'un darrere l'altre, un reconeixement oficial important: la Medalla d'Honor de l'Ajuntament de Barcelona. Àngel Pérez Moreno, que va ser president de l'AV, va passar del PSUC a Iniciativa per Catalunya, i va obtenir la medalla el 2001. Juan José Ferreiro, de la Cooperativa Obrera, el 1980 va ser elegit diputat del Parlament de Catalunya pel PSC, el 1983 va entrar a l'Ajuntament de Pasqual Maragall i va rebre la medalla el 2005. Salvador Angosto, que havia estat president de l'AV des del dia del funeral de Puig Antich, del PTE entrarà al Partit Socialista, i arribarà a ser regidor del Districte de Sant Andreu pel PSC. Recordem que el seu pare havia acollit a casa seva el militant anarquista Quico Sabater perseguit per la policia; quan treballarà a l'Ajuntament, Salvador es trobarà col·laborant amb un dels guàrdies civils que l'havien executat.²⁷⁹ Fins a l'actualitat farà de mediador entre l'Associació de Veïns i el Districte, i rebrà la Medalla d'Honor el 2007: el mateix any en què començarà l'enderroc de les cases barates.

²⁷⁹ CEII, 2010: 219.

2. La mateixa història, des de dins

La gente es, desde luego, imprecisa –cuenta lo que cuenta y como quiere–, pero las barbaridades que se leen tampoco tienen desperdicio.

Pere López Sánchez, 2013²⁸⁰

Antigament, quan els homes vivien d'igual a igual, comunitàriament –el que és meu és teu– eren els costums els que regulaven la conducta dels homes. En passar els anys, i amb l'arribada de l'explotació de l'home sobre l'home –primer patró i esclau, després senyor i criat, per finalment passar a burgès i obrer– es veu amb la necessitat de crear un Estat. Aquest podríem definir-lo, perquè tothom ho entengui, com un organisme format per homes i lleis que estan al servei dels més forts.

La Luciérnaga, grup de teatre de Bon Pastor, 1975²⁸¹

2.1. Entonces se deshizo to': l'arribada a les cases barates

“Abuelo –pregunta la Sandra– si nuestra familia tenía dinero, ¿por qué ahora somos tan pobres?”. En Cristóbal, que té 84 anys, riu i tus ahora. Està estirat sobre el gran sofà marró del nou pis on ha estat reallotjat amb la seva filla, mirant la televisió. “Porque nos han desheredado, ¡hija!”, contesta a la néta, quan se li calma la tos. Una placa de marbre enganxada a la paret de l'entrada recorda la casa barata: *calle Mollerussa*.

Ens va explicar tota la història, i la narració seguia fluidament, però quan va arribar al punt en què la seva família va mudar-se a les cases barates, li va agafar una estranya debilitat.²⁸² El seu pare, José, i la seva mare, Aurora, van deixar Cartagena quan els seus primers dos fills eren petits. En Juan tenia 10 anys i en Damián acabava de néixer. Era l'any 1925, Cartagena tenia cent mil habitants i

²⁸⁰ López Sánchez, 2013: 56.

²⁸¹ Extret del guió de l'obra realitzada el 1975 pel grup La Luciérnaga, per reclamar els terrenys del Centro Blanco a demolar; trad. nostra. vegeu la pàg.103-105.

²⁸² Cristóbal Sardaña Aledo (1926-2009), entrevistat el 14/10/2008. És fill de José Saldaña Martínez (?-?) i Aurora Aledo Martín (?-1944). Els germans són Juan Saldaña Aledo (1916-1938), Víctor Saldaña Aledo (1924-?) i Damián Saldaña Aledo (1927-?). En redactar l'acta de naixement d'en Cristóbal, el funcionari va confondre la L amb la R, modificant per sempre el nom d'aquella branca de la família.

Barcelona estava a punt d'assolir el milió.²⁸³ Van allotjar-se al centre de la ciutat, al número 55 del carrer Arc del Teatre, on ja vivia el germà de José. Aquest carrer llavors es deia Trentaclaus, però Cristóbal el recorda com a *calle 30*, assimilant-ho així als carrers de les cases barates.²⁸⁴ A la família no els va costar gaire integrar-se a la nova ciutat: en José a Cartagena venia fruita, i va trobar fàcilment feina al gran mercat del Born; aviat va obrir fins i tot una parada de fruita a sota de casa, amb la mercaderia que comprava directament dels productors, i una altra dins del mercat de la Boqueria. Quan van néixer en Cristóbal i el seu germà Vicente, la família tenia ja una bona situació econòmica. El germà gran, Juan, portava la fruita del Born amb el carro i el cavall cap a la resta de la ciutat, i el José s'emportava a casa una caixa de verdura cada dia, que consumien i bescanviaven amb altres comerciants. Fins i tot la guerra no havia de representar un problema. Però tot va canviar quan el fill més gran va partir voluntari cap al front. Cristóbal diu que, com molts joves que van partir per a contrarestar el cop d'estat de Francisco Franco, possiblement, no sabien exactament el que volia dir, anar a la guerra:

Cristóbal Sardaña Aledo: Cosas de jóvenes, la guerra... Se iban de juerga a la guerra! [...]

Stefano Portelli: Pero no es que fuera anarquista, ni que fuera nada...

Cristóbal Sardaña Aledo: No, no, ¡qué va! Marcharon... 'Bueno, ¡vamos a la guerra!', como aquellos que [dicen] 'vamos a jugar a bola'. Mi padre tenía influencias, y se lo llevó.

El pare, que ja era delegat del mercat, a través d'unes amistats va aconseguir que li retornessin el fill a Barcelona; però en Juan va marxar de nou cap al front. L'exèrcit republicà havia bloquejat l'avançada dels militars revoltats sobre el riu Ebre: però, per iniciativa de França i Anglaterra, es van desmobilitzar les brigades internacionals, fet que va permetre als nacionals engegar una contraofensiva que determinarà el final de tota la guerra.²⁸⁵ En Juan el van matar durant la retirada republicana, i la mare, a Barcelona, no va aguantar el dolor i va morir del cor; el

²⁸³ El 1930, a Barcelona hi havia 18.000 persones de Cartagena. Oyón, 2008: 37.

²⁸⁴ Vegeu també Vilarrúbia i Jové, 1988: 38-39: "Es digué 'd'en Gaspar' o 'd'en Trentaclaus' [...] Popularment un de nosaltres l'ha conegut escursat amb el nom de 'carrer d'en trenta'. Era un carrer amb molt mala fama i el pitjor qualificatiu per a una noia era indicar-li que semblava 'del carrer d'en trenta'".

²⁸⁵ A l'agost de 1938, l'exèrcit republicà estava guanyant la batalla, tal com va escriure Galeazzo Ciano a Mussolini: "profetizzo la sconfitta di Franco. [...] I rossi sono veri combattenti: Franco no". Thomas, 1976: 910.

pare va començar a beure. És en aquest punt que els records de Cristóbal es fan confusos, i els silencis s'allarguen.

Hem vist com els bombardejos van colpejar amb especial fúria les zones roges, i el Raval era llavors un “viver de revolucionaris”. Una bomba va destruir part de la casa on vivia Cristóbal amb el pare i els germans: no hi hagué morts, però van volar el sostre i van haver de marxar cap a Esplugues de Llobregat, on el pare havia comprat un refugi. En José continuava treballant al mercat, ajudat ara pel segon fill, el Damián. Per un temps van viure a Montjuïc; en Cristóbal no recorda com van arribar a les cases barates de Bon Pastor, poc després de la guerra. El carrer Mollerussa es deia *calle uno*; el barri s’havia construït feia ja una desena d’anys, però en Cristóbal no recorda ni com eren les cases, ni l’entrada dels feixistes a Barcelona. El seu únic record és la mort de la seva mare.

En aquest capítol presentem un *collage* d’històries de vida d’habitants i exhabitants de les cases barates de Bon Pastor, per començar a endinsar-nos en l’espai de significats i interpretacions de la història, que és la base de les nostres observacions etnogràfiques. És l’acumulació de memòries i valors que fa que un espai sigui habitable, reconeixible, *llegible*, segons l’expressió ja citada de Kevin Lynch. Davant de la *falta d’orientació* existencial que pateixen els habitants del barri de Bon Pastor avui en dia, i que tractarem al capítol 5, considerem important reconstruir algunes de les històries que van crear la *llegibilitat* d’aquest territori, és a dir, el vincle entre l’espai i les persones, traient material de les narracions recollides sobre el terreny. Tal i com va sintetitzar Verena Stolcke: “¿Cómo vamos a explicar fenómenos socio-culturales si no explicamos cómo llegaron a ser lo que son?”²⁸⁶

Per on comencen les narracions els habitants del barri? La història de les cases barates sovint s’explica a partir del trasllat dels barraquistes de Montjuïc, d’una forma que dóna per descomptat l’existència de centenars, fins i tot milers, de famílies pobres a la ciutat, immigrants, barraquistes o rellogats, disposades a traslladar-se al mig del no-res per poder tenir un sostre sobre el cap. Els qui són ara dipositaris d’aquestes memòries comencen sovint per un altre lloc: explicant *per*

²⁸⁶ Entrevista a V. Stolcke (Ventura, 2011: 141). En moltes etnografies contemporànies de processos de transformació urbanística s’ha reconegut aquest paper clau de la història i de les seves interpretacions: com escriu Jaume Franquesa (2006: 37) respecte al barri de Mallorca que va estudiar: “No es tracta de conèixer la història i prendre aquesta com el *background* a partir del qual construir la nostra anàlisi, sinó l’enteniment radical que tota realitat és històrica, i que així hem d’entendre la nostra participació en el camp i la nostra tasca general de recerca de dades”.

què, en aquell moment, els seus avantpassats eren tan pobres. Potser un besavi ho havia perdut tot al joc, o amb la guerra, o havia estat desheretat, o s'havia barallat amb la família. Molts expliquen que les seves famílies, abans, no eren pobres, i que es van trobar en aquella situació per alguna raó, el record de la qual s'ha transmès entre les generacions fins avui.²⁸⁷ Aquest *incipit* implica que els que viuen avui a les cases barates no es perceben com a exbarraquistes, o immigrants, o exclosos socials, com sovint són representats, sinó com a barcelonins, catalans, que per una sèrie de circumstàncies desafortunades van trobar-se vivint a les cases barates, com podria haver-li passat a qualsevol.

Els pares de Francisca Hernández Roca, *Paca*, eren a les cases barates des que les havien construït. La Paca havia nascut a Sant Andreu, en un pis del carrer Malats: el pare i la mare treballaven i els nens estaven amb l'àvia. Eren molts fills, i quan no queia malalt l'un, era l'altre que s'havia fet mal, i l'àvia passava un dia sí i l'altre també al *dispensari* mèdic de la plaça Orfila. Va ser allí que els van dir que hi havia unes cases acabades de construir, pocs quilòmetres més a baix, cap al riu:²⁸⁸

Francisca Hernández Roca: Eran majas, las casas eran majas. Y esas pequeñas que teníamos, el patio era muy grande; el patio bien majico que había; lo único que no teníamos era el cuarto de aseo... eso sí que no lo teníamos; ni cocina, que estaba todo junto [en el comedor]. Y entonces esas eran más pequeñas, pero bueno, todo el mundo, como fuimos eso, pues no había otra manera.

Stefano Portelli: Y cuando llegasteis había en las casas la luz, había agua...

Francisca Hernández Roca: Todo, todo, sí, sí. En las que no había en seguida te las ponían. Y sin pagar, ¿eh? No se pagaba na'. Decías '¿Cuánto?' y a lo mejor te pedían diez céntimos, o veinte céntimos. Había quién lo pagaba y había quién no, porque no lo tenía. Iban las señoras de las Conferencias y lo pagaban ellas. ¿Entiendes?

Stefano Portelli: ¿Y había muchas casas vacías, cuando llegaste?

Francisca Hernández Roca: ¡Uh! Podías cambiarte, si no te iba una te ibas a otra. Luego ya no, luego empezaron a venir, a venir, y lo que hacían falta eran casas, en una se metían siete u ocho. Dos o tres matrimonios, ¿eh?²⁸⁹

²⁸⁷ Francesc Candel (2008: 249) també apunta com els habitants de les barraques sovint situaven l'origen de la seva situació a un esdeveniment històric concret: "La seva presència allà? Gairebé sempre, a l'origen o al fons de tot hi ha un conflicte familiar o qualsevol cosa semblant. Gent modesta que, en casar-se i quedar-se a viure amb els pares, un dia s'hi van barallar, se'n van anar de casa i es van ficar al primer lloc que van trobar. Coses així, o semblants".

²⁸⁸ Francisca Hernández Roca (1927), entrevistada el 8/10/2008 i el 26/10/2009.

²⁸⁹ Aquest estrany record que a les cases no es pagaven aigua i llum podria ser un reflex dels pagaments *a forfait* que eren comuns a tot Europa en aquells temps, i a la vegada vehicular una memòria

La família de la Paca era de San Javier, un poble proper a Cartagena, on els avis de la Paca tenien una gran casa de camp, que li deien Las Cuatro Aguas. Hi havia un corral amb una gran figuera i uns eucaliptus. No vivien malament: la Paca recorda l'àvia que teixia al teler, les cabres, la llet i el formatge que venien pels carrers. Però va venir una gran epidèmia i l'àvia va morir. "Entonces ya se deshizo to'": l'avi va portar a casa una altra dona, que tractava molt malament els fills. El pare de la Paca, el Pedro, va haver d'entrar a treballar a les mines per alimentar els seus germans petits, ja que l'avi i la nova dona no se'n feien càrrec. Però un dia va haver-hi una baralla més forta del normal amb la madrastra, i el Pedro no va dubtar a tirar-la a un pou. No la va matar, però va haver de deixar la casa, i va marxar cap a Barcelona.

Quan va veure que a Barcelona hi havia feina, el Pedro hi va portar també la seva dona, Carmen Roca, de Torrepacheco. La Carmen va arribar a Barcelona amb els seus pares, que ja tenien família a la ciutat comtal, i van viure tots al pis del carrer Malats, on aviat s'allotjarà també el germà petit del Pedro, el *tío* Emilio. Allà a Sant Andreu eren tots catalans, molt tancats, però la Paca recorda que hi va trobar un ambient familiar des del principi:

Francisca Hernández Roca: Allí en San Andrés [...] no eran pobres pobres, era clase media, ¡era gente muy unida! Esa gente, llegaba a tu casa: por ejemplo, se enteraba que había necesidad. Y no te decía nada: 'oh, bones, como se troben...' –en catalán, porque no entendían– y sin decirte nada, a otro día venían, picaban en la puerta y te traían ropa, o te traían comida: y decían 'agafi això que es per vostès'. Y no te pedían explicaciones ni nada, ni decían quién eran ni nada.

Quan ja vivien a Bon Pastor, a vegades l'oncle Emilio els portava "a Barcelona". Recorda la plaça Reial, el port, la plaça Catalunya; del barri Xino recorda les prostitutes que s'apropaven a l'oncle, i ella i les germanes, que eren petites, els deien: "No no, ¡que mi tío es nuestro!". Un altre cop, ja de més gran, recorda que l'àvia va portar-la a fer llenya al Besòs. El riu portava les branques avall cap a la platja, però no es podien agafar perquè era zona militar. La Paca aixecava les reixes i es colava a dintre a recollir la llenya; l'àvia es quedava fora a controlar que no arri-

de la vaga dels lloguers. Les *señoritas de las conferencias* eren una associació benèfica de la qual Fabre i Huertas Claveria (1976: 157) expliquen que "durant els anys 1944-1945, els anys de la fam, donaven sopar als nens de les Cases Barates. Ens expliquen que hi feien el sopar perquè, si hi haguessin fet el dinar, els pares dels nens ja no els haurien donat sopar, i, en canvi, si la parròquia donava el sopar, els pares per força havien de donar alguna cosa als nens durant el dia", 1976: 157.

bessin els militars fins que la Paca la sortia i marxaven corrent cap a casa. Era el Camp de la Bota, on els militars franquistes afusellaven els republicans. A la sorra, la Paca recorda haver vist els rastres dels afusellaments: “Veía como habían estado matando, la sangre en la arena, se veía to’. Si cada día fusilaban”. *Sangre y arena*, com la pel·lícula d’aquells mateixos anys.²⁹⁰

“La guerra, madre mía”. La contraaèria republicana, que metrallava des del *Sanatori*, l’hospital Esperit Sant a l’altra banda del Besòs; els refugis excavats als peus de la mateixa muntanyeta, al costat del riu. Una nit, mentre tots dormien, el Besòs va inundar els refugis, sort que alguns milicians van córrer a rescatar-los. Van salvar-se, però la seva mare ho va perdre tot. Els milicians van portar-los tots dalt del Sanatori, on cada família va rebre una habitació; els nens passaven tot el dia allà refugiats, i els pares de tant en tant baixaven al barri. El pare de la Paca havia marxat cap al front, però havia emmalaltit dels pulmons; la Paca recorda que van anar a veure’l a un hospital de Manresa, després d’un viatge perillósíssim en tren sota les bombes. Tres germans de la mare ja havien anat a la guerra. Quan es va allistar el més petit, el Julián, de tretze o catorze anys, la mare va aconseguir emportar-se’l de nou, perquè la família tenia ja quatre membres al front. Després de la derrota, tres germans van exiliar-se a França, i van estar alguns mesos en un camp de concentració. A l’àvia li portaren la roba d’un dels tres, el Basilio, dient-li que havia mort: però el Basilio s’havia vestit amb un uniforme de soldat francès, i havia aconseguït escapar-se, fingint-se mort. Una nit va aparèixer a la porta de la casa barata, al carrer 6: “Mamá, ¡ábreme la puerta, que soy tu hijo!”, va dir-li. Els altres dos germans –l’Agustín i el Pepe– eren entre els que la policia s’enduïa a comissaria cada vegada que a Barcelona venia Franco o alguna personalitat del règim de visita.²⁹¹

La Paca podria explicar històries de la guerra durant hores: totes tenen a veure, d’una forma o l’altra, amb gent de les cases barates. Algunes semblen mitològiques, com quan ens explica que el seu oncle Emilio, que vivia llavors al carrer 3, tenia un cunyat que els franquistes havien detingut i condemnat a mort. L’havien arrestat amb un amic; la seva dona anava a veure’ls a la presó, probablement al castell de Montjuïc. Quan finalment van afusellar-lo, al Camp de la Bota, la

²⁹⁰ *Sangre y arena*, novel·la de Blasco Ibáñez del 1908, de la qual va fer-se una pel·lícula nord-americana el 1941.

²⁹¹ Hem esmentat, vegeu la pàg. 69, el record de la Paca dels camions que fugien cap a França.

Interior d'una botiga de queviures a Bon Pastor. Círca 1960. Arxiu Joan Portabella

dona va seguir anant a visitar l'amic, perquè havia decidit salvar-lo. Els feixistes volien fer-lo morir de gana, i no li donaven menjar: la dona, que havia parit feia poc, cada vegada que anava a veure'l bevia llet o cervesa perquè li sortís més llet. S'amagava en un bany de la presó, es treia llet del pit i la posava en un got per donar-la al noi. Així li va salvar la vida. Quan va sortir es van casar, i van anar a viure junts a les cases barates, davant de la *replaceta* del carrer Sas.

El pare de Josefa Oliveras Sans, *Pepita*, també va baixar a Barcelona després d'una baralla familiar. Venien de Samalús, "un poble molt català", i la seva família era en bona posició tant per part de pare com per part de mare: vivien a una casa al camp prop del poble, que li deien *Can Pau Roig*, i el seu pare, Joan Oliveras, pujava i baixava del bosc amb el ruc, tallant llenya per fer carbó. La Pepita era de l'any 1928; era molt petita, però recorda que jugava al gran safareig davant de la casa. Ens explica la història en la seva llengua particular, una llengua mestissa on el castellà i el català es barregen sense solució de continuïtat, un *xarnego* a l'inrevés, resultat de la trobada entre un català profund, de poble, amb el castellà dels murcians de Bon Pastor:²⁹²

²⁹² Josefa Oliveras Sans (1927), entrevistada el 16/5/2009 i el 3/11/2009. Els seus pares eren Rosa Sans Masó, filla d'Esteban i Josefa, i Joan Oliveras Valldeneu, fill de Pablo i Mercedes.

Josefa Oliveras Sans: Mi padre venía del monte, de la muntanya, amb el mulo, i va sentir que el meu avi, en pau descansi –jo sóc del geni de casa del meu pare, això ho reconec, però yo esa mala leche no la he tenido, me creo yo–. Entonces, quan ell arribava, va sentir que el meu avi es barallava amb la meva àvia: i no sé què es deien. Però per la baralla de discutir no va ser. Pel moment que ell va entrar, el meu avi va aixecar la mà, com si li volgués pegar, o a lo millor no li hagués pegat, vés a saber! El meu pare, que va veure això, va anar de cara a ell, li va fotre un cop de puny al seu pare, el va tirar pel terra, i li va dir: ‘Que sigui l’última vegada que tu aixeques la mà a la mama, perquè aquell dia te les veuràs amb mi. Si tens collons intenta’m pegar-me en a mi: a la meva mare no li aixeques tu la veu, ni la mà’. Pues llavors saps què li va fer el meu avi? Diu: ‘molt bé, pues tu eres l’hereu? Pues ara tu no seràs l’hereu’. I llavors l’hereu va ser el meu tio Emilio.²⁹³

Desheretats, en Joan i la seva dona Rosa van baixar a Barcelona, on van agafar una casa al carrer Estadella. La Rosa treballava netejant una casa allà a prop, i en Joan aviat va trobar feina en una finca de cavalls al costat del barri. Matava els cavalls per a les carnisseries, i també venia carn per als animals del zoo de Barcelona; a vegades la Pepita i la seva mare venien *d’estraperlo* algun tros de carn que el pare agafava a la feina, i la mare a més a més recollia verdura d’un hort prop del Besòs.

La Pepita ja de petita era molt nerviosa, al punt que la seva mare havia de lligar-la a la taula, per poder fer la feina. Els seus atacs de ràbia era tan devastadors que acabava per fer-se mal. Un cop la seva mare –que la Pepita recorda com “un tros de pa beneït”– va barallar-se amb una dona del barri. Quan la Pepita va veure-la passar davant de casa, va cridar-li: “Tu, vine cap aquí, tu què tens en contra de la meva mare?”. Va agafar-la pels cabells i amorrar-la al terra, de genolls, amb la cara contra el terra. Sort que un veí que vivia davant va intervenir: la Pepita –que era encara poc més que una nena– agafava els cabells de l’altra amb tanta força que van haver d’arrencar-los per tal de separar-les. Cridava: “La pròxima vegada que intentis mirar-te la meva mare, només de mirar-te-la, et juro que et mato!”. Després de la baralla, la Pepita no va poder moure el braç durant quinze dies, tal era la força amb què havia agafat els cabells de la dona. “Jo, al que toqui a algú de la meva família, sóc ara vella, i no consenteixo que ningú digui res, perquè me’ls menjaria; he tret la llet d’això, molt mala llet, he tret la llet de can Pau Roig”.

²⁹³ Sobre la institució de l’hereu a Catalunya, vegeu Ferrer i Alòs, 2007.

De petita, però, era molt ingènua: estava enamorada del fill del patró del seu pare, que vivia a la gran finca del carrer Sant Adrià, però una altra noia del barri va ser més llesta: “Una *lagarta* me’l va prendre”, diu sempre que ho recorda. La Pepita cantava al cor de la parròquia de mossèn Cortinas: un home que freqüentava la parròquia la va veure allí: “Aquesta dona serà meva”, va dir. Era en Pedro Capdevila, de Santa Coloma, molt amic de mossèn Cortinas, i molt conegut al barri. Vivia al carrer 18, on la mare s’havia traslladat amb els fills, després que el pare els abandonés. A la Pepita, al principi aquell home no li agradava, però quan va demanar-li de sortir, ella no va saber dir que no. Més endavant l’estimarà molt: però quan vam entrevistar-la el 2010, encara no havia oblidat el seu primer amor.

Als últims temps, quan ja era tan vella que no podia sortir de casa, pagava a una veïna, la Loli, perquè li tragués el gos a passejar: sempre havia tingut animals, i ja quan vivien a l’Estadella tenien gossos, gats, coloms. Quan vam entrevistar-la, la Pepita estava asseguda, com sempre, a la gran butaca negra del menjador, davant la tele, amb el gat Monín i el petit gos Curriqui passejant-se per la casa. Cada moviment li provocava un gran dolor, i els fills li pagaven una dona per hores, que li netejava la casa i l’ajudava a rentar-se. Quan era jove, un metge li havia dit: senyora Pepita, vostè és de patir, però no de morir. “Por los clavos de Jesús que me acuerdo de ese hombre, es que lo tengo en mi cabeza. ¡Cuánta razón tenía ese hombre! Tota la vida patint: tota la vida patint”.

En el moment en què vam enregistrar les seves veus, els habitants de les cases barates –un segle després de l’emigració, vuitanta anys després del trasllat al barri, al final d’una llarga història de lluites, exilis, represàlies, amors, traïcions, esperances– van trobar-se, qui més qui menys voluntàriament, a haver de deixar un altre cop les cases que havien estat dels seus pares, avis o besavis. No és casual llavors que tantes entrevistes deixin entreveure una pregunta implícita: *per què nosaltres?* En reconstruir l’arribada de les seves famílies al barri, els entrevistats que hem esmentat aquí semblen buscar ells mateixos una resposta vàlida. Com hauria estat la vida de la Pepita, si el seu pare hagués estat l’hereu, o si el seu sogre no hagués abandonat el seu marit? I si el pare de la Paca no s’hagués barallat amb la madrastra, o si no hagués mort la mare del Cristóbal? “No hubiera bajado a Barcelona... no hubiera venido a vivir aquí...”.

Se sol dir que la història no es fa amb els “sí”. Possiblement, però això depèn de la banda de la història en la qual ens situem. Davant d’una narrativa que converteix sistemàticament les històries dels més humils en històries de derrotes,

imaginar una versió alternativa del passat és una manera de construir-se una identitat acceptable.

2.2. *¡Nosotros no venimos de Montjuïc!*

“¿De Montjuïc? Nosotros no venimos de Montjuïc. Mi madre vino de Cartagena” diu la Fina. Va néixer el 1936 en una casa barata de la *calle 40*, al costat del Besòs; quan tenia dos anys, però, els seus pares van traslladar-se a la *calle 1*. A la seva mare li deien *la María del Lorenzo*. El pare, Lorenzo Fernández, després de la guerra havia anat a França, però la Fina no sap per què. “No por nada de robar, ni por nada de mala churra, o una fechoría grande... nada más que se tuvo que ir”.²⁹⁴ En aquell temps els pares no explicaven res als fills; però la Fina recorda que el seu pare havia treballat al carrer Estadella, en una fàbrica que feia “algo de la guerra”: sense dubte l’*F-11*, la indústria Sanchís reconvertida a fàbrica d’armaments i en mans dels treballadors. Però la Fina de la guerra només recorda la pobresa, tot i que possiblement es refereix sobretot a la postguerra:

Josefina Fernández: Nada, todo miseria y miseria. Completamente. Todo miseria y miseria y miseria. Todo, todo. ¿Y qué te puedo explicar más de mi vida? Si te empiezo a explicar, yo qué sé... Mi hermano, luego, uno se casó... Es que no te puedo explicar más de aquellos tiempos. Aquellos tiempos, si te explico, me tengo que dedicar solamente a decir que mi madre era la burra de la casa. Mientras que ella se iba, pues claro, toda la faena la hacía yo, yo procuraba tenerlo todo arregladito, y siempre estaba fregando.

Eren tres germans: la mare havia de treballar fora de casa per mantenir-los, i la Fina passava molt de temps amb una amiga de la mare, que treballava cosint els botons a unes camises, per compte d’una germana que vivia al Clot. De vegades s’enduia també la nena: la Fina recorda que la ciutat li feia impressió. “Tantos coches...”, deia. La dona se’n reia: “¿No lo habías visto?”. Imagina’t si era tonta, diu la Fina quan hi pensa ara. La família de la Fina i la d’aquesta dona, els Fenoy, van seguir sempre juntes: com veurem, tant el fill de la Fina com el fill dels Fenoy estaran a l’associació Avis del Barri.

Davant de les cases del carrer 1 hi havia camps i horts, alguns dels quals eren de militars; la Fina recorda que a vegades anaven a espigar les patates que quedaven

²⁹⁴ Josefina Fernández Conesa (1936), entrevistada el 21/7/2009. Els seus pares són María Conesa Hernández i Lorenzo Fernández Fernández.

al camp després de la collita.²⁹⁵ També s'anava a *estriar carbón*, d'unes munteres que hi havia: *carbonilla* de pèssima qualitat que alguna fàbrica tirava allà, i que es podia aprofitar per cremar-lo a les cuines econòmiques de les cases. Quan la Fina tenia una desena d'anys, sobre aquells camps van construir-se les dues fileres de *barraques municipals* que mossèn Joan va negar-se a batejar. Entre els habitants de les cases barates i els nous veïns nasqueren noves relacions, que tingueren com a escenari l'espai de la *calle 1*.

La Carmen vivia en aquell mateix carrer, dues cases més enllà.²⁹⁶ A una de les barraques que havien fet davant de casa seva, s'havia traslladat una família que venia del Pont de Marina, el barri de barraques enderrocat per l'Ajuntament: murcians com ells, però molt més pobres. En José, un noi d'aquestes famílies, es va enamorar de la Carmen, i la Fina, com totes les veïnes, empenyia la Carmen perquè sortís amb ell. "Me lo metían por los ojos", recorda la Carmen:

Carmen García García: Las niñas me decían: '¡ha venido un chico más guapo...! Ven Carmen, ven Carmen, ¡ven!'. La Paquita, la Conchi, la Fina... [...] Era muy pesado, muy pesado. Mira: pa' llamar la atención conmigo se empezó a afeitarse, afeitar, afeitar. Un día se cortó hasta aquí [...] se ha cortado hasta la cabeza, y era para que le saliera el pelo a la cara, ¡pa' que yo me fijara en él! Y yo lo odiaba [...] Se hizo amigo de mi hermano Juan; claro: ¡pa' poderse acercarse a mí! [...] Pues cuando venía con él, [le] decía: '¡Juanico! ¡Échalo a la calle, échalo a la calle!'. Y mi hermano, ni caso. Ni caso, ¡hija mía! Que odio le cogí, ¡hija mía! Claro, y como siempre estaba encima... al final tuve que... bueno, que voy a hacer, pues... ¡me hago su novia!

Vam entrevistar la Carmen al pis on viu ara amb el seu marit José Rodríguez, *Pepe*, als blocs *porciolistas* de la Verneda, a l'altre costat del polígon industrial. La Carmen i el Pepe van deixar el barri als anys seixanta, però ella recorda perfectament les cases barates acabades de construir, i ho explica com si fos una novel·la. A vegades les seves descripcions són tan romàntiques que semblen fantasies: però la seva memòria és molt bona, i recorda moltíssims noms i dades. Durant l'entrevista ens va treure un document de principis del segle xx, que els seus avis van haver de presentar a la parròquia de Mazarrón per casar-se: com que tenien el mateix cognom, García, van haver de demostrar que no eren parents. La Carmen tenia potser tres anys quan els seus pares van arribar al barri: moltes cases havien

²⁹⁵ La Fina no fa servir la paraula *espigar*; vegeu, però, igualment la pel·lícula d'Agnès Varda, *Las espigadoras y la espigadora* (2000).

²⁹⁶ Carmen García García (1934) i José, *Pepe*, Rodríguez Giménez (1933), entrevistats el 6/6/2009.

quedat buides per la guerra, i només d'obrir-ne una era molt fàcil que el Patronat l'assignés. El seu pare, en Bernardo, va escollir-ne una just al carrer 1, on les cases són una mica més grans i lluminoses que les altres. També n'hi havia algunes de les de jardí que quedaven lliures, com la que havien escollit els pares de la Paca; però quan la seva dona Isabel li recordava que haurien pogut prendre'n una de més gran, ell contestava: "Isabelica, con esta estamos bien". Era un home prudent, diu la Carmen, fins i tot poruc: molt bo i noble, però gens valent.²⁹⁷ Com la seva dona, en Bernardo era de Mazarrón, un dels centres més importants de la *sierra minera* de Cartagena.

La família de la Isabel i la del Bernardo es coneixien del poble, des d'abans de migrar: en Bernardo havia quedat orfe als nou anys, quan el seu pare va morir en un despreniment de la mina on treballava. També la seva mare, que era pastora, havia mort molt jove, i en Bernardo va haver d'ocupar-se de les germanes petites.²⁹⁸ Va començar a treballar a la mina portant aigua als miners, fins que va marxar, amb les germanes, cap a Catalunya. La família de la Isabel, a part de tenir el mateix cognom, tenia moltes semblances amb la del Bernardo: el pare era miner, la mare pastora: però Maria, *la Pastora*, la mare de la Isabel, ja havia mort quan el seu marit Francisco va emigrar cap a Barcelona amb els tres fills. En Francisco ja patia de silicosi, la malaltia de la pols de sílice, que es diposita als pulmons i mata lentament: però era "un tarambana", i abans de morir va aconseguir casar-se encara dues vegades i tenir quatre filles més. La Isabel i en Bernardo van casar-se ja a Barcelona, tot i que es coneixien des de petits: havien crescut junts, i la Isabel ja havia tingut un primer home, mort de tuberculosi, quan ella tenia setze anys i una criatura. Les germanes d'ell, Ana María i Ginesa, no van apreciar la boda, que els va semblar una unió de conveniència. Fou el germà gran d'ella, Juan, molt amic del Bernardo, que va proposar-li el casament: en Bernardo tenia vint anys, o vint-i-un. "Bernardo –va dir-li en Joan– ahora tienes esta ocasión; puedes casarte con ella". Després d'haver canviat moltes vegades de casa, la parella finalment va agafar la casa barata. Tenien ja tres fills: la més gran, María, que tenia sis o set

²⁹⁷ Els pares són Bernardo García Paredes (1904-1962) i Isabel García García (1908-1992). Les germanes són María (1930), Juan (1936), Isabel (1944), Paco (1947) i Juana (1959-?). La filla d'Isabel amb el primer marit es deia Juana Fernández García (1928-1945).

²⁹⁸ Els pares de Bernardo eren Juan García Ballesta (1886-1913) i Juana Paredes García (?-?); els d'Isabel eren María García i Francisco García Izquierdo. Les dues germanes, Ana María i Ginesa García Paredes, eren de 1906 i 1908.

anys; la Carmen, que en tenia tres i havia nascut a Sant Andreu, i en Juan, que era un bebè. Era el 1936: l'any del curt estiu de l'anarquia.

Les ties de la Carmen, la Ginesa i l'Ana María, van anar a viure a l'altre costat del riu, a Sant Adrià: la Ginesa coneixerà una de les dones més influents de l'època, la dirigent comunista Dolores Ibarurri, coneguda com la *Pasionaria*, i es farà miliciana. La Carmen fins pocs anys enrere encara guardava una foto d'ella amb la *boina*, el fusell i la bandera republicana. “Cuando habían charlas de cosas así, ella iba: y donde más le gustó fue aquello, aquello que defendían a los pobres, que defendían de otra manera, no querían saber nada con los ricos, ¿entiendes?”. La Carmen era molt petita: però recorda que al principi de la guerra la seva mare va entrar a treballar a l'F-11, on també treballava el pare de la Fina, el Lorenzo. Recorda la sirena de Can Sala, que sonava per avisar del començament dels bombardejos: la mare agafava tots els fills i corria cap al refugi, però a la Carmen li agradaven “los focos en la cara” dels avions que baixaven per bombardejar:

Carmen García García: Y mi madre estaba amarilla amarilla de tanto... de pólvora! Y mi hermano Juan, que mamaba, le daba el pecho mi madre, y Juanico estaba amarillo también de lo mismo. Mi madre allí estaba, era en la barriada Estadella donde estaba; mi madre hacia allí las balas... hacían todo allí, todo. Y los aviones, los que venían, eran en busca de la fábrica esa. Y no consiguieron encontrarla, eh? [Las bombas] cayeron cerquita [...] de donde estaba la fábrica, y cayeron cuatro o cinco, pero cerquitilla de ella: pero la fábrica, no la consiguieron.

La tia Flora, germana de la seva mare, va casar-se poc abans de la guerra i va prendre una casa al mateix carrer 1, una mica més amunt. Al seu marit Salvador li deien *el Guardia*: quan va començar la guerra estava fent el servei militar a Melilla, i va haver de combatre amb el bàndol franquista, que va marxar justament des del Marroc per derrocar la República. Però ell tenia la seva dona i un fill petit allí a les cases barates, un dels barris més *rojos* de la ciutat més rebel del bàndol republicà: algun cop havia aconseguit escapar-se, creuar les trinxeres, i anar a veure la seva família a Bon Pastor. Però la Carmen recorda que si l'haguessin pillat els seus propis veïns i parents, l'haurien hagut de matar. La mateixa situació va passar-li a la tia María, una germanastra de la mare de la Carmen, que vivia encara algunes cases més a dalt. El marit va trobar-se a combatre amb els franquistes, perquè feia la mili a una zona revoltada. La María va sofrir tant per la falta del marit, que va posar-se malalta: però repetia “¡que no se me lleven antes de poder ver a mi marido!”. El dia mateix en què les tropes franquistes van ocupar Barcelona, la sirena de Can

Sala va sonar, no per anunciar un bombardeig sinó el final de la guerra. Ni dues hores van passar quan el seu marit, que havia entrat a Barcelona amb l'exèrcit de Franco, va arribar a casa. "Y ella en seguida que lo vio le dió un beso: y de este beso murió", explica la Carmen: i la història sembla un conte de fades.

Quan en Cristóbal va mudar-se al barri amb el seu pare José i els seus germans, van allotjar-se just a la casa del mig, entre la de la Carmen i la de la Fina. De la veu de la Carmen coneixem allò que en Cristóbal no recorda, és a dir què va passar després de la mort de la seva mare. A ella no li agradava el pare de Cristóbal, José Saldaña: li deien *el Señorito*, perquè mai portava la roba recosida, com feien tants homes del barri en aquells temps. Vestia bé, però bevia massa, i estava amb una dona que feia de *madame* en un prostíbul del Raval, i que s'aprofitava del seu alcoholisme. El José anava pels carrers de la barriada amb el carro, acompanyat pel fill gran, Damián, a vendre la verdura i la fruita com feia amb la seva primera dona. Cridava: "¡Aquí viene el tío Demonio!". Sabia vendre, i les dones sortien i acabaven sempre comprant el que ell volia. Una vegada, no se sap com, havia aconseguit convèncer fins i tot els pares de la Carmen perquè li deixessin una habitació de la casa per obrir un celler, una vinateria clandestina. La Carmen no recorda si li havia promès a la seva mare de compartir els guanys, o si hi havia alguna cosa al darrere: però sap que la seva família, ja nombrosa, va haver d'amuntegar-se a les habitacions que quedaven, perquè la casa s'omplís de gent que bevia; els seus pares mai no van veure un duro. El *tío Demonio* estava tan alcoholitzat que els clients esborraven de la paret els comptes dels gots que havien begut, per no pagar. A més a més, ell prenia el pèl al Bernardo a la seva pròpia casa, perquè no havia pogut oposar-se a la seva arrogància. "¡Míralo, el calzonazos!", li deia.

Però els fills més petits no aguantaven la vida que duïa el seu pare, i sobretot la madrastra. Va arribar un dia que, després d'una baralla, en Cristóbal i el Vicente van marxar de casa. En Vicente va refugiar-se a casa d'una veïna que vivia alguns carrers més enllà; el Cristóbal a la casa del costat, és a dir a casa de la Carmen. La mare de Carmen, Isabel, va fer de mare també al Cristóbal; i aviat el Cristóbal va començar a sortir amb una filla del primer matrimoni de la Isabel, la Juana. Els nois sempre estaven junts: la Carmen era petita, però recorda com un dia en Vicente, en Cristóbal i la Juana van anar a robar verdura a un pagès que tenia els camps prop de les cases. El pagès els va enganxar i els va donar tantes pallisses, que la Juana i el Vicente van emmalaltir dels pulmons. A l'epidèmia de tuberculosi del 1945, la Juana va morir, junt amb una amiga seva que sempre jugava

a la casa. Després de la mort de la Juana, en Cristóbal va començar a sortir amb la germana més gran de la Carmen, la María (també germanastra de la Juana): van enamorar-se vivint sota el mateix sostre. El mateix li va passar també al seu germà Vicente, que va començar a sortir amb una filla de la família que l'havia acollit. Els dos nois havien marxat junts de casa: ambdós es van casar amb una filla de la família que els havia acollit.

Mentrestant, la Carmen seguia odiant aquell “niño que estaba muerto de hambre” que s’havia enamorat d’ella. Es deia Pepe, i també era d’una família de desheretats. La mare era d’un poble prop de Cartagena, Garabanzal; s’havia quedat òrfena amb vuit anys, i havia entrat a treballar netejant la casa d’uns adinerats de Cartagena. Quan va créixer, el fill de la patrona va enamorar-se d’ella, i la seva família el va desheretar. La parella no tenia res quan van arribar a Barcelona, només el contacte amb una germana de la mare, el marit de la qual ja vivia a Barcelona. Van allotjar-se en un pis del Poblesec, al carrer Anníbal; però van desnonar-los, i una dona se’ls va trobar asseguts a la porta del Molino, el famós teatre del Paral·lel, i va portar-los a dormir a una barraca de Montjuïc. “Una chabola que estaba muy bien hecha”,²⁹⁹ recorda en Pepe, que tenia llavors una desena d’anys. Després, el *tío* Ginés, l’únic contacte que tenien a Barcelona, amb 600 pessetes va comprar-los una barraca al pont de Marina.

Quan van començar a tirar aquelles barraques, només donaven pisos als que podien demostrar que tenien feina (un requisit que normalment no s’esmenta, quan es parla de “l’eradicació del barraquisme”). En Pepe llavors ja treballava en una impremta del carrer Alfons XIII, al barri de Gràcia; portava un motor *Hispanosuíza* de 100 cavalls, amb el qual funcionava la impremta quan tallaven la llum. El seu germà era cambrer al carrer Ample, al centre de Barcelona: gràcies a aquests dos contractes van poder obtenir una casa. “Yo no conocía Buen Pastor, pero decían: ‘o Buen Pastor o Casa Antúnez’, y yo tenía oído que en Casa Antúnez había muchos gitanos, y dije: ¡pa’ Buen Pastor!”. Era l’any 1948: tota la família –llavors eren quatre fills– va allotjar-se en un dels minúsculs refugis construïts pel Patronat al carrer Mollerussa. En Pepe tenia catorze anys, i vivia just davant de casa de la Carmen. La mare de la Carmen, Isabel, de vegades li deia a la filla: “de tanto odiarlo, con él te vas a casar!”. I tenia raó.

²⁹⁹ Els pares de Pepe eren Manuel Rodríguez Riñón (1897-?) i Tomasa Giménez Martín (1897-1980), i els germans Manolo, Vicente i Adelia.

“De las primeras ocho llaves que cogieron estaba mi abuela, su madre”,³⁰⁰ ens diu l’Angelita, que entra corrent a l’habitació on estàvem fent l’entrevista amb la seva mare, i s’integra a la conversació sense ni tan sols seure. Som en un dels nou pisos del carrer Sèquia Madriguera, gran i espaiós, on al 2007 van real·lotjar la seva mare Florentina Cánovas Vidal, *Flora*. La Flora va néixer el 1939 en una casa barata del carrer Albí, just darrere de la cantonada del carrer 1, on eren el pare del Cristóbal i la mare de la Carmen. De fet, un fill de la Carmen està casat amb una cosina de la Flora, i junts gestionen un bar al mateix carrer.³⁰¹ Estirada al sofà hi ha la Xènia, la seva néta, d’uns deu anys: la Flora ens ha ensenyat àlbums i més àlbums de fotos, muntanyes de documents del contenciós que té amb el Patronat, i ens diu que abans ho recordava tot, però que des que li van fer una intervenció al cervell, de tant en tant té buits de memòria. Altres vegades li agafa una debilitat a les cames que la fa caure al terra: “¡Una ficha del dómينو cuando se cae!”, diu la Xènia, rient.

El seu pare era del 1899, murcià de La Unión, el poble d’on a principis de segle la meitat de la població va emigrar a Barcelona. Va treballar com a encarregat al port, i era estimat i respectat per tots. La seva dona passava tot el dia amb els nens: per poder-los donar de menjar i vestir-los a tots, fraccionava els diners del mes en petites quantitats diàries. “De una peseta ha hecho dos”, diu Flora. A la nit rentava tota la roba del dia abans: la deixava eixugar en una corda estesa sobre l’estufa de carbó, i l’endemà els nens se la podien posar com si fos nova. “Mi madre, nada más que ha vivido para nosotros; y mi padre igual”. La Flora, tot i haver nascut just després de la guerra, no recorda la fam, sinó sobretot la sensació d’haver crescut envoltada d’amor i d’atencions. La seva família era molt feliç, tot i que molt tradicional; els fills parlaven d’*usted* als pares, i els pares mai no es discutien davant dels fills. La Flora encara avui mai no diu males paraules, com a molt deixa anar un “¡Ay que miércola!”. Alguns dels seus germans havien nascut a la primera casa que tenien els pares; ella en canvi va néixer al carrer Albí, i va viure-hi fins al desnonament el 2007. A casa eren nou: els pares dormien a l’habitació gran; a la mitjana hi havia un catre de fusta on dormien dos germans

³⁰⁰ Florentina Cánovas Vidal (1939), entrevistada el 10/2/2010. Els seus pares eren Fernando Cánovas Almagro i Carmen Vidal Delgado; els germans, Isidoro, Francisco, Fernando, Carmen, Alejandro, Elise, Flora.

³⁰¹ Manolo Rodríguez García, fill de Carmen García García, i Carmen Cortados Cánovas, filla d’Elise Cánovas Vidal (1936) gestionaran junts el Bar Chers, a l’encreuament entre els carrers Mollerussa i Sas.

i un llit de ferro on dormien els altres dos; a la petita, en canvi, hi dormien les noies, totes en un llit gran: dues germanes dormien rectes, i la Flora en la part dels peus, en horitzontal:

Florentina Cánovas Vidal: Eran casas pequeñas, pero... nos hemos llevado todo[s] muy bien, con los vecinos: no es como ahora, que ahora todos van... a ver quién puede más; antes éramos todos iguales. Y había aquel acercamiento afectivo, aquella cosa tan linda y tan bonita. Y mira, así hemos vivido. [...] La Paca, la Encarna, Rosario, la Conchi... la Pepa, que era la de la esquina también, la señora María en la otra, había unas cuantas casas más, porque estaba la Maruja, la Remedios que vivía en frente, Carmen, que era la mujer del hermano de mi madre, que era la primera casa, en la misma calle, y en frente Felicidad, que esta señora puso luego una tienda [...]. Éramos muy majos todos, y nos llevábamos muy bien.

La mare de la Flora havia hagut de cuidar també els fills de la seva germana, que havia mort i havia deixat quatre nois. La Flora sap la història del més gran d'ells, perquè l'hi va explicar la seva mare: es deia Eugenio, i va marxar a la guerra amb un altre noi del barri, que vivia al carrer 3, just a la cantonada. Aquest noi era una mica retardat, o malalt, en tot cas la seva mare estava molt preocupada, i va recomanar-li a l'Eugenio: "Cuídalo, cuídalo". Però durant una batalla –la Flora no recorda si era la batalla de l'Ebre– de sobte aquest noi de la por que tenia va saltar fora la trinxera. L'Eugenio va córrer darrere d'ell per tornar-lo a portar a dins, però els mateixos companys els van matar a trets, creient que anaven a desertar. "No fue culpa del Eugenio" van dir-li a la mare del noi. La mare de la Flora va plorar per l'Eugenio com si fos un fill: "Era un cielo", li deia. La Flora va néixer exactament un any després de la mort del cosí, el mateix dia. Encara somia retrobar les restes, quan veu algun documental sobre les fosses comunes i la Guerra Civil. Si les retrobés, les posaria en una urna al costat de la tomba de la seva mare: "se lo debo a mi madre", diu.³⁰²

Les històries que hem explicat fins aquí tenen com a escenari la mateixa zona de cases barates on el 2007 es desenvoluparà el drama de la resistència i desnonament de les famílies de la primera fase, que explicarem al quart capítol. Com veurem, en aquest drama tindran un paper clau tant la Paca, com la Fina, com

³⁰² El cosí de la Flora és Eugenio Sánchez Vidal, mort el 9/8/1938; era fill de Flora Vidal Delgado, i els seus germans es deien Alejandro, Gerónimo i Pedro. La Flora no està segura si la casa on vivia el noi que havia de protegir és exactament la de Granadella 11, o Granadella 9: Granadella 11 serà la casa de la família Baños, on més endavant viurà Ramón Fenoy després de casar-se amb la Juanita Baños.

en Ramón Fenoy (fill de la millor amiga de la mare de la Fina), com el José i l'Aurora (el fill de Pepita i Pedro Capdevila, la filla de Cristóbal i María García). Entendre alguns dels records que els habitants del barri associen a aquesta zona de cases –entre el carrer 1 i el carrer 3, amb els carrerons paral·lels d'Albet, Albí i Albiol– ens permetrà comprendre també les raons de la seva resistència, fent més concret el que es considera genèricament com a “nostàlgia”.

Ara ens movem alguns carrers més avall, cap a la zona central del barri: primer explicarem la història de dues famílies que van arribar al barri des del Poblenou al voltant dels anys cinquanta, una de les quals va viure al carrer Bassella, el primer carrer de Bon Pastor on van entrar les excavadores el 2007. Després exposarem algunes històries de famílies que vivien a la zona just abans de la *calle Ancha*, entre el carrer Bellmunt (la *calle 18*), el carrer Seròs (*calle 16*) i tota la zona al voltant de la vella església de Bon Pastor.

2.3. Dues famílies del Poblenou

“¿Mi nombre completo? María Rosa Bermejo: ‘¡me tocas el conejo!’”, diu rient. María Rosa Bermejo Leopoldo és del 1945: l’entrevistem al carrer Sèquia Madri-guera, al pis on han reallotjat la seva filla més petita, que es diu María Rosa igual que ella. Per una vegada hem intentat tancar la porta, per tenir tots els nens i els altres habitants de la casa fora de l’espai on enregistrem: estem amb dos realitzadors de vídeo que necessiten silenci, micròfons i reflectors per fer una gravació de qualitat. En seguida que aconseguim crear l’ambient, però, la María Rosa treu aquestes rimes que trenquen qualsevol pretensió de serietat.³⁰³ “No, es que fuí a un pograma (*sic*), y se lo dije en el pograma, eh? Era un pograma de cachondeo, y entonces eso, dice: ‘¿Cómo te llamas tú?’ [...]. Digo: ‘María Rosa Bermejo’. ‘¡Me tocas el conejo!’ [dijo el presentador]. Y yo luego me quedé, digo: ‘Madre mía’ [...]. Y luego otro día que voy, vamos y digo ‘¿Sabes qué? ¿Te acuerdas? ¿Me tocas el conejo?’. Pues Leopoldo ‘¡me echas un polvo!’. Con eso ya... Si tarda más el pograma eso, me cogen”. Intervé la seva filla: “Sí, ¡la cogieron de friqui!”. Si ens esperàvem de trobar uns informadors en dificultat davant d’un micròfon, una

³⁰³ María Rosa Bermejo Leopoldo (1945), entrevistada el 17/6/2010. Els dos realitzadors són Òscar de Gispert i Àlex García, autors del vídeo *A dónde vas Bon Pastor* (2010).

càmera de vídeo i tres entrevistadors, ens n'hem quedat amb les ganes. La María Rosa és espavilada i parla ràpid, sense cap vergonya.

Alguns mesos abans de l'entrevista ens havia passat un diari en el qual havia començat a explicar la seva vida.³⁰⁴ L'episodi principal que explica la seva arribada a Bon Pastor és una explosió que va destruir la casa on vivia la seva família. El seu pare era murcià, la seva mare catalana: l'àvia també era catalana, i tots vivien al voltant de la Rambla del Poblenou. La María Rosa havia nascut allà: la casa donava a un de tants passatges que tallaven les illes de la quadrícula del Pla Cerdà, un estil d'habitatge molt comú entre les famílies proletàries de Barcelona a partir dels anys vint:³⁰⁵

María Rosa Bermejo: pasaje Cantí podía ser, no me acuerdo. Bueno, era tocando al río [sic!], el mismo final de la Rambla. Había un pasadizo dentro, una puerta pequeña y un pasillito, y dentro había un patio, grande; y entonces, dentro del patio, había un lavadero de aquellos grandes, que lavaba la gente la ropa allí, y nos metíamos a bañarnos dentro del ese, del lavadero. Habían pisos, y habían casas. También había casas baratas como las nuestras, la misma acera nuestra, la que iba pa' la calle Pallars, habían casas baratas, de las que antiguamente se estilaban. Allí vivía mi abuela. Mi madre, alguna vecina que vinieron aquí también; mucha gente es de allí también, de las que venimos de Pueblo Nuevo. Y entonces pues eso. Hubo la explosión esa, y entonces ya nos dieron las casas aquí, para aquí, para Buen Pastor.

Els nens jugaven a fet i amagar quan va haver-hi l'explosió. Era una indústria química: els barrils volaven pertot arreu, com un bombardeig, tirant els murs i els sostres de les cases, i matant la gent. A la seva padrina, que intentava protegir el seu fill, li va caure una paret sobre el braç i va quedar invàlida. Cap desgràcia van sofrir la María Rosa i els seus pares: però van perdre la casa, i ella i l'àvia van mudar-se a una casa barata de Bon Pastor. La mare i els altres germans van viure a la via Trajana, no gaire lluny: venien sovint al barri a menjar amb elles, però qui vivia realment allà era la María Rosa. S'estava al número 9 del carrer Bassella:

³⁰⁴ Sobre els diaris de la gent comuna, mencionem la iniciativa *Arxiu dels diaris* a la ciutat italiana Pieve Santo Stefano (Arezzo), fundada pel periodista Saverio Tutino (1923-2011).

³⁰⁵ "El pasillo era un tipo de habitación específicamente elaborado para responder a la franja más baja de la demanda generada durante el período de entreguerras. Está claro que el pasillo constituía una forma clara de inversión en vivienda. Había incluso propietarios de pasillos enteros residentes en el más rico Ensanche central [...]. Una comprobación de una treintena de casas en pasillo de los años treinta muestra que el alquiler medio se situaba en las 36 ptas./mes, es decir, una cantidad algo superior a la de una simple barraca". Oyón, 2008: 173-175. Vegeu també *Passatge Cusidó: un adéu* (2004), on s'explica l'enderroc d'un *pasillo* del Poblenou el 2004.

va anar al col·legi Bernat de Boïl, però no va poder continuar els estudis, perquè quan tenia tretze anys l'àvia va caure malalta, i ella va entrar a una fàbrica de sacs per mantenir-se. Era el 1958, i ella no tenia encara l'edat legal per treballar.

De la seva infància recorda els jocs al carrer: *churro media manga mangotero*, la *charranca*, el *quetepillo*, les *chapas*; l'orquestra que tocava per Sant Joan, i el Nadal, quan s'anava a visitar a tots els veïns. No va tenir mestres dolents: a part de cantar el *Cara al sol* dos cops al dia, no recorda haver patit càstigs especials. Tampoc no recorda punicions corporals, per part de les monges que portaven l'escola. Mossèn Joan sí que a vegades els agafava de l'orella, quan pujaven d'estranguis al campanar a tocar les campanes; o quan els nois es colaven a la sagristia a beure el vi: "¡Los palos que nos pegaban cuando nos enganchaban! Pero era muy bueno. Le compramos un coche, luego recogíamos las botellas de champán: por eso lo llaman el *padre botella*". Tot i que la María Rosa va ajudar mossèn Joan a la campanya de les botelles, els seus fills van haver d'anar al Bernat de Boïl i al Cristòfol Colom.

L'àvia va morir el dia de Sant Valentí del 1958. Les processons de la Setmana Santa creuaven tot el barri de cases barates, passant pels carrers més grans: ella estava a la coral de la parròquia, i acompanyava la verge cantant. La *Dolorosa* portava el dol per Crist, i ella per la seva àvia que havia mort poc abans. Encara no havia acabat de portar el dol, quan va conèixer el seu futur marit, que era germà d'un noi que freqüentava el mateix bar de la Trajana on anaven de tant en tant amb la seva mare; el mateix any, a l'estiu, van casar-se; el primer fill li va néixer el 1961, l'any abans de la nevada. La María Rosa tenia setze anys.

En general, més enllà d'alguns moments crítics, diu que al barri "hemos vivido tranquilos". Quan recorda les dificultats, esmenta l'explosió de la fàbrica Sanchís als anys vuitanta, on va morir també un nen, o quan el Besòs va inundar el camp de futbol on jugava el seu fill;³⁰⁶ a part, les inoblidables passereres de fusta amb què es creuava el Besòs cap a Santa Coloma, abans de la construcció del pont de l'exèrcit, i del pont del Molinet després. Les vigilava un home que vivia allà a prop, i quan la riuada baixava massa fort se les enduia i no es podia creuar. La casa del carrer Bassella va passar al seu nom; quan el Patronat la va reformar fent la cuina nova i una segona planta, la María Rosa es va negar a lliurar el contracte, així que no van poder apujar el lloguer. "Los que han entregado el contrato han tenido que pagar más", diu. Tots els fills –en té set– van créixer a la casa barata: la més petita,

³⁰⁶ Amb la riuada del 1962.

la que intervenia durant l'entrevista, només tenia dos anys quan va morir el seu pare, d'un atac de cor. Era el 1983. També es diu María Rosa; i va tenir el seu primer fill molt jove, com la mare, com l'àvia i com la besàvia.

Els nens impacients piquen a la porta del menjador, senyal que hem arribat al final de l'entrevista. La néta més petita, la Nayara, obre de cop la porta i corre als braços de l'àvia: "Chochete, ¡guapa!", li crida l'àvia, mentre nosaltres comencem a recollir els aparells. Amb tanta mainada corrent per la casa, el pis sembla encara més ple de gent que una casa barata.

Ramón Fenoy també va néixer al Poblenou, cinc anys després que la María Rosa, a la cantonada entre el carrer Tànger i el carrer Zamora.³⁰⁷ La seva mare era catalana, i el pare murcià, de La Unión com el pare de la Flora. El pare havia emigrat amb els seus pares: l'avi del Ramón, com tants murcians, havia treballat a la construcció del Gran Metro. L'avi per part de mare, en canvi, treballava a la Vulcano: eren els principis del segle, i la fàbrica havia donat a la família el petit pis on vivien, a una planta baixa que quan plovia massa s'inundava. El pare del Ramón, José Fenoy, treballava d'enguixador: era republicà i havia combatut a l'Ebre, juntament amb el seu germà Miguel Fenoy, del qual es va perdre tot rastre. Després de la derrota va tornar caminant des de Móra d'Ebre fins a Barcelona, on va ser arrestat justament en arribar. Excepte aquests detalls, en Ramón diu que el seu pare no li va explicar mai la guerra: com a màxim alguns episodis, com el d'una bala que li van disparar a la cama, i una trobada amb Durruti en persona, a la zona dels Monegres. En Durruti els va deixar abandonats, deia el seu pare. En Ramón comenta: "Los dirigentes, que si estás en lo alto te olvidas de los demás, y de todo lo que has luchado" –un comentari que pot valer tant per a la història del seu pare, com per a la seva història amb les associacions veïnals de Bon Pastor.

A les cases barates hi van arribar el 1955, quan en Ramón tenia cinc anys. Vivien prop de casa de la Fina: la seva mare, com hem vist, cosia botons a les camises, i de vegades s'enduia la Fina fora del barri. El pare del Ramón més endavant treballarà amb *el Nani*, el futur marit de la Fina. En Ramón té un record molt bonic d'un Sant Joan al carrer Albet, després dels anys de la fam: els veïns van asfaltar tots junts el tros de carrer davant de casa:

Ramón Fenoy: Esa calle era todo tierra, piedras y hostias. Un San Juan, mi padre dijo: '¡Oye, estamos hartos de tener la calle así! ¿Por que no la asfaltamos?' Y todos: '¡Cómo

³⁰⁷ Ramón Fenoy Manzanera (1950), entrevistat el 27/7/2009.

que la vamos a asfaltar!'. Y dice mi padre: 'Pues ves, compramos un mortero, y ponemos mortero...'. Oye, ¡dicho y hecho! [...] Entonces la hicieron el día de San Juan: y a los dos, tres días, no sé, cuando se acabó San Juan y ya los niños volvieron al colegio, pasó la directora [del colegio] y dijo: '¡Qué maravilla de calle! ¡Cómo lo habéis dejado! No me lo hubiera imaginado de los vecinos que hay en esta calle'. Esto, la misma directora; y hizo un escrito al Ayuntamiento, quejándose de que esto era una cosa que le correspondía a ellos. Y duró, ¿eh? Duró años.³⁰⁸

La nit de Sant Joan es treia al carrer una gran taula on tots els veïns portaven el que havien preparat, i cadascú menjava dels plats dels altres. En Ramón diu que entre les famílies del seu carrer "no había tanta diferencia como hay ahora", que no eren "ni ricos ni pobres, eramos medianos". El foc, la taula llarga al carrer, celebraven la col·laboració entre els veïns, a més de l'apropiació col·lectiva del carrer mateix: propietat comuna de tots i propietat privada de ningú, com els plats que se servien a la taula. "Entonces todo el mundo aportaba lo que tenía: que yo por ejemplo me iba a tu mesa que tenías un plato de caracoles o muslos, se cogían los muslos, y yo me iba allí, y cogía de otra cosa, entiendes? Tortilla de patatas, yo qué sé, yo qué sé, cerveza, vino, lo que quisieras". Després jugaven, nens i adults, per exemple a agafar amb la boca unes monedes dintre d'un cub d'aigua i, amb el rostre moll, bufar en un plat de farina i embrutar-se tota la cara; o amb els globus plens de caramels, o s'organitzava una pinyata, o se saltava la corda... "Muchas cosas, ya te digo: es que antes se hacían muchas más cosas que ahora, pa' los críos".

Els que van ser nens als anys trenta o quaranta recorden –a part de la misèria i la fam– els jocs i les carreres en llibertat pels enormes camps al voltant de les cases barates: les irrupcions als camps, les patates i els enciams que robaven als pagesos, i que sovint els costaven càstigs molt durs. Als records de la gent de la generació entre els cinquanta i seixanta, aquests escenaris rurals es barregen amb la nova realitat industrial que a poc a poc va anar envoltant el barri: en Ramón recorda els pagesos que li corrien al darrere quan robaven pastanagues o panotxes, i els banys al Besòs; però també les descàrregues industrials de la Maquinista, que es vessaven a la salzereda d'allí a prop. Amb el pare, en Ramón anava a buscar *carburos*, amb els quals es podien emblanquinar les façanes de les cases. "Salía bien; lo único, no sé si hacía daño". El seu pare, en tot cas, va viure fins als 91 anys.

³⁰⁸ Aquest episodi ha sortit publicat també a la revista *La Replaceta*, núm. 7, octubre 2009.

En Ramón recorda també els camps que travessava per anar a veure al seu oncle al Poblenuu, i que llavors es deien la Verneda Nova: recorda la primera fàbrica allí, i les barraques al voltant. “Íbamos pa’ los campos, allí había una fábrica que hacían con los huesos –no sé si eran huesos de todo... o a lo mejor humanos. ¡Ya no sé qué pensar!– hacían cola; pasabas por los campos y entonces te metías para ir allí... te metías por las barracas que habían allí; tanto que la gente temía aquello, yo he pasado por allí muchas veces y nadie, ¡nadie nadie nadie! Ni gitano, ni payo ni hostia, nadie se ha metido conmigo, nadie, ni conmigo ni con mi madre”. Al costat del riu en Ramón recorda unes muntanyes de pedres, *gravilla*, per fer el ciment: el riu es filtrava entre les muntanyes de pedres i formava unes piscines naturals, on els nens es banyaven. I de la fàbrica de Can Sala, a la tarda sortia l’aigua calenta, residu de la coloració dels teixits: els nens es banyaven en aquestes *pozas* calentes, on algunes dones també anaven a rentar la roba. Encara que ens pugui semblar estrany, en Ramón tot això ho recorda amb nostàlgia. “Es que este barrio lo han matado. Lo han matado!”.

2.4. Flamenc al carrer 18

Josefina Fernández Conesa: Pero la más nombrada siempre te se quedará en la memoria. [...] Allí estaban todos los más flamencos. Ha sido muy nombrada esta calle. Así las calles... donde te divertías más porqué cantaba uno, ponían música y bailaban, antes de vez en cuando, luego ya empezaron a traer una orquesta, y bailábamos, y era la calle más nombrada.

El pare de l’Antonia, Juan Asensio, havia nascut una nit de Sant Joan de 1917. Tenia una creu sobre el paladar, el signe d’un do: amb la saliva, en Juan sabia curar algunes malalties. Formava part d’una gran família del barri, coneguda com *Los Vinagres*, que va ser entre les primeres a habitar les cases acabades de construir. Eren d’Almeria; van assentar-se gairebé tots al mateix carrer, el 18, que per això –molt abans d’obtenir el nom oficial de carrer Bellmunt, era coneguda com *la calle de los Vinagres*.³⁰⁹

³⁰⁹ Antonia Asensio de Paco (1949), entrevistada el 23/7/2007 i el 19/10/2009. Els pares d’Antonia eren Juan Asensio Egea (1917-1993) i María De Paco Talavera (?-1953); ella era filla de Juan De Paco, el tío *Senén*, i Madalena Talavera Sánchez. Ell en canvi era fill de Ginés i Juana, i els seus germans eren Ginés i Jose, *Pieles*. Catalina Navarro era la dona del Ginés, el germà del Juan, per això tia de l’Antonia.

L'Antonia ens ensenya una foto feta a l'escala del vell centre parroquial: la seva tia Catalina, que va morir amb 94 anys, va tenir més de 200 descendents, entre fills, néts i besnéts. Les ties insistien que el sobrenom de *vinagre* era pel fet que al poble els besavis de la família venien vinagre: però l'Antonia sap perfectament que el malnom li ve del caràcter dur, àcid i picant dels seus familiars. Era una família enorme, compacta i *flamenca*, la veritable propietària moral del tros de carrer que anava de la plaça central del barri al carrer tres. Catalina Navarro va quedar viuda el 1951, i no va tornar a casar-se mai més. Va criar sola els seus deu fills, així com tots els néts que arribaven; els seus fills també van ser molt prolífics, i a la seva família tenir quatre o cinc fills no era estrany. El marit de la Catalina, en Ginés, era germà del pare de l'Antonia, és a dir del Juan Asensio, que al barri el coneixien com *el Chache*. Quan en Juan va casar-se amb la María de Paco, van agafar una casa al carrer tres, no gaire lluny de la *calle de los Vinagres* on havia nascut: a la casa del costat va viure la germana més petita de la María, que va fer-li de mare a l'Antonia, després de la mort de la seva mare.

El pare de l'Antonia, en Juan, segons ella era "un buscavidas": treballava a la Pegaso, la fàbrica de camions a Sant Andreu, però era un pocavergonya, "¡un mafioso!" diu l'Antonia. Tenia una ferida "de guerra" en una cama: a ella li havia explicat que li havien disparat els seus propis companys, per tal d'impedir-li d'arribar primer a agafar una planta de patates. Però l'Antonia diu que no sap si és veritat, perquè també era molt fantasiós. "Había sido un figura, ¿eh?". Anava als pobles a jugar a cartes, i enganyava els pagesos; a elles, que eren tres germanes, les pegava amb el cinturó, o amb un pal que llavors anomenaven *pijo de toro*, un ferro recobert de cànem:

Antonia Asensio De Paco: Yo me metía por donde podía, pero a la que me enganchaba, me llevaba el doble. Me llevaba el doble. Mi padre me pidió perdón ya en su lecho de muerte: me pidió perdón, después lloré, que entró la monja y la doctora; y me dijeron: '¿Qué le ha pasado? ¿Qué le ha hecho a su padre?' Digo: 'No doctora: no se lo pueden ustedes imaginar'. Un detalle que nunca en la vida me hubiera imaginado, que mi padre, ya en su lecho... —como aquel que dice, porque tenía demencia senil; pero le vino una lucidez, [y] me pidió perdón; me dio las gracias por todo lo que había hecho por él. Cuarenta años cumplía yo ese día; mira si me acuerdo. Y yo llorando de emoción, pero lo único que me nombraba mi madrastra, no me nombraba a mi madre. Digo: 'No

Els seus fills: Juana, Vicenta, Cayetana, Encarna, Juan, Pepa, Isabel, Maria, Jose. Les germanes de l'Antonia eren Magdalena (1940) i Juanita (1943-1986).

papa, te equivocas: que a mí no me parió la Pura; me parió la María, tu primera mujer, ¿eh?’ Ese es lo único que te equivocas.

L’Antonia s’ha preguntat sempre com pot ser que un home tan dolent amb les filles tingués un do tan potent. La descripció de les teràpies del Chache és un dels pocs documents que conservem de la medicina popular de les cases barates.³¹⁰ Ja l’àvia de l’Antonia, Juana Egea, sabia curar el *mal de ojo*, i havia ensenyat una oració tant a la tia Catalina com al seu fill. La creu que el Chache tenia al paladar era el que donava poders terapèutics a la seva saliva: mullant-hi el dit, traçant una creu a l’aire sobre la persona a curar i pronunciant una oració, podia treure la maledicció. També sabia curar la *tiricia* i els *empeines*, és a dir l’hepatitis i l’herpes. Una vegada havia curat el segon marit de l’Antonia de l’hepatitis; l’havia mirat dintre dels ulls, sense aclucar-los, fins que se li tornaren tots vermells, semblava que li anessin a sortir de l’òrbita. Poc després, el marit va començar a treure tot el groc a l’orina, i va curar-se. Per curar els *empeines* en canvi es posava el dit a la boca, i mullava amb saliva la zona afectada. Quan l’Antonia era petita la gent venia dels pobles per tal que el seu pare els curés, i li portaven bosses amb verdura, pans, conills, pollastres: “¡Por esto siempre teníamos animales!”. L’Antonia diu que tot i ser tan pocavergonya, mai no va voler cobrar per curar. Tot i que el pare insistia que ella havia heretat els seus poders, l’Antonia no va voler aprendre’s aquestes fórmules.

La dona l’estimava terriblement; però el Chache va començar a sortir amb una altra ja quan l’Antonia era petita. La mare de l’Antonia un cop va sorprendre aquesta altra dona mentre esperava el seu pare, prop de la Pegaso. Va deixar la compra a la filla, i va córrer darrere seu: quan la va enganxar, li va clavar una pallissa al bell mig del carrer. Però el pare va seguir sortint amb ella, i les nenes estaven gairebé sempre soles amb la mare. L’Antonia recorda que sortia a jugar amb els altres nens als camps del carrer 1; hi havia un pagès que donava treball a la seva mare, com a altres dones del barri, que l’ajudaven a treure les males herbes. Un dia l’Antonia va tornar dient a la mare que el pagès li havia regalat

³¹⁰ Hem intentat mantenir no només els termes usats per l’Antonia, sinó també les explicacions de les malalties, sense necessàriament buscar correspondències amb les malalties biomèdiques. Francisca Hernández Roca, Luis Nuevo, Jerónimo López Cañizares també ens van confirmar algunes d’aquestes categories èmiques a les seves entrevistes: el *mal de ojo*, la *tiricia*, els *empeines*, així com els *culebrines*, una mena d’herpes que rodeja el cos caminant sota la pell, i del qual es diu que pot ofegar si els dos caps arriben a tocar-se.

unes pastanagues; però al cap d'una estona aquest va picar a la porta, i va dir que la seva filla amb un grup de nens havia destrossat tota una filera del seu hort per robar. L'Antonia va rebre pallisses: “¡Por mentirosa una, por engañarme otra! –va dir-li la mare. Me puso el culo, ¡que no podía ni sentarme en la silla!”.

Però també quan explica les pallisses, les injustícies, l'Antonia diu que la seva va ser “una infancia muy bonita”. La seva mare va morir quan ella tenia vuit anys, d'una embòlia que li va agafar just davant de la Morera, el gran arbre al principi del carrer tres, que havien plantat el mateix any de construir les cases. L'Antonia encara anava a l'escola Bernat de Boïl: recorda que va saltar la reixa sense que el vigilant se n'adonés, i va córrer cap a l'església per anar al funeral. Van portar el taüt al cementiri amb un cavall negre; l'Antonia vestia el dol de nena, amb un vestit negre i les cuetes lligades amb un llaç negre. Va haver d'ajornar la comunió fins que no s'acabés el dol. Era el 1957. De seguida que va passar el temps de dol per la seva dona, el Chache va casar-se amb la seva amant: ho va celebrar amb una gran festa, sempre allà, a la *calle de los Vinagres*:

José Rodríguez Jiménez: Pa' San Juan se hacía casi... mira, la calle Alfarràs, que es la de la panadería, de la calle Mollerussa a la calle Sant Adrià, allí se hacía todo de fiesta, ponían papeles arriba y todo. Y venía una orquesta a tocar. [...] Esa hacía fiesta, después te ibas a la otra, que es a donde vivía la Chata [carrer Bellmunt] [...]: la principal, de las fogatas, de la foguera, era en la puerta del [bar] Montferry, en la puerta del Centro [...]. A parte de que los vecinos todo lo que tenían viejo lo echaban allí, o pasaban los niños por las calles, por las casas: 'Qué, ¿tienes algo pa' la hoguera?' [...] y se ponía un muñeco con una escoba.³¹¹

Quan en Pedro Capdevila va tornar de la guerra, la casa on havia viscut amb la mare i el germà al carrer 18 havia estat pràcticament destruïda pels bombardejos. Una bomba havia caigut a la part alta de la *calle de los Vinagres*, explica la Pepita, i havia enderrocat completament les tres cases després de la seva, just al davant de l'esplanada del mercat. Per recuperar la casa, en Pedro va necessitar un préstec, que va arribar-li just a última hora.³¹² Quan va declarar-se a la Pepita Oliveras, ja era molt conegut al barri: les fotos de jove el retraten amb el bastó, ja coix, però sempre elegant, decidit i amb bon posat. Era un home molt intel·ligent;

³¹¹ És el marit de la Carmen García, que vivia al carrer 1.

³¹² Veurem que la qüestió dels *traspasos*, gestionats de forma poc clara pel Patronat, serà un dels elements que permetran la pujada dels lloguers.

havia anat a la guerra de molt jove, però com a telegrafista, i la seva paràlisi a les cames no era d'un tret, com explicava a vegades a les nétes, sinó d'una malaltia nerviosa força comuna a la postguerra, causada per les guixes –un llegum que creixia abundantment a la Catalunya dels anys de la fam, i que no és tòxic si se'n consumeixen petites quantitats, però que si és l'aliment principal per un temps llarg, provoca paràlisi i altres malalties nervioses.³¹³ El seu germà Dionís també va patir de les guixes, i va anar tota la vida en una cadira de rodes, que accionava amb les mans; en Pedro, que tenia una voluntat de ferro, va aconseguir caminar sempre, tot i que amb el bastó i amb uns dolors terribles.

Pepita Oliveras el va estimar molt, tot i que els seus pares no van apreciar el casament. En Pedro era sabater: després d'aprendre'n en una fàbrica del Poble-nou, ell i el Dionís havien arreglat l'habitació petita de la casa com a taller. Havien conegut mossèn Joan Cortinas a Santa Coloma, abans que comencés a servir a les cases barates, i mossèn Joan els esmenta sovint a les seves memòries.³¹⁴ El seu pare, que també es deia Pedro, ho havia perdut tot jugant, i va deixar en la ruïna la dona amb dos fills petits: el Pedro explicava que una vegada la seva mare, Emilia, havia intentat deixar-lo davant de l'església de Santa Coloma, perquè sentia que no se'n podia fer càrrec. L'Emilia era una dona que tenia molt de caràcter, i la relació amb la Pepita era molt difícil. Per aquest motiu la parella, després de la boda, van decidir anar a viure amb els pares d'ella, a la casa de l'Estadella, on van tenir els primers fills.

Poc després de casar-se, la Pepita va quedar embarassada del primer fill, que va néixer el 1947, i va prendre el nom del pare i de l'avi: Pedro Capdevila. Dos anys després va néixer el Juan, i després el José i la Matilde. A la mort de l'Emilia, la jove parella va moure's a la casa barata del carrer Bellmunt, on per molts anys van conviure també amb el tiet Dionís, que dormia a la mateixa habitació on treballava de sabater. Els fills del Pedro i la Pepita havien respirat l'aire flamenc de la *calle dieciocho*, i de tot el barri: el Pedro i el Juan no tenien ni deu anys quan

³¹³ En un estudi de 1941 es va descobrir que “la majoria dels treballadors industrials tenia un menú diari com ara aquest, d'una de les famílies investigades: en llevar-se, menjaven guixes, pèsols o faves; per dinar, guixes amb patates, una arengada i una mica de pa, i per sopar, guixes, una mica de pa i un vas de llet. En total, cada membre de la família menjava cada dia gairebé un quilo de guixes. [...] La imatge dels afectats, amb la seva característica manera de caminar, amb croses i arrossegant els peus, va marcar el paisatge del país durant molts anys”. Fabre, 2007:192-193.

³¹⁴ En Dionís Capdevila és qui havia posat quatre vots de “sí” perquè mossèn Joan tornés a celebrar la processó del Divendres Sant; Cortinas, 1992: 93, i vegeu 1.4.

Imatge del grup Los Espontáneos (Pedro Capdevila, Juan Capdevila i José Sardaña), més endavant coneguts com a Rumba Tres, als anys seixanta del segle xx. Arxiu José Capdevila

van començar a cantar. Van formar un trio amb el José Sardaña, *Pepito*, el primer fill del Cristóbal i la María García, la germana de la Carmen; així va néixer el grup Rumba Tres, la fama del qual en pocs anys va superar les fronteres del barri i de la ciutat:³¹⁵

Josefa Oliveras Sans: Van començar molt jovenets, i estant així pel carrer, un dia es posen a cantar aquí a la carretera, ells solets; i ens vam quedar parats, quan els vam sentir cantar. Entonces yo no me imaginaba ni mucho menos, y entonces me dice[n]: ‘¡Pepita! Pero tu sabes, ¿has visto tus hijos?’ ‘¿Mis hijos cantar? ¿A dónde?’, ‘En la carretera, ¡uy, si tuvieramos hijos así! Dios mío de mi alma’. I llavors els va conèixer d’això de... Ràdio Barcelona, com li deien aquell home, que els va ajudar molt... [...]. Aquest quan els va sentir cantar, els va dir: ‘Uy, vosaltres valeu molt per cantar, per l’amor de Déu!’. Quan sortien a cantar, es quedaven parats; allavors els van enviar al Liceu, i allà hi havia uns professors i els van començar a ensenyar a vocalitzar i tot això, i va sortir un mànager que quan els va sentir, es van quedar tots parats.

³¹⁵ La història de Rumba Tres s’explica també breument a Checa i Travé, 2002: 41-47.

Ara també, qui té la sort de recuperar les gravacions antigues de Rumba Tres, quan encara es deien Los Espontáneos i interpretaven clàssics com *La llorona*, entén l'estupor dels productors i presentadors de ràdio de l'època, en sentir la veu blanca, polida i potent del Pere, el virtuosisme de la guitarra del José, el ritme de la segona guitarra del Joan, tots encara uns infants. Estaven influenciats per músics com Peret, per la veu blanca de Joselito; al barri tenien un referent en *Los Toles*, un altre trio de Bon Pastor, més grans que ells, del qual formava part l'oncle de José Sardaña.³¹⁶ Les dues famílies Capdevila i Sardaña van quedar sempre lligades al voltant dels tres nens, a qui acompanyaven als concerts i les festes. El trio tocava al Centre Parroquial, a l'Ambos Mundos: tant el Cristóbal (pare del José) com la Pepita (mare del Pedro i el Juan) expliquen el pànic escènic que tenien els tres nens al principi. El Pedro era el més gran, però també el més innocent, i tenia molta por de sortir a l'escenari: “¡Me mean!” plorava. Un dia la mare, Pepita, li va donar una pallissa tan forta que quan va sortir a l'escenari plorava de ràbia. Es va inflar tot d'aire, i va treure una veu tan forta i polida, que el públic sencer va aixecar-se a aplaudir. Al final de l'espectacle, orgullós, va dir-los als pares: “¡Los meé yo!”. Igualment, el Cristóbal, que per comprar-li la guitarra va haver de fer hores extres a la Maquinista, una vegada va amenaçar el seu fill abans d'un concert: “¡Ahora si no sale bien te mato!”.³¹⁷

La família d'Aurora Pujalte sí que venia de Montjuïc. La mare era de Múrcia, el pare de Cartagena, i s'havien conegut ja a Barcelona: van ser entre els primers a arribar al barri. El pare tenia un carro amb cavall, i va fer molts dels primers trasllats d'habitants de Montjuïc cap a les cases barates. Vivia al carrer 18, dues cases després dels Capdevila: l'Aurora recorda que de petita entrava i sortia sovint de casa l'Emilia, la mare del Pedro i el Dionís, que era molt amiga de la seva mare. Dos germans van néixer a Montjuïc: després d'arribar, el 1929, la mare va tenir una altra filla, que va morir de xarampió; el 1931 va néixer la seva germana Encarnación, i el 1936, ella. Quan tenia dos anys –potser ja després del començament de la guerra– li van matar el pare, per una qüestió de cavalls: en tenia un de molt apreciat, que no volia vendre, i hi havia gent del barri que hauria fet qualsevol cosa per tenir-lo. “Por las buenas o por las malas tendrás que venderlo” li van dir, i aviat el trobaren mort. Això li va explicar a l'Aurora la seva mare: també li va

³¹⁶ Carlos, marit d'Isabel García, la germana menor de la mare del Pepito, la María García.

³¹⁷ Cristóbal Sardaña Aledo, conversació informal, 2008.

dir qui eren els culpables, però ella va preferir sempre no dir-ho a ningú: quina culpa en tenen els descendents?

L'entrevistàrem al bar que gestiona la seva filla Mercedes, just davant de la casa on va néixer ella, sempre al carrer 18. L'Aurora recorda el passat amb nostàlgia i amb una sensació de pèrdua: al mateix temps se sent orgullosa de la seva infància i joventut a les cases barates. “¿Por qué dicen que se han perdido los teatros, por qué dicen que se han perdido los cines? Por esto. Porque ahora la gente no se atreve a salir como nosotros salíamos. Y la juventud que nosotros teníamos, era muy sana”:

Aurora Pujalte Sánchez: Porque esto era una plaza, aquí ponían feria, aquí ponían... Nosotros teníamos una cosa, que teníamos... estas casas de aquí tenían muy buena vista; porque nosotros, aquí teníamos esto, aquí no había nada. Entonces esto era todo una plaza; y entonces nosotros aquí en la puerta pues nos poníamos a coser, yo me sacaba mi máquina de coser, con los vecinos teníamos muy buena de esto... hacíamos tertulias, en fin, ¿me entiendes? Y aquí en la plaza ponían feria, y ponían de todo; y estábamos estupendamente. Con otra cosa, de que entonces vivíamos una época muy buena y muy tranquila, de que nosotros a ver, dormíamos incluso con la puerta abierta, con nosotros no se metía nadie.³¹⁸

Moisés Garre vivia just a l'altre costat d'aquesta gran plaça central, al carrer Ardèvol. El seu pare, Pablo, havia arribat a Barcelona a principis de segle, d'un poble a vuit quilòmetres de Cartagena. Era del 1892, i tota la vida va somiar tornar a la seva terra, a fer de pagès com els seus pares.³¹⁹ “No tenía un oficio”, diu el seu fill. A Barcelona va treballar sempre com a estibador: sempre precari, de vegades no treballava, de vegades treballava diversos dies seguits. La mare del Moisés era de La Unión,³²⁰ filla d'un miner que va morir de silicosi. El Moisés no recorda si el 1919 és l'any en què van casar-se els seus pares, o l'any en què van arribar a Barcelona: en tot cas van viure a Sant Adrià, que és on va néixer el

³¹⁸ Aurora Pujalte Sánchez, entrevistada el 15/4/2010.

³¹⁹ Moisés Garre Lorente (1944), Carmen Alquezar Álvarez (1945), entrevistats el 13/10/2009. El pare de Moisés era de Pozo Estrecho: Pablo Garre (1892-1965), el més gran de cinc germans: Eleuterio, Joaquin, Caterina i Juana. La madre era de La Unión: Flora Lorente Ros (1898-1963). Els pares de la Carmen eren Luciano Alquezar Alloza (1915-1939?), d'Alcorisa (Aragón), i Luisa Álvarez, de Madrid (del barri de Lavapiés). Els germans de la mare eren Luis, Juana i Manuela: Juana Álvarez és la mare de Josep Adell Álvarez, *el Cheche*.

³²⁰ Carmen Alquézar ens explica l'origen del nom del poble de la seva sogra: dos pobles es barallaven, i “tú sabes la reina que la llamaban la *Chata*, que era bajita, fue a ver las minas, cuando vió el follón que había, se ve que organizó algo pa' que se unieran, y entonces se unieron”.

Moisés el 1944, quan el pare tenia ja més de cinquanta anys. L'obsessió per tornar a Cartagena va empènyer el pare a vendre la casa a Sant Adrià per comprar un gran terreny prop del poble: van viure-hi per una època, però poc menys d'un any després van tornar a Barcelona. Van viure al carrer Torrent de l'Estadella, a Sant Andreu, i el 1955 van traslladar-se al barri. El pare no aconseguiria mai tornar al poble com havia somiat.

Al barri va netejar un tros de terreny prop del riu, i hi va muntar un petit hort. Volia que el seu fill Moisés estudiés, perquè almenys ell pogués tornar a Cartagena, com a enginyer portuari, o miner, o naval. Tampoc va tenir sort: va inscriure el fill en una escola privada de Sant Andreu, però, com diu el Moisés, el barri "fué mi perdición". Davant de casa tenia la gran plaça en què els nois es passaven tot el dia jugant a futbol, tota la nit explicant acudits: el Moisés va perdre la concentració, i va deixar els estudis. Amb catorze anys –el 1958– va entrar a l'escola de La Maquinista com a aprenent: la vida social del barri era ja massa intensa per estudiar, el Moisés havia arribat tard, però s'hi havia integrat ràpidament:

Moisés Garre Lorente: Sí, San Juan, prácticamente es la fiesta más... Luego, cuando viene el [día] de las tortillas, o de las sardinas, subíamos al Espíritu Santo; entonces el Espíritu Santo también estaba, pero en montaña, y subíamos todos allí a comer tortilla, las mujeres con el bolso con las tortillas [...]. El barrio entero, el barrio entero iba allí; nos juntábamos todos los niños, todas las madres, no se iba al colegio aquel día: wah, era una gozada, era una gozada [...]. ¡Todo el barrio! Todo lo que es el barrio. Yo que sé, ¿mil personas? pues mil personas nos juntábamos allí.

A la seva dona, Carmen Alquézar Álvarez, en canvi, el Bon Pastor no li agrada. Era fill d'un aragonès i d'una madrilenya: havia nascut a Alcorisa, un poble prop de Terol. El pare havia fet la guerra al bàndol republicà, al front d'Aragó, i de miracle havia escapat de l'afusellament, després de la victòria dels feixistes. Per un període va viure a Barcelona amb els seus pares, i va treballar de guardacostes. Un cop, a l'Ametlla de Mar, va adormir-se a la barqueta que el portava mar endins, va perdre els remes, i va trobar-se enmig d'una tempesta. Va saltar de la barca per nedar cap a la platja, però la marea el portava cada vegada més endins. De miracle va aparèixer una barca de pescadors, que van estar a punt de disparar-li un arpó com si fos un peix: però van reconèixer que era un home, i van salvar-lo. La barca es deia *Virgen del Carmen*: per això, quan li va néixer la primera filla, li va dir Carmen. Amb la mare, que era del barri madrileny de Lavapiés, s'havien conegut a Barcelona, on ella vivia amb els seus pares: el pare d'ella treballava als

trens. Després de casar-se havien tornat a viure un temps a Alcorisa, però quan la Carmen tenia nou anys i dos germans, van tornar un altre cop a Barcelona perquè els seus fills poguessin tenir una educació. Es van allotjar tots a casa de l'àvia: cinc persones, dins d'una habitació del barri de la Monumental. Era el 1954: "Entonces llegaban, se llevaban a la gente, y les esperaba la policía: a los que no tenían ningún sitio donde ir, se los llevaban a Magoria, y otra vez al pueblo".³²¹ Alguns anys després van agafar un pis al Verdum: però era l'època dels escàndols immobiliaris. No només el sostre de l'edifici es va esfondrar, obligant-los a tornar per un període a Alcorisa; també van descobrir que el propietari havia venut el mateix pis a diverses famílies. Quan van adonar-se'n, els inquilins, furiosos, van cridar més gent i van obrir un a un tots els pisos del bloc, i s'hi van posar a viure sense llum, ni aigua, ni contractes.

La germana gran de la seva mare, Juanita, era portera del Centro Blanco, que la Carmen anomenava "el castillo de Drácula", i vivia en una de les casetes construïdes per ells, o barraques, que els havia deixat la propietat del Centre a canvi del treball de portera. El fill de la Juanita, cosí de la Carmen, serà José Adell Álvarez, *el Cheche*, actor i lluitador de *catch*, molt conegut al barri.³²² Ja llavors el Cheche es dedicava al teatre, i amb un grup de nois del barri feia música, espectacles còmics, cabaret, tant al barri com fora. Estaven vinculats a la parròquia, i molts espectacles es feien al Centre Parroquial del carrer Mollerussa; va ser a través d'ells que la Carmen va conèixer en Moisés, que els acompanyava, encara que no actués. "¡Iba de bulto!" diu la Carmen. El Cheche va pujar a Verdum per convidar la seva cosina a una festa, i va portar en Moisés, perquè es coneguessin. La Carmen a les nits treballava cosint pantalons; estava ja amb el davantal posat per fer el sopar, quan va veure al seu marit pel primer cop. Aviat es casaren, i la Carmen va anar a viure a la casa barata del Moisés a Bon Pastor:

Carmen Alquézar Álvarez: Yo estaba acostumbrada a vivir en otros sitios: los pisos, la puerta cerrada... yo llegaba aquí, y todo el mundo en la calle [...]. Que tendían en las puertas, todo abierto, la gente entraba; sí, porque es que ya no picaban en las puertas, pillaban y entraban pa' dentro. Digo... oi, oi, oi. ¡A esto me costó acostumbrarme!

³²¹ Carmen Alquézar Álvarez, conversació informal, febrer 2012.

³²² Una entrevista al Cheche s'ha inclòs a *Checa i Travé*, 2002:35-39; també apareix a la pel·lícula *Ambos Mundos*.

Una dona al carrer Arbeca, entre les cases barates i el mirador sobre el riu Besòs. Al fons es veuen els pisos coneguts com el Corral de la Pacheca. *Circa 1965. Axiu Mariano Punter*

La mare de Moisès havia mort pocs anys abans, i a la casa hi vivia només el pare. El primer dia que el seu marit va anar a treballar, després de les vacances de la boda, el sogre va tenir una embòlia, i va morir allí al llit de la casa barata. Pocs dies després, el Moisès va partir pel servei militar cap a Almería. La Carmen Alquézar tenia 21 anys: va trobar-se sola, en un barri que no li agradava, en una casa buida.

2.5. Entre el carrer Seròs i el riu

Maricarmen Esteve Galiana ens explica els seus records amb una veu dolça, plena d'enyorança. Just darrere de la *calle de los Vinagres*, diu, al que serà més endavant el carrer Serós, hi havia una casa que li deien Las Papelinas: era una botiga que havia obert el seu pare, i venia dolços fets amb les sobres d'una pastisseria del centre de Barcelona. El pare, Francisco, era d'una família de València; la mare era de Santa Coloma i s'havia quedat òrfena de mare, morta de part. Tots catalans, catalanoparlants: al seu germà els pares li parlaven en català, però a

la Maricarmen van parlar-li sempre en castellà. “Así te entenderás mejor con la gente del barrio”, van dir-li. A ella li fa ràbia no haver après mai el català, així com no haver pogut saber res de la guerra: el seu pare n’explicava poca cosa, i només ho feia al seu germà.

L’avi de la Maricarmen era propietari d’un local molt popular a Santa Coloma:³²³ a la mort de l’àvia, la mare de la Maricarmen només tenia quinze anys, i va fer-se càrrec tant del Martí, l’únic que havia sobreviscut dels dos bessons, com de la germana petita, l’Encarnación. Va conèixer el seu marit Francisco a la sortida del col·legi, sempre a Santa Coloma: tenia cinc anys més que ella, i aviat es van casar, al passeig Salzedera, just al costat del riu. En Francisco era de la CNT –la Maricarmen ens ensenyà, fins i tot, la targeta d’afiliació: s’havia criat entre capellans, però criticava les processons i les “beates” de València. Era un home molt dur, molt masclista: si fos per ell, la seva filla no hauria sortit mai de casa. La família era molt tradicional, i la Maricarmen recorda, com la Flora, que els seus pares mai es discutien davant d’ells. El Francisco havia combatut a l’Ebre: quan van entrar els franquistes va fugir caminant des de Barcelona a través dels Pirineus, però quan va arribar el van capturar. Va estar en un camp de concentració a França; però com que tenien família a prop, li van poder fer arribar menjar. La Maricarmen ens ensenyà uns documents de l’època de la guerra: rebuts d’una maleta perduda per Tarragona, i altres coses que no entenem. Després de la boda van viure deu anys a València, a casa l’avi, i van deixar Las Papelinas a l’oncle; quan van tornar era el 1951, més o menys el mateix any en què va tornar també el pare de la Fina des de França. Van agafar una nova casa barata a la zona de les cases grans: hi vivia un amic del pare que havia decidit d’emigrar a l’Argentina. Per rescatar la casa, el Francisco va haver de pagar uns diners, i el passatge va ser formalitzat per escrit al Patronat.³²⁴ La casa ja era molt còmoda: el pare, quan treballava a les drassanes de València, havia construït una estufa de ferro que escalfava tota la casa. Com que sovint no hi havia carbó, a l’estufa hi cremaven de tot: “Hasta zapatos, habíamos recogido, para quemar en la estufa. Sí sí, de todo hemos recogido, se echaba a la estufa... y la verdad es que frío no pasábamos, eh? A ver: en la cocina, porque luego cuando ibas a las habitaciones, ¡tela marinera!”. Quan ningú de les cases

³²³ Maria del Carmen Esteve Galiana (1952), entrevistada el 21/7/2009.

³²⁴ De nou, la qüestió dels *traspazos*: enlloc de passar per les llistes del Patronat, Francisco va comprar una casa barata traspasant-la d’un conegut.

barates tenia dutxa, el pare de Maricarmen havia enganxat un tub a l'aixeta i havia muntat una habitació com a dutxa: l'aigua era freda, però hom s'hi podia rentar. La Maricarmen va néixer a la casa, i hi ha estat vivint tota la vida:

Maricarmen Esteve Galiana: Lo que más me acuerdo sobre todo, es la infancia mía de haberla pasada aquí en la calle, y divertirme a tope. A tope, a tope. Aquí dentro, en este jardín. Porque este jardín, mi padre primeramente lo hizo de madera, segundo lo hizo de obra, pero no este, si no ladrillos que hacían así como rombos, y el material... La disponibilidad entonces era poca: derribaron aquí una fábrica, o algo aquí adelante, entonces mi padre fue a hablar con el encargado, y le dijo por favor si le podía guardar material. Sucios, ¿eh? Y mi padre entonces, con una picoleta, los pulía. Entonces hicieron un jardín.

La Maricarmen va ocupar-se primer de la mare, que va morir allà a la casa després de molts anys de malaltia; més endavant, del pare, que va estar moltíssims anys en cadira de rodes, i necessitava la filla pràcticament per a tot. En Francisco va viure gairebé noranta anys: va morir el 2005, poc després que vam començar a conèixer el Bon Pastor. La casa barata de la Maricarmen és una de les grans, amb un jardí exterior molt cuidat: vam entrevistar-la a l'estiu, al voltant de la taula darrere el mur fet justament per Francisco –l'avi, com li deia la Maricarmen. Quan encara hi havia l'avi, sovint la Maricarmen i el seu marit José María el portaven fora al jardí amb la cadira de rodes, a prendre el sol o a prendre la fresca. Tenia un caràcter molt dur, i la Maricarmen sovint ho patia; però d'altres cops era molt divertit. Una vegada, el president del Patronat Eugeni Forradellas estava fent una visita al barri, després de l'aprovació de la demolició de les cases barates. Va apropar-se a l'avi, veient-lo en cadira de rodes, i li va tocar l'espatlla amb paternalisme: "Vostè no es preocupi, que tindrà un vitalici". El Francisco el va mirar amb ràbia, i va dir-li, en valencià: "Ni un pis ple d'or! Tu ets un assassí!". Mai no hauria volgut veure l'enderroc de les cases. I deu anys després, la seva casa encara està dreta.

No obstant el que podríem pensar, llegint sobre el racisme que gran part dels habitants de Santa Coloma de Gramenet tenien cap a la població de les cases barates, les entrevistes també ens il·lustren altres aspectes de la relació entre els dos territoris. Hi havia una circulació de gent, un flux de persones que de l'antiga vila passaven a viure a les cases barates, i que mantenien una relació estreta amb la ciutat. Sobre les quinze famílies que hem estudiat aquí, almenys tres van arribar de Santa Coloma, i dues n'eren nadiues, així com moltes altres de les

quals hem tingut menció, com la del marit de la Fina, *el Nani*, o la de la mare del Salvador Angosto, un dels líders veïnals més influents del barri, que havia anat a l'escola a Santa Coloma amb la mare de la Maricarmen. Els habitants de Bon Pastor van ser espectadors externs de la transformació de Santa Coloma en una densíssima ciutat dormitori per als migrants del sud. Molts havien conegut la Santa Coloma anterior al *boom*, una zona de masies i estiuatge residencial per als barcelonesos: la Maricarmen, per exemple, sovint acompanyava la seva mare a passejar pels carrers del seu antic poble, i recorda: “Mi madre siempre le gustó ir a Santa Coloma. Yo los últimos años se lo decía: ¡a ver, mama, Santa Coloma ya no es lo que era antes!”. La Paca als anys quaranta anava a Santa Coloma pels racionaments, i en tenia una visió totalment negativa; però anys després hi tindrà una petita fàbrica. La descriu com un lloc on la vida era molt diferent de la que es vivia al seu barri:

Francisca Hernández Roca: Eran... na' más que caciques. [...] Cuatro masías que habían, o cinco, cuatro casas de esa gente... sola, no sé cómo explicarte: que cuando tienen una cosa la quieren pa' ellos solos. Así como los de San Andrés eran humanitarios, aquella gente [de Santa Coloma], por un persona que fuera buena, pocas pocas. [...] De aquellos catalanes tan cerrados que no los entendías [...] Al botijo del agua le decían *caridé*, pues yo que sabía lo que era el caridé, yo dije '¡yo agarro la silla!'. '¿[Sois] catalanes, y no sabes lo que es?' Y te daba un porrazo. [...] Teníamos que ir al Molinet, allí tenías que ir a buscar la leche, racionada, y tenías que hacer cola [...]. Como venía el alguacil y te veía que habías salido un poco de la cola, ya te había dado un latigazo con la porra. Así que yo, cuando veo que tengo que ir a un sitio a hacer cola, no quiero hacer cola: ¡yo no voy! No me gustan las colas.

Jerónimo López Cañizares també era d'una família de Santa Coloma.³²⁵ Va néixer el 1939 al carrer Serós, quan encara es deia *calle Dieciséis*. Com que eren família nombrosa, al seu pare no el van cridar al front, sinó que es va poder quedar a la rereguarda. Després del final de la guerra el pare va marxar cap a Alemanya amb el seu germà Joaquín: estava allí quan va esclatar la guerra mundial. Quan va tornar a Barcelona va obrir una botiga en una casa barata, al carrer Ardèvol, prop d'on vivia Moisès Garre; però la gent no pagava, i aviat van haver de tancar. Quan la va traspasar, no va recuperar sinó una petita part dels diners que havia pagat: “una miseria”, recorda el Jerónimo, que un dia en passar per la botiga va trobar-hi la dona que l'havia agafat: els seus pares havien traspasat i no li havien dit res.

³²⁵ Jerónimo López Cañizares (1939), entrevistat el 10/10/2009.

Ell i els seus quatre germans havien nascut a la casa barata; però una germana va morir d'apendicitis quan no tenia encara ni tres anys: en Jerónimo encara en diu *miserere* d'aquella malaltia.³²⁶ Eren una família molt pobra, i al Jerónimo el va agafar de ple la postguerra. Recorda els afusellaments al Camp de la Bota, que continuaven també quan tenia cinc o sis anys. Davant de casa seva hi havia el Centre Parroquial, on jugava a pilota amb els amics, i prop hi havia el col·legi, el Cristòfol Colom; però, recorda: “Yo no estuve bien alimentado, de pequeño”. Fins als deu anys, no havia menjat mai carn, i no sabia el que era un iogurt:

Jerónimo López Cañizares: Éramos una familia de pobres. ¡Farinetas! ¿Sabes qué son las farinetas? Las farinetas son una especie de... nada, harina de maíz con un chorro de aceite, sal, y un poco de tomate, pimienta y ya está. Nada más, esto era. Y mi padre, como era el señor de la casa, como se dice, porque él trabajaba, entonces mi padre comía lo mismo, pero con más aceite [...]. Mi padre, como era el que trabajaba y todo, claro, mi madre le daba lo mejor. Y ella, y él, comía migas, pero las migas tenían un poco más de aceite y una sardina, de esas, de la costa.

Amb nou anys va perdre una segona germana, que va morir de tuberculosi. Era el 1948, i ella tenia vint-i-cinc anys: en Jerónimo recorda que “Tenía futuro, porque cuando aquí en este centro parroquial, en los años esos de la posguerra, hacían teatro, variedades, zarzuela, teatro, y esa hermana mía actuaba. Y actuaba, siempre estaba actuando”. La van portar al cementiri amb un cavall blanc, perquè era verge, i la van enterrar en un taüt blanc.

Luis Nuevo en canvi havia nascut a Casatejada, Càceres, el 1944.³²⁷ Els seus pares van emigrar a Barcelona quan ell tenia tres mesos, i van arribar tot seguit al barri de cases barates. Al principi van viure subarrendats al carrer Sentís, el penúltim carrer abans del riu, però quasi de seguida van passar a una habitació d'una casa del carrer Tres, el que després seria Granadella. Vivien al núm. 47, a l'encreuament amb el carrer Serós, a mig camí entre la casa dels Capdevila i la del Jerónimo. Les cases dels carrers perpendiculars, com hem vist, fan cantonada i són una mica més grans; però a la seva hi vivien tres famílies, i la convivència no era fàcil. Sobretot perquè entre les famílies que subarrendaven les habitacions i la que tenia el contracte hi havia un tracte molt diferent. “Tres familias: 16

³²⁶ El terme *miserere* per referir-se a un còlic intestinal és producte d'una traducció medieval errònia, tal com s'explica en diccionaris com el de Joan Corominas.

³²⁷ Luis Nuevo Díaz (1944), entrevistat el 10/2/2011.

[personas]. Y siempre pues, palos, y palos y palos, porque los niños éramos niños, no sé qué, y bueno, habían... palos, na' ma' que palos. Uno durmiendo encima del otro, esperando que uno hiciera la comida pa' que... Un cacao [...] Así cada noche habían patadas, puñetazos y todo había [...] en la casa, porque claro: la que tenía seis hijos, o siete, eran los hijos suyos los buenos: los demás, si llorábamos porque llorábamos, porque claro, el contrato estaba puesto a nombre de esa familia". Però en Luis recorda la infància com uns "años muy buenos". Anava a l'escola, a jugar a futbol, i tenien molt bons veïns. En Luis recorda amb gran afecte la parella que vivia a la casa del costat de la seva, que al pati del darrere hi tenia porcs, una *gorrinera*, i havia condicionat una habitació com a botiga de queviures. Quan els pares del Luis anaven a treballar, aquesta veïna donava de menjar a tots els germans, com si fos una mare.

Després hi va haver una baralla molt forta entre les famílies, i el pare del Luis va aconseguir quedar-se la casa: la família amb qui s'havien barallat va anar a Santa Coloma, i l'altra cap a una altra casa barata:

Luis Nuevo Díaz: Cuando se dio, en el '29, ya se dijo que eran las casas de una marquesa, de una condesa, de Milans del Bosch. Y los propietarios del terreno, eran dos hermanos que residían en Santa Coloma de Gramenet. Estos terrenos los expropiaron o los compraron [...]. Esto que nosotros íbamos a pagar el recibo a la calle Mollerussa. Luego había el cuartel de la Guardia Civil, el sastre, y abajo estaba el... las oficinas para ir a pagar el alquiler [...]. Y al lado, estaba el Bernardo Boil. Que yo iba al colegio, iba al colegio, y después iba donde las monjas, que me daban de comer, de cenar. [...]. En el mismo edificio este, donde está el Hogar de los pensionistas [el *Casal d'Avis*], allí. [...] Había una mujer que era muy buena, se llamaba sor Madre Teresa de Jesús, siempre me sacaba a mí a leer. 'Un vaso de leche, ¡toma!' y eso. Pero te digo, de que el barrio, el barrio: las casas baratas de Bon Pastor, se oía entonces que 'Por mil pesetas, vendemos las casas porque no valen la pena' [...]. Alguna maraña en el barrio siempre había, [...] peleas: peleas que a los tres días estabas juntos. ¿Entiendes? Era la... la de eso que había. Pero había fiestas de calles, con orquestas... Las calles estas, se vendía melón, había sandías, estaban los farolillos rojos, las rosas, o sea, era otra... Era otra alegría que tenía el barrio; lo que hoy en día nos han cortado, este gobierno.

El pare del Luis era comunista. Una vegada, entre 1953 i 1954, una veïna va saber que escoltava Ràdio Pirenaica, l'emissora antifranquista que retransmetia des de l'altre costat dels Pirineus, i el va denunciar a la policia. Una nit es va presentar la policia a casa, i van portar-lo a comissaria. El van estabornir d'una pallissa: sembla que ell va dir-los als agents "¡A ver si tenéis cojones para dejarme que nos peguemos uno a uno!". Però a casa van haver de fer desaparèixer tots els

documents que haurien pogut comprometre'ls: el Luis tenia deu o onze anys, i va ser llavors que va començar a pensar a afiliar-se al partit comunista.

Quan entrevistem la María Candel, al carrer Serós, trobem a casa seva també la María Rosa Pérez, la dona del Cheche, la tía de la Carmen Alquézar, que al barri naturalment és coneguda com *la Cheche*.³²⁸ La María recorda molt bé el seu pare, Luis Candel, que era de Santomera (Múrcia): no havia tornat mai més al seu poble, i la seva mare, María Sánchez, fins i tot havia arribat a Barcelona abans, amb tres anys, el 1904.³²⁹ Per això, la qüestió dels “altres catalans” que interessava tant al seu homònim Francesc Candel, a casa seva mai va ser gaire actual. El germà de la María, el Luis, pocs dies abans ens havia explicat: “Mis padres son murcianos; y yo soy catalán” –amb tota naturalitat, en castellà.³³⁰ La María viu just al davant del seu germà Luis i de la seva dona, Amparo Mir, amb els quals té molt bona relació. Amparo és fins i tot “catalana catalana”, com diria Francesc Candel: és a dir, filla de catalans, catalanoparlant. El pare era de Sants; la mare, valenciana. Ella va néixer al carrer Major de Gràcia, i va traslladar-se a les cases barates perquè els lloguers eren massa cars. “Aquí hi havia cases buides, i els meus pares no podien pagar el pis”, recorda.³³¹

Els pares de la María també vivien en un barri obrer bastant cèntric, el Clot: en Luis treballava al mercat del Born, com el pare del Cristóbal, i ella en una fàbrica de matalassos entre els carrers Roger de Flor i Nàpols. La María va néixer el 1928, quan els pares vivien a França: el pare era de la CNT, i quan va arribar la República van tornar a Barcelona. “Era un hombre que tenía penas pero no las demostraba; él na’ más vivía por sus hijos, por su mujer y por su suegra. Yo los años que me acuerdo de él –que te estoy hablando y parece que lo estoy viendo, ¿eh?– era una

³²⁸ María Candel (1928), entrevistada el 15/10/2009.

³²⁹ Luis Candel Martínez (1902-1936) i María Sánchez Martínez (1901-1971); els fills són María (1928), José (1930), Antonio (1932) i Gabriel.

³³⁰ “Als barris extrems de Barcelona, als suburbis, a Verdum, a la Trinitat, concretant, a Can Tunis, quants catalans hi ha? El deu per cent? El vint? Segueix essent Catalunya, allò? Són catalans els qui hi viuen? Hem de contestar: sí, allò és terra catalana, no cal dir-ho, cau dintre els seus límits, dintre els seus límits entra per a ésser-ho. Ara, catalans, els qui hi viuen, em sembla que no; almenys a primer cop d’ull, no. [...] Els habitants d’aquests barris, una gran part són murcians; una altra gran part, andalusos; i finalment, la resta, gallecs. Hi ha barriada, com la de les Cases Barates, on de català català pur, no n’hi ha gairebé cap; deu, a tot estirar.” Candel, 2008 (1964): 34.

³³¹ El pare d’Amparo era Jaume Mir Viver; la mare, Rosa Amparo Muñoz Prades. El pare havia inventat i patentat la versió elèctrica del *cremador*, l’eina de cuina de ferro per cremar sucre damunt la *crema catalana*. La patent va passar al seu fill, però ningú mai no en va reclamar els drets.

persona bajita, pero con un nervio muy, muy fortaleciente, y muy pacifico". En esclatar la guerra el van cridar per al front d'Aragó, el 24 d'octubre de 1936. Era a l'exèrcit regular de la República, amb un grau bastant alt; tan sols tres dies després, en una de les aspres batalles pel control de l'erm de Santa Quitèria, va morir, amb 37 anys.³³² A la mort del pare, la María tenia vuit anys, l'Antonio quatre, i la família va quedar sota la protecció de les milícies. Ambdós recorden la *Pasionaria*, que anava a trobar-los a casa, per portar-los menjar i roba:

María Candel: Ah, eso te lo voy a contar, eso era en tiempo de guerra. Y cuando había el bombardeo y todo, si quieres que te lo diga, yo en esa guerra, a mi madre no le faltaba gloria bendita, porque entonces cuando ya se enteraron de que mi padre había muerto, la Pasionaria venía a mi casa y nos traía gloria bendita, ¿eh? Y cuando iban a entrar los Nacionales, que iban a entrar, vino la Pasionaria expresamente a mi casa, a llevarnos a mi madre, eh? Porque [igual que] le decían 'Candel' a mi padre, [también] le decían 'Candel' a mi madre. Le decían: 'Candel, vámonos con tus cuatro hijos'. Dice: 'no, porque tengo mi madre'. Dice: '¡Tu madre también!' Dice: 'No, porque mi madre es muy viejecita'. [...] Mi madre a la gente que había allí, viviendo con nosotros al lado, les daba de todo, porque decía: 'mira que no doy abasto', eh todo, ya te digo, gloria bendita. Ahora la posguerra, eso ya fue...

Fou durant la postguerra que la vida va ser realment dura. La María explica que va patir en tots els sentits: el treball, la casa, la fam. Recorda els soldats, les columnes de militars de Franco, que marxaven pel carrer Marina, prop de casa. Va començar a treballar amb 11 anys fent de cangur a un nen que pesava més que ella; l'any després van haver de deixar el Clot. El propietari de la casa on vivien va decidir construir, i la família va moure's cap a les cases barates, en una habitació rellogada, a casa d'un company de feina de la mare. "¿El barrio? Una eminencia. [...] Yo encontraba a faltar mi casa allí [al Clot], al tener una casa grande, [pasar a] tener una habitación, en esta habitación que dormíamos [cinco personas]; pero el barrio estaba muy bien [...]. Podías dejar la puerta abierta, eso sí que lo digo".

Després d'un parell d'anys van agafar una casa tota per ells al carrer Salomó. La María tenia catorze anys, i va començar a treballar a la fàbrica amb la seva mare.

³³² "La ermita es una posición alta muy importante porque domina toda la plana de Tardienta, Huesca, Almudévar y todos los pueblos de la gran plana", va escriure el milicià Manuel Gutiérrez, del barri d'Hostafrancs, la columna del qual va marxar la setmana abans que la del pare de la María. Tot i que el front va quedar estable durant tota la guerra, el turó de l'Erm va caure contínuament en mans de l'una o de l'altra part, i cada presa representava terribles pèrdues. Durant tot l'estiu de 1936 van seguir arribant reforços, entre els quals la columna de Luis Candel.

Alguns anys després va enamorar-se d'un noi que es deia Manuel, i que vivia a la casa del davant. En casar-se van anar a viure a casa d'ell, amb la seva mare: Manuela Ferriz, una de les primeres dones a arribar a les cases, sinó la primera, reallotjada després dels enderrocaments de Montjuïc.³³³ Quan ens ho explica, la María, que naturalment no havia conegut mai la casa de la sogra, mai no utilitza el terme *bar-raca*: només ens diu que el sogre hauria volgut quedar-se a Montjuïc, perquè el nou barri no li agradava gens. Deia que les cases barates li recordaven un lloc que havia conegut a Melilla, potser fent el servei militar, que en deien *Las Chumberas*: “¡Parecen las Chumberas de Melilla!” deia amb menyspreu. Al barri naturalment van dir-li *el Chumberas*, i el malnom va passar a la seva dona Manuela: “¡Hola Chumbera! ¿Dónde vive la Chumbera?”. Era la més anciana del barri de cases barates, i era famosa també perquè havia estat la primera a vendre *iguales*, números de la loteria. La María ens explica moltes històries que recorda de la família del seu marit. Al germà gran d'ell, cunyat de la María, l'havien afusellat al Camp de la Bota, acusat injustament d'ha-ver matat un capellà; va ser indultat per Franco, però ja l'havien matat.³³⁴ Les tres germanes, de professió, eren totes prostitutes; la María es trobava bé només amb la més petita, l'Angelita. La mitjana un dia es va presentar a casa de *la Chumbera* per parir: volia deixar allà el nadó, però la mare li va dir que ni parlar-ne, que ja tenia prou feina. Així la filla va marxar. Algunes hores després, el marit de la María va veure un *corrillo* al carrer 16, la *calle Ancha*: la seva germana havia deixat la nena al mig del carrer. La van prendre ells, i la van fer créixer com una filla: tot i que només en va parir set, per la María els seus fills sempre van ser vuit.

Quan ja vivia al carrer Sanet, la Maricarmen va començar a treballar just davant de casa, en una botiga que en deien Los Periquitos. Darrere d'aquesta, al carrer del riu, hi havia un bar molt conegut, el de Mari, *la Maja*, que al darrere tenia una botiga semiclandestina de queviures. El freqüentaven també uns joves de Santa Coloma, que travessaven el Besòs per les passeres per arribar a les cases barates. La Maricarmen anava amb aquests nois, i entre ells va conèixer el que havia de ser el

³³³ Manuela Ferriz Alandi (?-1969) i Francisco Selva (?-); els fills van ser Laura, Concha, Angelita, Antonio i Manuel Selva Ferriz (1926-2005); el darrer, marit de María Candel.

³³⁴ Segons les dades recollides per l'Asociación Isaac Puente sobre les víctimes anarquistes de la guerra i del franquisme, Antonio Selva Ferriz havia nascut a Villena (Alacant) el 1908, i va ser afusellat a Barcelona el 2 de juliol de 1939, a l'edat de 31 anys. Era mosaista, afiliat a la CNT-FAI; a la guerra va ser sergent. AIP, document electrònic, <<http://navioanarquico.org/listado.php?i=S&pagina=8>> [consulta: 1/12/2011].

seu marit, José María Manzano, que vivia a Santa Coloma amb els seus pares, de Granada. Van casar-se el 1974, i van moure's a la casa barata amb el pare i la mare de la Maricarmen. La casa continuava millorant: la Maricarmen va insistir a canviar les bigues del sostre, com moltes famílies que n'estaven posant de noves. Encara es veu la diferència entre les cases amb els sostres antics, una mica més baixos que els nous, i les que tenien els sostres nous amb les bigues de ciment armat.

A la casa al costat de la seva, als anys setanta, va venir a viure Rosa Rodríguez, una dona de Tarragona, que amb tres anys havia arribat amb els seus pares a una de les "barraques municipals" del carrer 1. Ens ho explica la filla, Dolores Llopis Rodríguez, *Loli*, que és del 1966, i que vam entrevistar en la seva casa barata, molt a prop d'aquella de la seva mare i de la de la Maricarmen.³³⁵ La Loli va créixer a la *barraca municipal* al núm. 39 de la *calle Uno*, ja carrer Mollerussa, on eren tretze persones: la seva mare, el seu pare, els avis per part de mare, els avis per part de pare, ella i els seus sis germans. Tot i que dormien tres o quatre nens en cada llit, la casa estava tan cuidada que sota els llits s'hi podia menjar, de tan net que ho tenia la seva mare; no oblidem que les cases petites tenien el terra de ciment, sense rajoles. L'avi era conegut al barri com José *de los millones*, perquè venia números de la loteria: era gairebé cec, i anava pel barri cridant "¡El de los millones ya está aquí!".³³⁶

La família de la Loli havia estat entre les primeres a tenir una televisió al barri: ella recorda que s'asseien a la porta amb els veïns, mirant la tele des de fora de la casa. La seva infància no va ser gaire diferent de la que ens ha explicat gent molt més anciana que ella: tots els camps al costat del riu continuaven sent escenari d'aventures infantils, encara als anys setanta:

Dolores Llopis Rodríguez: Aquí, donde está la Busberry, aquí toda esta zona era de campos y huertos, esto lo he vivido yo. Y nos íbamos toda la colla, toda la colla de niños y niñas, íbamos a saltar la valla para robar zanahorias, lechugas, ¡para comérmolas! No es que fuéramos a robarlas para tirarlas, para hacer cualquier cosa de estas: no, íbamos, saltábamos la valla, y venía el del campo, el huertero, el señor: '¡Eh!', con el garrote, y todos los niños corriendo.

La Loli va entrar a treballar al bar de la Mari la Maja: era cambrera, netejava, i era amiga de la família; quan acabava, sovint li donaven un plat de lleties, o

³³⁵ Dolores Llopis Rodríguez, 15/3/2010. La seva mare, Rosa, és del 1956 i viu al carrer Sanet: el pare d'ella era José *de los millones* Rodríguez (?-1972).

³³⁶ Dolores ens diu que encara la gent més anciana la reconeix com la néta "del de los millones".

una ampolla de llet per la seva mare. En aquells anys –la Loli parla dels anys vuitanta, quan tenia divuit, dinou anys– a les botigues del barri es comprava *fiado*: t’enviaven a comprar, i et deien “ves y que te lo apunte”. A principi de mes, quan tothom cobrava, es pagaven les comptes pendents: gran part del barri va sobreviure d’aquesta manera, ens explica. Eren moltes les cases barates convertides en botigues: s’hi venien embotits, bolquers, oli, aspirines; en alguns llocs legalment, en altres, no gaire. T’enviaven a comprar a l’Octavio, a la Carmeta, o a Los Periquitos, on treballava la Maricarmen; l’Elvira venia fins i tot sabates, sempre fiant. També al mercat, que va obrir el 1960, moltes parades seguien venent *fiado*. La mare l’enviava a agafar “los recortes”, és a dir els trossos del fons dels embotits, que valien 50 pessetes, i s’hi podien fer els macarrons, i fins i tot un plat d’espaguetis l’endemà. “Vale, sí, era de otra manera de ser. Entonces era un barrio de muchas familias con muchos hijos. Muchos: entonces se ayudaban mutuamente unos con otros, unos una barra de pan, otros... yo me acuerdo eh? unos garbanzos, ¿tú qué tienes? Era... era muy familiar el barrio; muy familiar”. Però la Loli ho reconeix: “si me atrevo ahora a hacerle un plato de macarrones con recortes a mis hijos, se mueren: no estan acostumbrados”.

Entre els seus amics d’infància alguns eren gitanos. Darrere de la zona de l’Estadella, prop d’on ara hi ha el camp de futbol de Bon Pastor, hi havia una zona de barraques que en deien *El Tajo el Maño*: allí vivia una gran família de gitanos; el més amic de la Loli era el *Joti*, Domingo, que més endavant va obtenir una casa barata a prop d’ella, al carrer Sentís. Entre els gitanos que van obtenir cases a partir dels anys seixanta, sovint es reproduïa l’agregació entre famílies com als anys de la primera assignació de les cases: molts carrers de la zona prop del riu van ser assignats a gitanos. Entre els habitants de les cases i els de les barraques no hi havia barreres insuperables, i entre gitanos i no gitanos hi havia relacions bastant fluïdes. A més, molts dels habitants de Bon Pastor que van arribar als anys cinquanta venien ells també de barraques; molts, com la Loli, havien viscut a les cases petites, que no eren gaire diferents de les barraques:

Dolores Llopis Rodríguez: Dónde está el campo de fútbol de los pisos rosa, eran barracas; yo conocía al Joti que vivía allí con su familia. Es que en el barrio había cinco familias [gitanas]; donde estaban los pisos rosas había barracas: el Joti, los tíos, los abuelos... Veinte, entre tíos, abuelos, primos [...] Había otras familias, al final donde está el Colón, [el] Corral de la Pacheca: vivían muchos gitanos también, pero de la misma familia. La Esperanza, la Mari, la Maricarmen: tíos, padres, abuelos. Ahora tienen cuatro casas en la misma calle.

2.6. A les fàbriques

Als anys quaranta moltes dones de Bon Pastor van entrar a treballar a la Fabra i Coats, la gran fàbrica tèxtil de Sant Andreu, que en deien Ca l'Alzina.³³⁷ La mediació de mossèn Joan va ser fonamental, en una fàbrica que fins a aquell moment havia donat feina sobretot a dones de Sant Andreu. Al mateix temps molts homes van començar a treballar en fàbriques del Poblenou i de la Zona Franca. Estava començant el període d'expansió industrial que va culminar a l'època de les protestes socials dels anys seixanta. L'estat dictatorial s'estava obrint a la societat de consum: es difonien la televisió, els cotxes, la música lleugera i els balls *sueltos*, mentre que el tabac ros importat dels Estats Units es preferia al tabac negre local.

La Paca, que és del 1927, ja havia començat a treballar abans dels catorze anys, en una fàbrica de paraigües al carrer Dos de Maig. No tenia l'edat legal: i quan venia una inspecció s'amagava darrere dels paquets de paraigües. "Pero como tenía cuerpo, yo le decía que mi madre ahora está en estado y no podía ir a buscar el papel, ya se lo traeré, ya se lo traeré... y así pasaba, y me metía ya te digo, cuando venía el inspector me tenía que amagar". Després va passar a una fàbrica de teixits: va treballar cinc o sis anys, fins que mossèn Joan va fer-la entrar a la Fabra i Coats, on ja treballaven diverses dones de les cases barates. Amb vint anys ja s'havia casat amb Tomás García, també desheretat com ella. Ell "había nacido en cuna de oro": els seus pares, murcians, tenien un bar a Badalona, on va néixer en Tomás. Però quan els pares es van separar, la mare va haver de mudar-se a Bon Pastor, a una casa del mateix carrer on vivia la Paca. La Paca i el Tomás es van conèixer allà, al carrer 38; durant un període van viure a casa dels pares d'ell, fins que van agafar una altra casa al mateix carrer. A la fàbrica, la Paca sempre es va trobar bé, tant amb els obrers, com amb els encarregats, com amb el director. Si algunes dones de les cases barates havien patit discriminacions, la Paca no va tenir problemes: també potser perquè havia nascut a Sant Andreu, al costat de la fàbrica mateixa.

La Pepita Oliveras va entrar a la Fabra i Coats el 1946, poc abans de casar-se amb en Pedro Capdevila; però tenia atacs d'ansietat, queia al terra, i va haver

³³⁷ Sobre la Fabra i Coats, vegeu Alberch i Fugueras, 2000:71. Tot i que les jornades laborals es desenvolupaven fora de l'àmbit territorial del barri, els entrevistats van explicar-nos el dia a dia a la Fabra i Coats, a la Maquinista, a les fàbriques del Poblenou o de la Zona Franca, com una part fonamental de la vida quotidiana de les cases barates.

de deixar la feina després de tres mesos. El patró va renyar-la, i li va dir que l'havia d'haver avisat de la seva malaltia: la Pepita li va dir que no li havia passat mai, que no s'ho esperava. En Pedro va anar-hi a parlar, i va pujar el to. "Li va dir: 'escolti, vostè, en primer lloc, per faltar a la meva dona, vostè què és? L'amo de la fàbrica? O qui s'ha cregut que és, per tractar a la meva dona així? Si ella ha caigut malalta, ella no sabia que li anava a passar això, ningú sabia que li podia agafar això'. M'agafaven com uns atacs, i queia al terra amb uns crits que fotia, que em tornava boja". Van donar-li una petita pensió, i amb el sou de Pedro van aconseguir obrir fins i tot una botiga de queviures prop del centre parroquial.

Dos anys després la Carmen García també va entrar a L'Alzina: el mateix any en què el seu futur marit Pepe va traslladar-se a viure a les cases petites. Va ser la tercera dona de Bon Pastor que va entrar a la Fabra i Coats: ella sí que recorda la discriminació que va sofrir per part d'unes obreres catalanes. "Había gente que nos recibía bien, y los encargados, los jefes, todos. Pero había tres mujeres que eran catalanas catalanas... ¡Qué malas! [...] 'A mi em parles en català, sinó jo no sé què dius!' [...] ¡Ponerte a parir sí que lo decían en castellano! Y entonces yo no les hacía caso, y me ponía a trabajar, a trabajar, y dejaba todas las máquinas arregladas [...] Mira, cuando yo he empezado a trabajar, habíamos tres turnos, y habían... 5.000 personas, en los 3 turnos. ¡Aquello era un pueblo! Cuando salía un grupo, un turno, como entraba el otro... aquello era... ¡una locura! Una locura. Pero era hermoso de verlo, de ver toda la gente..."

L'Aurora Pujalte, en canvi, va entrar a la fàbrica el 1953: hi havia treballat la seva veïna Pepita, i moltes altres dones del barri. "Había un compañerismo muy bueno, porque teníamos una cosa que a ver, se casaba una persona pues de la fábrica, y nosotros prácticamente mirábamos de hacerle entre todas un regalo muy grande... Cada uno compraba lo que podía, y entonces nos trasladábamos el día que ella se despedía para casarse, nos trasladábamos a su casa, a traérselo, hacíamos como una pequeña fiesta, y ya te digo, nosotros nos veníamos cantando, de todo, por la... que todos eran campos, que allí ¡no habían fábricas ni había nada!".

Moltes dones van passar per Ca l'Alzina dintre d'uns recorreguts de treball on es canviava sovint de fàbrica, buscant un lloc de treball tan a prop com fos possible de casa, o on es guanyessin més diners. La Fina, per exemple, va passar un temps a la Fabra i Coats, on treballaven ja el seu germà gran i la seva dona: havia començat a treballar als catorze anys, el 1950, en una fàbrica de cartrons

del carrer Dos de Maig del Poblenou. Mentre treballava a L'Alzina van obrir una fàbrica tèxtil al costat de les cases, prop de la Morera, el gran arbre del carrer 40; la Fina va entrar-hi a treballar. Després va tenir la possibilitat d'entrar a una altra fàbrica tèxtil de Sant Andreu, al costat de l'estació del tren: hi portava sis telers dobles –un treball duríssim, però ella n'estava molt orgullosa:

Josefina Fernández Conesa: Yo trabajando el trabajo que hace un hombre. Llevar seis telares doble ancho, que eso es trabajar, ¿eh? Si no lo sabéis, porque no lo habéis visto, y no lo comprobáis, pero doble ancho es como desde aquí hasta allí donde está la mesa del Carlitos, cada uno, ¿eh? [Uns quatre metres]. Y tenías que estar dando vueltas a la lanzadera, que si se le rompía el hilo, vuélvelo a enganchar, y borda, que no se hiciera una carrera, dando vuelta para que no se hiciera ningún nudo para atrás, y se iba andando así así así. [...] Se va pasando la lanzadera, y ya tienes que ir mirando que la ropa te salga bien, si sale una 'clariana' que le llamaban, era porque se había roto un hilo, y... eso ya se corría, y aquel trozo ya no valía, por eso tú tenías que vigilarlo para que no se te rompiera. Porque luego ¡aquellos trozos ya no te valen! Y se encaracolaba abajo, sacábamos la pieza... ¡Cállate, hombre!

Per la Fina l'ambient de la fàbrica en general era bo: però notava la diferència amb les altres obreres, que sovint la portava a avergonyir-se de ser de les cases barates. Les dones amb qui treballava “Vivían de otra manera, a lo mejor vivían en un piso de Barcelona, y ya parece que decir tú del Buen Pastor, porque entonces ya se oían robos, se oían... [...] y ya tú misma, cuando hablabas, hablabas de otra manera, pa' que no dijeran 'mira esta, está viviendo en el Buen Pastor'”.³³⁸

Molts homes també expliquen canvis freqüents de fàbrica i de feina, als mateixos anys. El pare de Jerónimo, per exemple, havia volgut que fos mecànic: però no li agradava, i tenia un amic que li deia que es guanyava molt més al *ram de l'aigua* on treballava ell, el tèxtil. “Ese compañero trabajaba en estampado, y claro, yo lo veía siempre que iba arreglado, fumaba, fumaba rubio... tenía buenos trajes... porque en aquella época, éramos todos como la mili, tú! Íbamos al baile, y todos iban del mismo color, el marengo. [...] Pero había marengo y marengo”. S'estava acabant l'època de vestir-se de draps: els més pobres també començaven a posar atenció en l'aparença. Així, el Jerónimo va deixar l'oficina en què treballava, al carrer Sant Joan de Malta, i va entrar al tèxtil. En una fàbrica de Polinyà va

³³⁸ A Viccaro, 2007:97 s'esmenta una entrevista d'una dona de la *borgata Gordiani*, Anna Lattanzi, que diu que a la fàbrica on treballava havia de dir mentides perquè s'avergonyia de dir d'on era, i que sovint la reconeixien per la seva forma de parlar. No cal dir que això implica un element de diferència, però també d'identitat: els habitants de la barriada es reconeixen en l'ús d'un llenguatge comú.

conèixer una noia andalusa que feia la neteja, i que va ser la seva dona. Els seus pares havien emigrat a Sabadell als anys seixanta, i aviat va anar a viure al barri, al carrer Serós. Als últims anys, amb l'enderroc de les cases, sovint pensaven a deixar-ho tot i tornar a Sabadell, on ella encara hi tenia família.

En Cristóbal tenia ja més de trenta anys quan va anar a treballar a la Maquinista: era el 1959, i la gran fàbrica metal·lúrgica havia obert una enorme instal·lació just entre les cases barates i Sant Andreu. No li havia agradat mai treballar, però ja tenia dos fills amb la María García, el Pepito i l'Aurora. Era electricista de primera, i feia la instal·lació elèctrica dels trens. Va ser a la Maquinista que va conèixer el primer mestre de guitarra del seu fill Pepito: "Entonces había un hombre en la Maquinista, que estaba de vigilante en la entrada, que le llamábamos *el Chiclanero*; que me dijeron que enseñaba la guitarra. Un día que él tenía el turno de tarde y yo también, le dije: 'oiga, ¿le daría usted clase a mi hijo?' Me dijo que sí, y le traje el niño. Al mes me viene, y me dice: 'No me lo traigas más, ¡que sabe más que yo!'" . L'única vegada que en Cristóbal va fer hores extres va ser per comprar-li la guitarra: el Pepito estava començant a tocar amb Los Espontáneos, i van anar tots junts a una botiga de música prop del Liceu. El centre era un lloc familiar per al Cristóbal: com hem vist, havia nascut al carrer Arc del Teatre.

En Moisés tampoc no tenia els catorze anys quan va entrar a l'escola d'aprenents de la Maquinista. Era el 1958, i al cap de pocs anys ja era oficial de primera a la caldereria de la gran fàbrica metal·lúrgica. La fàbrica feia trens, metros, obres civils: el Moisés va treballar en la construcció del pont de Montcada, entre altres feines de grans dimensions. Però arran d'una discussió amb l'encarregat va decidir deixar la fàbrica. Va començar a fer oposicions, fins que va entrar en un banc, a l'esglaió més baix després del *botones*: era ordenança al Banco Bilbao Vizcaya de plaça Catalunya. Guanyava molt menys que a la fàbrica; però almenys, tornava a casa net de la feina. Encara li arriben cartes que el conviden a sopars d'aprenents de la Maquinista.

La Flora havia entrat a treballar a Can Platón abans de l'edat legal, a la carretera de Sant Adrià: era *villaire*, és a dir omplia els tubs que anaven als telers, les *villas*. Va treballar a Can Fabra dos anys, i després va començar a estudiar perruqueria. S'ho va pagar fent hores extres, "de profait"; es menjava un entrepà després de sortir de la fàbrica, i anava a l'acadèmia, al carrer Diputació amb passeig de Gràcia. Quan va aconseguir el diploma, va obrir una perruqueria a l'habitació petita de la casa barata. Quan es va casar ho va deixar; però el seu marit, que era pintor

de cotxes, al cap d'un temps es va posar malalt de respirar la pintura i va haver de deixar la feina: la Flora va tornar a obrir la perruqueria a la casa barata. Ara, però, a l'habitació petita hi dormien les dues nenes, l'Angelita i la Flori, que encara recorden haver de despertar-se a primera hora del matí, perquè la Flora pugés els dos llits plegables per convertir l'habitació en perruqueria, mentre les clientes prenién cafè al menjador. Més endavant gestionarà el bar del casal d'avis, al carrer Mollerussa, just al costat del Bernardo Boil. Hi treballarà durant 13 anys, set dies a la setmana, sense fer mai vacances.

La Carmen ja feia nou anys que era a la Fabra i Coats, quan va entrar-hi també el seu marit Pepe. En quedar-se embarassada, va ser la patrona mateixa de la fàbrica, la senyora María, qui li va proposar que entrés el seu marit. El 1950 en Pepe havia començat a treballar en una altra fàbrica tèxtil, i el 1957 va entrar a L'Alzina. Quan van obrir el cinema Ambos Mundos, a la cantonada entre la carretera de Sant Adrià i el carrer Sas, va passar a treballar per al seu propietari, que tenia un altre cinema al barri de Verdum. A les dues sales es projectaven les mateixes pel·lícules, i ell havia de portar les bobines en bicicleta d'un cinema a l'altre: de seguida que se n'acabava una, s'havia de projectar l'altra. Eren pel·lícules clàssiques, moltes de les quals, espanyoles: en Pepe recorda *La Lola se va a los puertos* amb Juanita Reina. El pare de la Carmen, en Bernardo, era molt malaltís: tenia els pulmons molt debilitats des que, de petit, havia treballat a les mines. De tant en tant aconseguia sortir al carrer, a poc a poc, per poder anar a l'Ambos Mundos a veure alguna pel·lícula. La sala era sorollosa, les famílies s'enduien menjar i beure, i es comentaven les pel·lícules.³³⁹

Era l'època en què mossèn Joan estava portant endavant la seva campanya per l'obertura de les escoles parroquials: la recol·lecta d'ampolles de cava, les festes i els concerts benèfics. La Carmen recorda moltes coses bones de mossèn Joan, però també altres de menys bones. Per exemple, quan el seu pare va començar a mostrar símptomes de la malaltia, va necessitar el certificat de baptisme per

³³⁹ “És un local de gran capacitat construït als primers temps del barri, gairebé els primers temps del cinema a Catalunya. El seu nom original fou el de cinema Edison. Després de la guerra, el constructor, que havia trencat el pacte amb l'arrendatari, va posar-hi el nou nom –com se li devia ocórrer?– d'Ambos Mundos, i va dedicar-lo a les *varietés*. Amb el bar adjunt formava una mena de centre cívic. Per la seva gran capacitat, el rector va utilitzar-lo per aplegar-hi els feligresos a sentir parlar de l'horror de l'infern explicat pels predicadors de la Missió General. Ara, a l'Ambos Mundos, ja no s'hi fan *varietés*, però l'aspecte del local continua igual d'evocador d'una altra època del barri. Un s'imagina fàcilment encara en aquell local una assemblea de cenetistes.” Fabre i Huertas Clavería, 1976: 170-171.

La gran nevada de l'any 1962 a Bon pastor. Arxiu Jerónimo López Cañizares

a la jubilació. Mossèn Joan va fer tots els tràmits burocràtics per demanar el certificat a la parròquia de Mazarrón, el poble on havia nascut Bernardo: però quan el va rebre li va demanar nou pessetes. “Yo fui con mi padre, y dice, ‘vale: 9 pesetas’. Y dice mi padre ‘yo no las tengo, padre. Si no trabajo. ¡Ya ves cómo estamos!’ dice ‘¡pues seguramente que vendrás del bar de habértelo tomado en cerveza!’ y mi padre no bebía, ¡pobrecico! Apenas comía... ¡¿iba a catarse él una cerveza?! Y digo, y entonces yo de chiquitilla, pero dije, ‘papa es igual. Vámonos, vámonos’. Y entonces mosén Joan dice ‘no no, toma. Pero que sepas que la otra vez que tengas un dinero tienes que pagarlo. Que a mí me ha costado mucho’. Y era verdad, ¿eh? Él había hecho todos los trámites, y todo esto vale dinero”. El mateix li va passar al Luis, quan el seu pare va patir la *tiricia*, per efecte de les pols de la fàbrica on treballava, que li van contaminar el fetge. “¿Sabes lo que es la tiricia? Las tiricias. El hígado [...] Mi padre cogió las tres, de esto murió mi padre. Por la silicosis y el polvillo se fue al hígado. Fíjate el contraste: mi padre era rojo, era comunista; y mi abuela era... de los curas. Y las... las señoritas, que le decían entonces, de la conferencia, sociales, lo llevaban aceite, azúcar, todo

esto; y se lo dijo el cura. ¿Sabes lo que dijo el cura? Que se levantara de la cama que era un [vago] y no le gustaba trabajar. ¡Mi padre cuando se enteró! [...] mi padre estaba bastante loco, se recuperó y fue a trabajar. Un día [...] estábamos cenando, en casa, [entró] mosén Juan a dentro. Sin picar ni nada. Mi padre dice: ‘haga el favor de salir a fuera, picar y pedir permiso para entrar’. Se fue. ¿A qué venías aquí, a qué venías? Y se lo dijo mi padre a su madre, a mi abuela, le dijo: ‘no se le ocurra nunca más, nunca más, mandarme a la gente está aquí, ¿eh? no los quiero ni regalado’”.

L’Antonia també explica un episodi ambigu de mossèn Joan, quan va anar a demanar-li el mateix certificat que en Bernardo, alguns anys després, per poder-se casar.³⁴⁰ A més, com molts que havien col·laborat amb la campanya per obrir l’escola parroquial, no hi va poder portar cap dels seus fills, perquè era massa cara. “En unas encuestas que hicieron aquí una vez de esto lo dije: no como... como una denuncia. Dije: ‘me encuentro yo aquí, que quiero llevar a mis hijos a un colegio que yo he sudado arrastrando cajas como todos los niños de mi edad, de mi época, hemos arrastrado recogiendo todas las botellas de champagne por todos sitios pa’ ir a venderlas pa’ darle a mosén Joan Cortinas pa’ hacer un colegio pa’ los pobres, y resulta que no puedo llevar yo a mis hijas porque es el colegio de los ricos’. [...] no había ni becas siquiera. ¡Ni becas! Era todo pagando, ese colegio”.³⁴¹ En canvi, un record que tots rememoren amb afecte és el del sereno, que a la nit voltava pels carrers del barri per controlar que les portes fossin tancades. Vivia al barri, i despertava la gent per anar a treballar al matí. Era del barri; molts recorden

³⁴⁰ Explica Antonia: “A mí me hizo una faena, mosén Joan Cortinas, cuando vine a arreglarme los papeles pa’ la boda. [...] Bueno, me hace subir arriba, a su despacho, que yo nunca había subido, con un miedo porque... Y mosén Joan, [...] me coge me engancha de la ropa, dice ‘¡seguro que no llevas nada más debajo de esta ropa!’ empieza haciendo así... y yo chillando como una loca, y viene su hermana, aquella que iba con la ropa negra, ¡todavía me dio más miedo! Digo [cridant per la por] ‘pero si no me lo quiere dar me da igual, ¡me voy! Me voy, pero la gente se va a enterar de esto que me ha hecho’. ‘¡Vine cap aquí! ¡Vine cap aquí! ¡Vine cap aquí!’ Que hablaba así. ‘¡Vine cap aquí! Vine. Que això t’ho he fet per provar-te. ¡Per provar-te a veure com eres! Per provar-te’. Digo ‘Que em té que provar vostè? Vostè té que donar-me a mi la meva partida de naixement, sinó no me puc casar! Jo no vull casar-me aquí, me vull casar allà’. Y al final sí me cogió y me lo hizo, uy ¡sí que voy a despregonar! ¡Pero pasé un miedo! Si no llega a subir su hermana, no sé lo que hubiera podido pasar allí. Te lo prometo que esta experiencia que me hizo mosén Joan, tanto aprecio que le tenía, me cayó, porque ya sabíamos de cosas que había pasado con el vicario, que lo habían encontrado con alguna que otra, pero nunca lo habíamos llegado a ver”.

³⁴¹ La “encuesta” és possiblement el documental *Ambos Mundos* (1999), en el qual apareix Antonia Asensio precisament ressaltant aquesta contradicció.

que dormia prop de l'església nova de Bon Pastor. La relació era personal, entre ell i totes les famílies del barri. Una figura dels anys cinquanta, que a la dècada següent va anar desapareixent:

Francisca Hernández Roca: el sereno que nosotros tuvimos en el barrio era muy bueno. Sí. Si llegaban y pasaban por la puerta abierta te la cerraban... y al otro día cuando venían decían 'a ver si tenéis más cuidado, que se os acostéis y dejáis la puerta abierta' y mi casa era tienda, eh? Te la cerraban. Sí, eran buenos. Eran del barrio, por eso, ¿eh?

El pare de la Carmen, el Bernardo, va morir el 1962, l'any de la gran nevada, amb cinquanta-vuit anys. El mateix any va morir també la mare del Jerónimo, que durant anys havia portat el dol per la mort de les filles: ella també tenia cinquanta-vuit anys. El 1962 va néixer la primera filla d'Aurora Pujalte, Mercedes, i el mateix any el pare del Luis va agafar la *tiricia* i el Luis va deixar l'escola per entrar a una fàbrica. La malaltia estava vinculada amb el trasllat forçós imposat per la direcció de la fàbrica, en tant que sindicalista: en Luis, molt marcat per la militància política del pare, va començar de seguida a militar al PSUC, i a freqüentar els sindicats clandestins. Com hem vist, l'any de la nevada, i de la inundació del Besòs, va marcar un punt d'inflexió en moltes històries familiars del barri. Era la ciutat sencera, potser el país sencer, que estava canviant radicalment.

2.7. De l'estraperlo a l'heroïna; de Los Quijotes als Avis del Barri

Ramón Fenoy ens explica amb detall l'època en què els joves del barri van començar a organitzar activitats autònomes entre grups d'amics, la parròquia i la nova militància política contra la dictadura. En Ramón es va trobar entre els protagonistes de la resistència de les famílies de la primera fase al 2007, després va ser membre d'Avis del Barri; però va ser també entre els fundadors de l'associació de veïns a la qual després s'oposarà la nova entitat:

Ramón Fenoy Manzanera: Yo entré a formar parte de un grupo de aquí de amigos, que tenían lo que es ahora el Centro Cívico, y teníamos allí un local. Y allí es donde se formó la Asociación de Vecinos: y antes de formarse, entré a formar parte de ellos. Entonces yo los amigos que tenía, íbamos de montaña, en alta montaña, y todo eso [...]. Habían muchos que eran comunistas en aquel tiempo, otros eran socialistas, y otros... de todos los colores. [...] Allí empecé yo a conocer más gente, más jovencillos: he ido mucho a manifestaciones con ellos.

El local naturalment era el *Centro Blanco*: mossèn Joan al principi va intentar reclutar-los per la parròquia, dient “Nois, heu de venir a l’església”. Ells van avisar-lo: “Si venimos, ¡la liaremos!”. Van anar i van seure a les últimes files: mossèn Joan insistia: “Poneos en las primeras filas...”. Va ser en Ramón qui li va contestar clarament: “Oiga mosén Joan, ¿verdad que Dios nos escucha igual si nos sentamos en los bancos delante como en los de atrás?”.

La relació dels joves amb l’església havia canviat: a la por l’estava substituint la provocació, i els religiosos també tenien un nou interès social, després del Concili Vaticà II. Al grup del Ramón hi havia més de cent nois i noies, quan les monges els van oferir un local. L’objectiu d’ells no era crear un grup polític, però hi havia moltes coses que volien canviar, tot i no considerar-la expressament una activitat política. Hi havia el franquisme, però també la repressió sexual, els papers de gènere: “Yo soy apolítico, pero veía cosas que... Que la juventud no se podía distraer, que la juventud no se podía dar un beso por la calle, que... Joder, ¿qué pasa aquí? Y como te quejaras tú, te daban un palo, un castañazo que te jodían vivo. A un vecino mío, que vivía en la calle Albet, murió de tantas palizas que le dieron los franquistas, cada vez que venía Franco lo cogían, ¡pum! A la cárcel”.

En els nous àmbits polítics que s’estaven construint, els joves qüestionaven també les separacions entre sexes que dominaven l’escola: a les activitats que muntaven hi anaven nois i noies barrejats, i sovint s’hi anava també per “Meter mano, sí claro: y si se podía, ¡más! Tanto ellas como nosotros, ¿eh?”. Ahora, per tal que les famílies no pensessin malament, i perquè al barri no s’escampessin rumors sobre ells, també convidaven els pares a moltes activitats. “Nosotros montemos, pagado también de nuestros bolsillos, una excursión para que vinieran los padres a conocernos más; claro, ‘gamberros gamberros’... ¡gamberros no! A Les Deus. Eso está pasado Sant Sadurní d’Anoia: pillemos los autocares, con los padres y todo. Autocares, 60 plazas, 120 personas... [...] Y la gente nos conocía, y decía: ‘¡Coño! Cuidado con lo que habléis de esas personas, porque ¡no son tan gamberros!’”:

Ramón Fenoy: El local [el Centro Blanco] ya estaba destruido, estaba en ruinas, no teníamos vidrios, no teníamos nada: pero cada uno se hizo su barracón, abajo habían como cuatro, cinco cuartos grandes que cada uno tiene su CAU, y había tres o cuatro grupos, y uno de grandes, de *boy-scouts* [...]. Entonces allí entremos, y nosotros éramos un grupo independiente, y por eso le pusimos... Nos hicimos

Joves de Bon Pastor a les escales del Centre Blanc, anys seixanta del segle xx. Arxiu Pepín López Ariza

unas camisetas como los *boy-scouts*, pero ponía *Los Quijotes*. [...] Y allí empecemos a trabajar la política y todo. Pero el edificio estaba todo... vamos, hecho una mierda, ya te digo, cristales de esos pequeñitos, no tenía ni uno. Cuando se disolvió los scouts, porque ya tenían novia, y cada uno se iba ya con las novias, ya lo teníamos nosotros todo. Entonces sí, allí abríamos... Entonces yo creo que éramos sesenta. Y de nuestro bolsillo empezamos a comprar placas de hierro de un milímetro, dos milímetros, entonces tomábamos la mida de los vidrios, la cortábamos, y cuando la teníamos toda cortada, ¡vamos! En colores.

En aquest grup van confluïr també molts joves més decididament polititzats. La que serà dona de Ramón, Juanita Baños, era filla i néta de revolucionaris: l'àvia havia estat a les Juventudes Libertarias; la mare, amb altres veïnes, havia organitzat una manifestació per tancar una fàbrica que emetia fums tòxics, i

que estava causant molts problemes als habitants de les cases properes. “No sé si hacían el sulfumán, o... yo qué sé lo que hacían allí... hasta que mi suegra se puso fuerte, y habló con unos cuantos vecinos, y hay que hacer algo... Y mira, dio la casualidad que en esta semana le pasó una cosa a un vecino, que ahora se le ha muerto hace poco la mujer, y él pasa aún por aquí, pues la mujer cogió no sé qué, que se ahogaba, que se ahogaba... ¡La que se lio allí! Vino todo el barrio. ¡Todo el barrio! Porque todos íbamos a una; cuando vieron el tumulto, ¡aquí pasa algo! ¡Venga, todos pa’ la fábrica, que cierren la fábrica!”.³⁴² Una altra companya d’ells que ja venia d’una família militant era l’Ani, que després viurà en una casa barata a la mateixa zona del Ramón: el seu pare havia estat milicià amb el pare del Ramón, i havia sofert les represàlies al principi de la dictadura. Els pares del Ramón tampoc no van dir-li res quan un cop li van trobar unes octavetes: “[Me] pegaron el broncazo, pero luego se quedó en agua de borraja: ‘Nada, ¡tú sigue! Pero luego, si te pillan ¡no quiero saber nada!’. Lo de siempre. Es que... Porque mi padre era de los republicanos...”.

Tenint en compte la pressió que hi havia en aquell moment per part de la policia, en Ramón reconeix que van ser afortunats: al pis de dalt del Centro Blanco tenien un ciclostil amagat, però la policia no els va descobrir mai. “Era, digamos, subir una pared hasta arriba del todo, como si subieras al campanario con una escalera que habían unos escalones de hierro, y nosotros como somos mefistofélicos, habíamos quitado dos o tres [escalones]... Y habíamos aflojado el tercero y el cuarto, entonces tu sabías que te tenías que subir alargar el brazo; [en cambio, los policías] una vez que veían que se movía. ¡Se iban pa’ atrás, y ya no subían! [...]. Y había una [tabla] partida, que estaba que se iba abajo, entonces ellos no sabían que estaban rotas por nosotros, sino que se veían que estaban rotas ya, y entonces nosotros sabíamos dónde pasar”. En Ramón anava amb la Jove Guàrdia Roja, l’associació juvenil del PTE que per un període va monopolitzar el Centro Blanco; però tenia relació amb totes les tendències polítiques del barri. Amb ells estaven sovint el “cura rojo”, Alberto Losada, que treballava a la Mercedes, Joaquim Goiburu amb la seva companya Isabel, i també molts dels que després van passar a l’Associació de Veïns, com José María Fanlo, la seva dona Montse i Salvador Angosto. En Ramón recorda també els activistes gitanos: Antonio,

³⁴² Protestes semblants a aquesta van ser freqüents en aquells anys; per exemple, contra la fàbrica FERTRAT al Poblenou: vegeu GTPU-ICA, 2006.

Francisco i Joaquín Heredia, propers a Comissions Obreres, i la família Fajardo, que després van fundar l'Associació Gitana. Hi havia desacords entre els grups, però en general el record que té d'aquella època és molt bo. "Era otra lucha", diu amb malenconia, comparant-la amb la que ha viscut als últims anys. Al final de la dictadura va deixar d'anar a totes les reunions; va casar-se amb la Juanita poc després de la mort de Franco, amb 26 anys. L'any següent va néixer el seu primer fill, Iván.

Als mateixos anys, el Luis militava fora del barri, als sindicats clandestins Comissions Obreres i CSUT (Confederació de Sindicats Unitaris de Treballadors). Mantenien relacions amb sindicalistes de les cases barates a través de Comissions, i va ser a L'Alzina que va contribuir a posar en peu el comitè sindical de la fàbrica. Però l'època més dura de lluites va passar-la quan treballava a la Motor Ibérica, a la Zona Franca: recorda un mes de vagues que van acabar amb una massacre per part de la policia, dins el recinte de la fàbrica, i recorda també un company seu, Juan Domingo Linde, president de la CSUT, que va ser arrestat tornant de la Xina: la policia secreta l'esperava a l'aeroport per portar-lo a la comissaria de Via Laietana, on el van estovar de valent.

Quan al barri es va fundar l'Associació de Veïns, el Luis també en formava part. Recorda l'Ángel Pérez de CCOO, i el Juan Hernández, el fill de l'Emilio, oncle de la Paca, i de María Martínez, la dona quasi cega que vivia al carrer Granadella. Ni el Luis ni el Ramón no ens expliquen els conflictes entre partits que van marcar el naixement de l'Associació, però s'intueix una tensió creixent dins de la nova entitat. En Luis explica l'"assalt a les cases", un episodi de protesta de finals dels vuitanta, quan moltes famílies van obrir les cases que el Patronat havia mantingut tancades, amb el suport de l'Associació de Veïns. L'episodi va sortir també als periòdics:³⁴³ però el Luis en explicar-lo el compara amb una acció semblant a la que es va fer el 2010 (com veurem a les pàg. 314-318): "La Asociación actuó bastante bien, los protegió; ¡que es lo que tenía que haber hecho ahora! Si hubiera sido legal la Asociación, por ejemplo. Se protegió; pero que muchos se habían metido en la Asociación para coger una casa".

En Ramón, en canvi, ens explica les protestes per reclamar el semàfor entre el carrer Sas i la carretera de Sant Adrià, i les de l'ambulatori que evidencien que van ser protestes en les quals va participar tot el barri, encara que després les

³⁴³ *Sant Andreu Express*, octubre 1988.

capitalitzés l'AV. És interessant la seva visió, considerant que ell va firmar a favor del naixement de l'Associació. Les lluites d'aquella època vénen des de baix, diu:

Ramón Fenoy Manzanera: Pedíamos unos semáforos, me acuerdo el primer semáforo que tuvimos en el barrio, que como dicen ellos, lo han conseguido la Asociación de vecinos... ¡No! Perdonad, aquí no habéis conseguido nada: ¡lo ha conseguido el barrio! Que siempre nos menosprecian al barrio, siempre se cargan las medallas ellos, esto es lo que más me jode a mí. [...] La del ambulatorio, esa fue del ambulatorio, semáforo y ambulatorio. Todo el barrio, todo el barrio asentado, cortemos allí en lo que es pasaje Asunción, calle Ciudad de Asunción, que ya estaba abierto... claro, porque si cortabas aquí, ¡daban la vuelta y salían por allí! Entonces cortemos allí también. No, éramos más listos que... Ahora somos gilipollas, antes éramos listos, ahora somos gilipollas.³⁴⁴

Durant aquells anys s'estaven assentant les bases de moltes de les tensions que van separar les famílies a partir del procés d'enderroc del barri. Els membres de l'Associació de Veïns s'anaven apropant a la política institucional, i associar-se a l'entitat podia convertir-se en un instrument de pressió per obtenir un habitatge, com suggereix en Luis: el 2004 molts ens diran que "todos los que han estado en la Asociación de vecinos tienen casa".³⁴⁵ El Patronat havia unificat les llistes d'assignació de les cases de protecció oficial per a tota la ciutat, i molts habitants històrics de Bon Pastor van veure com denegaven les cases als seus fills o néts –"fills del barri"– i com en canvi s'assignaven a "gent de fora". Si fins a aquell moment les relacions entre vells i nous inquilins havien estat molt fluïdes, entre els anys vuitanta i noranta va crear-se un trencament.

A moltes entrevistes sembla evident que, per primer cop, apareixen al barri discriminacions entre qui tenia més facilitats per obtenir cases per als seus fills o néts, respecte a altres. Les decisions del Patronat semblaven sorgir més de les relacions personals que alguns mantenien amb els seus dirigents, que de la legitimitat de les demandes dels habitants del barri. L'Antonia Asensio, per exemple, no va aconseguir mai que s'assignés una casa a cap dels seus sis fills i filles, ni a cap dels set fills de la seva germana, invàlida, que va morir amb 47 anys deixant els fills orfes de mare; després de moltíssims anys de treball al mercat, sis fills,

³⁴⁴ En Ramón recorda que qui efectivament va protagonitzar la lluita pels semàfors van ser Joaquim Goiburú i una dona, potser la seva companya Isabel. A aquesta dona, els antidiurbis de Valladolid que van intervenir "le destrozaron los pechos. Es que han sido animales, ¡animales!".

³⁴⁵ També Francesc Candel, 2008 (1964): 246-247, nota que, ja als anys en què ell escriu, alguns membres d'associacions de veïns estaven fent negoci amb les cases.

una invalidesa parcial de la cama, la mort de la mare quan era petita i una llarga malaltia del pare que va haver de cuidar ella sola, es va trobar fins i tot que a la mort del seu pare, el 1993, el Patronat va negar-se a passar el contracte indefinit al seu nom, com van obtenir tots els seus familiars. Li van proposar un contracte nou, amb un lloguer de temps determinat, renovable després de cinc anys:

Antonia Asensio De Paco: Yo lo cogí de encima de la mesa, esto en la plaza Lesseps, cuando [el Patronat] estaba en la plaza Lesseps y les dije, digo 'No: toda mi familia, que somos de toda la vida [d]el barrio, tienen el piso subrogado y sellado con el nuevo nombre –digo– pero tienen el mismo; a mí, ¿por qué me quieren hacer una nueva como si entrara ahí, cuando yo he nacido en esa casa?'. Digo: 'Mire yo me voy a informar'. Lo cogí de la mesa, digo 'yo me voy a informar; si esto es correcto, hoy en día vuelvo y no pasa nada' y me fui a esa abogada, y no pague un duro; me subieron mil pesetas por reformas en la vivienda. Como no me habían tocado ni un tocho, me lo tuvieron que quitar.

L'Antonia és l'única entre els entrevistats que ens confessa no haver pogut fer mai obres importants a la casa, ni permetre's demanar al Patronat una intervenció: la seva casa barata estava tan malament que quan la vam conèixer el 2004 es va disculpar per no deixar-nos entrar a la casa: les seves filles no volien que veiéssim les condicions en què vivien. Tots els altres entrevistats van fer obres importants a les cases entre els vuitanta i els noranta: alguns pagant-ho ells (com la Pepita, l'Aurora Pujalte, en Moisés, la Paca), altres demanant una reforma al Patronat, com els *palomares*, les segones plantes prefabricades que el Patronat va afegir a alguns habitatges.³⁴⁶ Però les polèmiques per aquestes actuacions es multiplicaven: a qui obtenia una reforma de la casa se li retirava el contracte antic, i li augmentaven el lloguer de forma indiscriminada. La Maricarmen, per exemple, va sol·licitar el canvi de les bigues del sostre, i el Patronat li va augmentar el lloguer; per la mateixa obra, altres inquilins del mateix carrer van poder mantenir la mateixa renda. La Flora, per renovar el terrat i reformar la cuina, va haver de pagar gairebé el doble del que havien pagat els seus veïns que havien sol·licitat la mateixa modificació; en canvi la María Rosa, com hem vist, va aconseguir mantenir el mateix lloguer, senzillament negant-se a lliurar el contracte.

Entre els vuitanta i els noranta, els augments de preu indiscriminats van començar a convertir-se en arguments de conversació freqüents al barri, a mesura que

³⁴⁶ Tindran *remuntes* les cases del Ramón, la Loli, la María Candel i l'Antonio Candel.

les situacions dels habitants del barri van començar a diversificar-se. És possible que l'assalt a les cases de l'Associació de Veïns hagi estat també una manera de reivindicar les cases per a la "gent del barri", davant de la que molts devien sentir com una "importació de famílies indesitjables", de manera semblant a com als anys trenta els habitants de Santa Coloma van percebre l'arribada de la gent de les cases barates al seu territori; a la vegada, molts van qüestionar la legitimitat d'ocupar un habitatge per davant de les necessitats de qui no havia participat en l'acció. Com veurem, moltes cases barates van assignar-se a exhabitants de la Perona, un barri de barraques que va enderrocar-se entre 1987 i 1989:³⁴⁷ aquestes famílies, que van obtenir habitatges en pèssimes condicions i amb lloguers força més alts, van trobar-se a fer de caps de turc enmig de la tensió creixent al barri respecte a la gestió de les cases.

Els criteris d'assignació, els canvis de titularitat, les modificacions dels contractes, eren raó de tensions constants, per la poca transparència amb què el Patronat gestionava la situació, ja evidenciada en la qüestió dels *traspessos* que hem mencionat. Davant de les crítiques, però, el Patronat responia amb la promesa d'un canvi radical que beneficiaria a tothom: nous pisos, finalment dignes, correspondrien a tots els habitants. S'estava construint un consens al voltant del projecte de demolició, un projecte que encara no estava formulat, però que ja s'estava gestant.

Contemporàniament, una nova presència inquietant surt en les memòries dels habitants, en recordar els vuitanta i noranta al barri: la massacre de l'heroïna. Els anys de les tensions sobre els preus dels lloguers i l'assignació de les cases, són també l'època en què s'assistirà a una progressiva invasió de les drogues en el que havia estat la pràctica constant de l'*estraperlo*. El mercat negre sempre havia estat un recurs fonamental al barri: un gran nombre de famílies, a les èpoques de major dificultat econòmica, havien pogut sobreviure no només gràcies al *fiado*, sinó sobretot gràcies als establiments on es venia d'*estraperlo*, com el bar de Mari la Maja, o a la venda ambulant, a la qual es dedicava molta gent. La Pepita i la seva mare a la postguerra venien carn de la finca on treballava el pare; el pare de Cristóbal un dia va aconseguir fer entrar al barri un xai, eludint el control dels *buots* de la Guàrdia Civil que vigilaven l'entrada a les cases barates. El que entrava i el que sortia del barri era el que més interessava a les autoritats: allò que circulava

³⁴⁷ Vegeu Lucerón, 2010. La Perona era un estès barri de barraques properes a la via del tren de Sant Andreu, entre el pont d'Espronceda i el pont del Treball.

pels seus carrers, que es venia a les cases o a les places, allò que consumien els seus habitants, els importava relativament poc.

La relació entre qui estava directament implicat en activitats il·legals i qui se'n beneficiava era molt estreta: moltes famílies que vivien de treballs formals o assalariats arrodonien el sou dedicant-se esporàdicament a l'*estraperlo*. La circulació de mercaderia i el coneixement recíproc entre les famílies creava un respecte generalitzat cap a qui es dedicava a l'*estraperlo*, que podia comptar amb els seus veïns, quan la policia entrava al barri. Qui es dedicava als robatoris gaudia d'una protecció semblant, i a canvi, ningú no robava a les cases del barri ni als veïns, que a la vegada es beneficiaven de la possibilitat de comprar mercaderia robada a preus més baixos. Tots recorden aquest pacte de convivència amb qui es dedicava a la il·legalitat: els marges eren molt confusos i interrelacionats:

Francisca Hernández Roca: Ladrones siempre ha habido porque había unos cuantos que sí que es verdad que se dedicaban a robar. No a nosotros del barrio, a ir a otros lados. Eso sí que era cierto. O ya te digo, si venía un coche de por ahí que no... de eso, lo [des] valijaban. Pero bueno, ya sabíamos quien era. A ver si me entiendes: lo sabíamos to, por eso el cura, mosén Joan, siempre estaba al lado de ellos: a las ovejas descarriadas, que les decía. No eran malos, pero... [...] no decíamos donde vivían. No. Te callabas. Eso sí que era verdad.

El pacte que permetia el manteniment de l'*estraperlo* era una herència de la postguerra, i formava part de la llarga història que havia fet de les cases barates un barri opac i difícilment penetrable per a les institucions: una mateixa distància mantenia segurs tant els petits lladres com els activistes polítics i militants anti-franquistes, que trobaven a Bon Pastor un recer segur davant de la persecució policial. Tot i que no cal exagerar l'abast d'aquestes xarxes de protecció (recordem que el pare del Luis va ser delatat per una veïna, i que mossèn Cortinas és sospitós d'haver provocat més d'una detenció), és evident que al barri hi havia un cert respecte cap a qui estava implicat en activitats perseguides, unes vegades, perquè se'ls considerava part de la mateixa classe social, d'altres, senzillament per no voler-s'hi ficar.

El Ramón recorda els *quinquis* del barri, que anaven a robar les ràdios dels cotxes, i amb els quals qui havia patit un robatori podia anar a parlar. Un d'ells, el Chato, l'havia conegut a través del seu sogre, el pare de la Juanita; i explica: "Yo he estado hablando con el Chato, 'Oye, que me han robado el casete, eh... ¿No habrás sido tú?' '¿Tú dónde estabas?' 'Estaba en Barcelona', ¡pues habrás sido tú!

‘No, mira, ¡si no lo encuentras llévate uno de estos que están aquí!’, y había un puñao... Robar sí, pero me ha dicho que nunca han robado en el barrio. Que nunca, ahora, si era verdad o si era mentira... La gente, si hablas con gente mayor, yo creo que te van a decir lo mismo: que estos ladrones no han robado nunca aquí”.

Als anys vuitanta, però, moltes coses van canviar. El barri va quedar arraconat per un nou cinturó de fàbriques, lluny de les comissaries, i constantment submergit dins la precarietat: fins al punt de ser conegut com “la ciutat sense llei”. A la fugida d’activistes cap a les administracions va sumar-se el descuit del Patronat, que estava preparant un projecte de rehabilitació que no arribaria mai a fer-se. L’heroïna s’havia començat a difondre entre les classes altes de la ciutat ja als anys setanta; amb la crisi econòmica i l’atur dels anys vuitanta, moltes famílies van poder-hi obtenir grandíssims beneficis, amb riscos no gaire diferents dels que sempre estaven vinculats a l’estraperlo i al comerç informal del barri:

Nos habían cortado la luz, nos habían cortado el agua, [...] él se había quedado sin trabajo; de qué sacaba adelante? [...] Se lo ofrecieron pues te pones a hacerlo, como toda la vida se ha hecho algo que ha sido prohibido; aquí antiguamente también se vendía el estraperlo; habían... estraperlo que le llamaban: traían azafrán de los pueblos, traían tabaco de fuera, que siguen habiéndolo, que traen el tabaco de Andorra y todo eso [...] había otras casas que vendían hasta pan, lo traían de pueblos, que era más bueno...³⁴⁸

Un home del barri que tenia vint anys als vuitanta ens va assegurar que a cap barri de Barcelona es venia tanta heroïna com a Bon Pastor: abans de Can Tunis i la Mina, el Bon Pastor havia estat un supermercat de la droga, on el tràfic es feia a plena llum del dia, als bars o a les places. Recorda que al comerç hi havia implicat almenys un policia; com a molts barris que van convertir-se en guetos en aquells anys, les autoritats no eren absolutament alienes a la difusió de la criminalitat. La familiaritat amb el comerç de droga va convertir-se ràpidament en un element distintiu del barri respecte a la resta de ciutat: anar a comprar substàncies era una de les raons, sinó l’única, per la qual molta gent d’altres barris van començar a visitar les cases barates. Però aquest fenomen, que va determinar la nova representació del barri a l’exterior, a l’interior tenia característiques molt més difuses.

Els anys vuitanta i noranta són una època massa propera perquè les entrevistes ens puguin donar una visió completa. Gairebé totes les persones de les quals hem recopilat la història familiar han nascut abans del 1950, i les entrevistes fetes amb

³⁴⁸ Entrevista anònima.

Joves al carrer Tàrraga, finals dels anys setanta del segle xx. Grup Facebook Amics del Bon Pastor

els més joves no són tan completes com les que hem fet amb els més ancians.³⁴⁹ Amb els nois i noies de la quarta generació d'habitants de Bon Pastor –besnèts de l'emigració murciana de principis de segle– hem compartit, però, la vida quotidiana, escoltat històries amb el micròfon apagat, viscut junts nits de festa. Els que van créixer als anys vuitanta narren infàncies no gaire diferents a les de la generació anterior.

Tots recorden, naturalment, les xeringues a terra, els toxicòmans que caminaven com zombis pel barri, i també haver vist la gent que es punxava, o fins i tot els morts. Sandra Capdevila, néta de Pedro Capdevila, que vivia a la casa del carrer Mollerussa on havia crescut Carmen García, tenia davant de casa els camps on havien construït els refugis dels anys cinquanta, on s'estava construint l'escola d'adults: des de la finestra de la seva habitació podia veure sovint la gent que

³⁴⁹ Només Maricarmen Esteve Galiana (1952), Juana Salguero Morte (1965) i Dolores Llopis Rodríguez (1966) són posteriors. Les entrevistes amb Rosario Contreras Cortés (1962), María Mata Contreras (1973); Sandra Capdevila Sardaña (1977), Gràcia Noguero (1975), Angelita (1975), no són suficientment completes per considerar-se històries de vida.

s'anava a punxar entre els arbustos.³⁵⁰ Els que es punxaven eren gent de fora; presències que inquietaven els habitants del barri, però que només transitaven pel seu territori, on la vida continuava igual que sempre. Malgrat aquestes presències, el barri era encara el lloc protegit on els nens de les generacions anteriors havien jugat a capbussar-se al Besòs, a amagar-se entre les muntanyes de carburs de la Maquinista, a robar panotxes als camps del voltant. La Loli, la néta *de los millones*, de 1966, recorda una infància viscuda en grans espais oberts, on els nens feien "juegos sanos"; però també l'Angelita, la filla de la Flora, del 1977, descriu una infància sana i relativament des preocupada. "Podías confiar en el vecino de enfrente, en el de la esquina, en el de la otra calle... Me acuerdo yo que cogíamos nosotros, que eramos muy críos, las bicis: y ibamos de noche, y podíamos ir por todas las calles que nos daba la gana, ¡que no nos iba a pasar nada!". De fet, les zones on la gent recorda més xeringues i toxicòmans eren els marges de les cases barates: les fàbriques de la banda de Sant Andreu, la vora del riu, els camps al voltant de la Maquinista. Possiblement els forasters anaven a comprar a les cases, i buscaven algun racó fora del barri per punxar-se.

A l'estudi ja citat *Territori i seguretat a Bon Pastor*, encarregat per l'Ajuntament a finals dels anys vuitanta, es resumeix de forma bastant eficaç la percepció que tenien els nois una mica més grans, és a dir nascuts a finals dels seixanta, respecte a la difusió de l'heroïna. Els joves de Bon Pastor preocupaven els serveis socials des de principi de la dècada: l'estudi en qüestió contextualitza el tema de les drogues dintre d'un marc més ampli, del qual forma part sobretot l'atur, la falta d'oportunitats, la falta d'equipaments. El perill, però, no és que els joves consumeixin, sinó que es dediquin al "petit tràfic": el consum encara no s'ha difós entre els habitants del barri. "Sí que hi ha gent al barri que consumeix –diuen els autors– però són pocs":³⁵¹

El problema d'aquests joves és la desocupació. A partir dels 14 anys molts d'aquests adolescents i joves es passen hores al carrer sense fer res. Pocs són els que continuen estudiant després de l'EGB i els que ho fan han de desplaçar-se a altres zones per anar

³⁵⁰ Diari de Sandra Capdevila, 2009.

³⁵¹ "Segons els observadors, treballadors socials que també viuen al barri, el problema és el petit tràfic. Sí que hi ha gent al barri que consumeix, però són pocs. El problema més greu és la quantitat de gent de fora que va a comprar al barri i fins i tot a delinquir (atracaments, robatoris), sobretot els divendres, dissabtes i diumenges. Hi va gent de la Verneda, la Sagrera, Sant Andreu i també de fora de Barcelona. El tràfic de haixix ha baixat a mesura que ha pujat el consum d'heroïna. Però a més també hi ha petit tràfic d'amfetamines". Juste i Moreno, 1989: 24

a classe. [...] Això els afecta directament a l'hora de trobar un treball digne. Molts s'han de conformar amb treballs eventuals o esporàdics, o no regularitzats, l'economia submergida. Però en el pitjor dels casos ni tan sols això. A la fi la desil·lusió apareix en aquests nois que acaben per no tenir confiança de poder trobar un treball digne. En moltes ocasions la manca de recursos, l'atur (no solament del jove, sinó a més d'altres membres de la seva família) fa que alguns d'aquests adolescents i joves arribin a cometre fets delictius que els portin a obtenir alguns diners per a les seves despeses o alguns d'ells arribin a traficar amb drogues.³⁵²

És possible que el consum entre els joves del barri s'hagi escampat sobretot a *finals* dels vuitanta, i a principis dels noranta. Un grup de joves va començar a organitzar activitats al Poliesportiu acabat d'obrir, al carrer Mollerussa, per als adolescents del barri que estaven començant a consumir heroïna. Van arribar a tenir fins a diverses desenes de xavals, que no sabien on passar les tardes: allà almenys hi havia futbolins, i s'organitzaven algunes activitats. "Cuando mis hijas eran pequeñas, el barrio aún era muy bonito", ens diu la Flora. Però al principi dels anys noranta van començar a morir molts joves. Només a la zona de cases entre el carrer Àger i el carrer Sas, on vam fer l'enquesta el 2004, hem comptat un parell de morts per cada carrer, quinze o vint en total, només entre els que sabem. Una d'elles va ser la filla gran de la Flora: la germana de l'Angelita, que es deia Carmen.

El 1987 van començar a assignar-se els nous pisos als habitants de les cases barates de Baró de Viver, la barriada bessona de Bon Pastor. El Luis estava a l'Associació de Veïns de Bon Pastor; fou ell qui va acompanyar els seus veïns a veure els pisos, juntament amb el president del Patronat, Eugeni Forradellas, un antic company de partit. El Luis va demanar a en Forradellas si els pisos que substituïrien les cases de Bon Pastor tindrien els mateixos preus: en Forradellas li va contestar que serien més cars. Quan van començar les negociacions entre Patronat i AV per a la reforma del barri, en Ramón va ser un dels primers a deixar la reunió. "Queréis mejorar el barrio? Haced 784 torrecitas individuales", va dir. El mateix opinava Juan Hernández, el cosí de la Paca, davant de les quatre propostes presentades pel Patronat, que indicaven diferents maneres de posicionar els blocs. "Falta la quinta propuesta –va dir en Juan–: que se mantengan las casas". Com veurem més endavant, l'Associació de Veïns es va escindir definitivament al voltant d'aquest

³⁵² Juste i Moreno, 1989: 21.

projecte de reforma. El Luis explica que van marxar alguns militants històrics, entre els quals, ell mateix. Mentrestant, en Luis havia deixat la fàbrica Motor Ibérica, i havia agafat la gestió d'un bar a la plaça central de les cases barates, al costat del Montferry: el Frankfurt Stop, a la cantonada amb el carrer Bellmunt.

Un dia, un grup de veïns el van anar a veure al bar. El Luis coneixia molta gent i tenia molta experiència política; a més havia format part de l'Associació de Veïns, així que era la persona ideal per al projecte que li volien proposar. "Vamos a montar una nueva asociación, li van dir, para protestar contra el proyecto de reforma". Van començar les reunions, en un principi a l'aire lliure, a la Llosa, l'esplanada de ciment que el 1992 va cobrir el Besòs i la Ronda Litoral, entre el barri i Santa Coloma. El Luis va acceptar de ser-ne president. Eren els *Avis del Barri*. Entre els primers membres hi havia Jerónimo Lopez, Maricarmen Esteve amb el seu marit Josè Maria Manzano, Moisés Garre, Antonio Candel i, més endavant, també Juan Hernández.

El Luis va avisar-los. Tardarem molts anys. Almenys deu, va dir. Era cert: a partir de 2003, va començar una dècada de lluita contra l'Ajuntament de Barcelona i el Patronat Municipal de l'Habitatge.

3. Etnografía a Bon Pastor

Se preocuparon y continúan preocupándose muy poco de conocer realmente aquellos barrios nuestros, y se han encargado de describirlos peor. Y no me atrevo a opinar si fue y sigue siendo por desidia o por intereses malévolos, o que, simplemente, dejaron la tarea a los arribistas de todo plumaje que viven del cuento de las letras.

Pere López Sánchez, 2013³⁵³

Aunque eso se llame un barrio marginal, es lo más bonito que te puedes echar en la cara. Para hacer un San Juan aquí, tienes una discoteca en cada calle. Entonces esto parece como que... es que no tiene valor [...] Aquí lo que hay es cordialidad y buen ambiente, la gente pinta con alegría la casita, ¿no ves? Una blanquita, otra naranja... y eso es, un ratito de verano que te apetece decorarla, hacerlo – y se acabará, se acabará en breve y serán todos bloques, no podrás mirar y ver eso. ¿Qué se ve para allá, qué se ve? ¡Rascacielos!

David, 2004³⁵⁴

3.1. El barri avui

El que més impressiona qui visita el barri per primer cop són els colors. Acostumats a la idea que en un “barri marginal” hi dominin els tons grisos, el ciment i les construccions sense acabar, és sorprenent trobar-se una gran quantitat de cases pintades de colors brillants, sovint escollits amb gust. La varietat de decoracions de les façanes de les cases barates trenca les expectatives inicials i obre una esquadra per a la suspensió del judici. Qui creua els amples espais deshabitats que separen les cases barates de la resta de ciutat –més enllà del polígon de La Verneda, o de la gran fàbrica de Mercedes Benz, més enllà de les vies del tren que delimiten el centre de Sant Andreu– té sempre la sensació que el barri no correspon amb la imatge que se’n dona als mitjans de comunicació.³⁵⁵ La llarga història de margi-

³⁵³ 2013:14.

³⁵⁴ Entrevista amb David, fill d’Antònia Asensio, 15/7/2004. En aquest capítol farem referència sovint a la seva entrevista.

³⁵⁵ Així ho expressen dos estudiants d’antropologia: “M’enduc una sorpresa agradable. No me les imaginava així. Són força maques, de colors, especialment les portes. Algunes tenen rajoles i totes com una mena de porxo damunt la porta d’entrada. [...] L’ambient és en general agradable i em recorda el d’un poble. És com un món apart”. Veciana i Arenas, 2004-2005: 3.

nació i exclusió social que hem descrit té com a escenaris uns espais agradables, on la uniformitat de les construccions l'alegren els jardins, les petites places, les fonts a l'ombra dels arbres. Els enderrocs de la primera meitat del barri van fer augmentar els elements de degradació, com les cases tapiades o els sostres trencats, però el barri encara manté molta fascinació. Les cases més deixades, amb la pintura que cau a trossos, les reixes rovellades o les grans taques d'humitat a la façana, s'alternen amb altres de ben cuidades i netes, amb rajoles decorades al voltant de la porta i reixes ben polides. L'aspecte físic del barri sembla reflectir la diversa composició social i les diferents vides dels seus habitants.

A les cases grans (les de *categoria B*: ara només en queden seixanta a la banda del riu) la majoria d'habitants va tancar una part de vorera davant o al voltant de la casa per fer-hi uns petits jardins d'un parell de metres d'amplada per uns cinc o sis de llarg. Gairebé tots hi tenen plantes, alguns, fins i tot, arbres. Les cases de jardí donen una sensació de benestar que no ens imaginàriem, pensant que som al bell mig de fàbriques i terrenys industrials. A la primera fase, ara enderrocada, les cases eren totes de colors una mica més clars, però algunes trencaven aquesta uniformitat amb solucions fantasioses, per exemple al carrer Mollerussa, on una casa tenia tota la façana dels colors del Barça, o al carrer Sas on n'hi havia dues de recobertes de lloses de marbre, curosament encaixades. En alguns carrerons més descuidats es noten, però, els rastres d'una intensa vida a l'exterior: bicicletes lligades amb cadenes, cadires de plàstic, un estenedor de la roba o un caminador per al nadó deixats a fora. També quan no hi ha ningú al carrer, travessar alguns carrerons pot fer sovint la sensació d'haver entrat en una casa particular.³⁵⁶

Qui viu a les cases està constantment exposat a les mirades de l'exterior. Sovint les portes d'entrada es deixen obertes, i s'entreveuen els vestíbuls que donen al menjador. Qui és al carrer, fins i tot involuntàriament, sovint acaba divisant l'interior del saló, sobretot a l'estiu quan es deixa oberta també la segona porta per fer córrer l'aire; alhora, des de l'interior es pot mantenir un cert control sobre què passa al carrer. Els veïns poden saber sempre qui és a casa i qui no, qui dorm i qui mira la televisió, qui ha tingut visites i qui no en té mai. Pel mateix carrer, cada

³⁵⁶ "Quan creuo el carrer Mollerussa i m'endinso en busca del carrer Ba[s]jella tinc una certa sensació de transgressió, com si l'espai que trepitjo tingués una subtil i invisible marca de propietat privada". Veciana i Arenas, 2004-2005: 4.

Sandra Capdevila fotografant el carrer Sanet. Núria Sánchez Armengol, 2010

dia tendeixen a passar sempre les mateixes persones: qui obre el bar, qui torna de la feina, qui va al mercat, qui mou el cotxe de l'aparcament, qui hi transita en el seu recorregut habitual. És difícil que la gent de les cases passi per carrers que no són els seus, és a dir que no formin part del seu recorregut. Quan ho fan, és freqüent que des de l'interior d'alguna casa, o asseguts a la porta, els habituals d'aquell carrer es preguntin: "On deu anar?".

El barri s'obre als visitants amb una gran facilitat. La majoria de gent respon i obre la porta quan es truca al timbre de les cases, i és fàcil que una trobada fortuïta o un intercanvi de salutacions al carrer es converteixi en una conversació llarga i profunda. Les cases barates són dels pocs espais que queden a Barcelona on es pot fer un treball de camp clàssic, passant temps en l'espai públic, observant el moviment de la gent, dialogant amb desconeguts i movent-se a peu. Ja en les primeres entrevistes a Bon Pastor, el 2004, vam observar la facilitat amb què s'arriben a conèixer tots els habitants d'un carrer, amb què s'entra a les seves cases, o amb què algú de seguida t'acompanya a visitar algú altre, només sortint de casa i tombant la cantonada. Amb la mateixa facilitat, però, el barri es torna a tancar: molts habitants poden negar-se a obrir la porta, o a parlar, si això pot donar lloc

a una dinàmica de “què diran”. Les mateixes característiques que faciliten alguns aspectes de la recerca en fan difícils d’altres: si et proposes travessar el barri ràpidament, és fàcil adonar-te de cop que el barri té un altre ritme respecte a la resta de la ciutat. Els carrers de les cases barates no són llocs de trànsit, sinó d’estada; la gent t’atura i et parla, o et saluda des de la porta: el que havien de ser deu minuts de camí es converteix sovint en situacions que poden durar hores.

Per això, fer etnografia a Bon Pastor significa necessàriament entrar en escena, prendre part en aquest constant joc de mirades i comentaris. La posició de l’observador extern, o *super partes*, és aquí encara més impensable que en altres llocs: tothom qui aparegui sobre el territori és immediatament reconduït a un sector de població local, assimilat a un grup d’habitants, a una certa part del barri. Aquests processos d’etiquetatge i reconeixement s’esdevenen de forma espontània entre els habitants de les cases i, com veurem, formen part de la necessitat ineludible de controlar el territori que envolta el seu habitatge. Pocs metres de distància separen les zones més internes de les cases de l’espai de vorera davant la porta, i del carrer del davant: la major part d’habitants perceben l’exigència de mantenir una certa vigilància també sobre l’espai formalment públic, a través d’un intercanvi creuat d’informacions sobre el que passa al carrer.

En fi: l’estructura física del territori i les relacions socials que s’hi articulen van condicionar la nostra recerca, influenciant les informacions i situacions a les quals hem tingut accés. Investigar a les cases barates, si es decideix fer-ho fins al final, significa convertir-se sinó en habitants de ple dret, sí en uns actors socials més sobre l’escena social del territori. Significa assumir una postura problemàtica, ser objecte de comentaris i polèmiques, sigui quin sigui el paper que es decideix jugar o assumir, o que s’acaba per assumir.³⁵⁷

3.2. Una gran família aquí: la vida a la porta

Traçarem en aquest capítol una descripció d’alguns aspectes de la vida quotidiana a les cases barates de Bon Pastor, utilitzant un material que pot descriure’s com a pertanyent a tres diferents fases de la recerca, corresponents a un lapse

³⁵⁷ Aquesta particularitat, pròpia del fet social urbà en si (la *presentació de la persona a la vida quotidiana* de Goffman, 1959) té, però, un especial valor en un espai caracteritzat per una clara distinció entre interior i exterior, i per unes dinàmiques de classificació en llarga mesura autònomes respecte a altres territoris urbans.

de temps de sis anys. En primer lloc, hi ha les entrevistes enregistrades el 2004, durant una enquesta “porta a porta” feta amb la Plataforma contra l’Especulació en la “primera fase” de demolicions; en el segon bloc, tenim una sèrie d’històries de vida i entrevistes de caire més etnogràfic, fetes entre 2008 i 2010; finalment, hi ha el material recopilat a partir de les converses informals que vam sostenir durant el treball de camp residencial, el 2010. Contemporàniament, els habitants del barri que integren l’equip de recerca, i les seves xarxes familiars, van aportar els seus punts de vista en la redacció d’aquestes observacions. Per això són el resultat d’una negociació entre una perspectiva *ètica* (vista de fora) i una d’*èmica* (interna a la percepció pròpia del barri) a partir de la metodologia *col·laborativa* que caracteritza aquesta investigació.³⁵⁸ Així, els habitants del barri representen els comportaments que tractem aquí com a vestigis d’un estil de vida ja perdut, que en el passat devia conformar un sistema més orgànic i coherent; però com a observadors externs, en canvi, els hem reconegut com a formes culturals encara vives i actives. Per donar compte d’aquesta doble interpretació dels fenòmens tractats, hem decidit esquivar l’ús del present etnogràfic, tot i que això implica una estranya alternança de temps verbals en l’exposició, el canvi constant entre l’ús del present i del passat. La progressiva transformació de la vida social al barri és l’objecte i la raó de ser prioritària d’aquesta recerca: és essencial no simplificar la temporalitat dels fenòmens creant una il·lusió d’“etern present”. A la vegada, les observacions fetes col·lectivament per l’equip i aquelles que són lligades a la meua experiència residencial individual també es distingiran, a través de l’ús de la primera persona singular o plural.

“Fa setanta-cinc anys que obro aquesta porta”, ens deia sovint un ancià membre d’Avis del Barri que vam conèixer el 2004 i que ens va convidar a visitar la seva casa barata. *La porta* és la zona de transició entre l’espai privat a l’interior de l’habitatge i l’espai públic del carrer. És molt freqüent veure els habitants asseguts *a la porta*, és a dir al carrer o sobre la vorera just davant de la façana de la casa. A vegades hi ha una sola persona que fuma o llegeix asseguda a l’esglaó d’entrada, o en una cadira, o en una gandula; altres cops són dues o tres veïnes, dretes, que parlen a la porta, quan no famílies senceres o grups d’amics, que passen el temps prenent la fresca o el sol, asseguts “a la porta”. Així ho descriu la Sabina,

³⁵⁸ Aprofundirem en aquest tema en el capítol conclusiu.

una dona anciana del carrer Albiol, que pertanyia a una família molt coneguda al barri, *los Carreteros*:³⁵⁹

Sabina: Ahora a la tarde, cuando ya ha aflojado el sol, sacamos las sillas a la puerta y nos sentamos todas las vecinas alrededor en la puerta y estamos hablando: pero claro, nos llevamos bien; gracias a Dios que no hay problemas ni nada.

A l'estiu, en algunes entrades de casa hi instal·len petites piscines inflables per als nens, o els adults renten el cotxe amb una mànega; sovint hi pot haver una ràdio o també una televisió encesa al mateix carrer. "Hasta la sombrilla de la playa, ¿eh? To'as las sillas, vermut fuera, una tapita pa' las niñas, en plena calle, ¿eh?, y ¡allí nos tiramos to' el día! Y parte de la noche."³⁶⁰ Si l'interior de la casa està reservat a la família, o a les amistats més íntimes, a la porta es pot també passar temps amb qui no es té tanta confiança com per convidar-lo a entrar. Ser a la porta significa no haver de tancar la casa per trobar-se amb gent, i sovint els habitants de les cases surten en pijama o en sabatilles, els nens petits amb bolquers. Gairebé tots els habitants de les cases barates escombren i renten el tros de vorera davant la porta, sobretot les dones ancianes; a l'estiu hi tiren galledes d'aigua per refrescar l'asfalt i treure la pols.

Antigament, com hem vist, aquest espai permetia un desfogament per a l'amuntegament dels interiors, i funcionava com una segona sala, oberta al carrer, per a les nombroses famílies que cohabitaven a les cases barates: casa i carrer eren l'una l'extensió de l'altre, així com en molts barris populars de Barcelona.³⁶¹ Avui són poques les cases barates en què viuen més d'una família: però la zona *a la porta* continua mantenint aquesta funció, tant a les cases que tenen problemes d'amuntegament, com a les que no en tenen. És des d'aquest espai que es vigilen els nens petits: sovint als nens els deixen jugar a fora, si hi ha algun veí de confiança "a la porta" de casa seva. L'espai de la porta alleugereix també la soledat de qui té poca capacitat de moviment: molts ancians desenvolupen la major part de les seves relacions extrafamiliars davant la porta de casa. Alguns treuen les taules i les cadires a fora per jugar al parxís o al bingo; d'altres llegeixen; la majoria estan

³⁵⁹ La Sabina va agafar el sobrenom de *Carretero* del cognom del seu marit, Paco Carretero: com hem vist al capítol anterior, les atribucions de sobrenoms defineixen l'afiliació als clans familiars, no obstant els lligams de sang.

³⁶⁰ Angelita, intervenció durant l'entrevista amb la seva mare, Florentina Cánovas Vidal, 10/2/2010.

³⁶¹ Vegeu Oyón, 2008: 321; Ealham, 2005: 70, ambdós cit. vegeu la pàg. 46.

senzillament allí, recolzats a la reixa de la porta, xerrant o mirant fora. Molts d'ells no estan acostumats a freqüentar cases d'altri, perquè han desenvolupat la seva vida social essencialment a l'espai públic: a la poca freqüentació dels espais privats s'associa una intensa solidaritat desplegada a través de l'espai públic. "No somos de ir a casas de nadie", ens va dir María Candel, quan descrivia el seu carrer, el carrer Salomó; gairebé les mateixes paraules que usa la Sabina, per parlar del carrer Albiol, a l'altre extrem del barri:

Sabina: De toda la vida, yo no soy de ir a casa de nadie. Si me llaman, soy la primera en ayudar, lo que sea: eso claro. Pero entrar, no me gusta, no me... Me siento mal, no puedo. [...]. Luego tengo una [vecina] que está, se puede decir, más en mi casa que en la de ella; una señora mayor, yo tampoco puedo decir nada contrario, que más de una vez la he recogido, que estaba dando vueltas por las calles pasando frío en invierno; y le he dicho 'vente aquí, te sientas aquí conmigo': es la que tengo enfrente mismo. Ella no puede estar en su casa sola, se desespera. No vale, lo mismo que nosotras, tenemos que contar, aunque estemos en una casa que estás a gusto, no puede. Ella se hace un bocadillo para cenar, [...] y viene a comerlo en mi casa. O, si estamos en la puerta, lo come en la calle.

Als nous edificis, entre l'espai privat del pis i l'espai públic del carrer, hi ha una zona de trànsit conformada per llocs no habitats: l'escala, l'ascensor, l'entrada del bloc. A les cases barates, en canvi, els espais de transició entre zona pública i zona privada són intensament habitats, i arriben a conformar-se com els llocs on s'articula la majoria de la vida social del barri. Això té múltiples implicacions. En primer lloc, la relació quotidiana amb l'espai immediatament extern a la casa atorga un caràcter de familiaritat també al carrer mateix. Aquest caràcter es reflecteix en la importància que té el carrer, *la calle*, en l'imaginari i en els discursos dels habitants del barri. "Hemos estado más por la calle que en casa",³⁶² reconeix amb orgull una anciana del carrer Bassella, per referir-se als espais *a la porta*, als trams de carrer on es jugava durant la infància, protegits per la mirada dels veïns. El carrer representa a la vegada el costum de compartir amb els veïns: el vincle estret entre famílies del mateix tram o tros de barri, sedimentat a través de les generacions. "Hemos estado más en la calle que en casa. Y esto es muy bonito, porque... yo misma trabajo, y si necesito butano la vecina me lo trae, o viene el de la luz y me abre, tiene la llave, me abren la puerta y me cuentan la luz. Mi hijo

³⁶² Entrevista núm. 146, 23/7/2004.

Grup de veïns i veïnes conversant a la porta de casa. Joan Alvaro, 2009

estuvo enfermo de pequeño, y la vecina venía, y si venía el médico estaba allí, y mi madre igual, de mayor igual”.³⁶³ Aquesta relació entre socialitat de carrer i ajuda mútua entre veïns es presenta sovint com allò que distingeix el barri: “Estando en Barcelona, en los trabajos, de compartir con un compañero de trabajo: y de lo que explicaban ellos y lo que explicábamos nosotros, era un punto de comparación muy diferente. Es un barrio obrero. Todos somos humildes, trabajadores; pero hay un interés humano, que ya lo quisieran en muchos sitios.”³⁶⁴

També hi ha famílies, naturalment, que no surten al carrer tan sovint, però d’altres en fan un ús quotidià, durant el temps lliure, entre intervals de treball domèstic, de vegades fins i tot durant el treball remunerat. Algunes fotos antigues, tant de Bon Pastor com d’Eduard Aunós, retraten les dones del barri assegudes davant de casa amb les màquines de cosir, treballant i xerrant entre elles alhora.³⁶⁵

³⁶³ Entrevista núm. 146, *cit.*

³⁶⁴ Catalina, 5/7/2004. Noteu com aquest tret distintiu incrementa la sensació d’alteritat respecte a la ciutat: parlant d’altres barris, la Catalina diu “Barcelona”, implícitament extraient les cases barates de la seva delimitació territorial. Un fenomen, per cert, que també es verifica en altres barris de la perifèria.

³⁶⁵ Segons ens van explicar Aurora Pujalte i descendents de Pepita Oliveras, al carrer Bassella sovint es cosia a la porta.

Avui això és menys freqüent; però, per posar un exemple, M.A.A., *canastero* del carrer Arbeca, fins fa pocs anys teixia cistelles i ninots de vímet assegut en una cadira a la porta; quan no hi treballava, deixava els feixos recolzats a la façana, sense vigilar, confiant en la vigilància col·lectiva sobre l'espai públic.

Les famílies nombroses o amb molts fills són sovint les que tenen més presència al carrer: els nens són el mitjà a través del qual els veïns entren en relació. Els nens que es barallaven amb els pares sovint anaven a refugiar-se a cases de veïns, que amb els anys van convertir-se en els seus “segundos padres” o en “casi abuelos”, creant un vincle estable entre les famílies: en alguns casos arriben a definir-se com a “pràcticament família”.³⁶⁶ Aquest costum era comú encara fins a la generació crescuda durant els anys vuitanta del segle passat, i encara avui molts nens tenen cases de referència externes a la família, on poden arribar sense ser acompanyats per adults. La “mobilitat infantil independent” (en anglès CIM, *children's independent mobility*) a les cases barates és afavorida per l'estructura urbanística de carrers poc transitats i d'habitatges propers entre ells. El carrer és, doncs, un espai fonamental de socialització i d'afirmació de la independència: si la CIM a Bon Pastor no es pot mesurar en metres o quilòmetres, com en altres contextos, hi ha sens dubte un marge de mobilitat extern a la mirada adulta més ampli que en altres barris.³⁶⁷

Molts habitants parlen del seu carrer amb orgull: “nuestra calle”, o “el meu carrer”: expressions que aquí indiquen una relació de familiaritat, més intensa que aquella estrictament geogràfica. El fet que el primer tram del carrer Bellmunt es digués *la calle de los Vinagre*, significa que es tracta de la zona “de la” família, on vivien tres o quatre nuclis del mateix “clan”, on jugaven els seus nens, on se celebraven les seves bodes.³⁶⁸ El carrer “de” un grup de veïns és l'espai comú on els habitants es relacionen, s'ajuden, es comuniquen, i sovint el carrer es considera un símbol de les relacions entre ells. Quan María Candel ens diu que el seu carrer és *el millor del barri*, es refereix a les relacions que manté amb els seus veïns

³⁶⁶ D'aquestes relacions de “segona família” entre veïns en parla José Luis Oyón respecte als testimonis d'ancians habitants de barris populars de Barcelona. “De la misma forma en la que uno podía descubrir en el vecino al hermano, a veces hallaba también al hijo o al padre adoptivo”. Oyón, 2008: 303.

³⁶⁷ Sobre la CIM, vegeu l'estudi inaugural, Hillman *et al.*, 1991; per a un tractament més recent, Malone i Rudner, 2011.

³⁶⁸ Recordem que la boda de José Asensio, *el Chache*, pare de l'Antonia (i avi del David), va celebrar-se justament a la *calle de los Vinagre*.

i veïnes, de les quals se sent orgullosa. “Me parece que no habrá ninguna calle como esta”. Just davant de casa seva viuen el seu germà Antonio i la seva dona Amparo; a ambdues bandes de la seva casa, hi ha les veïnes amb qui ha crescut. “Muy buen ambiente”, diu ella.

Aquest entramat de costums i valors és el que conforma la percepció de “propietat” dels carrers per part de qui habita a les cases barates que el voregen. Tot i ser formalment espai públic, alguns carrers del barri són considerats com a propis per qui habita a les cases; l’espai públic s’interpreta com una extensió de les cases mateixes. Probablement en el passat aquest fet devia ser encara més pronunciat: la Paca recorda que els habitants del barri eren molt amigables amb els parents dels veïns, però despietats amb els desconeguts:

Francisca Hernández Roca: Después de la guerra y todo eso, ya se vino algún extranjero que no lo conocíamos; ahora si decían ‘es mi familia’, no se metían con él para nada. Pero si no le decían nada, o el hombre no sabía siquiera quién era, aquel lo desplumaban. A aquel le quitaban hasta las ruedas del coche. ¡Si es verdad! Y cogimos mala fama.³⁶⁹

També per qui formava part d’aquestes xarxes, però, sovint no era fàcil assimilar la contínua negociació entre espai privat i espai públic. Per Carmen Alquézar, com hem vist, va ser difícil adaptar-se a la peculiar forma de vida “de portes obertes” que es vivia a casa del seu marit Moisés Garre: els primers anys tornava sempre que podia a casa de la seva mare a la Sagrera. Paral·lelament, molta gent que va deixar de viure al barri, hi tornava quan podia a gaudir del seu “bon ambient”. Un exemple és el de la Loli, que durant dotze anys va viure fora del barri, però intentava passar totes les tardes al barri, especialment a l’estiu. Igualment, la Juanita Baños i en Ramón Fenoy, que havien anat a viure a Ciutat Badia:

Juanita Baños: Estaba recién casada, me fui pa’ allí, todo aquello acostumbrado a la casa pequeña, vivir en un décimo piso, que no conoces a nadie ni nada [...]. Me ponía de los nervios; me tenía que bajar a las seis de la mañana aquí, y por la noche, cuando plegaba, mi marido me recogía.³⁷⁰

El factor determinant d’aquests desplaçaments és la presència de familiars i amics al barri, però no són pocs els que ens han ressaltat els aspectes negatius de

³⁶⁹ Francisca Hernández Roca, 3/11/2009.

³⁷⁰ Sobre Ciutat Badia, vegeu Tapada [et al.], 2009. Un altre cas és el de Teresa Alex Martínez, *la Tere*, que durant les èpoques que no va viure al barri desitjava tornar-hi, i finalment va aconseguir-ho. Comunicacions informals, 2011.

la proximitat de les cases amb l'espai públic, que pot convertir-se en proximitat forçada entre els habitants. La poca intimitat s'agreuja també perquè les parets que separen les cases permeten (i obliguen) a cada família escoltar el que passa a les cases properes: “Oyes al vecino como se pega un pedo”, diu vivament un jove del barri.³⁷¹ Les regles de convivència que ajuden a mantenir una relativa privacitat són sovint violades, sobretot –segons alguns ancians– pels més joves. “Estás durmiendo y la gente está hablando en la puerta aquí, no ahora: cualquier coche que aparca se ponen a hablar, con la música a tope así, y tú no puedes descansar”, ens diu una dona del carrer Bassella.³⁷² El silenci i la tranquil·litat són els factors que s'esmenten més sovint, quan es descriu el “bon ambient” del seu carrer: així, la María Candel, que es refereix sobretot al silenci quan diu que considera el seu carrer el millor del barri, però també els més joves: “Las calles tranquilas”, diu David, el fill de l'Antonia Asensio que hem citat com a epígraf d'aquest capítol. Al mateix temps, la invasió amigable de la *privacy* forma part del joc de relacions internes entre els habitants: durant l'entrevista amb la Loli, una nena va trucar a la porta demanant pel fill d'ella, Juan Carlos: la Loli en un primer moment va intentar fer veure que no hi era; després va contestar, molesta però somrient, cridant des de l'interior: “¡Rocío! Me estáis llamando, ya lo sé. El Juan Carlos ahora no puede salir porque está haciendo los deberes, luego se va a bañar. ¿Vale cariño? Mañana, un poquito más pronto”. Y comenta:

Dolores Llopis Rodríguez: Esto es lo bueno de las casas. Lo malo es que a veces no quieres abrir la puerta, y... te suben la persiana: ‘Tía, ¡abre! joder, ¡dejadme ya! [...] Que no quieres abrir: Te suben la persiana, te pican, porque los que son, saben: los de casa, saben que estás. ‘Muévete de allí, anda, gandula, que sabemos que estás allí’; te suben la persiana, te empujan la puerta, y... [risa] es un poco... sí, la privacidad es un poco..., en las casas, eso. Ahora vivimos privadamente, que solo son los de confianza que te abren la ventana; pero antes, ¡eran puertas abiertas! Entraba uno, salía... yo tengo mucha gente, en esta calle sobretodo, [que] son la gente de toda la vida. Estos que he nombrado, son los hijos de mis amigos de toda la vida.

“Somos como una gran familia aquí” ens va dir una dona del carrer Bassella, asseguda a la porta amb unes veïnes. El 2004 encara faltaven quatre anys per a les primeres demolicions, que van començar justament en aquell carrer: la preo-

³⁷¹ David Cabrellas, *el Vilu*, 30/7/2004.

³⁷² Entrevista núm. 146, 23/7/2004.

cupació d'aquestes dones llavors era mantenir el vincle de veïnat també als nous pisos. "Para mí, esto es mi pueblo", va dir una dona del carrer Granadella. "Hola, buenos días, buenas tardes... uno te riega las plantas, otro te está barriendo el jardín... es un pueblo".³⁷³ La caracterització com a *poble* (és a dir, la forma urbana horitzontal) i com a *família* (els vincles històrics entre els habitants) és la garantia de la bona convivència i de l'ajuda mútua. La Flora ens va explicar de forma molt eficaç com la vida en aquesta família extensa garantia la capacitat col·lectiva de resoldre els conflictes. Els veïns es barallaven, però continuaven ajudant-se i fent vida junts:

Florentina Cánovas Vidal: Todos nos conocíamos, y todos sabíamos de qué pie cojeábamos. ¿Me entiendes lo que te quiero decir? Yo me podía pelear contigo hoy, y decirte de todo, y mañana decirte '¿tienes que ir a comprar? Pues va, vamos las dos'. Era un trato como de familia, ¿sabes lo que te digo, es verdad o no es verdad? Te peleabas con Fulanita, te peleabas con Fulanito, y al cabo del rato estabas 'ah que [...] pa' los críos, vamos'.³⁷⁴

La seva filla Angelita, nascuda el 1977 també al carrer Albí, també recorda haver viscut la confiança i proximitat de la "gran família" durant la infància, i en reconeix l'arrel espacial. "Era como una familia. Era como si viviéramos todos... por ejemplo, era como si todos viviéramos en la misma casa, pero en cuartos diferentes. Pa' que me entiendas. ¿Sabes? O sea: igual tu decías: 'ah que tu hijo...' y luego al día siguiente estabas fuera con ellos. ¿Me entiendes? Y en San Juan igual: en San Juan sacábamos la mesa... Y la seguimos sacando, allí, nosotros, que todavía nos queda pa' rato [abans dels enderrocs]". Aquesta unió s'està perdent, segons ella, amenaçada per la inseguretats creixent que es viu en algunes parts del barri: "Es que ahora hay mucha gente mala en el barrio, ¿eh?", i això fa impossible viure amb les portes obertes, com es feia "abans".³⁷⁵ Altres, en canvi, reconeixen que els temps han canviat, però asseguren que el "seu" carrer continua molt tranquil.³⁷⁶

³⁷³ Entrevista núm. 134, 30/7/2004.

³⁷⁴ Florentina Cánovas Vidal, 10/2/2010.

³⁷⁵ Això està vinculat també, com veurem, a la caracterització del barri com a *zona de transició*, que analitzarem en el proper capítol.

³⁷⁶ "Hombre a ver, yo estoy en una zona muy buena; la verdad es que yo soy privilegiada; pero vete a donde vive mi madre, ¡que no está muy contenta!", diu una jove del carrer Guspí. La mare explica que el problema de la seva zona és el soroll: "Se duchan a las tres, a las cuatro de la mañana". Entrevista núm. 180, 24/7/2004.

“Son tus amigos” conclou l’Angelita: les relacions de veïnat, de parentiu, d’amistat, se superposen i es confonen, fins a conformar una sensació generalitzada de *familiaritat*, que és la característica dominant de la relació entre els habitants i l’espai del barri. A la base, hi ha sense dubte el fet que moltes famílies del barri estan emparentades: hem elaborat un mapa de les relacions parentals de primer i segon grau que hem pogut identificar entre els quatre carrers de la primera fase, Àger, Albet, Albí, Albiol; per cada cinc cases –24 sobre 60– almenys dues tenen un o més parents de primer o segon grau en una altra casa dels mateixos quatre carrers.

Per a molta gent, viure a les cases barates significa sobretot viure a l’interior d’aquestes xarxes de proximitat. Viure al barri no és una característica espacial, sinó relacional: implica viure envoltats de les relacions amb els veïns “de tota la vida” i “quasi família” que viuen a les cases dels voltants. Això té una vessant temporal important: el “bon ambient” es deu en gran part al fet que molts habitants de les cases barates han crescut junts, de pares que han crescut junts, als mateixos espais on havien viscut els seus avis; la intimitat i la confiança entre veïns es basa en lligams de llarga durada entre famílies. La María Candel ens explica que recentment un nét li va dir que s’havia fet amic d’un noi que ella va reconèixer com a nét d’una amiga seva: “Conozco a su abuela, y también a su madre”. Les amistats es passen d’una generació a l’altra, com les cases, i això contribueix a la percepció de tranquil·litat:

Catalina: Porqué han sido cinco generaciones en esta casa. Significa mucho. Mis abuelos, mis padres, ahora estoy yo, aquí nacieron también mis hermanos; también nacieron mis hijos, y de los cinco nietos, tres de ellos nacieron también aquí. Cinco generaciones. Son muchos años, y de una amistad de vecinos, algo fabuloso.

Naturalment aquestes relacions de familiaritat entre veïns no són exclusives ni de Bon Pastor ni dels barris de cases barates. Hem vist com José Luis Oyón ressaltava la importància de la figura del veí en les històries de vida d’habitants de barris populars de Barcelona als anys trenta, i recopila fins i tot casos en què, en el moment de l’enderroc dels edificis, els veïns havien demanat ser traslladats junts, exactament com passarà a Bon Pastor en el moment de la Remodelació.³⁷⁷ Però a les cases barates aquesta característica popular i barcelonina s’ha repro-

³⁷⁷ Oyón, 2008:302-307: “Es por tanto lógico que haya, sobre el vecindario, cuando es evocado, una valoración muy positiva que se basa en una opinión compartida de familiaridad, de formar parte de una ‘gran familia’. Sea como padre, hijo o hermano, el vecino es visto ante todo como un ‘familiar’”. Dues dones del carrer Bassella: “Ahora lo único que nos gustaría, que fuéramos vecinas; que no nos tocara con otras vecinas. Yo, bajo mi punto de vista”, “hombre, si hemos vivido aquí durante 60 años,

duït a gran escala, i fins a una època molt propera: gràcies a la forma urbana, va mantenir-s'hi una estructura social que en altres barris de la ciutat es va afeblir fins a gairebé desaparèixer.

És important recordar aquí que una de les propostes urbanístiques que eren a la base de la creació dels barris de cases barates era la *ciutat jardí* de Cebrià de Montoliu. La idea de Montoliu sorgia del reformisme social anglès, i intentava superar la divisió entre ciutat i camp, i pal·liar l'alienació en què la civilització industrial sumia els obrers que migraven dels entorns rurals. A les *ciutats jardí* els obrers havien de viure com a comunitats integrals, articulant les seves relacions entre ells i amb el territori amb autonomia respecte de la ciutat; la forma urbana d'aquests nous espais, en les intencions de Montoliu, havia d'afavorir la col·laboració i els aspectes socialment desitjables del món rural. En la percepció de Bon Pastor com a "poble dins de la ciutat", i en la pràctica col·lectiva de les relacions veïnals com a "gran família" (i en altres aspectes que veurem més endavant), possiblement encara ressona aquest antic projecte, per la resta fracassat, d'integració social horitzontal i autònoma entre els obrers.

3.3. Un petit poble: el *chafarderío* com a fet social total

L'altra cara de la caracterització de les cases barates com a petit poble rural, naturalment, és la intrusió contínua en la vida dels altres, i l'acumulació constant de rumors que omple l'espai discursiu dels habitants del barri. La forma local amb la qual a Bon Pastor es designa el xafardeig és el *chafarderío*: aquesta activitat es descriu com a omnipresent, i identifica sovint alguns veïns com a *chafarderos* a temps complet, gairebé professionals. Aquesta activitat està directament relacionada amb la falta de recursos socioculturals; en el passat es feia perquè "no había otra diversión; cuando pusieron el cine, parecía mentira".³⁷⁸ Una imatge esmentada freqüentment entre els més joves és la d'algunes veïnes *xafarderes* que passen el temps darrere les portes o sota les finestres per escoltar les converses al carrer, o amb l'orella enganxada a la paret. "Chafarderas", "chafarderos", són insults molt comuns entre els habitants durant els moments de tensió, especialment dels joves

es lógico que vivamos juntas. Que no nos pongan con el quinto pino que no nos conocemos. No es por nada, sino por vecindad de toda la vida", entrevista núm. 146, 23/7/2004.

³⁷⁸ Aurora Sardaña García, comunicació informal, febrer 2012.

cap als ancians. Encara que tot això pugui semblar una exageració, és cert també que durant totes les nostres converses al barri no ens hem trobat mai amb una negativa a explicar elements de la vida aliena, incloent els menys edificants, fins i tot quan es tractava de famílies sense cap relació de parentiu o amiat. Al mateix temps, durant el desenvolupament de la recerca, hem constatat personalment la ràpida difusió de rumors sobre la nostra presència allí.³⁷⁹

Les informacions recollides observant els veïns, des de la porta o al carrer, circulen ràpidament per les denses xarxes d'amiat, parentiu i "quasi parentiu" que recobreixen el barri sencer. La falta de privadesa a les cases, i l'estratificació dels rumors entre les generacions –hi ha famílies que s'han observat mútuament durant dècades– permet al *chafarderío* accedir virtualment a qualsevol àmbit de la vida dels habitants de les cases barates. Això és especialment verídic en el cas de famílies nombroses, o que viuen més al carrer; no ens consta, però, que els més reservats estiguin eximits de la difusió de rumors sobre ells. Hi ha, sens dubte, uns nòduls centrals a la difusió de les veus: persones considerades més capaces d'accedir a informacions, o més invasives en vigilar els veïns, i més ràpides a difondre les veus per les seves xarxes de contactes. Una entrevistada diu que una veïna seva "se ha dedicado siempre a llevar y traer", referint-se al tràfic d'informacions; per la ràbia acumulada la defineix com "la innombrable". És important comprendre que els habitants de les cases barates se senten sovint vigilats i controlats en cada aspecte de la seva vida quotidiana. Al mateix temps, per efecte de la forma física de l'espai, aquest control no pot ser centralitzat: des de cada casa només pot observar-se directament el carrer del davant, i només a través de les estretes xarxes de relacions entre habitants les informacions se socialitzen i es converteixen en una vigilància generalitzada. El control sobre el territori de les cases barates és una mena d'*anti-Bentham*, un dispositiu descentralitzat, gestionat de forma acèfala i difusa, però igualment molt eficaç.³⁸⁰

³⁷⁹ Al juliol de 2010 va organitzar-se fins i tot una recol·lecta de firmes a través de la qual es pretenia demanar a Montilla, llavors president de la Generalitat de Catalunya, d'investigar sobre la suposada malversació de fons públics destinats al present projecte de recerca, a través dels quals s'estarien finançant activitats "subversives".

³⁸⁰ Si les cases barates són un *anti-Bentham*, altres espais urbans contemporanis s'han inspirat, en canvi, en el paradigma de vigilància centralitzat: Mike Davis (1992: 169-171) anomena *panopticon mall* el centre comercial King's Center a Watts, LA.

Fa almenys mig segle que l'antropologia s'interessa pel paper dels rumors dins les comunitats humanes. Des de la idea de Gluckman del *gossip* com a eina de control social, fins a visions més psicologistes o economicistes, la xafarderia s'ha considerat alternadament com una pràctica social o antisocial.³⁸¹ La sociolingüista Deborah Tannen, en un treball del 1990, remarca la contribució del xafardeig al manteniment de les relacions d'amistat, sobretot femenines, de les quals constitueix un requisit gairebé irrenunciable:

Explicar els secrets no és només una prova d'amistat; sinó que *crea* una amistat, quan l'escoltador respon de la forma prevista. [...] Mantenir al dia els amics sobre els esdeveniments de la pròpia vida no és només un privilegi; per moltes dones és un deure. Una dona va dir-nos que no li agradava explicar tantes vegades la història de la ruptura amb el seu xicot, però que havia de fer-ho, perquè si hagués evitat d'informar a una qualsevol de les seves amigues properes sobre aquest esdeveniment tan important, aquesta s'hauria ofès profundament si ho hagués arribat a saber.³⁸²

Podríem considerar així el *chafarderío* de Bon Pastor al mateix temps com un producte i un requisit de la intensa vida social i de les estretes xarxes de relacions entre els habitants. Amb una mirada superficial, aquest fenomen pot semblar gairebé el contrari de la solidaritat entre habitants. Normalment qui *xafardeja* no ho fa per afavorir sinó per danyar les persones de qui parla, i la solidaritat no s'espera de part dels *xafarders*, sinó dels veïns "quasi família", que no critiquen sinó que col·laboren. Ramón Fenoy explica que quan el seu pare va fer les obres d'ampliació de la casa, va rebre ajuda per part d'un amic seu "quasi família", *el Nani*, marit de la Fina i excompany de treball seu; al contrari, quan van voler afegir una *remunta* a la casa, va haver d'enfrontar-se a contínues crítiques:

Ramón Fenoy Manzanera: Lo que pasa es que luego la gente, porque la gente del Bon Pastor lo que tiene es que te hunde las ideas. No te llevan a flote, ¡no! Te hunden las ideas. Hubo alguien que empezó a decir: 'Esto [la segona planta] es una mierda, que es un palomar, la pared...[...]''. Se dedicaron nada más que a criticar.³⁸³

El *chafarderío* bloqueja les iniciatives, empeny cap al conformisme i genera un cicle de contínua crítica recíproca entre els habitants. El temor pel "què diran" també provoca reaccions *esquismogenètiques* de qui, en canvi, reivindica i exalta

³⁸¹ Gluckman, 1963; Paine, 1967; Wilson, 1974; Rosnow i Fine, 1976.

³⁸² Tannen, 1990: 97-98, traducció de l'autor.

³⁸³ Ramón Fenoy Manzanera, 27/7/2009.

amb orgull la seva diferència, i l'exhibeix en formes exagerades davant de les crítiques.³⁸⁴ “¡Me importa un pito lo que digan de mí!”, se sent sovint, des de diferents sectors de la població. Al mateix temps, en l'espai discursiu construït pel *chafarderío* a Bon Pastor, els protagonistes són les mateixes famílies que el posen en marxa, i no per exemple gent famosa, personatges de l'espectacle, o la família reial; això afavoreix que els habitants del barri es percebin com a membres d'una comunitat. Amb la mateixa facilitat amb què es poden provocar tensions i enemistats, el xafardeig pot servir també per relaxar possibles conflictes i permetre'n l'absorbiment; és un camp de batalla verbal, amb regles pròpies, sobre el qual poden tractar-se conflictes que no es vol que explotin a l'espai físic.

Qualsevol esdeveniment que es verifiqui a qualsevol carrer del barri, al cap de poques hores arriba a coneixement de tothom. Hem observat en diverses ocasions com molts habitants de les cases barates surten immediatament a la porta a *xafardejar* quan s'adverteix alguna situació no ordinària. Tant si es tracta d'una baralla com d'una boda, de la intervenció de la policia o dels bombers, ràpidament es forma un *corro* (o *corrillo*) d'habitants al voltant de la zona dels esdeveniments, que són comentats de seguida, i les noves informacions entren en circulació pel barri atraient més gent. Durant aquests *corros* no necessàriament es parla només de l'esdeveniment en qüestió, i sovint la preocupació no és el sentiment dominant: els habitants n'aprofiten per intercanviar salutacions, fer bromes, unes vegades desdramatitzant la situació, unes altres afegint-hi pes. Vaig assistir a un *corrillo* força important un dia d'estiu del 2010, després de la intervenció d'una patrulla de mossos d'esquadra en un pis adjacent a les cases barates: s'havia difós el fals rumor que una dona volia tirar un bebè per la finestra. Un cas que vam observar directament és el gran “assalt a les cases” del 19 de juny de 2010, que veurem en el proper capítol, quan almenys la meitat dels habitants del barri van sortir al carrer, entre qui va ocupar una casa i qui només volia tafanejar.

³⁸⁴ El concepte d'*esquismogènesi* és de Gregory Bateson; la paraula significa “creació de divisió”, i identifica una estructura de funcionament de les relacions entre grups: el prejudici d'un grup envers d'un altre grup pot provocar en aquest últim adoptar estils de comportament que reforcen el prejudici mateix. Deborah Tannen va aplicar el concepte a la sociolingüística: un estil de comportament comunicatiu pot provocar l'extremització del comportament oposat en l'altra part. Vegeu Bateson, 1935; Tannen, 1986.

El *chafarderío* a Bon Pastor és un fet social total, per les enormes implicacions que té sobre tots els nivells de la vida al barri.³⁸⁵ Observar implica ser observats, i qui critica és susceptible de ser criticat. Per obtenir informacions, per la forma física del barri, qui vol *xafardejar* està obligat a sortir a la porta, a apropar-se a un *corrillo*: això vol dir exposar-se, i dóna lloc també al *chafarderío* sobre ell o ella. El xafardeig determina en múltiples nivells la vida dels habitants: ho veurem detalladament en la relació entre *corrillos* i resolució de conflictes, però també en parlarem pel que fa al “mite de la marquesa” que analitzarem en el paràgraf proper.

Pel que fa a la investigació, la difusió del xafardeig va ser preciosa. La facilitat que es té al barri d'accedir a informacions sobre la vida dels habitants simplifica enormement la tasca etnogràfica, per exemple a l'hora de fer arbres genealògics, o de reconèixer gent en fotografies antigues. En un lloc tan profundament marcat per la presència del xafardeig, de vegades el nostre interès etnogràfic s'ha vist contaminat per aquest costum. La jove perruquera del barri que forma part del nostre equip, al principi de la investigació va comparar el nostre treball al seu: “¡Si la antropología no es más que chafarderío! Después de ocho años como peluquera, soy la mejor antropóloga que hay”.³⁸⁶

3.4. *Las casas son nuestras: manteniment del barri i mite de la marquesa*

Una articulació de la *familiaritat* que hem vist en el primer paràgraf, és la relació de proximitat que hi ha entre els habitants de les cases i les cases mateixes. Ens estem apropant ara a un dels elements clau de l'etnografia al barri, que se situa a la convergència d'una sèrie de fenòmens, i que ens permetrà entendre les implicacions i els significats que hi ha darrere de la protesta contra l'enderroc de les cases barates. Així escriuen Fabre i Huertas Claveria:

Un dels problemes bàsics del barri és l'aire, és a dir, la contaminació de les fàbriques properes, i la humitat del riu veí. Els paviments s'aixequen, cal repintar molt sovint

³⁸⁵ Un “fet social total”, en antropologia, és un fenomen que, a través de les seves articulacions sobre tots els àmbits de la vida social, influeix de forma determinant sobre el comportament i la percepció dels membres d'una comunitat; “expressa a la vegada i de cop tot tipus d'institucions”, tal com va descriure Marcel Mauss la pràctica generalitzada del do a les societats polinèsies. Mauss, 2009 (1925):70.

³⁸⁶ Sandra Capdevila Sardaña, comunicació informal, 2007. Sobre la relació entre xafardeig i antropologia, Deborah Tannen esmenta com la filla de Margaret Mead i Gregory Bateson, Mary Catherine, recordava que la seva mare li deia que no hauria pogut ser una bona antropòloga, perquè no li interessaven prou els xafardeigs. Tannen, 1990: 97.

Un enorme *corrillo* al carrer Tallada, a Bon Pastor, en ocasió d'un desallotjament. Stefano Portelli, 2010

les parets, cal canviar les teulades. Tot això costa molts diners, que el Patronat no vol pagar i que els veïns s'han de treure de la butxaca. Canviar una teulada pot costar entre trenta-cinc i quaranta mil pessetes, pel cap baix.³⁸⁷

El pacient treball de reforma de les cases barates que els habitants van portar endavant durant tota la seva història, va permetre a moltes famílies d'assolir una qualitat vida de la qual se sentien orgullosos, i que consideraven com un resultat exclusiu del compromís propi i del de la seva família. Aquesta qualitat de vida es concretava en la qualitat dels habitatges: sempre segons Fabre i Huertas Clavería, a mitjan els anys setanta, el Bon Pastor era "el grup que presenta un millor aspecte exterior –alguns veïns s'han gastat fins a 100.000 pessetes per condicionar la seva vivenda".³⁸⁸

³⁸⁷ Fabre i Huertas Clavería, 1976: 110.

³⁸⁸ "[...] i on s'ha tolerat sense protestes un augment dels lloguers". Fabre i Huertas Clavería, 1976: 93. L'augment dels lloguers també té a veure, segons ells, amb la qüestió dels *traspastos*: el Patronat deixaria que els inquilins venguessin les cases, a canvi de rebre'n diners, o d'imposar-los lloguers més alts, tal com els va passar a Pere Capdevila i a Francisco Esteve: vegeu cap. 3. Fabre i Huertas Clavería comenten que "A Ramón Albó [...] el Patronat hi fa els ulls grossos [sobre els *traspastos*] a canvi que els nous inquilins acceptin pagar lloguers de mil pessetes mensuals", 1976: 96

Quan ells escrivien, els lloguers de les cases barates variaven entre les cinquanta i les mil pessetes:³⁸⁹ les quantitats que algunes famílies havien gastat a condicionar el seu habitatge podien significar, per a una família que pagava una renda bastant alta, deu anys de lloguer; per a una que pagava menys, fins a diverses desenes d'anys de mensualitats. Aquestes despeses no han fet més que augmentar: el 2004 molts habitants ens van assegurar que havien gastat fins a cinc milions de pessetes per condicionar la casa, és a dir 30.000 euros, quantitat per la qual molts havien hagut de demanar un crèdit, que alguns van acabar de pagar poc abans de traslladar-se als pisos.³⁹⁰

Rosa: Jo en aquesta casa, tot això ho he arreglat jo, m'hi he gastat un grapat de duros, perquè aquesta casa entre tot lo de dintre, fer-me un quarto de bany i fer-me de tot, em vaig gastar a vora cinc milions de pessetes. [...] I com jo, la majoria de la gent, perquè si nosaltres no l'haguéssim... Així, no l'haguéssim conservat, estarien a terra; perquè és la veritat. Hem sigut nosaltres que hem canviat portes, hem fet quarto de bany, hem fet cuina nova, ho hem arreglat tot, ¿vale? [...] Mira: en tot aquest barri, potser deuen haver-hi, i t'ho dic i no m'equivoco, potser un parell de cases, un parell, guaita lo que t'estic dient; que estiguin com anys enraderes.³⁹¹

El 2004 molts habitants volien ensenyar-nos els interiors de les seves cases barates. Mentre visitàvem les diferents habitacions, ens explicaven quines eren les parts que havien reformat completament, i quant s'hi havien gastat. Alhora ens descrivien com eren les cases "abans", és a dir quan hi havien arribat. De totes les cases que vam veure al barri, només d'una ens van dir que encara la tenien com era "al principi", amb la cuina econòmica i el pati interior. Totes les altres havien estat reformades. "Nosotros teníamos la cocina en el mismo comedor. Luego teníamos todo lo que ellos, por ejemplo ahora se las han reformado y han hecho su cuarto de baño, y han hecho su escalera para subir al terrado, todo eso era un patio. Todo eso era un patio, que teníamos el lavadero, y teníamos el servicio. ¿No me entiendes? Claro, la cosa ha ido evolucionando, cada uno se la ha reformado como buenamente ha podido", diu l'Aurora Pujalte, que vivia al carrer Bellmunt.

³⁸⁹ "Mentre als altres grups continuen pagant les cinquanta pessetes del moment de la creació, a Ramón Albó els lloguers oscil·len entre 180 i 205 pessetes per a les cases originals. Les construïdes el 1947 continuen pagant les 120 fixades en principi", Fabre i Huertas Clavería, 1976: 93.

³⁹⁰ Rosa, 17/7/2004.

³⁹¹ Ibídem.

De fet, els interiors de moltes cases barates de Bon Pastor, també de la zona enderrocada el 2007, eren veritables joies. D'una, que serà entre les cases que es defensaran del desnonament, la d'Aurora Sardaña, una veïna va dir: "Tenen una casa que pots caure espetarregat; i [com ells] molta gent. D'aire condicionat, de calefacció, de mobiliari i d'hòsties en vinagre". Aquesta veïna, María F., que tenia la façana recoberta de lloses de marbre, ens va ensenyar orgullosament l'interior de casa seva, que continuava pintant i ventilant per evitar les humitats. El dia que van enderrocar-li la casa, el seu marit Enric va explicar-nos que el marbre per fer la façana l'havia portat ell mateix al barri fent viatges amb un carretó: seixanta tones de marbre d'Almeria, que havia tallat tot en plaques de 7 cm de gruix, i enganxat a la paret. La porta era encara l'original del 1929, restaurada.³⁹² "Mira, ha caigut el moble de la cuina", va indicar a la dona entre la pols aixecada per l'excavadora. "Millor, així no tindrè que netejar-lo", va contestar ella. En poques hores, de la casa només en quedava la runa, i ells tenien el posat de no saber com reaccionar.³⁹³

Si calculem que a finals dels anys vuitanta a Barcelona amb set milions de pessetes es podia comprar una casa de 70 metres quadrats (és a dir quasi el doble d'una casa barata), i que el Bon Pastor és a una de les zones del territori municipal on el terreny és més econòmic, podem entendre per què molts habitants de les cases, després d'haver-nos ensenyat l'interior reformat per ells mateixos, conclouïen dient-nos "estas casas tendrían que ser nuestras".³⁹⁴ Des del punt de vista de molts inquilins, els diners invertits en la reforma de la casa barata són comparables a la compra de la casa mateixa, que ja no té res a veure amb les "quatre parets" que el Patronat va assignar a les seves famílies l'any 1929. Les condicions d'extrema pobresa en què es vivia al barri fins entrat els anys seixanta són per molts la prova del fet que, si ara a les cases barates es viu bé, és exclusivament gràcies al treball

³⁹² María F. i Enric P., 15/7/2004. Una entrevista amb ells apareix també a Domingo i Sagarra, 1999: 98-99.

³⁹³ Diari de camp, 10/5/2007.

³⁹⁴ Entre 1987 i 1993 el preu d'una casa tipus de 70 m² a Barcelona va passar de 7.000.000 de pessetes a 16.000.000. La dimensió de les cases barates abans de la construcció dels *palomares* era d'uns 40 m²; i l'àrea de Bon Pastor és encara ara la zona de Barcelona on el preu del sòl és el més baix de tota l'àrea metropolitana. Tello i Martínez, 1995: 41-51. Encara el 2002, Bon Pastor era el segon barri més barat de la ciutat, segon després de Ciutat Meridiana: el preu mitjà per metre quadrat d'una casa de segona mà a Bon Pastor era de 2.093 euros, mentre que el mateix any la mitjana de Barcelona era de 2.845.

i a les inversions dels habitants mateixos. Una dona del carrer Vilamajor ens va descriure així com era la casa al moment d'arribar al barri:

Anònima: Les cases eren un desastre. Aquí no hi havia quarto de bany, no hi havia banyera per... ni dutxa! Que quan jo vaig entrar aquí, vam haver de posar una goma, amb un d'això de regadora, per poder-te dutxar, a dins del safareig! Entens que... Si no hi havia res, només hi havia un lavabo i un vàter. Ara que tots hem fet les obres a les cases ara ens les tiren: bueno, mala sort.³⁹⁵

Quan el Patronat ofería unes obres de condicionament de les cases, amb diferents opcions per ampliar la zona interna, demanava, però, un augment del lloguer: com hem vist, molts habitants criticaven també que aquestes obres estaven més mal fetes que les que feien ells mateixos. Per això, i per a evitar els temps d'espera que comportava la burocràcia de l'entitat, molts habitants van preferir fer les obres sols, com hem vist en el capítol anterior. "Cuando hemos ido a decir que tenemos goteras, que tenemos esto, que tenemos lo otro –explica una dona del carrer Alfarràs– 'el presupuesto...', 'no se puede...', o veinte mil cosas. Como ya sabemos la cantinela, pues qué hacemos: cuando hay una gotera la arreglamos nosotros. Y punto."³⁹⁶ Segons explica ella, des que va obtenir la casa el 1983, va invertir-hi dos milions de pessetes en reformes. En canvi, la Flora, després de les obres, va denunciar el Patronat per poder mantenir el mateix contracte de lloguer: les feines de reparació de les cases, al·legava, eren un deure de qualsevol propietari (la causa va durar molts anys, fins i tot més enllà del trasllat als nous pisos). Hem vist que María Rosa Bermejo es va comportar segons la mateixa noció de legitimitat: després de les obres es va negar a lliurar el contracte, i el Patronat no li va poder apujar el lloguer. Antonia Asensio, amb el pare invàlid i tres filles petites, va haver de condicionar la casa sencera ella sola: no podia costejar l'augment del lloguer que el Patronat intentava imposar-li. Recorda que els seus veïns xafardejaven, amb familiaritat, sí, però sense ajudar-la:

Antonia Asensio de Paco: Me puse en pleito con ellos [el Patronato], que encima en el contrato me pusieron mil pesetas por arreglos en la vivienda; y a mí no me habían

³⁹⁵ Entrevista núm. 25, 6/7/2004. Sobre els lavabos, vegeu el capítol anterior; les cases barates originàriament tenien una comuna, un forat al terra en una petita habitació exterior, connectat a la claveguera; van ser les famílies les que van convertir això en un veritable lavabo.

³⁹⁶ Entrevista núm. 126, 22/7/2004.

tocado ni una tochana. Todos los remiendos que tenía esa pared, están hechos con mis manos, y por dentro de casa, lo mismo; todos los remiendos los había hecho yo [...]. El yeso dentro, todas las grietas las tapaba yo con mis manos como podía con una llana; y afuera en la calle lo hice yo igual. Pregunté a los trabajadores, a gente que sabía, pa' orientarme: 'Aquí pones un poco de arena, un poco de cemento y agua...' [...] Que todos mis vecinos estaban por allí, riéndose de mí cuando yo lo hice. Burlándose, encima: 'Desde luego, esta mujer, ¡igual vale pa' un roto que pa' un descosido!'. Todo lo hacía, porque tenía muy buenas manos pa' hacer manualidades, y cosas, ganchillo y todo eso. Todo el mundo me decía 'Madre mía, ¡esta mujer!'. He soldado, cuando me trajeron la lavadora, soldé plomo. Ay, plomo: cobre. Para poder hacer la instalación para poder ponerme la lavadora. Como no tenía medios pa' poder llamar a nadie que me lo hiciera, lo pregunté a unos lampistas, me prestaron las herramientas, los soplillos, y duró hasta que me vine de la casa [en 2007].

La falta d'interès, o de rapidesa, o de transparència, demostrada pel Patronat davant les demandes dels inquilins, va ser una constant des del moment de la fundació del barri. Hem vist al primer capítol que l'obertura de les escoles el 1931 només va fer-se gràcies a les demandes dels habitants; que el mercat i l'ambulatori van obrir-se entre els anys seixanta i setanta, tot i haver-se demanat ja en la vaga de lloguers de 1930; que per obtenir un semàfor va fer falta la mort d'un nen; també podem esmentar que la parada del metro Bon Pastor va obrir el 2009, quasi 40 anys després de les primeres iniciatives populars que el demanaven. Això es resumeix en la frase de María Martínez que vam citar a la introducció: "Hemos estado abandonados". Les xarxes de solidaritat i col·laboració entre els veïns, des del primer moment, van articular-se com a xarxes de resistència en contra d'aquest abandó, fins i tot en l'època de mossèn Cortinas, que com hem vist no nodria cap simpatia pels dirigents del Patronat. L'única forma que els habitants van tenir de veure satisfetes les seves necessitats van ser les estratègies actives de pressió i autoorganització desplegades en el curs de les diferents èpoques: tot i així, les solucions van arribar sempre massa tard i parcialment.

Si subratllem això és perquè de la interacció entre el treball de rehabilitació autogestionada de les cases i la percepció generalitzada d'abandonament per part del Patronat, va produir-se una narrativa important sobre la *possessió legítima* de les cases per part dels seus inquilins. "Por ley y por justicia, tendrían que ser nuestras, todo el mundo lo dice. Y la gente que hace más años que vive aquí, pues tienen razón con esto", ens va explicar la Celia, una dona anciana que vivia des del 1958

al carrer Granadella.³⁹⁷ Ja durant l'enquesta del 2004 vam adonar-nos que mol·tíssims habitants del barri tenien la sensació que les cases barates estaven en una espècie de llimbs, a la vegada geogràfics i legals, pròpiament una *terra de ningú*, on la propietat del terreny i dels immobles era objecte d'una contestació. Tothom tenia clar que la titularitat formal del terreny de les cases pertanyia al Patronat Municipal de l'Habitatge, al qual es pagaven els lloguers; però l'absència gairebé absoluta de la propietat, la distància i l'interès escàs del Patronat pel barri i els seus habitants van causar que els habitants se'n sentissin els veritables propietaris. "Son nuestras, es que son nuestras, ¡No nos las pueden quitar!" repetien molts.³⁹⁸ La mateixa permanència física de llarga durada de les famílies sobre el territori, s'esmentava com un element que conferia més motius per a aquesta pretensió: "Tendrían que ser de propiedad, por los años que llevan aquí alquilando. Aquí hay gente que han nacido [en la casa], ¿eh? Y son bisabuelos ya. Aquí han nacido, y son bisabuelos: ¿No tienen derecho a la propiedad de la casa?", va dir-nos un ancià del carrer Ardèvol el 2004.³⁹⁹ Anys després, la sensació era la mateixa:

Aurora Pujalte: Sí. Entonces claro, prácticamente esta casa es del Patronato; pero prácticamente si tu analizas, del año 29 que nosotros la tuvimos, bueno la tuvieron mis padres, esta casa ya, ¡prácticamente tenía que ser mía! Prácticamente esta casa tendría que ser mía. O mía o de mi hija, para decirte algo. Pero nuestra, nuestra.⁴⁰⁰

El contrast entre aquesta percepció generalitzada i la certesa de la propietat formal del terreny per part del Patronat provoca una multiplicitat de discursos i interpretacions contrastants: des de qui es limita a fer notar la contradicció, a qui està disposat a emprendre accions legals per veure reconeguts aquests drets. Alguns són escèptics sobre la possibilitat d'oposar-se a una contrapart tan potent; altres neguen l'existència de qualsevol dret que no sigui el ratificat per escrit –María F., per exemple, diu: "Això no és propietat de ningú, encara que molta d'aquesta 'tripa' diuen 'la propiedad...'. La propiedad nada: un contracte d'arrendamiento, y punto". Sovint, després d'haver esmentat la relació de llarga durada que una família manté amb la seva casa, les quantitats de diners i de treball invertits per tenir-la en peus o reformar-la, és a dir, després d'haver arribat a la conclusió que

³⁹⁷ Celia, 5/7/2004.

³⁹⁸ Sabina, *cít.*

³⁹⁹ Entrevista núm. 95, 22/7/2004..

⁴⁰⁰ Aurora Pujalte Sánchez, 15/4/2010.

la casa “hauria de ser nostra”, es passa a il·lustrar per què i com s’ha arribat a aquesta aporia. És aquí que els habitants solen introduir el *mite de la marquesa*, una important construcció narrativa que vehicula aquesta percepció de possessió legítima dels habitants sobre les cases barates.

Segons el mite de la marquesa, les cases són una herència que una rica i noble dama va deixar als seus habitants, i que el Patronat hauria hagut d’administrar i després cedir als habitants. Els inquilins de les cases serien els legítims hereus de les terres i de les cases, o d’una de les dues coses: el Patronat, però, no respectaria les condicions pactades inicialment amb la marquesa, *per apropiarse* del barri i obtenir-ne una propietat que no li pertocaria:

Anònima: Esto se dijo hace muchos años. Cuando mi madre vivía que murió con 94 años, eso se habló. [...] Que una duquesa, una marquesa, esto, lo dejó para los pobres. Para que fueran nuestras. Pero esto no se ha cumplido. ¿Por qué? No lo sé. [...] Yo tenía ocho años cuando vine aquí: tengo 76, y estoy aquí. Entonces esto ya... yo lo he sentido esto ya. Mi madre decía: ‘Yo no lo veré porque soy muy mayor, pero vosotros tal vez lo veáis. Y tal vez estas casas lo que estos rumores de que esta duquesa, o marquesa, lo dejó pa’ los pobres, se realice’. Así que no sé nada. [...] Sería para nosotros, serían nuestras. Sería un regalo que esta señora hizo, para los pobres.⁴⁰¹

Aquest relat ja era comú al barri als anys setanta,⁴⁰² i quaranta anys després segueix increïblement escampat. N’hem recollit una multiplicitat de versions, entre els sectors de població més diversos; una gran majoria d’inquilins, sobretot dels més antics, el consideren no només veritable sinó inqüestionable. La gran difusió, la seva durada en el temps i la impermeabilitat als desmentiments, ens porten a considerar aquest fenomen, tècnicament, com un *mite*: és una narració que *funda* una realitat percebuda com històrica, connectant-la directament a un passat anterior al començament de la història.⁴⁰³ El mite de la marquesa transposa a un temps anterior a la història del barri l’existència i les arrels d’un dret de possessió legítim sobre les cases, i el fa remuntar a un personatge que la comunitat recorda

⁴⁰¹ Entrevista núm. 135, 22/7/2004. La dona entrevistada tenia 76 anys el 2004; la seva mare, per tant, devia haver nascut al començament del segle vint.

⁴⁰² Fabre i Huertas Claveria, 1976:83.

⁴⁰³ Aquesta definició de “mite” no com a relat que explica sinó com a narració que “funda” una realitat històrica, és de Kerenyi (a Jung i Kerenyi, 2004(1941)), i va ser utilitzada també pels membres de l’anomenada Escola de Roma d’estudis historicoreligiosos, el màxim exponent de la qual és Angelo Brelich. Vegeu Brelich, 1966 i Jesi, 1980.

per dues característiques: el fet de ser aristocràtic, i la seva voluntat d'ajudar els pobres –de fet, dos significats diferents del terme *noble*.

Aquest relat és també present en altres barris de cases barates, com recullen tant les fonts escrites com les fonts orals. Tant a Bon Pastor com als altres tres barris, la identitat d'aquesta figura varia: alguns l'esmenten com la “marquesa de Castellvell”, efectivament la propietària dels terrenys dels quals el Registre de la Propietat testimonia la compra per part del Patronat; altres parlen genèricament d'una *duquessa* o d'una *senyora*,⁴⁰⁴ de vegades se l'anomena Milans del Bosch i fins i Bernardo Boil.⁴⁰⁵ Els habitants en general no estan gaire interessats a saber qui va ser la responsable de la donació: el que interessa és que hi havia una voluntat original en l'assignació de les cases que no es reflecteix avui en dia en la seva propietat formal:

Florentina Cánovas Vidal: Ahora bien, estas viviendas, los orígenes, yo lo sé por los padres que yo tuve, era una cesión de estas viviendas, de la familia Milán del Bosch. Eh? para las personas necesitadas. Yo he nacido en esta casa, donde vivo aquí. Mi madre vinieron de las primeras 8 llaves de esta zona, las cogió ella para toda la familia. Entonces esto quiero decir que estamos muy bien enterados de cómo iba el problema. ¿Cómo el Patronato, cómo las entidades se han hecho con estas propiedades? Nosotros somos de una educación muy corta, no preparadas, no podemos acceder a entender cómo, de qué manera; pero ha sido de esta manera.

Per poder apropiar-se, o *apoderar-se*, del barri, el Patronat suposadament hauria fet desaparèixer els documents que demostraven que les cases barates al cap d'un temps havien de passar a ser propietat dels inquilins. Així s'explica la falta de proves de la donació: tots els documents que ho comprovaven haurien estat eliminats sistemàticament pel Patronat, començant pels antics contractes de lloguer. El fet que el Patronat intentés retirar els contractes es considera sovint una prova del fet que es volia amagar als inquilins, amb l'excusa de les obres a les cases, les proves

⁴⁰⁴ A una de les entrevistes citades a Domingo i Sagarra, 1999:92, es parla de la duquessa de Marfach com la propietària dels terrenys del barri Eduardo Aunós: “ella cedió el suelo para que el Ayuntamiento construyera”. Segons l'entrevistat, Andrés Fuentes Gelabert, aquesta dona era la “presidenta” de les “señoritas de la Conferencia”: el fet que recalqui amb “te lo puedo asegurar” ens fa pensar que possiblement està referint un *mite* anàleg del seu barri. López Sánchez esmenta la mateixa versió, a 2013:31.

⁴⁰⁵ Que com hem vist no era més que el jove religiós que va acompanyar Colón en el seu primer viatge al nou món: l'escola infantil de la barriada va rebre el seu nom perquè l'institut es deia Cristóbal Colón; “Tot un Almirall Cristòfol Colom, i el més humil dels sacerdots Fra Bernat Boil”, diu mossèn Cortinas, 1992:107.

El menjador d'una casa de la primera fase d'enderrocs, avui ja desapareguda. Silvia Minarelli, 2004

escrites de la donació: informació que estaria en alguna clàusula dels contractes originals del 1929.⁴⁰⁶ L'entitat, però, no hauria aconseguit fer desaparèixer de les memòries dels habitants la consciència de ser els hereus legítims de la marquesa, la qual es transmetrà oralment de generació en generació.

Carmen García situa la traïció en un descendent de la mateixa marquesa: “Según dicen, que el sobrino, o el nieto, ha sido él que ha cogido ahora los papeles y el que se ha [a]liado con el Ayuntamiento”. Una dona de 84 anys que vivia al carrer Bassella des que en tenia nou, ens va explicar: “No: el Patronato no es el propietario. [...] A nosotros nos hicieron una contrata, que a los 20 años la casa era nuestra. Y cuando entró el caudillo, nos hicieron hacer la contrata, y nos

⁴⁰⁶ “Aquest és un dels grans mites que envolta la història d'aquests polígons. Avui encara hi ha molts veïns que continuen emparant-se en l'argument de la cessió i no de la venda de sòl per part de la duquesa de Marfach per afirmar que els habitants de les cases barates no havien de pagar lloguer tota la vida, sinó només durant un temps limitat i, un cop passat, els habitatges serien propietat dels seus llogaters. L'apartat on s'hauria d'especificar aquesta eventualitat no apareix enlloc en el contracte número 1 del grup de Ramón Albó datat l'any 1930, cedit gentilmente per una veïna [...]”, Domingo i Sagarra, 1999: 94-95. Noteu que era el senyor Viver Pons i no la duquesa de Marfach, el propietari dels terrenys d'Eduardo Aunós, segons els mateixos Domingo i Sagarra, 1999: 40 n3.

quitaren aquella contrata.”⁴⁰⁷ Si es trobés només un contracte original de 1929, diuen molts, el Patronat perdria la titularitat del terreny, i la propietat de les cases barates podria finalment tornar-se als legítims propietaris. Precisament quan el Patronat estava a punt d’aprovar les primeres demolicions, Avis recentment fundats van fer una petició a l’Arxiu de Salamanca per demanar si hi havia algun document referent al barri. Naturalment el personal de l’arxiu va dir que no hi havia res.⁴⁰⁸ Altres veïns ja havien buscat pel seu compte informacions al Registre de la Propietat, sense èxit.⁴⁰⁹

La reconstrucció següent, feta per la Rosa, que vivia en una casa de jardí del carrer Vilamajor, és entre les més completes i coherents que hem recollit sobre el *mite de la marquesa*, i il·lustra perfectament com molts habitants de les cases interpreten la història del barri:

Rosa: Después de la guerra... nosaltres perteneixíem a Santa Coloma; llavors Santa Coloma després li va cedir en els de Barcelona; llavors quan ells van tenir que fer el seu Patronat, la seva cosa, que va ser en el any 45, llavors van agafar, ens van recollir tots els contractes antics. Llavors en el any 45 van començar a donar contractes nous; i en els contractes nous tot això ja no està. [...] És que això no és d’ells! Tots aquests terrenos, tot això eren camps! Camps i bassals d’aigua. Tots aquests terrenos i els de l’altre barri –els d’Horta, i els de Can Tunis– eren d’una gent noble, eren d’un baró, d’una marquesa, i tal. Llavors com que ells aquí venien a caçar patos, perquè aquí hi havia uns bassals immensos, que venien a caçar, pues això, van cedir-ho per fer cases per als treballadors. Van cedir-ho, van regalar-ho! [...] Ho van regalar al Patronat. Perquè hi fes, perquè fes les cases. O sigui, va regalar terreno, ho va regalar. Tot. I llavors clar: nosaltres vam estar molts anys que no pagàvem ni basura; perquè diuen que aquestes persones van deixar en dipòsit, no sé lo que devien deixar, pessetes no perquè en aquell’època no serien vàlides, devien deixar... segurament or, o alguna cosa. ¿Vale? I llavors clar, tot això sortia d’allà, perquè escolta’m, sinó clar, ¿com és possible que durant molts anys nosaltres no paguéssim ni el basurero?

Des del punt de vista de qui deté formalment els drets de propietat legal sobre el territori, naturalment, l’existència de documents escrits que ratifiquen la possessió és una prova final suficient per tancar el debat. El Patronat sempre ha des-

⁴⁰⁷ Entrevista núm. 142, 23/7/2004.

⁴⁰⁸ La majoria de documents de l’arxiu van tornar a Barcelona el 2006 i formen ara part de l’Arxiu Nacional de Catalunya; però entre la documentació que encara queda a Salamanca hi ha precisament les actes administratives municipals.

⁴⁰⁹ Comunicació informal, febrer 2012.

mentit oficialment totes les “veus” relatives a les donacions dels terrenys;⁴¹⁰ amb ell, també molts estudiosos de la història del barri, també propers als moviments de protestes urbanes, com Jaume Fabre i J.M. Huertas Clavería, desmenteixen categòricament el mite de la marquesa:

Els terrenys van ser comprats majoritàriament a la marquesa de Castellvell, Dolors de Càrcer i de Ros [...]. Cal insistir en aquesta qüestió que foren comprats i no cedits generosament, perquè existeix la creença popular que els terrenys on s'aixequen avui els quatre grups de cases barates són la deixa d'una marquesa 'perquè els pobres tinguessin casa', i que per tant els ocupants en són els propietaris, i no el Patronat. Aquesta creença és absolutament falsa.⁴¹¹

Etnogràficament, quan sentim qualificar de *falsa* una “creença popular”, hem d'alertar-nos immediatament. El mite de la marquesa és una construcció narrativa oral de gran difusió al barri, que vehicula una interpretació del passat alternativa a la historiografia oficial; pren legitimitat precisament pel fet de conformar part del patrimoni col·lectiu dels habitants de les cases barates, i si no pot suportar-se amb documents escrits, és precisament perquè *qüestiona* la legitimitat dels documents escrits com a dipositaris de la veritat sobre el territori. La falta de proves que donin suport al mite de la marquesa és considerada *una prova en si* de la veridicitat del mite; el fet que sigui constantment desmentit com a “fals” li dona més força, caracteritzant-ho com una lectura antagonista del passat. Això escriu Michael Herzfeld respecte a les interpretacions “locals” i alternatives de la història:

Molta part del que el discurs oficial representa com a ‘ignorant’ pot considerar-se més precisament com una forma de resistència –o com a mínim de recalitrància deliberada– amb la qual els termes d'una historiografia dominant són reformulats per part d'una població subalterna, per a la qual la capacitat de descodificar el discurs dels poderosos pot ser una qüestió de vida o de mort.⁴¹²

⁴¹⁰ “Puntualitzem que els terrenys van ser comprats als propietaris i que en cap moment van ser donacions d'una marquesa que volia que la gent necessitada tingués casa, extrem que ha sigut mantingut en moltes ocasions”, Domingo i Sagarra, 1999: 41; *ibídem*: 94-95.

⁴¹¹ Fabre i Huertas Clavería, 1976: 83. Igualment, diu Joan Cortinas amb les seves característiques majúscules: “Les de Milans del Bosch es deia que s'havien construït sobre el terreny cedit gratuïtament per una Marquesa, i no es pas veritat. Es construïren per una EMISSIÓ D'ACCIONS de l'Ajuntament de Barcelona, per un total de TRENTA MILIONS, en aquell temps molts per al terreny i la construcció, que feien obrir l'ull”, 1992: 80.

⁴¹² Herzfeld, 2001: 57.

És significatiu esmentar que en algunes narracions orals, la qüestió de la propietat col·lectiva dels habitatges es vincula directament amb les promeses de justícia social dels inicis de la República;⁴¹³ també la inexistència de proves escrites es posa en relació amb la confiscació i la destrucció d'arxius a l'entrada de l'exèrcit franquista a Barcelona, i amb les apropiacions il·legítimes de béns de propietat de cooperatives i d'organismes republicans.⁴¹⁴ El mite de la marquesa té una importantíssima vessant *política*, i conté en forma xifrada una vivència popular de la història del barri i de la ciutat, tal com va experimentar-se dins dels barris dels jornalers immigrants i *rojos* a les “segones perifèries”. No podem evitar de recordar que a l'origen de la fundació dels quatre barris, a principis de segle xx, va plantejar-se la *propietat col·lectiva* o cooperativa del sòl com a requisit fonamental; com hem vist, Cebrià de Montoliu va considerar una veritable traïció el tomb mercantilista que van representar les lleis de 1911 i de 1921, amb les quals es va establir la propietat *municipal* del sòl, que va lligar la sort dels nous barris a les necessitats de la propietat immobiliària. Aquest debat d'inicis de segle sobre la propietat dels terrenys dels barris obrers, pot haver confluït un segle després en la percepció d'un contrast entre un *pòsit legítim* reclamat pels habitants de les cases, i una *propietat legal* reivindicada pel Patronat, per convertir-se, però, en un mite, és a dir en un relat transmès oralment, construït a través de la figura retòrica de la personificació.

El mite de la marquesa és el mite de fundació del barri, que dóna sentit a la relació preferencial que els habitants perceben amb el territori. Ens permet comprendre com els habitants de Bon Pastor han interpretat la seva història en funció del seu present: reconeixent-se com a “hereus de la marquesa”, i vinculant explícitament això a la seva condició de “pobres”, s'autorepresenten com una col·lectivitat dotada d'una història unitària, part d'una classe social determinada. El mite funda la *conflictivitat* històrica que els oposa al Patronat, responsable d'un frau i d'una falsificació, ja patides, segons el mite, per part dels seus avantpassats. El

⁴¹³ Domingo i Sagarra (1999:95) esmenten una font oral del barri Eduardo Aunós, i expliquen: “Durant l'eufòria republicana, segons sembla, la direcció del Patronat havia mantingut converses amb la gent de les cases barates per cedir-los els habitatges; no obstant això, aquest diàleg mai no va transcendir més enllà de les paraules, ni en va quedar constància en cap document”.

⁴¹⁴ Els Avis del Barri van mantenir en moltes ocasions que els documents per provar la titularitat dels inquilins sobre les cases es trobaven a l'Arxiu de la Generalitat a Salamanca, on es guarden els documents confiscats el 1936.

mite és una resposta adaptativa a un ambient hostil, que crea *communitas* i funda la relació amb l'espai, posant les bases per defensar la seva permanència sobre ell. És interessant aplicar a aquest mite –profà i urbà– el que va escriure Malinowski el 1925, respecte a un context radicalment diferent: “El que realment importa d’històries com aquesta és la seva funció social. Transmet, expressa i reforça el fet fonamental de la unitat local i de la unió familiar del grup de persones que descendeixen d’un avantpassat comú”. A la base de la funció del mite hi ha la capacitat de constituir un “mapa legal de la comunitat”, que atorga legitimitat a la seva permanència sobre un territori; “fins i tot quan els membres d’una comunitat derrotada són expulsats de la seva terra per un enemic hostil, el seu territori sempre segueix intacte per a ells.”⁴¹⁵

La coexistència de diferents nocions de propietat sobre el mateix bé, i d’interpretacions contrastants de la legitimitat, és un fenomen que no es verifica certament només a les cases barates. El contrast entre el *dret consuetudinari* i el *dret legal* ha resultat ser un instrument fonamental per a la defensa de la possessió comunitària de terres indígenes, davant de qui pretenia detenir la propietat sobre un terreny per expulsar-ne els residents.⁴¹⁶ El fet que el dret consuetudinari s’hagi considerat una prerrogativa dels anomenats *pobles indígenes*, i que s’hagi de basar en unes anomenades *tradicions ancestrals* semblaria excloure’n automàticament l’aplicació en àmbit urbà, i menys encara la seva reivindicació per part d’una comunitat de migrants. En antropologia urbana, però, últimament s’està reflexionant molt sobre el tema de la legitimació social de la propietat, per exemple en el cas de barris sorgits com a ocupacions de terres a les metròpolis llatinoamericanes, on uns nous habitants reivindiquen títols de propietat basant-se només en la norma consuetudinària de l’ús de la terra.⁴¹⁷ Conceptes clàssics com *propietat formal* i *propietat informal* estan demostrant els seus límits i el seu etnocentrisme i classisme substancials. Des del punt de vista teòric, s’estan buscant noves perspectives sobre els significats i valor que té el concepte de propietat en els diferents contextos

⁴¹⁵ Malinowski, 1992(1926): 93.

⁴¹⁶ Vegeu: Rosser, 2003.

⁴¹⁷ Respecte al dret consuetudinari en tema d’habitatge, és importantíssim l’estudi de Colin Ward (2004) sobre la legitimitat de les ocupacions rurals a la *Common Law* del dret anglès medieval. També vegeu la pel·lícula *Il tetto* de Vittorio De Sica (1955).

geogràfics i històrics, per exemple a través d'un nou impuls a la recerca sobre els *commons*, o béns comuns.⁴¹⁸

Vist des d'aquesta perspectiva, doncs, els habitants de les cases barates van posar en pràctica unes formes d'ús del territori "com si" fos efectivament d'ells, i van donar suport a aquest ús amb una construcció narrativa que demostra que ells se'n sentien efectivament propietaris; a la vegada, aquesta construcció va estimular-los a adoptar hàbits propis d'una terra *comunitària*, en la qual l'actuació del propietari legal del terreny va interpretar-se, per part de molts, com a una prevaricació.

3.5. Qui hi viu a les cases barates? El mite dels *materials sobrants*

Molts dels elements etnogràfics que hem descrit fins aquí podrien suggerir que les cases barates de Bon Pastor són una "comunitat orgànica", un conjunt cohesionat d'iguals, regits per regles compartides i acceptades de forma espontània. Considerem útil el concepte de comunitat per descriure els habitants del barri, però calen unes premisses inicials per evitar malentesos.

La hipòtesi de l'existència de *comunitats orgàniques*, dintre les quals els vincles socials estiguin basats en la tradició, la convivialitat i l'espontaneïtat, és una constant en l'antropologia del segle xx; té l'origen en el bucolisme romàntic del segle anterior, que veia en la idealització del món rural una via de fugida de l'alienació de la vida urbana.⁴¹⁹ Els *estudis de comunitat* a l'Estat espanyol van iniciar-se amb l'antropòleg anglès Julian Pitt-Rivers, que a finals dels anys quaranta va fer un treball de camp important a la serra de Grazalema (Cadis). Molts antropòlegs anglosaxons –Robert Redfield, David Campbell, Edward Banfield– en aquells mateixos anys cercaven petites comunitats pageses a l'Europa meridional per

⁴¹⁸ Per a una bibliografia no exahustiva, vegeu per exemple Harvey, 2011; Stavrides, 2011b; De Angelis, 2003.

⁴¹⁹ Les categories de Ferdinand Tönnies (1887) de *gemeinschaft* i *gesellschaft* (comunitat i associació) exemplifiquen les dues polaritats: la comunitat seria una organització basada en lligams familiars, posicions socials heretades i sancions inqüestionables, els membres de la qual estarien vinculats per una *Wesenwille* o voluntat essencial. En contrast, la *gesellschaft* estaria basada sobre el càlcul racional, sobre relacions contractuals i els seus membres estarien lligats per una *Kurtwille* o voluntat arbitrària dels seus membres. La dicotomia de Tönnies que oposa les "societats tradicionals" a la moderna societat industrial, ja estava present a Henry Maine (1861) i influenciarà també el *Manifest* de Marx i Engels. Lukács va demostrar l'arrel d'aquesta concepció en un paradigma romàntic reaccionari que, glorificant uns suposats estats "orgànics" primitius i precapitalistes, confluirà a la retòrica antiracionalista i bucòlica dels feixismes europeus.

Familiars de María Rosa Bermejo davant la casa del carrer Albí. Circa 1985. Axiu María Rosa Bermejo

estudiar amb els instruments que es feien servir per a les societats “primitives” dels països extraeuropeus. Els petits pobles estudiats, a les muntanyes d’Andalusia, a les de Grècia o al sud d’Itàlia, es descrivien com a societats homogènies, estàtiques, retrògrades (*backward*), i només recentment s’està deconstruint la ideologia orientalista que hi havia rere d’aquestes descripcions.⁴²⁰

⁴²⁰ Prunés, 2000. El terme *community* “conserva en anglés un alto grado de neutralidad, por lo menos en la lengua común; pero llamar ‘comunidad’ a un *pueblo*, en español, es sobrecargar a este último término con adherencias semánticas que en principio no posee. Si un antropólogo español aterriza en

Com hem vist, José Luis Oyón recalca que a la Barcelona dels anys vint no hi havia cap espai caracteritzat per una uniformitat de procedències geogràfiques.⁴²¹ Al capítol anterior hem pogut apreciar com, entre els primers habitants de les cases barates, hi havia murcians, catalans, valencians, alguns reallotjats de Montjuïc, alguns de barris de barraques, altres expulsats del centre històric o de les *viles* més emblemàtiques de la ciutat.⁴²² A aquests va sumar-se gent procedent de zones molt diferents, i amb recorreguts migratoris molt variats, fins a construir un conjunt de població ètnicament de tot menys homogènia.⁴²³ Tot i així, el caràcter d'*immigrants* i d'*exbarraquistes* es continuarà atribuïnt al barri, sovint fins a l'extrem de negar la qualificació de catalans que en canvi s'atribuïa a la població dels barris propers (igualmente immigrants o reallotjats).⁴²⁴ La caracterització de catalans als habitants de les cases barates també haurà de passar per l'ambigua definició d'"altres catalans", que implícitament reforçarà la idea d'uns espais *altres* respecte a la identitat de la ciutat.⁴²⁵

La mateixa distinció hem de fer respecte a una altra construcció narrativa important sobre les cases barates, la de l'*aïllament*. Com les suposades "comunitats aïlla-

un pueblo para proceder a un 'estudio de comunidad', ¿qué va a buscar sino lo cohesivo, lo grupal, lo identificativo, es decir, lo que le dicta la propia lengua: 'comunidad'?"

⁴²¹ Oyón, 2008: 148.

⁴²² Recordem aquí algunes de les procedències geogràfiques de les famílies dels nostres entrevistats que van arribar al barri el 1929: la Paca, nascuda a Barcelona de pares murcians; el Pedro Capdevila, nascut a Santa Coloma de pare i mare catalans; la Fina, nascuda a les cases barates de pares murcians; la Flora, nascuda a les cases barates de pare murcià emigrat al 1899; l'Antonia, nascuda a les cases barates de pares d'Almeria; l'Aurora, nascuda a les cases barates de pares murcians reallotjats de Montjuïc; la Maricarmen, nascuda a les cases barates de pare valencià i mare de Santa Coloma; la Manuela Ferriz, valenciana, reallotjada de Montjuïc.

⁴²³ Entre les famílies que van arribar al barri després del 1929, hi havia gent que va arribar just abans de la guerra (Carmen García), just després de la guerra (Cristóbal Sardaña), amb la construcció dels refugis el 1947 (José Rodríguez), als anys cinquanta (Ramón Fenoy). Entre els nostres entrevistats hi ha famílies valencianes arribades als anys deu (Maricarmen Esteve), emigrats murcians dels anys vint (Flora, Paca, Cristóbal), una família extremeña emigrada als quaranta (Luis Nuevo), famílies andalusos (*Los Vinagres*), però també catalans de l'interior arribats als vint (Pepita Oliveras), i barcelonins de moltes generacions (Pere Capdevila). Entre els que van arribar després dels seixanta, hem enregistrat o conegut madrilenys, aragonesos, andalusos, murcians, francesos, valencians.

⁴²⁴ Com als *Cuadernos de Arquitectura* de 1965, on els de l'Estadella –que mossèn Joan descriu com nascuts per les expulsions des del centre històric– són considerats "catalans o fills d'immigrants nascuts aquí"; els de les cases barates en canvi són tots "immigrants", encara 36 anys després de la fundació del barri.

⁴²⁵ Una de les imatges de Candel més conegudes és la del cartell: "Durant la guerra van posar a la Torrassa aquest cartell, els seus habitants: 'Cataluña termina aquí. Aquí empieza Murcia'. Candel, 2008 (1964): 33.

des” de l’antropologia colonial, els barris de cases barates no van estar mai aïllats del context global de la ciutat. Van construir-se a partir d’una dinàmica interna de Barcelona, en què van convergir dos enfocaments que intentaven resoldre el problema de la repartició geogràfica de la població urbana.⁴²⁶ Per això, a la distància entre les cases barates i la resta de la ciutat poden atribuir-se diferents significats i implicacions, però l’aïllament és sense dubte el menys adequat. *Aïllament* implica una idea d’estranyesa respecte al procés de formació i l’essència de la ciutat, que és àmpliament contradita per la mateixa història de la fundació dels quatre barris. De fet, els habitants de les cases barates, com hem vist, s’autorepresenten sempre com a habitants de Barcelona i de Catalunya.

Al mateix temps, però, la identitat de qui viu en aquest lloc està fortament marcada per la percepció de formar part d’una comunitat autònoma. No obstant les diferències internes, els habitants de les cases barates es descriuen com a membres d’una unitat –gran família, petit poble– distant de la resta de la ciutat. El fet que tots declarin que actualment aquesta unitat s’ha trencat no fa més que confirmar la seva existència, en un temps anterior, sovint no definit. Carmen García va descriure’ns un episodi gairebé oníric de la seva infància, que expressa perfectament la idea idíl·lica de *gemeinschaft* que domina l’autorepresentació del barri. Tots els habitants de les cases barates formen un únic *corrillo*, de la *calle 40* fins al riu, com una abraçada que els ajunta a tots i a totes:

Carmen García García: Pues mira, ¿aquello que juegan a corro, no, los niños? Pues entonces todos los mayores que estaban cenando en las calles, en las aceras, todas, todas, todas, íbamos... y cantábamos canciones al corro, y todos... bueno, aquel día no lo olvido, porque ¿Sabes aquel corro que se armó de la calle 40 hasta el río? La última, ¿eh? [...] nos vieron a nosotras las chiquillas a jugar, y ya se acercaron... Mi tío [Salvador, fue el] primero [que] empezó, el que era guardia, bueno, su sobrina Carmen. Pa’ él es como si yo fuera su hija. Ya que venía él, y entonces la María del Lorenzo también. [...] Y entonces, luego la Mercedes, que está muerta, que vivía a la otra calle, a la otra acera [...]. Como eran más jóvenes, se salieron, dejaron la cena allí –y allí nadie tocaba nada de nada– empezaron a cogerse, e íbamos dando rulos al corro, salían de una calle, ¡hala!, y otro y otro, y otro... Era pa’ que la televisión lo hubiera cogido. [...] Qué cosa más bonita. Y cuando... ya yo qué sé, por lo menos nos tiremos una hora o más, y al final dice mi tío: ‘Bueno, aquí ya se acabó, ahora el que quiere jugar al ruedo, ¡que se lo haga solo! Que yo me voy a cenar’.

⁴²⁶ Són els dos enfocaments de la ciutat jardí i de la ciutat lineal explicats per Masjuan, 2000.

Vegem ara quina és la composició social d'aquesta autorepresentada *comunitat* al barri de Bon Pastor. Fabre i Huertas Clavería consideraven que el Bon Pastor era anòmal respecte als altres tres grups de cases barates. La població de Baró de Viver i Eduardo Aunós, en efecte, era la més jove dels quatre barris, amb un gran percentatge de famílies nombroses i de nens: “Un terç de la població està comprès entre els 10 i els 24 anys”, a Eduard Aunós, i “La majoria de la població no arriba als 45 anys” a Baró de Viver.⁴²⁷ A Ramon Albó, en canvi, la proximitat amb altres zones habitades com el barri d’Horta havia permès un cert trànsit de gent nova: “La seva situació és absolutament contrària a la dels dos grups su[p]ra esmentats: moltes cases amb vells sols i poques famílies nombroses. És el grup menys aïllat i aquell on el nivell d’integració a la societat catalana és més elevat. La categoria mitjana del grup és la més elevada de tots els grups de cases barates”.⁴²⁸ El grup de Bon Pastor –que els autors anomenen Milans del Bosch– representava un punt mitjà entre les dues polaritats: la joventut extrema de Baró de Viver i Eduard Aunós, i l’ancianitat de la població de Ramon Albó. El 1976 la població de les cases de Bon Pastor:

es reparteix en dos grans grups: vells sols i famílies nombroses. La qualificació professional és baixa, motiu pel qual les diferències socioeconòmiques es donen solament pel fet de tenir més o menys fills. Malgrat l’aïllament, la connexió amb el nucli tradicional de l’Estadella n’ha facilitat una certa integració.⁴²⁹

Observant la realitat del barri avui, és a dir trenta anys després d’aquesta anàlisi, podem dir que aquesta bipartició segueix sent vàlida. Amb el temps, però, a aquesta es va afegir una nova diferenciació, basada en els diferents moments històrics d’arribada al barri, i les diferències en les condicions d’accés a les cases assignades a partir dels anys vuitanta. Les noves famílies allotjades al barri entre els anys vuitanta, noranta i 2000 tenien cases en condicions generalment pitjors (perquè eren les que els seus propietaris havien deixat) i amb contractes molt menys favorables: lloguers més cars i condicions post-LAU, és a dir no indefinits amb subrogació forçosa com els habitants més antics. Gran part dels inquilins més

⁴²⁷ Sobre Eduard Aunós: “Motius? Possiblement el baix nivell d’integració, que fa que sigui el grup on hi ha més famílies nombroses. La qualificació professional dels habitants és molt baixa”. Fabre i Huertas Clavería, 1976.

⁴²⁸ Fabre i Huertas Clavería, 1976: 92.

⁴²⁹ *Ibidem* 1976: 92.

antics, en canvi, havien fet obres de rehabilitació de la casa i havien aconseguit gairebé sempre mantenir inalterats els contractes indefinits que havien heretat.

Així, la diferència entre les famílies del barri podria ara descriure's com una *quadripartició*, producte de la bipartició entre ancians i joves, i de la de vells i nous habitants. La comunitat es dividiria així en quatre seccions aproximatives:

ANCIANS (sols o parelles) descendents dels primers habitants del barri, amb contractes de lloguer molt baixos i cases en condicions generalment millors (rehabilitades autònomament).	FAMÍLIES JOVES que van heretar la casa i el contracte dels seus pares o avis, que continuen pagant lloguers baixos, tenen cases en bon estat i sovint tenen molts fills.
ANCIANS QUE HAN ARRIBAT RECENTMENT d'altres barris, que van obtenir la casa després dels vuitanta, amb contractes renovables i lloguers més alts. Normalment les cases no estan en bon estat.	NOVES FAMÍLIES JOVES, tant originàries del barri com de fora, que van obtenir la casa més endavant i sovint en mal estat, amb contractes renovables i lloguers més alts; sovint famílies nombroses.

Es tracta òbviament d'una simplificació, hi ha casos que no entren en aquest esquema, però ens serà molt útil per entendre el conflicte sobre la reforma del barri. Les diferents postures sobre l'enderroc, com veurem, estan en bona part vinculades a aquesta divisió, i els interessos contraposats entre aquests quatre sectors de població constituïran en gran part l'essència del conflicte intern.

Pel que fa a la procedència geogràfica de la població, també s'ha d'esmentar que a partir dels anys vuitanta la situació s'ha complicat. Entre els real·lotjats dels barris a enderrocar a partir dels anys vuitanta del segle xx van arribar al barri la majoria de les famílies gitanes de Bon Pastor, algunes emparentades amb els gitanos que ja vivien a la zona. Entre els nous habitants també n'hi havia de catalans, com per exemple una família del carrer Albiol real·lotjada del barri del Besòs. Respecte a la qüestió lingüística, s'ha d'esmentar que el castellà era sense dubte la llengua més comuna, però la presència de catalanoparlants era igualment notable.⁴³⁰ És important esmentar també que un important nombre de persones de famílies catalanes, o amb pares o avis catalans, s'expressen en castellà; és el cas de Maricarmen Esteve, de Sandra Capdevila, de Ramón Fenoy i del seu fill Iván; de fet, hem vist com molts dels joves del barri que s'expressen principalment en castellà (com la María Rosa Bermejo, o l'Angelita i la Flori, filles de la Flora), tenen almenys un avi o àvia catalans.

⁴³⁰ Segons Fernández Ontiveros (1992:133), a Bon Pastor i Baró de Viver, "[el] coneixement del català no està entre els més baixos de Barcelona, ja que el 41 % dels seus habitants el saben parlar".

Un aspecte particularment interessant per entendre el barri són les contínues unions entre famílies de procedències i temps d'arribada diferents. A les cases barates, famílies que van arribar després de la guerra van emparentar-se ràpidament amb les que ja vivien al barri. Quan van construir-se les cases petites (els "refugis") del carrer Mollerussa, al cap de poquíssims anys hi va haver bodes entre joves d'aquestes noves famílies amb joves ja residents al barri (com Carmen García i José Rodríguez). Molts matrimonis dels anys setanta van celebrar-se entre famílies "de tota la vida" de les cases barates, però molts altres van ser entre famílies "de tota la vida" i famílies acabades d'arribar al barri, és a dir que havien obtingut una casa entre els anys cinquanta i seixanta. Respecte a la procedència geogràfica es pot fer un discurs semblant: hem trobat molts casos de matrimonis entre migrants i autòctons, així com entre migrants de diferents comunitats, bodes entre les cases barates i l'Estadella, o Santa Coloma i naturalment amb gent d'altres barris.⁴³¹ No hem recollit testimonis de racisme o exclusivisme ètnic dintre de la població del barri, excloent l'ús de la paraula *xarnego*, en tot cas no sempre en sentit despectiu, ni hem verificat cap conflicte entre sectors de població més arrelats i altres d'immigració més recent, o entre catalans i castellans, o episodis d'exclusió dels murcians cap als catalans. L'espai del barri sembla haver estat relativament acollidor cap a qui venia a habitar-hi, sempre que estiguessin disposats a acceptar costums i maneres de fer ben establerts, com la vida "de portes obertes" i la falta de privadesa.

Les estretes relacions que van crear-se entre famílies de procedències diferents són al mateix temps *el producte i la causa* d'aquesta sensació compartida de formar part d'una *comunitat*. El barri posseeix una capacitat agregativa, deguda a la forma urbana, a la distància respecte a la ciutat, a la condició econòmica i social comuna dels seus habitants. Oyón subratlla que en molts barris proletaris de la Barcelona dels anys vint va crear-se una cultura unitària transversal a les diferències d'origen geogràfic, basada sobre una condició social comuna: "Esa común condición no era tanto la de ser murciano o andaluz, sino mucho más

⁴³¹ Uns bons exemples serien, respectivament: Cristóbal Sardaña i María García; Carmen García i José Rodríguez; Juanita Baños i Ramón Fenoy; Antonio Candel i Amparo Mir; Maricarmen Esteve i José María Manzano; Pepita Oliveras i Pedro Capdevila; Fina Fernández i *Nani*. A Can Peguera, ho seria el cas mencionat per Domingo i Sagarra de Bernarda Freijos, nascuda el 1933 d'una família de la primera onada d'inquilins, que va conèixer el seu marit amb la construcció dels "refugis" on van realitzar-se els afectats del Barri Xino: "De seguida vam pensar que venint d'aquella zona tots serien uns xoriços, que hauríem de tancar portes, però no va ser així. Els nous es van integrar molt de pressa" (1999: 106).

la de tener unas similares características laborales, de vivienda, de sociabilidad en el barrio".⁴³² En el moment de la fundació del barri la característica distintiva dels habitants de les cases barates no era ètnica sinó *social*. Avui en dia, qui viu a les cases barates es reconeix com a membre d'una comunitat de la qual formen part murcians, catalans, xarnegos, gitanos, alguns en millors condicions econòmiques que altres, però compartint tots alguns elements que són resultat de la història que s'han trobat en viure junts. Plantegem una hipòtesi que pot semblar tautològica: el que cohesiona els habitants del barri de cases barates avui són les cases mateixes. Les cases no són una unitat geogràfica sinó una *unitat sentimental*: viure-hi implica *sentir-se* membre d'aquesta comunitat, hereva de la donació de la marquesa i part d'un sector de població que va desenvolupar un cert paper respecte a la ciutat durant gairebé un segle. Les característiques d'aquest paper han transitat de les construccions cap als habitants, sense que importés gaire la seva procedència.

Per endinsar-nos en les implicacions d'aquesta hipòtesi, hem d'esmentar un segon *mite d'origen* del barri. Segons una opinió corrent, les cases barates s'han construït amb els "materials sobrants" de les obres de l'exposició Universal del 1929.⁴³³ La idea dels materials sobrants s'associa a maons o ciment de mala qualitat, com els que van usar-se en la construcció dels refugis dels anys quaranta, i de tants altres edificis de l'època del *porciolisme*. Tot i que la dotació del Patronat per a la construcció de les cases era molt alta, segons diverses fonts (tant escrites com orals) aquest havia estalviat al màxim els materials, i va arribar a utilitzar material reciclat: les cases estaven marcades per aquestes mancances, producte de la demolició de construccions anteriors, probablement els mateixos pavellons de l'expo de Montjuïc. L'únic document que tenim sobre l'ús de materials reciclats, parla de rajoles de segona mà utilitzades per a la pavimentació dels carrers.⁴³⁴ La idea que per a la construcció de les cases s'hagin usat materials procedents de les demolicions de l'exposició Universal és poc realista: les cases van inaugurar-se el 1929, és a dir *abans* del tancament

⁴³² Oyón, 2008: 148.

⁴³³ Extrem que mantenen també historiadors rigorosos com Gallardo (2000: 177), que vincula l'ús de "materiales de deshecho" amb la degradació dels barris.

⁴³⁴ "El grup de Sant Andreu va ser pavimentat amb llambordes usades que es conservaven als magatzems municipals de la Morera", Fabre i Huertas, p. 85: de la *Gaceta Municipal* del 13/12/1929.

de l'expo. És possible en canvi que aquests materials sobrants fossin part dels que l'Ajuntament havia comprat –és a dir, materials nous– per a la construcció dels pavellons i dels edificis modernistes de l'exposició. “Materials sobrants” no significaria llavors de mala qualitat ni reciclats, ja que serien els mateixos maons i ciment amb els quals van construir-se les dues torres de la plaça Espanya, o la Font Màgica de Montjuïc. Si hi ha materials reciclats a les parets, façanes i reixes de les cases barates, són els que alguns habitants van utilitzar per adornar o rehabilitar les cases ja als anys seixanta o setanta,⁴³⁵ però no són clarament els materials estructurals de la construcció. De fet, els millors coneixedors de les cases barates, les famílies que hi van viure durant més de mig segle, asseguren que la construcció no és de mala qualitat, i que les cases “aguanten” si reben un manteniment correcte.

Però el mite dels materials sobrants és massa comú per no amagar un significat simbòlic, com el mite de la marquesa. Si la idea de “sobrants” és confusa i contradictòria, es fa una mica més clara quan la posem en relació amb la proximitat simbòlica que vincula les cases i els seus habitants. L'arribada a les cases barates, com hem vist, sovint comença amb un desplaçament forçós: expulsats alguns de Montjuïc per la construcció de l'exposició; altres, del centre històric pels bombardejos durant la Guerra Civil; altres, del Clot, Sant Andreu i Gràcia per l'augment dels lloguers dels barris populars; més endavant, uns altres, del Pont de Marina per la construcció del Metro i alguns encara, del Districte V per la construcció de noves avingudes; més endavant, hi ha els reallotjats de la Perona o d'altres zones sobre les quals l'Ajuntament tenia nous plans urbanístics. Pràcticament totes les famílies de Bon Pastor, en algun moment de la seva història, van viure la dolorosa situació de ser considerats *matèria fora de lloc*. Com a conseqüència, van veure's “llençats” a una terra de ningú, a un racó mal comunicat i inundable de camp, vorejats al principi per una població tancada i hostil, més endavant pels fums i els residus de les fàbriques properes.

El terme *materials sobrants* transita així dels habitants cap a les cases, i arriba a caracteritzar la població; producte ells mateixos de l'exclusió i units pel procés comú d'expulsió reiterat en èpoques o contextos diferents. La percepció de ser una comunitat cohesionada representa per alguns una reafirmació identitària davant de l'estigma: llençats cap a una zona residual, els habitants de Bon Pastor

⁴³⁵ María del Carmen Esteve Galiana, 21/7/2009.

es reconeixen amb les cases mateixes, construïdes amb “materials sobrants”: *ells mateixos* són sobrants d’uns processos urbanístics, i reaccionen formant una “gran família” de la qual els membres es donen suport els uns als altres en una condició compartida. Si moltes famílies antigues del barri mencionen que les cases, tot i haver-se construït fa gairebé un segle, “encara resisteixen”, o que “son fuertes”, és també per ressaltar la relació simbiòtica que el barri ha sabut generar amb els seus inquilins, una relació entre exclosos, on les cases oferien recer a una població expulsada i on els inquilins donaven manteniment a unes construccions abandonades.

En aquesta llum metafòrica podem llegir també un altre fenomen interessant. Quan el 2004 el Patronat va demolir la primera casa barata, tres anys abans del començament de l’enderroc del barri, una de les principals preocupacions dels veïns va ser que la demolició d’una casa interna a una illa hauria pogut provocar la caiguda en cadena de totes les altres. Aquest fet no es va donar, però se’ns va fer evident que els habitants del barri visualitzen les cases barates com si s’aguantessin les unes amb les altres; sòlides, gràcies al suport mutu, *fan pinya* juntes, així com els seus habitants entre ells.

3.6. Païos, gitanos i *garrulos*

Quan entres en una casa barata habitada per una família jove, el panorama canvia. Els espais ordenats i silenciosos dels ancians cedeixen el pas a un ambient molt més animat, sovint vertiginós, amb els nens i les nenes que entren i surten constantment per la porta, els adults que intenten controlar aquests moviments i a la vegada hi afegeixen els seus, fins al punt que sovint costa mantenir una conversa sencera. Entre rialles i crits, sovint els inquilins de la casa juguen amb les distàncies, qüestionant les barreres i el rol de l’investigador. Va ser en una casa d’una jove dona gitana que van convidar-me a dinar a Bon Pastor per primer cop: Juana Salguero Morte, coneguda com *la Loca*, o *la Loki*, mare d’unes nenes amb qui havia treballat al col·legi Bernardo Boïl, i que per alguns mesos també havia treballat de monitora allí. A partir de llavors vaig fer amistat amb altres dues mares de nens gitanos que havia tingut a l’escola: Rosario Contreras i María Mata Contreras, tia i neboda. La primera vivia en una casa barata al carrer Tàrrega, la segona en un pis del carrer Estadella. Aquestes tres dones van ajudar-me a entendre una mica el

món i la vida quotidiana dels gitanos de Bon Pastor. Aviat les meves relacions es van estendre, fins arribar a freqüentar el nou *Culto* que s'estava creant en el mateix carrer.⁴³⁶

El racisme vers els gitanos a Bon Pastor és alt. A les entrevistes fetes el 2004 apareixien amb freqüència expressions com “la púrria”, o “tota l'escòria d'altres barris” que el Patronat hauria portat a Bon Pastor, empitjorant la convivència. Als gitanos se'ls acusava sobretot d'haver-se apropiat, amb mitjans dubtosos, d'habitatges que havien d'anar als *fills del barri*: “Gente que se han criado aquí se han tenido que ir de alquiler por allí, porque el Patronato cedió las casas; todas a los gitanos, se las han dado. Todos tienen casa; y los que no tienen, no se la han dado, se han metido. Y no los han echado. ¿Por qué los gitanos?”, va dir una dona que va marxar del barri.⁴³⁷ Altres deien que els gitanos tenien més facilitat per obtenir ajuts públics, o per a l'escola, sobretot perquè de molts d'ells es diu que treballen en negre. Alguns ancians van definir-se explícitament racistes cap als gitanos; la majoria, però, feien servir el clàssic esquema “no sóc racista, però”. “Yo estoy casada con un marroquí, yo no soy racista; pero los gitanos, que no trabajan, les dan subvenciones para el colegio, les dan alquileres, les dan...”.

Ràpidament vaig trobar-me amb un peu en cada món: per una banda hi havia els ancians membres d'Avis del Barri i els seus simpatitzants, tots paios (no gitanos) i antics inquilins de les cases; per l'altra aquestes famílies gitanes, extremament acollidores i disponibles, però que generalment tenien una opinió ben diferent respecte a la transformació del barri. Un dia de l'any 2005 vaig ajudar els avis a organitzar una xocolatada a la plaça del carrer Tàrrega, on repartíem dolços per a la mainada: molts nens gitanos van apropar-s'hi reconeixent-me com a *profe* de l'escola, com em deien. Segons alguns dels avis, els gitanos van monopolitzar la situació, allunyant els nens paios i així desacreditant tota la iniciativa davant del *chafarderío* del barri. En una altra ocasió, el 2007, durant la projecció d'un vídeo al carrer, vaig trobar-me al mig d'una petita baralla, quan María Mata, gitana, va atacar verbalment alguns dels avis, i els va dir que no entenia com podien

⁴³⁶ Per a una bibliografia sobre els gitanos a l'Estat espanyol i, en particular, de Barcelona és imprescindible el treball de Teresa San Román; altres referències de gitanologia sobre les quals hem treballat són Williams, 1989; Zadjé, 2001. Aquesta última autora afirma que entre els gitanos francesos semblaria no existir el mestissatge: una característica molt diferent del que hem observat a Bon Pastor.

⁴³⁷ Mantenim anònimes aquestes entrevistes.

menysprear un pis, i preferir viure a les velles cases barates. Teatralitzant la seva postura de forma exhilarant, va provocar les rialles i la complicitat dels membres de l'Associació de Veïns presents.

Encara que a l'escola Bernardo Boil hi havia molts nens gitanos, a les cases barates de Bon Pastor aquests no són gaires, proporcionalment. Als carrers del barri els gitanos són molt visibles, però això es deu al fet que les famílies gitanes tendencialment fan un ús molt més intens de l'espai públic. Com molts barris de la franja Besòs (la Mina, la Catalana, Besòs Mar), el Bon Pastor ha estat associat, durant els últims vint o trenta anys, a la presència de gitanos. Als municipis de l'altre costat del riu, els barris més propers al Besòs tenen una forta caracterització gitana. Al mercat setmanal de Sant Adrià acudeixen molts gitanos, a la part de Santa Coloma més propera a Bon Pastor també hi ha diverses famílies gitanes, i el conegut barri de Sant Roc de Badalona, conegut per allotjar molts gitanos, també està força a prop. Els rius tenen un paper clau dins l'imaginari gitano, i el marge del Besòs no n'és una excepció. Tot i així, a Bon Pastor hi ha molts menys gitanos del que podrien fer-nos pensar els estereotips. A les entrevistes de la primera fase només hem trobat quatre cases habitades per gitanos, sobre cent entrevistades; a més a més, en cap de les 88 cases de jardí del barri hi viuen gitanos (ni a les 28 ja enderrocades a la primera fase, ni a les 60 del costat del riu). Si poguéssim calcular quants gitanos viuen en tot el barri de cases barates de Bon Pastor, trobaríem possiblement que el nombre de cases on hi ha gitanos no passa del 15%, potser fins i tot són menys del 10%.

Hem esmentat el fet que entre finals dels anys setanta i principis dels vuitanta va sorgir l'imaginari cinematogràfic *quinqui*, que associava estretament la identitat gitana amb alguns estereotips de marginalitat i criminalitat, i amb alguns barris de l'extraradi. La mitologia *callejera* que en va sortir, tot i ser extremament fascinant, va influir negativament sobre alguns dels barris que en feien d'escenari, on molts habitants lluitaven per sortir de la marginalitat en què els havia relegat el tardo-franquisme. A la Mina, el gran polígon de blocs prefabricats on als anys seixanta van real·lotjar-se els habitants expulsats de l'assentament del Camp de la Bota, les gravacions de les dues pel·lícules de culte de José Antonio de la Loma, *Perros callejeros* (1977) i *Yo, el Vaquilla* (1985), van veure l'oposició de diversos sectors de la població. Fent entrevistes a la Mina vam adonar-nos que molts sentien la necessitat de recordar que els protagonistes d'aquestes pel·lícules no eren ni de la Mina ni del Camp de la Bota: molts vivien el fet que s'associés el seu barri amb

l'imaginari *quinqui* com una maledicció.⁴³⁸ Les cases barates també, dins de l'imaginari col·lectiu de la ciutat, van entrar dins de l'àmbit d'aquests territoris considerats refugis de drogats, lladres i petits traficants gitanos: també per la proximitat dels grups de Bon Pastor i Baró de Viver amb els barris de l'àrea Besòs, i d'Eduard Aunós amb la demonitzada zona de Can Tunis. El 2009 un documental transmès per la televisió catalana TV3 amb el títol *Visc a les cases barates* va descriure el Bon Pastor com un barri habitat gairebé només per gitanos, i presentava de forma estereotipada les problemàtiques de les mateixes famílies gitanes. Arbitràriament, atribuïa la culpa de l'absentisme escolar al *Culto*, l'església pentecostal gitana; els habitants del barri –tant païos com gitanos– van sentir-se profundament ofesos, es van escriure diferents cartes de protesta i TV3 va retransmetre un documental anterior en el qual es retratava el barri de forma més equilibrada.

El significat i valor atribuït a la presència de gitanos al barri és una qüestió molt complexa. En primer lloc, és difícil reconstruir la història de l'arribada dels gitanos a Bon Pastor. També amb els gitanos amb qui tenim més confiança, mai no hem pogut arribar a reconstruir la història familiar més enllà de la segona generació: molts gitanos eviten parlar dels morts.⁴³⁹ És possible que hi hagués gitanos a la zona ja als anys quaranta o cinquanta, fins i tot abans: però probablement no a les cases barates, que no van assignar-se a gitanos fins als anys seixanta o setanta. Alguns d'ells van ser reallotjats als blocs del Corral de la Pacheca, i en un segon moment passaren a les cases barates. Aquests primers nuclis de gitanos són els que sovint s'anomenen "gitanos del barrio", o "gitanos de toda la vida". Les famílies que van arribar reallotjades després de la demolició de barris més pròpiament gitanos com la Perona, eren gairebé totes ja emparentades amb gitanos que ja vivien al barri,

⁴³⁸ Vegeu GTPU, 2009. Sobre les tergiversacions de l'imaginari *quinqui*, és interessant l'opinió de Luis Ponce (2009) respecte a la *gentrificació de l'imaginari* que va representar la popularització dels personatges *barriobajeros*, que victimitza les persones que els encarnaven i representa un nou gir en la marginació classista de la perifèria.

⁴³⁹ "Una de les característiques invariants [dels gitanos] és la prohibició de pronunciar el nom del mort, d'evocar-lo directament, pel perill de pertorbar la seva existència i de convocar-lo", Zajde, 2001, trad. nostra. A Bon Pastor, però, hem tingut converses freqüents en què s'esmentaven els morts, tot i que no s'arribava més enllà de la generació dels pares. Francesc Candel també esmenta que un habitant del barri (no diu si paio o gitano) després de la publicació del seu llibre el va criticar perquè havia mencionat el seu pare: "Es molestà profundament no pel que jo podia dir d'ell, per ridícul i insultant que fos, que això tant li feia, sinó pel fet d'haver esmentat el seu pare, que era mort. Li vaig fer veure que no deia res de deshonrós contra el seu pare, però em va contestar que els morts, se'ls ha de deixar en pau i no se'ls ha d'esmentar mai". Candel, 2008 (1964): 301.

com és el cas del Joti, que als anys seixanta vivia prop de les cases barates, i és família per exemple de Juana Salguero, que va arribar a principis dels anys 2000.⁴⁴⁰

La idea de les cases barates com a lloc habitat bàsicament per gitanos i dominat pels conflictes entre ells és summament falsa, tot i que té conseqüències importants en la convivència al barri. Molts paios veuen els gitanos com els causants de la seva mala fama, i projecten sobre els gitanos part de les seves frustracions respecte a la seva pròpia exclusió geogràfica: així s'entén el cas del reportatge *Visc a les cases barates*, que va utilitzar la imatge dels gitanos per desacreditar tot el barri. Per contra, molts gitanos reaccionen amb ràbia vers aquests biaixos, i lluiten durament contra el racisme generalitzat per poder aconseguir unes condicions de subsistència mínimes. Les acusacions dels paios cap als gitanos sovint inclouen la idea d'un tracte privilegiat per part de les administracions, a la qual molts gitanos responen decididament que la discriminació que pateixen els genera constants problemes en l'accés a les cases, a les feines, als serveis, a l'espai públic. Davant les acusacions sovint es reacciona portant a l'extrem alguns comportaments estigmatitzats: l'agressivitat es veu sovint com l'única manera d'obtenir un tracte digne, de veure reconeguts alguns drets bàsics. Així ho explica Juana Salguero, que vivia des del 2003 al carrer Seròs:

Yo iba a las peluquerías, y me han echado [...]. Me decían: 'No no no, no hay sitio', dice: 'ven y pide otro día'. He ido, y ¡lo mismo me han dicho! A ver; ¿por qué no me puedo ir a una peluquería como otra persona? Incluso parabas un taxi, y el hecho de que fuera gitana, pasaban de largo [...] Incluso a mi [hija] Enriqueta, le entró un ataque, se le ha parado directamente el corazón: y eran pos las cinco o las seis de la tarde, que no era más tarde; y yo parando los coches, [...] Yo mi niña muerta la tenía en los brazos, y yo chillando desespera': 'Por favor, llévame con mi niña, que no sé qué le ha pasado, de momento le ha dado un ataque, no sé lo que es...', y a mí nadie me ayudaba. Y me ayudó un hombre, porque mi marido, pasó un coche y le dijo: 'oiga por favor pararse, dice, lleva a mi niña y a mi mujer...'. Pero a mí no me querían en el hospital; me dice la del hospital: 'espérate que te toca a tí'. Le dije... la enganché de los pelos, digo [...] 'lo mismo que yo me quedo sin hija, lo mismo te quedas tú sin respirar más en la calle, tú no ves más la luz der día'. ¡Es verdad! [...] Yo no me espero; la enganché de los pelos, la metí contra la pared. Del hospital. Esto fue en el hospital del [Vall d']Hebrón, ¿cómo se llama? El hospital del Hebrón. Entonces le dije 'mira, tú me tienes que ingresar a mi niña en observación 24 horas, que si no te reviento del palizón. ¡Yo te reviento si tú no me ingresas a mi niña!' Y me la ingresaron. Pero ¡fue por lo que le dije! Si no, no me la ingresaban.

⁴⁴⁰ El Joti de jove apareix en una foto al barri de la Perona, en el treball d'Esteve Lucerón, 2010.

Al barri, païos i gitanos estan lligats per un doble vincle. Els païos es ressenten d'un imaginari que els estigmatitza com a habitants d'un barri *quinqui*, i culpen els gitanos de la seva marginalitat; els gitanos reaccionen amb comportaments que augmenten la pròpia estigmatització, que confirma la imatge *barriobajera* de les cases barates. Dins aquest cercle viciós hi ha complicacions de tot tipus, com gitanos que converteixen la denúncia de l'estigmatització en victimisme, utilitzant el racisme per intentar obtenir més de les institucions, confirmant així l'estereotip dels privilegis concedits als gitanos; per la seva banda, les institucions també fan un ús ambigu del racisme, per un costat presentant-se com els defensors del col·lectiu enfront del racisme generalitzat, per l'altre atribuint actituds racistes als païos per invalidar les seves veus. De fet, hi ha una opinió comuna al barri, tant entre gitanos com entre païos, que vincula la divisió i el repartiment desigual de recursos a les institucions i els serveis socials. "Son ellos que provocan, pa' que nosotros mismos nos rebotemos".⁴⁴¹

L'única institució pública del barri que vam poder observar de prop i en funcionament és l'escola. Al CEIP Bernat de Boïl, les exigències envers els nens són molt més baixes que en altres escoles on havia treballat: molts pares païos prefereixen enviar els fills a escoles considerades "millors", sovint fora del barri, i contribueixen així a la creació d'una *escuela gueto*, freqüentada gairebé exclusivament per gitanos i immigrants.⁴⁴² La culpa d'això, però, és atribuïda als gitanos i als immigrants mateixos, que s'haurien *apropiat* de l'escola, de manera que no hi poden anar els "fills del barri". En el cas de l'escola secundària del barri, l'IES Cristòfol Colom, el procés és semblant. En el citat reportatge *Visca a les cases barates* els professors dibuixaven una imatge de degradació que feria a la vegada gitanos i païos, però alimentava el ressentiment recíproc i la fractura interna al barri.⁴⁴³

⁴⁴¹ La dona, anònima, que va dir aquesta frase (comunicació informal, febrer 2012) es referia a la tensió cap als immigrants; més d'un cop hem sentit frases semblants referides a les relacions entre gitanos i païos.

⁴⁴² "Padres y madres de Sant Andreu se quejan de escuelas 'gueto' en el distrito. Se niegan a que sus hijos entren en los centros educativos de Baró de Viver y Bon Pastor" titulava *Barcelonaldia* de 31/5/2007.

⁴⁴³ Entre els elements remarcables d'aquest documentari hi havia les imatges d'uns lavabos destrossats, presentats com a efecte del vandalisme. Un home que havia anat al Cristòfol Colom als anys seixanta va dir que aquells lavabos ja estaven tancats quan ell era petit: els mestres els ensenyaven per denunciar el mal estat de les instal·lacions, però el discurs que hi construïa el reportatge al voltant acusava els nens del barri, especialment els gitanos. No sabem, però, quin marge de negociació van tenir els professors en la definició del missatge del documental.

Profunditzant en el coneixement del territori ens hem adonat també de les ambigüitats i contradiccions inherents a aquesta separació entre les dues comunitats. *Gitanos*, als discursos de molts paios, és més un concepte abstracte, genèric, que una real atribució ètnica a un sector de població. Sovint la condemna i les acusacions cap als gitanos assumeixen un aspecte com de conformisme, de discurs après. Molts dels que en un principi se'ns van presentar amb afirmacions racistes, sovint tenien amb els gitanos que vivien prop d'ells unes relacions cordials i de bon veïnatge. Això ens va fer recordar les reflexions de Mikel Aramburu respecte a Ciutat Vella, segons el qual hi ha una relativa independència entre la representació explícita dels grups socials estigmatitzats i les relacions efectives que s'entretreixen entre les persones reals que formen part d'aquests grups.⁴⁴⁴ Una dona anciana que mantenim anònima, que al final de l'entrevista va dir “a los gitanos no los puedo ver”, poc abans havia explicat que, al seu carrer:

Hay unos gitanos, eh, pero es una persona mayor, y son muy buena gente y muy serviciales, en el sentido de que si hacen días que no te ven, ya te preguntan. Porque yo ahora cuando me operaron se lo tuve que decir, digo: 'Mire señora X., que me voy a operar, que por si no me ven'; y cada día preguntando a mi hijo, a mi hermano, a mi cuñada, a todos, [...] solo llevan 4 o 5 años, pero son muy buena gente.

A la pràctica hem observat efectivament que a les cases barates les relacions entre gitanos i no gitanos són molt menys conflictuals del que els mateixos habitants declaren. La mateixa veïna esmentada ara, pocs minuts després va insistir: “En la calle [...] una más p'acá, pues hay unos gitanos, que son íntimos amigos de mi nieto”. Una dona del carrer Vilamajor ens va dir: “Aquí detrás yo tengo dos familias gitanas, y nunca dan problemas; sin embargo hay castellanos que los estamos dando. Todo es saberse acoplar al nivel de vida que hay, y ya está”.⁴⁴⁵

Després d'un temps vam entendre que molts habitants de les cases barates *usen* la idea dels gitanos per vehicular un discurs sobre l'espai públic, el civisme,

⁴⁴⁴ “A pesar de todos los reparos manifiestos, se está produciendo un intercambio de favores, atenciones y presentes y una sociabilidad propiamente comunitaria [...] Por lo tanto, a pesar de marcar la distancia se cuelan en su relato elementos de lo cotidiano que apuntan a algo diferente de lo que manifiesta explícitamente, y esto nos lleva a considerar un fenómeno muy generalizado: la relativa independencia que guardan las representaciones sobre los inmigrantes como categoría social respecto a las relaciones con inmigrantes de carne y hueso”. Aramburu, 2002: 93.

⁴⁴⁵ Entrevista núm. 78, 15/7/2004. *Castellanos* és una paraula eufemística que alguns gitanos utilitzen per no dir *paios*, especialment parlant amb els paios. Aquí la que la utilitza és paia, per referir-se als no gitanos com ella.

i el progrés. *Gitanos* és un estereotip que representa aspectes dels estils de vida al barri que no encaixen amb el que es considera desitjable. Gran part dels comportaments estigmatitzats en els gitanos són els que pertanyen a l'estil de vida antic del barri: famílies amb molts fills, amuntegades en espais petits, que passen moltes hores “a la porta” sovint envaint l'espai de qui té un estil de vida més reservat, amb els crits al carrer per avisar-se o buscar-se, el llenguatge vulgar o fort, la música *a tope*. Una dona anciana que vam entrevistar descriu així la vida al barri en el passat: “se vivía... ¡a estilo gitano, como digo yo! Es como vivíamos, pues como podíamos, amontonados en las habitaciones”.⁴⁴⁶ També les descripcions de Francesc Candel de la vida a les cases barates als anys seixanta recorden de molt a prop la vida de molts gitanos avui. Amb el llenguatge de la discriminació cap als gitanos, llavors, els habitants paios de les cases barates parlen del *seu* canvi d'estil de vida, i expressen sovint el rebuig cap a les formes de vida antigues de la seva comunitat. Projectar aquests comportaments sobre un grup de població intern al barri és una forma de prendre'n distància i ressaltar la pròpia diferència. A partir del 2004, el discurs sobre els gitanos com a símbol d'un estil de vida va confluir també en la promoció dels enderrocs: “Parecemos gitanos ladrones” va dir una dona jove respecte a les cases barates, contraposant-les a “un barrio como Dios manda”, és a dir els nous blocs de pisos.⁴⁴⁷ Quan el 2005 vam exposar a una plaça del barri un reportatge fotogràfic sobre les cases barates, un dels comentaris va ser que els carrers i places de les cases barates eren retratats de forma que semblava “un barrio de gitanos”. Només hi havia gitanos retratats en tres fotografies sobre vint; però la imatge de la vida als carrers del barri, l'ús intensiu de l'espai públic, no era gaire diferent entre gitanos i paios.⁴⁴⁸

Gran part d'habitants del barri a partir dels anys vuitanta van modificar molts elements de la seva socialitat, per diferenciar-se sempre més de les formes més pintoresques i *callejeras* dels estils de vida anteriors, com les que es troben als llibres

⁴⁴⁶ Entrevista núm. 96, 10/8/2004.

⁴⁴⁷ Entrevista anònima.

⁴⁴⁸ Es tractava del reportatge de Carola Pagani, 2005, presentat en l'àmbit de l'exposició “A la ciutat” del col·lectiu de fotoreporters Ruido Photo. Va presentar-se el 2005 al Festival de la Mediterrània, i exposar-se el mateix any a la Farinera del Clot. El mateix va passar quan els realitzadors del vídeo *¿Subes al carro?* (2007) van projectar-lo públicament en una plaça del barri el 2008: la presidenta de l'Associació de Veïns va dir-los que semblava un barri de gitanos, tot i que només sortien gitanos en algunes escenes del documental.

de Candel. Les retòriques sobre el civisme ataquen obertament els comportaments que s'associen amb els gitanos, tot i no fer mai cap referència ètnica; aquest diàleg intern al món paio de fet acaba alimentant el rebuig cap als gitanos, ja que els associa amb el que s'estigmatitza com a indesitjable. Algunes actuacions municipals sobre l'espai públic, com el tancament de les fonts o la remodelació dels bancs condicionen la socialitat d'alguns grups de gitanos. Quan el 2004 l'Ajuntament va treure els bancs de la primera *replaceta* del carrer Tàrrega, durant un temps les famílies gitanes que solien passar-hi el temps jugant al *bingo* i xerrant, van seguir reunint-se al mateix lloc, però seient amb cartrons al terra, provocant comentaris encara més negatius per part dels habitants de les cases properes, i dels clients dels bars del davant.⁴⁴⁹

Hi ha elements que ens permeten plantejar la hipòtesi que en el passat les relacions entre gitanos i paios a les cases barates de Bon Pastor havien estat millors. Un dels descobriments més interessants que vam fer entrevistant al barri de la Mina va ser que la gent recorda el temps en què vivien a les anomenades barraques del Camp de la Bota com una època en què la diferència entre gitanos i paios no era tan evident: només a partir del real·lotjament als blocs de La Mina les dues comunitats van anar-se diferenciant i distanciant. Encara ara a Bon Pastor sovint s'assisteix a escenes particulars, que ens recorden que fins fa relativament poc els gitanos i els paios devien ser força iguals. Una tarda vam veure una dona paia del barri responent en broma a una dona gitana, també del barri, que venia calcetes al carrer: “¡Es que yo estoy mejor con el conejo al aire! ¡Que me tome el fresco!”, va cridar, rient, d'un costat a l'altre de la plaça del Montferry. Al voltant seu, alguns van riure o seguir la broma, altres van simular molèstia per la vulgaritat. Durant les últimes dècades molts paios mostren cada cop més la seva oposició vers els comportaments públics d'aquest tipus, i afirmen que en prefereixen altres de més “cívics”, més privats i menys ostentats.

Però no tots els comportaments associats amb els gitanos són negatius. La Pepita Oliveras, que vivia a dues cases de distància d'una família de gitanos “de tota la vida”, explica que “els gitanos que viuen aquí s'ajunten entre ells [i] s'ajuden! No es fan mal entre ells. Cosa que nosaltres no fem” (és a dir, “ja no fem”). El

⁴⁴⁹ Vegeu *El Periódico*, 18/9/2011. L'actuació de treure els bancs i tallar l'aigua a les fonts, esmentada per part d'ajuntaments com el de Badalona, es vincula amb la *gestió de la immigració*, però entre els afectats principals hi ha molts ciutadans espanyols o catalans, com els gitanos.

respecte cap als ancians és una de les característiques que els gitanos mantenen, i que s'ha perdut, segons molts, a les famílies paies: “éramos pobres, íbamos con alpagatas, pero sabíamos respetar al vecino, y al amigo, y a los padres, y... y todo. Hoy en día la juventud [...] pasan de todo y te mandan a la...”.⁴⁵⁰ Per molts gitanos, el símbol de la degradació social del món paio és precisament aquesta falta de respecte cap als ancians, que arriba al punt de tancar-los en residències. Així ho explica Rosario Contreras:

Rosario Contreras: Me gusta mucho el respeto. Sobre todo en esto los gitanos, hacemos liga todos. Todos los gitanos somos una piña [...] Pues eso, en nosotros, es lo que me gusta; es lo único que hago liga: en el respeto, eso sí. Que no nos reímos los unos de los otros de los gitanos, un gitano mayor nos da mucha pena, lo ayudamos, no sé, tenemos... como más de esto. A ver, nosotros no somos partidarios de meter –no por vosotros, eh, ojo, ¿eh? no penséis mal, ¿eh? Te lo juro, a lo mejor por nosotros, las costumbres gitanas– que no estamos acostumbrados a meter nuestros padres en asilos. Y vosotros sí. No digo que todos, pero a ver: no que... a lo mejor sí vamos... entre hermanos vamos a hablar: ‘Oy, que hacemos, si metemos al papa...’ ‘Oy nena, ¡qué van a decir la gente! Con todos los hermanos que somos, que vamos a meter el papa...’, se reposa así. Si eso, nosotros lo ponemos aquí en un sofá: pero tiene que morir aquí.

Això és inexistent entre els gitanos, però altres trets positius del passat també s'han perdut, amb la modificació del món paio al seu voltant. Un ancià gitano de Sevilla, entrevistat per un conegut documental del 2003, recorda que quan vivien a les barraques de Triana, al centre de la ciutat, els joves mantien certs valors i costums que s'han perdut completament amb la modernitat i el trasllat als grans blocs de pisos del barri perifèric de les 3.000 viviendas:

Usted se acuerda como vivíamos en Triana. [...] Que no teníamos pa' jalar, pa' comer, pero vivíamos en la gracia, con un cacho tomate, bailando, cantando, descarzos, no nos enfermábamos [...]. Una convivencia, una familia todo el mundo, no había discriminación, de gitanos de payos... [...]. Porque nosotros no hemos venido voluntariamente a meternos en un piso. Nosotros éramos felices en el campo. Ahora se levanta uno por la mañana, a vender cuatro trapos: va por aquí, la policía; va a otro mercado, la policía. Entonces, ¿qué quieren que hagamos los gitanos? [...] Ha triunfado el egoísmo, ha triunfado la vanidad... Éramos humildes, ahora ya no somos humildes, ahora estamos hasta ansiosos... Ves tos' lo' gitano' y da vergüenza, porque llevan aquí dos quilos de oro, como si fueran cencerros.⁴⁵¹

⁴⁵⁰ Miquel Tena, 29/7/2004.

⁴⁵¹ Polígono sur. *El arte de las tresmil* (2003).

“Lo que dice este gitano es verdad”, és el comentari d’una dona gitana de Bon Pastor, en escoltar aquest monòleg. De fet, la fragmentació social dels gitans i l’augment de les distàncies amb el món païo, correspon a la infiltració de valors individualistes, però també amb la creixent prohibició dels oficis tradicionals. Encarnación Cano, una dona gitana nascuda a Baró de Viver i que hem entrevistat a la Mina, on viu, explica el vincle entre la prohibició del petit comerç informal i l’augment de tràfic de droga amb imatges que recorden de molt a prop les esmentades des de Sevilla: “Si yo estoy todo el día vendiendo pa’ ganar 20 euros, y tengo que estar todo el día corriendo de la policía, que cuando te cogen te quitan el género y encima te ponen 80 euros de multa por cogerte dos prendas, pues como que dices ‘oye, me meto a [vender] drogas’”.⁴⁵² Fàcilment això s’aplica a Bon Pastor: “Lo que ha estropeado el barrio ha sido la droga” resumeix. “Y no solo aquí: en todos los barrios”.

Als obstacles per a la venda ambulants s’afegeix el poc valor que s’atribueix a l’artesanat gitano. M.A.A, cisteller de Bon Pastor (*canastero*), abans de morir ens havia dit que no tenia cap intenció d’ensenyar la seva art als néts, tot i que ells li ho havien demanat molts cops. Les hores passades buscant vímet al riu, o prop de la platja, o teixint-los per fer cistelles o petits objectes d’artesanía, estan massa mal pagades quan les botigues *Tot a cent* venen productes semblants per pocs euros. “Esto se muere conmigo”, ens va dir decididament el 2010, ensenyant-nos les girafes, els carros, els cavalls de vímet, cadascun dels quals va costar-li setmanes de feina. Un estudi recent sobre el narcotràfic entre la frontera dels Estats Units i Mèxic va posar de relleu com sovint als comerços de drogues a petita escala s’hi dediquen persones a qui han privat dels seus mitjans de vida: sovint aquesta activitat il·legal s’interpreta com una forma de protesta contra l’assetjament cap a les seves activitats tradicionals.⁴⁵³

És interessant observar els comportaments estigmatitzats com una resposta esquismogènica a l’exclusió, tal com vam ressaltar respecte al xafardeig: molts cops la retroacció és evidenciada explícitament per les mateixes persones que adopten aquests comportaments: “Tú quieres que sea gitana? Pues ¡voy a ser cuatro veces más gitana!”, cridant als nens al carrer amb paraulotes: “¡Pichaaa! ¡Vente p’acá! ¡Qué coño!” mirant intencionalment a qui es vol incomodar, o tirant despectivament les pellofes de pipa a la vorera, sabent que precisament això molesta

⁴⁵² GTPU-ICA, 2009.

⁴⁵³ Mühlmann, 2011.

Boda gitana al carrer Novelles. Stefano Portelli, 2010

alguna veïna.⁴⁵⁴ Aquests comportaments formen part d'una resistència quotidiana contra les tendències *cíviques* de qui vol modificar els estils de vida de la barriada, imposant els nous estils de vida també a la resta de la societat. “¡Se piensan que viven en Pedralbes!” comenta sovint qui es queixa d'aquestes tendències, considerant-les una forma d'aburgesament forçat d'un lloc que tradicionalment havia estat uniformement proletari. “Pero ¡si eres una muerta de hambre como yo!” responen, tant gitanos com païos, als que “van de finos”, ignorant la caracterització uniformement proletària que domina tot el barri. Les baralles al barri sovint tenen a veure amb aquestes diferents identitats lligades a l'ús de l'espai: unes de vinculades a estils de vida més típics del barri, més propers als “gitanos”, i altres considerades més “modernes”, més respectables, més “urbanes”.⁴⁵⁵

⁴⁵⁴ “Les dices algo y ¿sabes qué te dicen? ¡Vaaa mierda! ¡Eee! ¡Que soy gitano y hago lo que me da la gana!” ¡Y eso me lo han dicho a mí! ¿Tú te crees?” diu una dona anciana, paia. Entrevista anònima.

⁴⁵⁵ “Parece que viven en la Bonanova” titula un article del butlletí veïnal *La Replaceta* al juliol del 2009.

El contrast entre formes de vida es converteix en un debat amarg sobre la transformació de les relacions entre les famílies i a l'interior de les famílies mateix. Aquests temes són especialment importants a l'espai de les cases barates: tot i ser estigmatitzats, alguns comportaments considerats *gitanos* semblen gairebé consubstancials a la forma física del barri. Les petites cases de planta baixa amb accés immediat al carrer, les places amb poc trànsit de cotxes, amb el riu a prop, semblen fetes expressament per als gitanos: un home del barri un dia ens va dir “a los gitanos si nos meten en un piso lo primero que hacemos lo destrozamos to’” –com per ressaltar que, malgrat que l'Associació Gitana de Bon Pastor donés suport a l'enderroc del barri, l'estil de vida de planta baixa és l'ideal per a una família gitana. Els gitanos són a la vegada un element extern *importat* pel Patronat al barri i al mateix temps gairebé un símbol de la forma de vida tradicional del barri; són pocs, però molt visibles. En fi, els gitanos representen la *diferència inquietant*, aquí potser més evident que en altres llocs.⁴⁵⁶

La divisió del barri entre gitanos i no gitanos, sobretot entre els més joves, és confusa i debatuda: tot i que alguns extrems són clarament distingibles (famílies clarament paies i famílies clarament gitanes), al mig hi ha una àmplia *zona grisa* en la qual es confonen els gitanos *de los cuatro costaos* (és a dir que tenen tots els quatre avis gitanos), els mestissos (o *mercheros*, fills d'unions amb païos i gitanos), els *payos agitanados* (no gitanos que es comporten com gitanos), els *gitaneros* (no gitanos però amb bones relacions amb els gitanos), i diversos altres graus mitjans “entre” els dos mons.⁴⁵⁷ Com en altres barris de l'extraradi de Barcelona, a l'espai al mig entre gitanos i paio hi ha una nova subcultura, la que Nofre anomena *cholos* i *cholas*: “Adopten l'estètica i l'ètica (tradició, llei i respecte) dels gitanos, ja que aquests últims representen l'*alteritat* al sistema de valors i símbols del grup dominant hegemònic que consideren ells, els païos”.⁴⁵⁸ A Bon Pastor aquests són els *garrulos* i les *garrulas*.

⁴⁵⁶ La referència, naturalment, és al famós treball de Teresa San Román.

⁴⁵⁷ Per exemple, hi ha parelles compostes d'una gitana i un paio, els fills dels quals –tècnicament mestissos– han assumit una identitat ostentosa gitana; moltes famílies paies que es declaren racistes, es descobreixen després estretament emparentades amb gitanos del barri; *gitanos de los cuatro costaos*, sobretot joves, que tenen una vida social absolutament idèntica que la dels seus companys *païos*; alguns que aparentment semblaven els més gitanos del barri, que són en canvi *payos agitanados*: es comporten com gitanos, sense ser-ho tècnicament.

⁴⁵⁸ “Aquesta idealització i mitificació l'estenen també a l'àmbit de la música flamenca, la qual és apropiada pels ‘cholos’ i les ‘cholas’ com a símbol de la pervivència al llarg del temps de la cultura gitana

La paraula *garrulo* s'utilitza per definir els joves paios crescuts amb gitanos. Aquests joves comparteixen l'escola, el carrer, les amistats i els jocs infantils amb els gitanos. D'altres ja no tan joves van sobreviure a la duríssima època de l'heroïna, que va afectar tant paios com gitanos, i van establir vincles basats també sobre morts en comú. Aquesta familiaritat, i el respecte i l'admiració que molts paios senten cap al món gitano, és a l'origen del naixement d'aquesta subcultura intermèdia: una identitat lligada a l'orgull de ser "de barri", de resistir a la imposició de certs valors percebuts com a hegemònics, i de viure a prop dels gitanos. Tal com el mot que el defineix, originàriament despectiu, s'ha convertit en un element d'orgull, la identitat garrula és una forma de reivindicar una autonomia dintre de l'estigma. Amb ella és possible diferenciar-se dels sectors del barri que "van de fins", fent de la convivència amb els gitanos un element identitari. Els garrulos escolten la mateixa música (flamenc i rumba), vesteixen de forma semblant, tenen comportaments semblants i, sovint, formen parella amb gitanos del barri, creant lligams entre els grups que superen la barrera entre les dues comunitats.

Tal i com ho va explicar l'Angelita: "No hay discriminación entre los que somos del barrio, ya sean gitanos ya sean lo que sean". Aquesta frase podria semblar una generalització, si no n'haguéssim comprovat la realitat en l'observació etnogràfica. Fins i tot des dels sectors més obertament "tolerants" de la població de la ciutat, no havia sentit mai un concepte tan radicalment antiracista com el que va expressar-nos un noi paio de les cases barates, que per la resta es definia com a *nazi*, i que tenia diverses imatges de Franco a la seva casa barata. Davant de la presència dels gitanos al barri, va dir, "o te autointegras con ellos, o no tienes más cojones que joderte y aguantarte".⁴⁵⁹ No són els "diferents" que s'han d'integrar amb els "normals", com voldria el discurs assimilacionista clàssic: som "nosaltres" que hem d'entendre que, si no volem viure tota la vida entre conflictes, hem de trobar formes d'autointegrar-nos amb els "altres", en aquest cas els gitanos.

En una època històrica en què a Europa la capacitat de convivència pacífica entre gitanos i no gitanos és cada cop més insòlita, identificar situacions en què

en un medi cultural desfavorable. L'espacialització de l'ètica dels 'cholos' es basa en la creació d'una família extensa i l'entorn laboral com a marc únic de relacions socials estables. Els amics íntims reben el mateix tracte i categoria que els germans de sang, es radicalitzen les posicions d'amor i odi, i apareix la fraternitat en contraposició al rebuig per a qui no pertany 'als seus': aquestes són les característiques essencials de les relacions d'amistat dels 'cholos' i les 'cholas"', Nofre, 2007.

⁴⁵⁹ Manolo Belmonte, 15/7/2004.

s'hagin establert equilibris –si no perfectes sense dubte funcionals– és un exercici important. La facilitat a crear lligams estables i duradors entre grups de persones d'origen molt diferent i potencialment en conflicte va ser i ha estat sempre una característica important del barri de cases barates, i és a l'origen del *bon ambient* que molts habitants reconeixien com un valor.⁴⁶⁰

3.7. Etnotècniques de resolució dels conflictes

Sens dubte, els aspectes més interessants que hem observat en la socialitat del barri de cases barates tenen a veure amb la gestió dels conflictes. Les baralles, les referències a la violència i a la sang són una constant en l'espai discursiu dels habitants de les cases barates i confirmen aparentment la caracterització de Bon Pastor com un barri perillós, associat als *quinquis* i a la criminalitat. Per contra, en l'observació de la vida quotidiana al barri, vam poder observar freqüents baralles, amb ocasionals aparicions de ganivets, però pràcticament cap veritable fet de sang. A les entrevistes ens va saltar immediatament a la vista la pràctica absència de menció d'homicidis o de delictes importants, a banda de la contínua al·lusió a petits robatoris o contraban.⁴⁶¹ Paral·lelament, les dades que hem consultat sobre les xifres de delictes al barri, referent a la dècada considerada com la pitjor de la seva història recent, els anys vuitanta del segle passat, són força baixes.⁴⁶²

⁴⁶⁰ De l'augment de racisme cap als rom a Europa se'n va començar a parlar sobretot a partir del 2009, amb la deportació forçada, per part del president francès Sarkozy, d'uns 10.000 gitanos cap a Romania i Bulgària, i d'almenys uns 8.000 més l'any següent, actuació que va provocar l'obertura d'un procediment sancionador de la Comissió Europea. Però a Itàlia les deportacions de gitanos havien començat el 2007, quan el primer ministre Silvio Berlusconi havia expressat la seva negativa a una Itàlia *multiètnica*, justificant la recol·lecció forçada de les empremtes digitals dels roms italians; el 2008 a Nàpols va incendiar-se un camp rom després del suposat intent de robatori d'un nen, que més endavant va revelar-se fals. Per acabar de completar el quadre, greus casos de racisme institucional envers els roms van donar-se a Polònia, Romania i Hongria. Vegeu Nicolae, 2009.

⁴⁶¹ En totes les històries de vida que conformen el capítol 4, només s'esmenta *un* assassinat al barri, el del pare d'Aurora Pujalte, el 1939, és a dir just després de la guerra, a més del de mossèn Ballart i dels que esmenta mossèn Joan. Respecte als anys vuitanta no hem sabut de cap homicidi o baralla important, tret de la història d'un tiroteig al carrer Bellmunt.

⁴⁶² Hi ha 4 expedients oberts a menors per la Policia Nacional, d'octubre 1987 a juny 1989; els joves tutelats pel Tribunal Tutelar del Menor són un el 1986, un el 1988, un el 1989 (entre els quals algun també és de Baró de Viver); de les intervencions policials al Districte entre juliol de 1988 i abril de 1989, un 17% van ser a Bon Pastor, "la majoria [...] per recuperacions de vehicles robats, detencions per possessió d'objectes de procedència dubtosa, vehicles desvalisats i intervencions d'arma blanca"; entre abril i maig de 1989, només 4 homes de Bon Pastor van ser detinguts per la policia de Sant Andreu; al Centre Penitenciari de Dones al maig de 1989 només hi havia una dona de Bon Pastor,

“El conflicte –segons Víctor Turner– és el gresol del canvi social i una lent excel·lent per observar les fronteres de les normes compartides, els valors i els comportaments habituals –és a dir, la ‘cultura’.”⁴⁶³ L'estudi etnogràfic de les formes de gestió dels conflictes no va ser mai ni sistemàtic ni reconegut fora de les fronteres de la disciplina: el conflicte és estudiat més freqüentment pels psicòlegs comportamentals i pels teòrics del dret. L'antropologia, a més a més, tendeix a interessar-se molt més per la violència que per les tècniques de manteniment de la pau.⁴⁶⁴ Una genèrica assumptió hobbesiana sobre la *naturalitat* dels instints agressius propis de l'ésser humà influencia tot el debat, i té com a corol·lari no demostrat la suposada major presència dels conflictes a les àrees més refractàries al control de l'estat i en les situacions de pobresa. L'escassetat de recursos, i la presència de diferents grups ètnics d'un mateix territori es consideren sovint com a causants *naturals* dels esclats de violència, així com la presència de migrants.⁴⁶⁵ Les cases barates quedarien així associades gairebé per natura al perill de la violència. Així es deduiria també de la lectura de l'obra de Francesc Candel, que associa constantment els esclats de violència al suposat “caràcter sanguini” dels immigrants dels suburbis, i comença el seu llibre *Donde la ciudad cambia su nombre* amb tres capítols que es titulen “El crimen”, “Las peleas” i “El entierro”:

Indubtablement, els crims passionals han estat comesos gairebé sempre per gent forastera. El català és més fred i no perd el cap fàcilment ni a la babalà. La gent del sud, sobretot, és capaç d'anar a punyalades per una paraula, per un malentès o per voler demostrar una falsa i ridícula virilitat.⁴⁶⁶

per drogues; en el de joves, 2 interns de Bon Pastor; 10 al Centre Penitenciari d'Homes de Barcelona al juny de 1989, i 5 entre els dos centres penitenciaris de Lleida. Juste i Moreno, 1989: 26-45.

⁴⁶³ Turner, 1974:35: “Conflict seems to bring fundamental aspects of society, normally overlaid by the customs and habits of daily intercourse, into frightening prominence”. Vegeu Davidheiser i Tretler, 2007.

⁴⁶⁴ Com a excepció s'ha de mencionar *naturalment*, Gluckman, 1970 (1956), i l'important antecedent que representa l'anàlisi d'Evans-Pritchard de la mediació del “cap de la pell de lleopard” entre els nuers (1940). Vegeu Avruch, 2007: 13-14; Sponsel i Gregor, ed., 1994; Nader i Metzger, 1963.

⁴⁶⁵ Com nota justament Fabio Dei (1999), tres dels teòrics més influents en la conceptualització de la violència –Frazer, Freud i Girard– assumeixen com a base la idea que la violència és en l'essència tant de l'ésser humà com de les formes socials en si; unes variacions al discurs naturalista especialment ben condensat per Leroi-Gourhan, que veu les arrels de la violència dins de la biologia mateixa de l'home. Vegeu també Clastres, 2004(1977), també la idea dels *sistemes socials poliètnics* i interdependència entre grups, a Barth (coord.), 1976(1969): 19-24, així com les reflexions de Verena Stolcke (1995) sobre la naturalització de la xenofòbia.

⁴⁶⁶ Candel, 1957; Candel, 2008 (1964): 63, 213.

Aquest determinant ètnic de la propensió a la violència no deixa de recordar els estereotips de principis de segle sobre les *lacras morales* dels migrants. Les descripcions de Candel, no obstant les intencions de l'autor, contribueixen a l'estigmatització dels habitants de les cases barates. Per contra, l'evidència etnogràfica proporcionada pel treball de camp, juntament amb els testimonis dels habitants del barri que integren l'equip, dibuixen un panorama força diferent, i força més interessant i complex, de cara a la reflexió sobre els conflictes a les perifèries urbanes.

“Abans, quan vivies a les cases –explica José Capdevila, real·lotjat als nous pisos el 2007– si tenies un problema amb algú, sabies que abans o després te'l trobaries al carrer.”⁴⁶⁷ La constant presència del carrer i de l'espai a la porta serveix, com hem vist, per al control del territori, per a la vigilància dels nens, per disposar-se a ajudar els veïns en el treball, i té una articulació ulterior en el moment d'una crisi, ja que permet “fer-se trobar” fàcilment per qui en tingui necessitat. Ja que tots els potencials litigants freqüenten els mateixos espais de socialitat comuns és fàcil trobar-se i que el conflicte trobi una vàlvula d'escapament.

Quan hi ha una baralla, les dues parts en conflicte es troben automàticament inserides en la xarxa de relacions redundants que lliga tots els habitants del barri, i que conforma un àmbit de comunicació fins i tot a través de les ruptures. Amb el “¡Pelea! ¡Pelea!” que corre de boca en boca, qui és a la porta s'apropa; qui és als carrers propers, també, i qui és a casa surt a la porta. Tothom vol saber qui hi ha involucrat i què passa. Ràpidament, al voltant del lloc de la baralla es forma un *corrillo*: coneguts i desconeguts observen com es comporten els litigants, què diuen, què fan. Al *corrillo* hi pot haver amics o parents disposats a intervenir per evitar que la baralla degeneri, però també altres persones menys ben disposades, que afegeixen tensió a la situació, rient, prenent el pèl o fent comentaris inoportuns en veu alta. La formació del *corrillo* transforma l'escena del conflicte en un moment quasi teatral, i ofereix un públic al desplegament escènic dels contrincants. Sortir al carrer quan hi ha una *pelea* no significa necessàriament estar disposats a intervenir, però sí formar part d'aquest públic que amb la sola presència ja modifica la situació. Els litigants es concentren sobre la seva baralla, però saben que tenen l'atenció exclusiva del barri, i que els seus gestos o accions ràpidament entraran en circulació en les xarxes de *chafarderío*, en benefici de qui no ha pogut acudir al *corro*.

⁴⁶⁷ José Capdevila, comunicació personal, 2009.

No necessàriament aquesta reacció impedeix que el conflicte degeneri, i sovint les baralles arriben a les mans; però en general, els moments de conflicte que vam observar al barri ens han fet pensar que no és comú que una baralla es resolgui amb la victòria d'una part i la derrota de l'altra. Més freqüentment el conflicte és absorbit per la intervenció dels qui rodegen els litigants, que eviten que es desencadeni el que sovint s'anomena *la ruïna*; és a dir, un cicle d'augment de la violència, o de *faide* entre famílies que actuaria en favor de la ruptura definitiva de la comunitat.⁴⁶⁸

Com a recursos culturals propis de la comunitat, aquestes formes de gestió dels conflictes poden anomenar-se *etnotècniques*, utilitzant la paraula *ètnia* en el sentit de patrimoni immaterial d'interès etnogràfic. Tendencialment els habitants de Bon Pastor no són conscients de la seva importància; com altres fets culturals, es perceben com l'aplicació espontània de les relacions internes a la comunitat, tot i reconèixer que les baralles serien molt pitjors sense *corrillos*. Una dona anciana que volia explicar com avui s'havia perdut la solidaritat entre els veïns, va dir: "¡ves una pelea y no te sales [de casa]! ¡Ves cualquier cosa y no sales! La disposició dels habitants a "sortir" (de casa), a *meterse* (en el problema), a *posar-se en joc* davant d'una baralla, demostra alhora interès i presència en el moment de crisi, i es considera un exemple fonamental de la solidaritat interna al barri. De fet, com hem mencionat, un dels aspectes que es recorden amb més nostàlgia de la vida al barri "abans" era la capacitat d'absorbir els conflictes: "Al día siguiente estabas fuera con ellos" com diu l'Angelita a l'entrevista ja esmentada. Probablement l'absència de rancors forma part de la idealització del passat, com el *corrillo* de tota la barriada explicat per la Carmen García; veurem, però, com també la Paca considera l'absència de rancúnies com una característica que diferencia el passat del present, amb la multiplicació de les tensions internes a les famílies.⁴⁶⁹ És possible, però, que les tècniques de gestió dels conflictes que vam observar ben actives en el present, "abans" fossin encara més eficaces.

Hi ha casos en què conflictes més importants es resolen a través de la mediació d'alguna autoritat vinculada contemporàniament a les dues parts barallades,

⁴⁶⁸ Sobre la *faida* (*blood feud*, en anglès) vegeu Beattie, 1964: 175. Quan explota "la ruïna" entre dues famílies gitanes, finalment una ha de deixar el barri. Cap baralla d'aquest tipus ha sorgit mai a Bon Pastor.

⁴⁶⁹ Vegeu la pàg. 361.

que permet una sortida “concordada” de la crisi. Això és freqüent en les crisis de parella entre gitans, sovint resoltes gràcies a la figura del patriarca. Pels gitans, el patriarca és un ancià “sobre les parts”, reconegut i capaç de dialogar amb totes les parts. Segons la Rosario, però, aquesta justícia només s’aplica en casos greus, no a les baralles de cada dia:

Rosario Contreras: Tú tienes un problema con tu amiga. Yo digo amigas de gitanas. Tu vienes a mí, y tú me dices: ‘Sario mira tengo un problema con mi amiga’. Por lo que sea: un problema gordo, que veis que sus vais a hacer daño. Entonces yo te hago este favor a ti, porque tú eres mi amiga: tú, lo hago por ti, porque no te hagan daño. Entonces yo llamo un gitano viejo, que los hay en to’ el mundo, gitanos viejos; el respeto y este la paz que te... con el gitano, es igual: que pa’ payo que pa’ el gitano. [...] Entonces el gitano viene y habla con los... con los que se van a matar, con las dos partes. ‘Pues mira, primo, ya estamos, vamos a dejarlo así, porque si no vamos a buscar la ruina, se van a matar los niños, te vas a tener que ir de tu casa...’; y a lo mejor el gitano entra en razones. [...] ¡Pocas ruinas hay! Pocas muertes hay de gitanos. ¿Por qué? Porque somos una piña en este sentido, cuando hay un problema grande. Ahora porque yo me pego un estirón de pelo contigo, o tú me llames ‘puta’ en una discoteca, me lo paso por el coño, ¡no llamo a nadie! Eso tiene que ser cuando hay una pelea de tiro, de pistolas... que ya la policía allá no interviene.

La comunitat de veïns o parents pot servir com a medidora fins i tot només esmentant-ne els membres, com en un episodi que vaig observar un dia de primavera del 2007, durant l’episodi de la “resistència” de la primera fase que explicarem al proper capítol. Un home d’una d’aquestes famílies, en conflicte amb l’Associació de Veïns, va començar a barallar-se amb un membre de l’Associació, al mig de la placeta del carrer Granadella. La baralla va afluir quan un dels dos va mencionar un amic comú. “No te pego sólo porque eres amigo de E. que es muy amigo de mi hija” va dir un. Teatralitzant la seva ràbia en públic, i mostrant-se al mateix temps respectuós dels vincles d’amistat (tant els seus com dels de l’altre), aquest va trobar una sortida pacífica al conflicte. La baralla no va solucionar-se, però segurament va evitar-se, només esmentant els vincles comuns i reinserint la fractura dintre un àmbit de relacions més ampli. La resolució sorgeix *del sol fet d’existir una comunitat*, sense que faci falta una figura de jutge o de medidor que s’aixequi sobre el pla dels litigants per dictar una sentència.

Això és especialment interessant en el cas dels infants. Els alumnes del CEIP Bernat de Boïl, on he tingut la possibilitat de treballar entre el 2003 i el 2004, són en gran majoria gitans i immigrants, i una gran part d’ells (sobretot els gitans)

estan vinculats a les mateixes xarxes de parentiu i amistat creuades que hem descrit per al món adult del barri.⁴⁷⁰ Aquestes xarxes entren en acció en el cas dels conflictes entre els nens, que sovint es resolten automàticament, sense intervenció per part dels monitors o dels mestres. Com entre els adults només fa falta que una part esmenti els parents o amics que intervindrien en la seva defensa, sovint coneguts també per l'altre, perquè tota la baralla es mogui sobre un pla de paraules: "Si tú llamas a tu padre yo llamo a mi hermano...". Les llistes de potencials interventors canalitzen la ràbia, teatralitzant-la: els altres nens fan un *corro* al voltant, i prenen part en la situació amb comentaris o crits, fins que sovint la tensió baixa abans que faci falta recórrer als adults. Sovint la intervenció dels monitors podia, fins i tot, empitjorar un procés de resolució que requeria només una teatralització.

La relació entre la cultura dels nens i la cultura adulta és complexa.⁴⁷¹ En comparació amb una escola amb una població socialment similar, el CEIP Baró de Viver, freqüentada per fills d'antigues famílies de les cases barates reallotjades als pisos als anys vuitanta, vaig observar una diferència molt gran en la gestió dels conflictes.⁴⁷² Els nens i nenes de Baró de Viver necessitaven constantment de la intervenció d'adults en les seves baralles, i tenien generalment una capacitat molt baixa de gestionar els conflictes, que amb extrema facilitat s'estenien fins a involucrar també les famílies. Aquestes observacions donen pas a la hipòtesi de la relació entre forma habitativa i forma de gestió dels conflictes: a Bon Pastor la gestió dels conflictes a través dels *corrillos*, del *chafarderío* i de la mediació de les xarxes creuades de relacions és enormement facilitada per la forma urbana

⁴⁷⁰ Entre 2003 i 2004, juntament amb alguns dels investigadors que més endavant confluïren en aquest equip d'investigació, vam treballar com a operadors de temps lliure al CEIP Bernat de Boil de Bon Pastor. Reconèixer estructures autònomes de resolució de conflictes en la socialitat dels nens de primària del barri va ser a l'origen del meu interès pel barri, tal com he explicat. Algunes d'aquestes reflexions inicials es troben a Rossomando [*et al.*], 2003, i a Portelli, 2008.

⁴⁷¹ Sobre aquest tema, i en general sobre la recerca antropològica amb la infància, vegeu Hirschfeld, 2002. "Los niños no son miembros incompetentes de la sociedad adulta: son miembros competentes de su propia sociedad, que tiene sus propios modelos y su propia cultura. Como la cultura de los presos o la cultura de los sordos, la cultura de los niños se basa holgadamente sobre la cultura adulta mayoritaria dentro de la que existe. Pero adapta la cultura adulta mayoritaria a sus propios fines, e incluye elementos que faltan en la cultura adulta", Harris, 1998: 198-199, trad. nostra. Vegeu també LeVine i New, ed., 2008.

⁴⁷² El 2006 vaig treballar alguns mesos al CEIP Baró de Viver, mitjançant la mateixa cooperativa que treballava també en el CEIP Bernardo Boil de Bon Pastor.

Dos nens del barri del Bon Pastor a la placeta entre els carrers Tàrraga i Barniola. Stefano Portelli, 2009

horitzontal i l'accés directe al carrer; l'enderroc de les cases de Baró de Viver, i un trasllat relativament molt recent de les famílies als nous pisos podria haver significat la caiguda d'aquestes etnotècniques, en un procés de disgregació semblant al que s'està donant avui a Bon Pastor, com veurem en el capítol cinquè. Es tracta, però, d'una hipòtesi que necessitaria d'un major aprofundiment i d'una comparació més extensa.

Respecte a la teatralització dels conflictes, mencionarem un altre paral·lelisme significatiu. Un esport molt comú al barri són les competicions de cant d'ocells, practicat tant per joves com per menys joves, tant gitanos com no gitanos. Els dies assolellats surten amb les gàbies al carrer per fer que cadernerers (*jilgueros*) i canaris prenguin el sol, i que es trobin en preparació per a les competicions, que comencen a la primavera. Les dues gàbies es posen l'una davant de l'altra, i s'aixeca la fusta que separa els ocells, perquè es vegin. La baralla entre els dos mascles es desplega a través del cant: els ocells comencen a cantar l'un contra

l'altre, i augmenten progressivament de to fins que un aconsegueix que l'altre calli, sortint així com el guanyador de la competició. Aquesta forma incruenta de combat és una representació de la gestió no violenta, o no desintegradora, dels conflictes entre habitants.

També de tant en tant una baralla acaba amb una de les parts reduïda al silenci, com els ocells que perden el combat. Llavors les tensions latents necessiten un seguit d'equilibris per no explotar de nou, i molta gent evita alguns bars, o algunes zones o recorreguts. Sovint a Bon Pastor és difícil posar-se d'acord per prendre un cafè, perquè tal no vol entrar en un determinat bar, i algú altre no vol anar a un altre establiment. Les etnotècniques de gestió dels conflictes requereixen una mediació constant, i la modificació d'un element pot suposar una ruptura dels equilibris que s'havia aconseguit crear. Això és el que passarà amb la discriminació que sofriran les quatre famílies de la primera fase, com veurem al capítol següent: en trencar-se la proximitat física que permetia la circulació horitzontal de les informacions, el *chafarderío* va convertir-se enlloc d'un sistema d'equilibri en un potent mecanisme d'exclusió social i pressió política.

Ulrike Viccaro esmenta com també al desaparegut barri de Borgata Gordiani, a la perifèria de Roma, existiren unes tècniques comunitàries per a la gestió dels conflictes: "És la dinàmica interna de la comunitat que permet controlar i reabsorbir els conflictes".⁴⁷³ Tal com a Borgata Gordiani, la gestió autònoma dels conflictes s'ha de posar en relació per un costat amb l'origen rural de moltes famílies i la proximitat física dels habitatges que empeny a una mena de convivència forçada, i per l'altre amb la caracterització política dels habitants del barri i amb la seva constant conflictivitat amb les autoritats. En el cas de les cases barates, la construcció d'una autonomia popular i l'autogestió de la vida col·lectiva (des de l'abastiment alimentari fins a les col·lectivitzacions de fàbriques i conreus) era part del projecte polític revolucionari que havien protagonitzat les barriades de la perifèria, "petites repúbliques" segons la definició de Chris Ealham. Desarticulat en temps de dictadura, alguns elements d'aquest projecte contrahegemònic van mantenir-se tot i la repressió. Si Durruti s'havia refugiat a les cases barates als anys trenta, Quico Sabater ho farà als anys cinquanta, i segons alguns entrevistats els joves del Centro Blanco van amagar un comunista portuguès entre els anys seixanta i setanta. A través de la reiterada afirmació que "la policia no entrava

⁴⁷³ Viccaro, 2007: 52. Traducció nostra.

al barri”, els habitants transmeten la percepció d’un espai que guardava certa autonomia respecte al control estatal, fins i tot durant els anys de la dictadura.⁴⁷⁴

A l’origen d’aquestes *etnotècniques*, llavors, hi ha el fet que molts dels habitants de les cases barates veien la intervenció de la policia com un esdeveniment indesitjable; els conflictes havien de contenir-se per no donar motius perquè les forces públiques entressin al barri. A la vegada, els dispositius de control difús i de regulació autogestionada dels problemes dificultaven estructuralment el control estatal i la vigilància centralitzada, i mantenien així la memòria del contrapoder popular que havia regnat sobre les barriades proletàries de Barcelona en els anys de la seva formació. Si la descentralització del control sobre el territori pot descriure’s com un *anti-Bentham*, la forma de gestió dels conflictes podria comparar-se a una *societat contra l’estat*.⁴⁷⁵ La comunitat no s’oposa frontalment als intents de penetració institucional sobre el territori, però se li fa opaca, en dificulta la comprensió, a través d’unes tècniques de resistència informals i compartides. El paral·lel amb el paradigma de Clastres és evident: la narrativa més comuna sobre les cases barates s’articula a través d’un *discurs de faltes*, és a dir, descrivint-les com unes societats “sense” –sense control, sense organització, sense estructures. La nostra observació, en canvi, ens permet passar a conceptualitzar-les com unes “societats contra”, és a dir organitzades explícitament per impedir el naixement d’uns mecanismes de control centralitzat.

El punt àlgid d’aquestes estructures d’equilibri social és sens dubte la revetlla de Sant Joan, la nit del 23 de juny: “Una discoteca en cada calle”, com diu en David. Als estudis de folklore català sobre aquesta festa de l’equinocci de primavera es menciona sempre la funció de la foguera com a ritual màgic de profilaxi contra el mal, contra els mals esperits, el valor de renovació amb la crema de tot el que és vell, l’obertura de l’estació de la collita del que és nou.⁴⁷⁶ Però la festa té també una funció de catarsi col·lectiva i resolució periòdica dels conflictes interns

⁴⁷⁴ Tot i així, no hem de pensar que no hi hagués *chivatazos* o denúncies: recordem que el pare de Luis Nuevo va ser detingut per la policia després de la denúncia d’una veïna que l’havia sentit escoltar *Radio Pirenaica*. Vegeu cap. 4.

⁴⁷⁵ Pierre Clastres (1978) tipifica un model de funcionament de certes societats anteriorment anomenades “sense estat”, que ell descriu com organitzades d’una forma que impedeix implícitament el sorgiment d’estructures de domini massa centralitzat o de formes de poder estatal. Recuperarem la teoria de Clastres, vegeu la pàg. 398-399.

⁴⁷⁶ Romeu i Figueras, 1993.

a la qual s'ha de posar atenció: "Tots els problemes que tenies amb els veïns, aquell dia els resolies al voltant del foc", es deia a Bon Pastor.⁴⁷⁷

En un llibre recent sobre la tensió entre immigrants i catalans en un barri popular de Manlleu, s'esmenta Sant Joan com l'únic moment en què les comunitats de "castellans" (immigrants) i catalans passaven temps junts: "[...] al cap d'una estona els castellans sorgien de la foscor i també se situaven al voltant de la foguera. Primer s'acostaven tímidament, fent el gest absurd d'escalfar-se, i després agafaven confiança i s'entretenien amb els petards que encara els quedaven. [...] Era quan més a prop estàvem els uns dels altres, i no passava res."⁴⁷⁸ A les cases barates la festa de Sant Joan manté aquest poder de fer taula rasa dels problemes entre veïns, i reunir els habitants de cada carrer, i els que s'hi acostin, al voltant de les fogueres. El foc recorda i actualitza els valors compartits, la propietat col·lectiva del carrer, la solidaritat mútua que protegia el territori, la unió entre diferents sectors socials, l'autonomia dels nens respecte als adults; la celebració s'acompanya amb una música comuna i mestissa, la *rumba*, capaç de fer ballar junts tota la nit joves i vells, autòctons i migrants, gitanos i païos. La festa de Sant Joan era la celebració de la victòria del barri i dels seus habitants contra les forces disgregants –els *mals esperits*– interns i externs a la comunitat:

Cuando era muy, muy pequeña solo recuerdo que tirábamos petardos, encendíamos bengalas y íbamos con nuestras familias a ver las hogueras, y a veces acabábamos en la playa de Badalona o San Adrián, o bien acabábamos comiendo churros con chocolate en una churrería de Santa Coloma [...]. Cuando yo era algo mayor, ya empecé a recoger maderas para hacer con los chicos de nuestra calle nuestra propia hoguera y nuestro propio muñeco. San Juan fue mi fiesta favorita. Ahora ¡ya participábamos! Eso significaba que ya nos hacíamos mayores, y eso que solo tenía 8 años. [Hacíamos un] muñeco tipo espantapájaros, lo vestíamos y lo quemábamos en la hoguera. Tirábamos petardos, comíamos coca y *champagne*. Cenábamos con mesas en la calle, caracoles y mejillones, que es lo más típico. Estábamos todos los vecinos en las puertas de casa, con la música, y bailábamos hasta muy tarde. Casi todas las calles, las adornábamos con guirnaldas o banderillas, que colgaban de casa a casa; en cada calle había una verbena.⁴⁷⁹

⁴⁷⁷ Josep Capdevila, conversació informal, 2007.

⁴⁷⁸ Puntí, 2011: 86. El barri és Can Garcia; un dels referents de l'autor és precisament Francesc Candel.

⁴⁷⁹ Apunts de Sandra Capdevila, 13/10/2008. "También recuerdo un ritual que hacíamos mi mama y yo con agua y flores, y la luz de la luna. Le llamo ritual, aunque es una tradición que tenemos en mi familia desde hace años; cuando vivíamos en la casa baja, mi madre ponía en el terrado a la luz de la luna, una palangana grande con agua y una mezcla de flores y plantas, lo dejábamos toda la víspera de San Juan y a las doce en punto de la noche subíamos al terrado y nos lavábamos con el agua pensando mientras nos lavábamos en las cosas que queríamos cambiar de este año, o en las

Festa de la nit de Sant Joan al carrer Sanet. Stefano Portelli, 2008

L'any 2005, l'ordenança municipal sobre civisme a l'espai públic de l'Ajuntament de Barcelona va reglamentar les fogueres i va prohibir el consum d'alcohol al carrer, alterant la celebració tradicional de la festa de Sant Joan.⁴⁸⁰ Al barri, els focs van apagar-se el 2007, sobre els terrenys oberts per les demolicions de les primeres cases barates. Quatre mesos després de l'última gran foguera de la primera fase, en la qual ja es percebia la dimensió terminal de la forma de celebrar la festa, la Guàrdia Urbana va entrar al barri, un matí del mes d'octubre, per fer els primers desallotjaments. La polarització entre favorables i contraris als enderrocs, com veurem més endavant, serà un dels elements que posaran en crisi les etnotècniques que hem descrit fins aquí: el conflicte sobre la reforma del barri no

cosas que deseábamos. Recuerdo el olor en la piel que se nos quedaba a flores, ¡era buenísimo! Luego volvíamos a bajar a la calle y seguíamos bailando toda la noche". Respete al poder terapèutic de les plantes recollides la vigília, o de l'aigua exposada a la llum de la lluna de Sant Joan, vegeu Romeu i Figueras, 1993.

⁴⁸⁰ Vegeu "¿Hacia un San Juan sin fuego?" article de Manuel Delgado, 2010.

podrà ni resoldre's ni gestionar-se a través d'aquestes formes convencionals que havien funcionat pràcticament fins llavors. Aquesta nova crisi estava posant en qüestió la supervivència de les cases barates, la forma urbana que havia permès el manteniment de tots aquests recursos col·lectius.

3.8. La distància: dues narratives que no es trobaran mai més

Comparada amb l'atenció que s'ha dirigit, des de les ciències socials, a altres barris de l'àrea metropolitana de Barcelona, és sorprenent la falta d'interès manifestada fins ara cap als polígons de cases barates. La Mina, per exemple, és gairebé un laboratori de les ciències socials a la ciutat, on segons les diferents èpoques de la història dels estudis, s'han anat aplicant els diferents enfocaments teòrics disponibles o que es volien promoure; el Raval també ha estat una constant en els estudis sociològics i antropològics sobre la ciutat. A Madrid, sobre el barri de Vallecas, s'ha dit recentment que:

Desde la década de 1960 Vallecas ha atraído, como un imán, a investigadores sociales y demás profesionales que han encontrado en este distrito la oportunidad de desarrollar sus trabajos en provecho de la lucha fraguada con los vecinos. Otra razón es que como 'barrio' se percibe como una estructura geográfica, urbanística y sentimental unitaria que permite ser estudiada por separado y en relación con la gran urbe de Madrid.⁴⁸¹

Evidentment, les cases barates també constitueixen una estructura geogràfica i urbanística unitària, que, com hem vist, és també percebuda sentimentalment com a orgànica. Tot i així, si exclouem els estudis promoguts pel mateix Ajuntament de Barcelona,⁴⁸² podem dir que cap treball científic ha centrat expressament la seva atenció sobre la vida quotidiana i la cultura dels barris de cases barates. "Se preocuparon y continúan preocupándose muy poco de conocer realmente aquellos barrios nuestros", escriu López Sánchez a la frase citada en l'epígraf d'aquest capítol;⁴⁸³ fins i tot l'enderroc dels grups d'Eduard Aunós i de Baró de Viver va fer-se sense que cap grup de recerca o institució dirigís l'atenció cap a les dinàmiques socials. Fins al començament de l'enderroc de Bon Pastor, si algú de fora havia vingut als barris de cases barates per gravar i recollir opinions dels

⁴⁸¹ Lorenzi, 2007.

⁴⁸² Domingo i Sagarra, 1999; els tres llibres de Checa i Travé, 2002-2005.

⁴⁸³ López Sánchez, 2013: 14.

habitants, sempre havia estat d'una forma o altra gent vinculada al Patronat o a l'Ajuntament.⁴⁸⁴ Una jove de les cases de Bon Pastor descriu d'aquesta manera la imprevista arribada d'investigadors i fotògrafs al barri a partir del 2007: "Nunca nadie se había interesado por nuestro barrio: ahora que lo están tirando, hacen hasta estudios universitarios".⁴⁸⁵

La distància geogràfica dels quatre barris respecte a la resta de la ciutat és només una de les articulacions del complex sistema que conforma la "distància" com a característica fundacional de les quatre barriades. En realitat, menys de nou quilòmetres separen el barri de Bon Pastor de la plaça Catalunya de Barcelona, i com hem vist, els seus habitants es perceben com a inserits en tots els processos històrics i socials de la ciutat, encara que són conscients de residir en un espai peculiar. Però en el moment del seu naixement, els quatre barris de cases barates van ser col·locats expressament "lluny", i aquesta distància es va conformar com un element que impregna les barriades i els discursos sobre aquestes. Un episodi il·lustra de forma quasi surrealista aquesta ideologia de l'*aïllament*: el 2007, una jove arquitecta que va visitar el barri va demanar a una noia de les cases barates: "¿Vosotros os enteráis de lo que pasa fuera de vuestro barrio?".

Aquest suposat aïllament transita també cap a altres àmbits de significació, com per exemple l'àmbit temporal: de les cases barates, se'n parla sempre com si fossin barris que pertanyen a una altra època. És possible que aquesta sigui una de les claus per entendre la poca atenció que han rebut aquests barris en un pla cultural: relegats a una alteritat geogràfica i històrica a la vegada, els barris de cases barates s'han percebut sovint com a lloc marginal, no necessàriament socialment, sinó des del punt de vista de la classificació interna dels barris de la ciutat. Una arquitectura provisional, un emplaçament marginal, una població no massa ben definida, van fer de les cases barates uns espais poc "interessants" per a les ciències socials: els seus habitants no són del tot catalans, no són del tot estrangers, no són tots païos, però tampoc són tots gitanos. La seva identitat ètnica és fluïda, així com la seva col·locació social: proletaris? Subproletaris? Altres barris són més representatius d'una categoria de població: qui vol estudiar els gitanos se centrarà en la Mina, qui busqui barris de migrants del sud tindrà Santa Coloma i Badalona, qui s'interessi pels nous migrants anirà al Raval, i qui investigui la "cultura catalana" la buscarà

⁴⁸⁴ Una excepció important és el vídeo documental *Ambos Mundos* (1999).

⁴⁸⁵ Comunicació informal de Sandra Capdevila, novembre 2008.

a les viles històriques de Barcelona, o a zones rurals. Només a qui li interessi la *barrecha* –per dir-ho amb una paraula símbol de la parla d’aquestes zones– dirigirà la seva atenció cap a les cases barates, a mig camí entre la migració i l’arrelament, entre el rural i l’urbà, entre món gitano i món paio.

El problema de la classificació dels habitants de les cases barates és central a l’obra de Francesc Candel. Els barris pateixen, segons ell, d’una adscripció poc clara a la ciutat i a Catalunya: ni es perceben ni són percebuts totalment com a barcelonins o com a catalans, tot i ser-ho per naixement i història.⁴⁸⁶ Candel considera els barris de cases barates com unes zones de trànsit, entre una *alteritat* (murciana, immigrant) i una *identitat* (catalana): espais en camí de normalitzar-se i “integrar-se” a la identitat nacional preexistent a la seva arribada. La distància s’anirà escurçant per la pròpia expansió de la ciutat, i per una mena de “natura” que Candel veu a la terra catalana, unes “forces tel·lúriques i ancestrals” que absorbeixen i converteixen en catalans els immigrants del sud. Trenta anys després de les seves observacions, els habitants de les cases barates que han quedat a Bon Pastor, i els exhabitants dels altres grups de cases barates, no s’han homogeneïtzat ni catalanitzat tant com Candel anunciava.

Entre la ciutat i aquestes barriades hi deu haver un punt on se situa la ruptura, un punt *donde la ciudad cambia de nombre*, que és com dir *Cristo si è fermato a Eboli* (‘Crist es va aturar a Èboli’).⁴⁸⁷ En aquest punt, l’Èboli de Barcelona, s’aturen els paràmetres que regulen la vida urbana. Queda implícita a l’obra de Candel la pregunta de com s’ha de superar aquesta fractura, és a dir com s’han d’integrar les cases barates en el “nom” de Barcelona. Barcelona canvia oficialment de nom en travessar el riu: Santa Coloma i Sant Adrià són espais “altres”, però on l’autonomia administrativa garanteix un cert control sobre el territori. A les últimes franges de l’àrea urbana, l’autoritat encara pertany a la ciutat comtal, però n’ha perdut gran part de la seva força aglutinadora. La relació de la ciutat amb aquestes franges extremes és complexa: la ciutat en pot prescindir quan toca, i pot tornar-les a

⁴⁸⁶ Els dos llibres principals de Candel es titulen, com hem vist, *Donde la ciudad cambia su nombre* –és a dir: els suburbis ja no són Barcelona– i *Els altres catalans* –és a dir: els seus habitants encara no són catalans “a seques”.

⁴⁸⁷ Títol d’un famós llibre, de 1945, de l’escriptor italià Carlo Levi, confinat pel feixisme al petit poble d’Aliano, en la regió meridional de Basilicata. Amb l’observació de la vida quotidiana dels pagesos del sud Itàlia, Levi donarà inici a l’interès dels intel·lectuals d’esquerra per les condicions del *meridione* (el sud) i per les tradicions populars, i així a l’etnografia italiana contemporània.

convocar quan faci falta.⁴⁸⁸ La perifèria és el lloc del qual es pot prescindir, quan toca, i que es pot tornar a convocar, quan fa falta: el centre és qui maneja el discurs i els recursos que la perifèria necessita. A les cases barates aquesta dinàmica és considerada com una evidència per a la gran majoria d'habitants: “ara ens tenen oblidats, ara es recorden de nosaltres”:

Anònim: Aquí nada más se acuerdan de venir cuando hay votaciones. Cuando hay votaciones de alcalde y cuando hay votaciones de gobierno, es cuando han venido aquí; a dar el votecito. O a dar la rosa. ¡La rosa se la metan allí donde yo sé! Entonces... entonces si votamos nosotros a un partido, al que sea, o a un alcalde, cuando una barriada necesite una cosa, que vengan y lo arreglen, ¿no? [...] Si esto que pasa aquí, fuera en el centro de Barcelona, o por ahí mismo por el centro de San Andrés, ya hubieran venido a arreglarlo. [...] Olvidados de la mano de dios.⁴⁸⁹

“Bon Pastor no es el culo del distrito”, es llegia en una pintada al carrer Enric Sanchís, ja esborrada. “El traster de Barcelona” el defineix l'autora d'un article al butlletí veïnal *La Replaceta*: “Totes les botigues tenen una rebotiga. És aquell espai, al fons, tocant el límit del local, on hom hi deixa tot el que no li interessa, i on ningú no hi para atenció al manteniment. No es pinta. No s'hi desa res nou de trinca. És l'espai oblidat. Barcelona, ens diuen, és la gran botiga... i el barri de Bon Pastor és la rebotiga de Barcelona”.⁴⁹⁰ És cert que, per arribar a Bon Pastor cal creuar àmplies àrees de serveis que contribueixen a crear la sensació de trobar-nos en un lloc funcional. Arribant de Sant Andreu s'ha de vorejar el gran polígon de la Mercedes; des de Baró de Viver s'ha de superar el dipòsit d'escombraries de Barcelona Neta i creuar carrers sovint tallats per màquines o camions carregant o descarregant. Pitjor encara és la connexió amb Sant Martí, a través del polígon de la Verneda, entre grans magatzems de venda a l'engròs, deixalleries i l'encreuament amb la Ronda Litoral. La parada de la línia 2 està situada al mig del polígon industrial, i són pocs els habitants de Bon Pastor que arriben fins allí per tal de moure's, i prefereixen els autobusos, lents i escassos. Travessar el riu és segurament més segur avui, que les passeres de fusta han estat reemplaçades per

⁴⁸⁸ A propòsit de la Colònia Castells, un altre dels barris de l'antic *cinturón rojinegro*, s'ha escrit que la relació que el centre té amb la perifèria és de “te quiero no te quiero, te quiero no te quiero”. Document no publicat, 2010.

⁴⁸⁹ Entrevista núm. 132, 7/4/2004.

⁴⁹⁰ *La Replaceta*, desembre 2008.

un pont metàl·lic per a vianants: però el pont porta a unes zones de Santa Coloma i Sant Adrià molt poc freqüentades i constantment en obres.

Una activista gitana de la Mina descriu d'aquesta manera l'aïllament físic i discursiu en què es manté el seu barri:

Paqui Perona Cortés: En el momento que ha interesado que fuera un barrio de extrarradio que realmente todo se acumulaba aquí para que Barcelona permaneciera limpia [...] En la Mina no entraba ni Cristo. Y también se utilizaba políticamente, en un territorio pequeño como Sant Adrià, donde realmente podía tener menos recursos de los que tiene si no estuviera la Mina [...]. Nos hemos sentido muy utilizados por ambos lados: [...] cuando ellos han hecho sus acciones que han tenido que hacer, nunca han pensado en nosotros, ni nos han preguntado cómo queremos nosotros que se haga, ni de qué realidad partimos; y cuando realmente estos planes nunca han encajado a la realidad social del barrio de la Mina, nos han echado la culpa a nosotros.⁴⁹¹

Així, moltes de les dinàmiques que caracteritzaven la “distància” quan els barris de cases barates eren envoltats de camps i conreus, es retroben avui que la ciutat ha arribat a rodejar els polígons que queden en peus. José Luis Oyón descriu les xarxes “de proximitat” dels barris obrers dels anys vint, però avui encara trobem que gran part dels joves del barri segueixen buscant parella dintre del barri, i que entre el sector més *garrulo* del jovent de Bon Pastor són una excepció els qui formen famílies amb “forasters”. Altres característiques contribueixen a la reproducció d'aquesta “distància” sobre el pla de l'accés als recursos culturals: no hem conegut ningú que encara visqui a una casa barata i que tingui una llicenciatura, o que exerceixi una professió liberal (metges, advocats, periodistes, arquitectes). Qui millora el seu estatus, surt del barri, com dirà una dona: “Cuando estamos aquí es porque no podemos pagar un alquiler alto. Si no, no estaríamos, yo no estaría, ya”⁴⁹². A les *cuatro torres* del carrer Lima, sovint se li diu “los barrios altos”, transposant sobre el pla urbanístic la diferència social que separa els *dos mundos* que conformen el Bon Pastor; tot i que avui la diferència social amb els pisos de l'Estadella no sigui tan pronunciada com en els temps de Fabre i Huertas Clavería, a les cases barates hi continua havent una població més homogèniament pobra i

⁴⁹¹ Paqui Perona Cortés, 12/3/2009.

⁴⁹² Durant una de les gravacions de l'“assalt a les cases” de 2010, vegeu la pàg. 314-318.

poc qualificada, mentre que a molts pisos hi viuen exempleats d'empreses públiques, alguns fins i tot propietaris dels habitatges.⁴⁹³

La distància física, temporal, social de les cases barates respecte a la ciutat es converteix així en una distància *dintre de l'ordre del discurs*. La descripció pública més acreditada i comuna sobre les cases barates se situa molt lluny de la descripció que de les barriades fan els seus habitants. Les mancances alternativament de les cases barates o dels seus habitants –*materials sobrants* del procés urbanístic de construcció de la ciutat– han conformat una narrativa específica sobre els quatre barris que va dominar l'imaginari de tota la ciutat respecte aquests barris. A través dels vuitanta anys de construccions discursives, podem parlar de l'elaboració d'un *mite negatiu* paral·lel al que es va desenvolupar respecte altres barris més estudiats. És un *mite d'avui* en el sentit barthesià; el seu paral·lel més evident és el *discourse of evil* estudiat per Gary McDonogh respecte al Raval: “Els que anaven a l'escola es trobaven que els seus amics no tenien permís per a visitar-los a casa. Altres sabien que els barcelonins de classe alta ‘venien aquí com per aventura’”. Els estereotips que els habitants del Raval veien articular-se al seu voltant condicionaven durament la seva relació amb la resta de la ciutat. Com explica McDonogh, “les veus des del barri són l'absència principal i contínua dintre d'aquest discurs [...] Fins i tot els estudis sociològics fets per forasters s'han guiat per les expectatives construïdes sobre el discurs general”.⁴⁹⁴ El paper similar que el Raval i les cases barates tenien dintre de la imatge de la ciutat ha estat brillantment il·lustrat amb una anècdota personal d'un antropòleg i topògraf barceloní que recorda d'haver conegut el barri quan de jove vivia al Barri Xino, en ocasió d'un partit de futbol entre el seu equip i el de Bon Pastor. Exactament de la mateixa forma en què els membres del seu equip del Raval tenien por dels de les cases barates, els de les cases barates tenien por d'ells. Ambdós barris eren víctimes d'un mite negatiu construït des de l'exterior.⁴⁹⁵

⁴⁹³ Entre els nostres entrevistats de la generació dels nascuts als anys quaranta-cinquanta només hem trobat *un* empleat (Moisés Garre, ordenança al Banco Bilbao Vizcaya): tots els altres eren treballadors manuals, generalment no qualificats. També hem entrevistat una dona de l'Estadella, Dolores, *Cari*, Borrajo Castell (1931), que va mudar-se a Bon Pastor el 1950: el seu marit treballava a Telefònica, i va ser l'empresa qui li va donar el pis on ella encara viu.

⁴⁹⁴ McDonogh, 1987: 176.

⁴⁹⁵ Manuel Rodilla, comunicació personal, 2005. Vegeu també el comentari de Bernarda Freijos citat per Domingo i Sagarra, 1999: 105-106, respecte a l'impacte dels reallotjats del Raval al barri Ramon Albó: “Aquests nous veïns provenien del Barri Xino, nosaltres de seguida vam pensar que venint

A l'interior del barri, en canvi, la representació canvia profundament. Quan vam enregistrar les primeres entrevistes l'any 2004, vam adonar-nos de l'existència d'un discurs local de signe contrari al mite negatiu: els habitants de les cases barates parlaven del seu barri en termes d'afecte, i en ressaltaven aspectes com la independència que permeten les cases, la tranquil·litat dels carrers, els arbres, la socialitat entre veïns, la solidaritat recíproca. Aquesta segona narrativa, en les paraules d'una noia jove de la primera fase, sona així:

Pues, el hecho pues para mí es el poder salir todas las mañanas –tengo mi hermano pequeño– pues es el poder salir a la calle, y poder jugar en el jardín, y al tener los pisos pues es el tener que bajar del piso, tener que bajar a la calle con él, y al tener la casa pues el poder estar él aquí y poder jugar él tranquilamente y poder tener la puerta abierta y poder vigilarlo, y con los pisos pues... como que no. Pueden ser más grandes, sí, pueden tener más espacio, sí, pero una casa en comparación de un piso no tiene nada que ver.⁴⁹⁶

“La qualitat meva de la vida me la tocan”, dirà la seva mare respecte a l'enderroc. En aquells mateixos anys, la premsa fora del barri insistia en l'associació entre enderroc i qualitat de vida, amb títols com *De las casa[s] baratas a la calidad de la vida*.⁴⁹⁷ Els habitants que vam entrevistar eren generalment conscients del fet que les cases barates els permetien gaudir d'algunes característiques summament positives, difícils d'imaginar per qui no hi vivia. Subratllant el caràcter de *poble dintre la ciutat*, la seva sociabilitat de *gran família*, la solidesa i el bon estat dels habitatges, les reformes fetes als espais interiors, els habitants articulaven una *contranarrativa*, o contradiscurs, que s'oposava frontalment a la representació hegemònica. “De barates, res!” era una frase freqüent, que els habitants utilitzaven per evidenciar la diferència entre la connotació negativa associada als seus habitatges –barats, és a dir de poc valor– i la llarga història d'inversions (econòmiques, físiques, sentimentals), que els lligava amb aquests.

La característica principal d'aquest contradiscurs és el fet d'haver-se desplegat sempre exclusivament a l'*interior de la barriada*. La narrativa que domina la pro-

d'aquella zona tots serien uns xoriços, que hauríem de tancar portes, però no va ser així. Els nous es van integrar molt de pressa”.

⁴⁹⁶ Entrevista núm. 9, 6/7/2004.

⁴⁹⁷ Curiosament, aquest exemple tan perfecte del *mite negatiu* el trobem en un periòdic que es presenta com a expressió de les opinions de base dels veïns: *La Veu del Carrer*, març 2004. Però això exemplifica les aliances que van crear-se entre els diferents sectors de la població per permetre la creació d'un discurs favorable a l'enderroc.

ducció escrita, i que transita cap a l'exterior del barri, és sempre el *mite negatiu*; el contradiscurs només s'expressa des del punt de vista oral, dintre de les converses entre habitants, o a les entrevistes; no es proclama, s'explica, s'il·lustra, es confessa, i la seva transversalitat entre els diferents sectors del barri hi atorga un caràcter d'"intimitat cultural".⁴⁹⁸ Mai, durant la llarga lluita d'Avis del Barri per contrastar el pla urbanístic, no vam escoltar cap intervenció pública en què s'esmentés la bona qualitat de vida a les cases barates de la forma en què s'explicava al barri. Veurem al proper capítol com això tindrà importants repercussions en la protesta contra la Remodelació, que serà obligada des d'un principi a desenvolupar-se sobre un terreny hostil, renunciant d'entrada a manifestar públicament l'afecte que els habitants senten per les cases com a raó d'oposició a l'enderroc.

Intentarem ara descriure aquí breument el naixement i desenvolupament del *contradiscurs*, així com les arrels històriques del *discurs de faltes*: dues narratives que es van separar a l'origen, i no es van tornar a trobar mai més.

La qualificació negativa dels habitants de les cases barates era el discurs dominant a la premsa burgesa als anys de la fundació de les barriades. Per contra, al diari de la CNT es responia a l'acusació de tenir "lacras morales" proclamant la "honradez" de qui havia estat real·lotjat en aquelles noves perifèries, atribuint tots els aspectes negatius de la vida al barri a les construccions mateixes, producte de l'especulació urbanística i de la corrupció de les autoritats de la dictadura. Enfrontats, els dos discursos parlaven el mateix llenguatge de *faltes*. El primer n'atribuïa la culpa a les deficiències morals dels seus habitants, el segon a les mancances constructives dels habitatges. És difícil plantejar l'existència d'altres interpretacions de la "qualitat de vida" als barris acabats d'estrenar. Un debat recent ha vist oposar-se els dos historiadors Ricard Fernández Ontiveros i Juan José Gallardo, quan el primer, fent referència a les memòries de mossèn Cortinas, va mantenir que les cases barates "tenien un nivell suficient dintre de la seva modèstia".⁴⁹⁹ A aquesta interpretació, Gallardo (autor de les més agudes i completes reconstruccions de

⁴⁹⁸ El de *cultural intimacy* és un concepte de Michael Herzfeld (2005(1997)).

⁴⁹⁹ "Vistes avui, les cases poden semblar més properes al barraquisme que no pas a l'habitatge digne tal com ara l'entendem. El material és de mala qualitat, sobrant de les obres de l'Exposició, l'extensió és petita i no s'havien instal·lat originalment els serveis d'aigües dins de les cases. Però amb els criteris de l'època les cases *tenien un nivell suficient dins de la seva modèstia*, tal com ho va valorar mossèn Cortinas a les seves memòries, de les quals parlarem més endavant. El propi rector compara aquests habitatges amb les barraques construïdes a Bon Pastor els anys 50 pel Baró de Terrades, alcalde de Barcelona, que eren clarament molt pitjors en contra del que el progrés tècnic propi del pas del temps ens faria

la realitat social de Santa Coloma als anys trenta, i una de les fonts històriques principals d'aquesta recerca) va respondre durament:

Quizás entiende el autor de este artículo que los trabajadores colomenses de la época de la República tenían un bajo criterio sobre lo que significa vivir con dignidad. Quizás debería haberse ilustrado con la prensa de la época y acudir a las declaraciones de los propios habitantes de las casas baratas en lugar de dejarse guiar por las memorias de mosén Cortinas.⁵⁰⁰

És cert que la premsa de l'època desmenteix clarament el discurs sobre la "modèstia" de les cases barates. Però si, en canvi, i com recomana Gallardo, acudim a les declaracions dels habitants de les cases que recorden l'època inicial, ens trobem que se'ns confirma la visió d'unes cases humils, però ben per sobre el nivell de les barraques de l'època. Hem vist que la Paca diu que "las casas eran majas", i que la seva família, com la de Bernardo García, va escollir una casa petita tot i haver tingut la possibilitat d'habitar en una de les grans, al mateix preu. Sense dubte els criteris de l'època sobre la dignitat dels habitatges, i sobre les dimensions necessàries per a una família eren diferents de les actuals. Evidentment, el record del passat està esbiaixat per la presència de la nostàlgia, i cap document escrit no recull l'existència d'aquesta contranarrativa. Tots els textos escrits, en tant que públics, estan influenciats per les diverses versions del mite negatiu.

Només hem trobat *un* testimoni escrit que ens pot fer imaginar que als anys trenta hi havia altres interpretacions de la vida a la barriada que no encaixen amb el mite negatiu. Als dos *Quaderns escolars*, fets pels alumnes del Grup Escolar Bonaventura Carles Aribau, cinc anys després de la fundació del barri, les cases barates són descrites tal com les veien els nens:

Nuestra barriada está en el término de Santa Coloma de Gramenet, junto al río Besòs y muy próxima al mar. Se compone de unas 790 casitas con un patio pequeño; todas tienen 3 habitaciones y cocina. Sus calles son muy rectas y con bonitos árboles; hay dos plazas pequeñas y una muy grande; en esta está el "Economato". El mejor edificio es la Escuela, que tiene en sus costados los patios y a continuación la iglesia y el cuartel de la guardia civil. El campo de fútbol está entre el río y la barriada. Hay varios bares, cafés y tiendas; los jóvenes tienen un "grupo cultural" con gimnasio, biblioteca y un cuadro artístico. En un extremo de la barriada está el Parvulario, con un patio muy grande

suposar". Fernández Ontiveros, 1992:67. Cursiu nostre: segons les fonts que hem consultat nosaltres, les cases barates tenien aigua corrent en el moment de la seva assignació.

⁵⁰⁰ Gallardo, 2000: 177-178, núm. 97.

plantado de árboles frutales. En la iglesia reparten los domingos entradas para el cine y unas papeletas de asistencias, para tener derecho a ropa y juguetes.⁵⁰¹

Els nois i noies del que serà l'Institut Cristòfol Colom de Bon Pastor descriuen les cases barates utilitzant paraules i imatges força semblants a les que, el 2004, configuren el *contradiscurs* intern dels habitants del barri.⁵⁰² No sabem fins a quin punt hi va haver una negociació entre alumnes i mestres en la redacció del Quadern Escolar, ni si hi confluïen finalitats retòriques o polítiques que no coneixem. Podem imaginar que els continguts d'aquesta redacció són secundaris respecte a la forma, ja que es tractava d'un experiment d'*impremta a l'escola* destinat a familiaritzar els nens amb el mitjà imprès. Sorprenen que els mestres que van treballar en aquesta experiència, racionalistes, sovint exobrers, pertanyents al mateix clima cultural de la CNT i dels ateneistes actius al barri (notablement, s'esmenta el "grupo cultural" de l'Ateneu, gestionat pels anarcosindicalistes), no hagin aprofitat l'ocasió de l'escrit per denunciar les mancances i els patiments de la vida al barri. Les mancances no es passen per alt, però són part d'una visió més àmplia, en la qual el barri es descriu com un lloc que té aspectes positius i negatius, i no necessàriament els negatius invaliden completament els positius. A la premsa de l'època, quan es parla del Besòs en relació amb la barriada, només s'esmenten les inundacions: cap element recorda que els habitants de les cases jugaven a futbol al costat del riu, que hi anaven a banyar-se i a rentar la roba, i que cultivaven els horts al costat.

En un altre text del mateix Quadern, les nenes de sisè –és a dir, joves d'entre 10 i 11 anys, nascudes, doncs, al voltant del 1923– exposen d'aquesta manera els aspectes que els agraden i els que no els agraden del seu barri: construint un *fresc* de la vida quotidiana a les cases barates, vistes amb els ulls de la mainada:

Les alumnes del grau sisè foren convidades a dir per escrit sis coses que els agraden del nostre barri i sis coses que no els agraden. Les respostes han estat nombroses, i d'elles n'escollim i publiquem unes quantes. Tota vegada que les unes eren en català i d'altres en castellà, ací se'n reproduïxen de les dues maneres.

⁵⁰¹ Hernández Huerta, 2005: 274.

⁵⁰² També *Els altres catalans* de Candel acaba amb un seguit de cites d'opinions dels infants que viuen als suburbis. Per ell, però, les opinions dels nens sempre són esbiaixades: "És de remarcar que l'infant veu el món molt bonic, i li agrada, per sòrdid que sigui". 1964: 377.

M'agrada: La carretera Fiscal, perquè és on viu la meva companya d'escola que es diu Maria Blanch. El carrer gran, perquè hi ha el bar Rocamora i tenen una ràdio i a la nit s'hi està molt bé sentint-la. El Molinet, perquè els diumenges me'n vaig a passejar i em distrec molt amb els gronxadors, amb les cordes i jugant a rotllo. El carrer 9, perquè és el més alegre del barri, quasi totes les cases són tendes de comestibles i carnisseries i també tavernes; pel carrer hi ha parades de fruites i verdures. La tranquil·litat que hi ha els dies que a Barcelona hi ha vaga, aquí no es coneix. La fàbrica de Can Sala, perquè quan toca la sirena de les set em desperta i em serveix de rellotge. I a dos quarts de nou torna a tocar i llavors me'n vaig cap al col·legi; i és un rellotge que mai no para.

No m'agrada: Aquest barri, perquè està massa apartat de Barcelona. La placeta de l'Economat, perquè a la font mai no hi ha aigua. El carrer que dóna davant del riu, perquè tothom hi tira les escombraries i és fastigós. El futbol, perquè s'hi tiren massa patades. Un tros de la barriada Sanchís, perquè [?] la llum i està solitari. Aquest poble, perquè no hi ha cap dispensari per si passa un cas d'urgència.

Me gusta: La clase a donde yo voy, porque en invierno no hace tanto frío y en las otras sí que hace. La calle 1, porque nunca se pelean y está muy barrida y regada. La calle 14, porque es una de las calles en que no falta ningún árbol. La iglesia del barrio. El magnífico panorama que ofrece la vista de las montañas. El cine Edison, porque voy varios domingo con mis padres y mis hermanos.

No me gusta: Las casas de cerca del río, porque algún día se las llevará el agua. Una fábrica, porque hace mal olor. La carretera, porque hay mucho tránsito y no se puede jugar. Estas casas, porque hay muchas moscas. Una calle, porque está llena de perros y siempre se tiran encima.⁵⁰³

En tant que proletaris, els habitants de les cases barates tenien menys accés al mitjà escrit que els burgesos; quan en tenien, solien utilitzar-lo per a altres objectius que consideraven més urgents que l'autobiogràfic. Així que no és comú trobar un document escrit que esmenti els arbres, els comerços, les places, el camp de futbol, sense amagar les mancances, però on apareguin els elements que seran sistemàticament exclosos de les descripcions de les cases barates. Als articles reivindicatius, en canvi, es tendeix a evidenciar les mancances, les faltes, tot el que *no hi ha* al barri, per la necessitat impel·lent de denunciar la corrupció i la hipocresia que havia acompanyat la construcció, i la falta de manteniment dels barris per part del Patronat. Contextualitzar el discurs reivindicatiu no significa naturalment apartar-se'n o posar-lo en dubte, sinó aplicar-hi un esperit crític desconstruint

⁵⁰³ Hernández Huerta, 2005: 276-278. La "carretera Fiscal" és el camí que va a Baró de Viver; el "carrer gran" és Biosca; la "calle 1" és Mollerussa, i la 14 és Ardévol. És interessant veure que més de la meitat dels comentaris són en català.

Detall de les cases del carrer Ardèvol, abans del seu enderrocament. Núria Sánchez Armengol, 2010

també els punts de vista que ens són més propers, i obtenir una visió complexa de les narratives que es construeixen al voltant d'aquests territoris.

De la mateixa manera, quan el 2004 molts habitants ens ensenyaven els aspectes positius de la vida al barri, això no implicava *mai* (com suggeriria la crítica de Gallardo) disculpar el Patronat del seu oblit, sinó sobretot subratllar la capacitat adaptativa que havien tingut ells com a inquilins, l'esperit d'iniciativa, fins i tot de sacrifici, que havien hagut de desplegar per tal de resistir davant una situació tan dramàtica. Presentar-se públicament com a *objectes* d'uns abusos, no implica no percebre's i autorepresentar-se com a *subjectes* d'uns gestos de resistència: la denúncia tendeix a subratllar la posició de víctimes, mentre que l'autopercepció dóna per descomptat l'abús, i recorda la resistència. Totes aquestes estratègies d'adaptació i de resistència són el que considerem *la cultura popular* dels habitants de les cases barates que quedaria reduïda a pura supervivència si els veiéssim com a passius objectes d'abusos. De cara a fora, però, era important mantenir el discurs sobre les mancances i les dificultats i així seguir denunciant les autoritats. Per això aquesta cultura popular no ha aconseguit filtrar-se cap a l'exterior del barri, i ha quedat relegada i quasi amagada a les interrelacions quotidianes de les seves fronteres.

Tota la història del barri pot llegir-se com a història de la distància entre aquestes dues narratives, des de l'època de les *lacas morales*, a les quatre dècades de dictadura quan va promoure's una representació despolititzada i marginal de les barriades, fins a l'imaginari *quinqui* que va oposar-se a la renaixença política dels anys seixanta i setanta. En el moment en què les veus més prestigioses de l'esquerra local van passar a ocupar càrrecs a l'Ajuntament, es va perdre l'última oportunitat de construir un pont entre el discurs intern i el discurs extern, i es va trencar ja definitivament la comunicació entre les dues narratives. Cap fre va poder-se oposar a la generalització pública del *discurs de faltes*, que va anar-se configurant sempre més com un *discurs de poder*, en el sentit de Roland Barthes, un discurs que evidencia les mancances i engendra la percepció d'unes necessitats, abans inexistents o no prioritàries.

3.9. Cap a l'enderroc

L'Ajuntament de Barcelona i el Patronat Municipal de l'Habitatge, com veurem, presentaran la demolició de les cases barates de Bon Pastor com la resposta salvadora final a la condició de marginalitat en què viuen els habitants, descrita a través del *discurs de faltes* històric, i proposant l'enderroc com la solució a la llarga història de queixes i reivindicacions veïnals. Per contra, els que s'oposaran a la solució dictada per l'Ajuntament, ho faran per aferrar-se a la forma urbana i social de les cases barates. Els dos discursos que hem tipificat aquí són així l'arrel, l'arquetip, de la ruptura social del barri que descriurem en el capítol proper. Així, tots els habitants de les cases barates van ser obligats a posicionar-se al voltant de les dues narratives, que fins llavors havien coexistit dintre dels mateixos subjectes, de forma complementària, permetent-los negociar les seves identitats en el complex entramat de significats i comportaments associats a les cases barates. Ara, una (el *mite negatiu*) trobava el favor de la premsa i de les administracions, i la segona podia fàcilment titllar-se de *nostàlgica*, com veurem més endavant.

Contemporàniament, cada discurs es ressentirà de les especificitats comunicatives inherents a la seva història. Així, amb la convergència sobre una mateixa narrativa per part de dos sectors de ciutadania oposats –les institucions que governen la ciutat, i els activistes veïnals del barri– es fonamentarà l'aliança que permetrà finalment la demolició. Fins a aquell moment, el barri havia reaccionat conjuntament a les amenaces d'enderroc, i les administracions no havien trobat

mai el suport necessari per portar endavant un projecte així sense generar una oposició frontal i generalitzada.

A l'altra banda, el *contradiscurs* també implica unes dificultats històriques que els seus partidaris van heretar sense adonar-se'n. En haver-se desenvolupat sempre en l'espai intern del barri, no va poder-se utilitzar mai per articular una defensa pública de les cases barates, una demanda col·lectiva explícita per al seu manteniment. L'espai discursiu de les reivindicacions, tradicionalment, va ser ocupat pel discurs contrari, que va permetre, fins avui, d'obtenir les millores que s'havien demanat. Per utilitzar públicament aquest discurs intern (és a dir, defensar les cases ressaltant els aspectes positius de la vida al barri) s'hauria hagut de donar un tomb a la història, potser traint la "intimitat cultural" amagada en l'espai semiprivat dels carrers i les places del barri. A més a més, el discurs positiu pateix de la dificultat de la consciència del present com a *pèrdua*, i la projecció de les qualitats positives del barri cap al passat, en una idealització que ressalta les mancances del present.

Veurem ara com la batalla sobre l'enderroc de les cases barates es va combatre des del principi sobre el terreny discursiu: els inquilins havien mantingut quasi voluntàriament cap a l'exterior una identitat de víctimes, profundament contrastada amb la seva percepció interna com a resistents. A l'hora d'oposar-se frontalment a una decisió que es presenta públicament com un do del cel, la comunitat es trobarà absolutament poc preparada: sense organitzacions, sense coneixements, sense recursos, i sobretot sense un *discurs comú* capaç de donar força públicament a la seva protesta.

4. La lluita contra la *remodelació* de Bon Pastor

L'ús del qualificatiu obsolet és desmesurat. Es fa servir per prendre decisions injustificades.

Horacio Capel⁵⁰⁴

In the Orwellian language of urban renewal, renewer means to destroy.

Katherin Knorr⁵⁰⁵

El primer dels quatre grups de cases barates de Barcelona a ser enderrocat va ser el més petit, el de Baró de Viver. Els habitants de Bon Pastor el consideraven una mena de barri bessó, que havia sofert unes polítiques urbanístiques i socials encara més desafortunades. Segons el Patronat, la raó de la demolició era la “degradació dels blocs edificats l’any 1956”, és a dir, els 19 edificis *porciolistes* al costat de les cases barates, on s’havien detectat problemes d’aluminosi.⁵⁰⁶ Respecte a les 381 cases barates, però, la seva degradació mai no va certificar-se amb cap informe de ruïna i se’n va estipular igualment la demolició, al·legant la necessitat de reformar tot el barri. Així ho resumeix Germà Vidal, llavors president del Patronat: “Quan vam fer l’anàlisi de les bigues aluminoses [dels blocs de pisos] al barri de Baró de Viver, vam veure que algunes s’havien degradat molt i d’altres es mantenien amb la resistència necessària. Allò que els tècnics no podien fixar era la garantia de futur d’aquestes bigues. Per tant, calia anar-les substituint. Per això vam optar per refer el barri”.⁵⁰⁷ Segons un testimoni, els veïns de les cases barates “eran reticents a deixar su hogar, primero porque ellos no tenían aluminosis, por lo tanto

⁵⁰⁴ Marc Andreu, entrevista a Horacio Capel, a *La Veu del Carrer*, setembre-octubre 2004, p.26.

⁵⁰⁵ Knorr, 1998.

⁵⁰⁶ L’aluminosi, una feblesa del ciment causada per l’estalvi en els materials amb què van construir-se la gran majoria dels edificis del *porciolisme*, va saltar a l’atenció pública el 1990, després de l’esfondrament d’un bloc de pisos al Turó de la Peira. Als blocs de Baró de Viver aquest problema s’havia detectat gairebé 10 anys abans.

⁵⁰⁷ En un diàleg publicat el 1991 entre Germà Vidal i Juanjo Ferreiro, els dos activistes semblen confondre expressament la demolició necessària dels blocs aluminosos amb l’enderroc de les cases barates: “Vaig tenir moltes dificultats per avançar en el procés de reconstrucció del polígon de Baró de Viver. Alguns es pensaven que era una maniobra per fer-los pagar l’habitatge”. Vidal i Ferreiro, 1991: 49-60.

no había motivo para derribarlas”.⁵⁰⁸ Fabre i Huertas Clavería comenten que entre els veïns de les cases “el rebuig va ser majúscul”, i que el 1985 la pressió veïnal va obligar a dimitir el president de l’Associació de Veïns, que havia començat a negociar amb el Patronat.

És l’època dels PERI, els plans especials de reforma interior. Si els habitants dels quatre grups de cases barates havien demanat des del principi una reforma dels seus habitatges, el Pla de reforma de Baró de Viver va disposar l’enderroc del barri sencer sense emmarcar-ho en cap planificació d’un abast més ample. El Patronat no plantejava llavors demolir també el proper grup de cases barates de Bon Pastor, tot i haver-se construït al mateix any i amb els mateixos materials.⁵⁰⁹ El PERI de Bon Pastor, aprovat el 1988, preveia en canvi el manteniment de la gran majoria de les 784 cases barates. En els anys en què es completa l’enderroc de Baró de Viver, de Bon Pastor se’n parla per primera vegada com d’un barri “sociològicament molt assentat”, als habitants del qual es proposa garantir un “futur”, a través d’un “compromís amb l’estructura i la trama del barri”:

L’actual qualificació urbanística remet a una ordenació d’un Pla Parcial aprovat inicialment l’any 1975, a partir del qual s’han edificat uns edificis en alçada que apareixen de forma desintegradora. Aquest Pla no pren cap compromís amb l’estructura i la trama del barri i es presenta com un instrument sense futur. [...] Un dels objectius prioritaris del Pla Especial consisteix a formular una estratègia variada de formes d’intervenció relatives al parc d’habitatges, [...] *mantenint l’estructura bàsica del barri*, que l’ha fet reconeixible al llarg de més de cinquanta anys dins d’un entorn urbà heterogeni. [...] El pla aposta per una tipologia edificatòria de densitat mitjana, que incorpori habitatges amb espai lliure d’ús privat als baixos, per tal d’afavorir *el control social de l’espai lliure* i garantir el seu manteniment amb uns costos públics mínims.⁵¹⁰

La proposta del Patronat era que, amb una despesa de 2.455 milions de pesetes, s’augmentaria la densitat del polígon, substituint alguns blocs de cases als marges del polígon amb dúplexs, habitatges de dues plantes, per fer menys brusca la transició entre les cases de planta baixa i els edificis més alts. El nombre d’habitatges pujaria fins a 955;⁵¹¹ a més, el Patronat concediria un seguit de subvencions per reformar les cases de les famílies que ho demanessin, plantaria arbres al

⁵⁰⁸ Domingo i Segarra, 1999: 102-103.

⁵⁰⁹ Orobitg, 1987.

⁵¹⁰ *PERI Bon Pastor*. Autors: Luis Alegre i Heitzmann, Jaume Barnada i López.

⁵¹¹ És a dir, 169 habitatges més que els 784 originals.

llarg del carrer Tàrrega, i convertiria en carrers de vianants alguns trencants. El petit carrer Àger (antiga *calle 38*) va convertir-se en *el carrer pilot*: davant de cada casa barata va fer-se un petit jardí, i possiblement aquest model s'havia d'aplicar també a altres carrers.

El mot *remodelació*, llavors, encara mantenia el significat literal, d'adaptar les cases barates a un model més adequat als nous temps. A 74 cases de Bon Pastor, i dues de Ramon Albó, s'hi van afegir unes *remuntes*, mòduls prefabricats que ampliaven l'habitatge; unes escales connectaven els menjadors amb la nova segona planta, on hi havia dues habitacions i un bany. Així es llegeix a la revista del Patronat: "El mes de gener d'enguany s'ha iniciat la segona etapa amb la rehabilitació de 25 cases més a Ramon Albó. S'està practicant un cens aprofundit al barri de Bon Pastor per poder elaborar un pla adequat de rehabilitació en aquest grup. En total, aquesta segona etapa preveu la rehabilitació d'unes 500 cases, amb un cost global de 700 milions".⁵¹² Gairebé la meitat de les cases de Bon Pastor van reformar-se; a més de les remuntes, es van canviar les bigues dels sostres, aïllar algunes parets, pintar i adequar les façanes. Però ni la segona etapa de reformes, ni el cens, s'acabaran de posar en marxa.⁵¹³ De fet, el PERI de 1988 de Bon Pastor no es tornarà a mencionar mai més. Ni tan sols a la revista del Patronat on s'anuncia l'enderroc de Baró de Viver se'n fa cap menció: aquesta proposta de remodelació ràpidament passarà a l'oblit.

La nova administració municipal intentava marcar una diferència d'orientació urbanística respecte als anys del *porciolisme* i dels enderrocs massius. El missatge, però, era contradictori: per una banda s'havia enderrocat un dels quatre grups de cases barates de l'any 1929, i per l'altra s'estimulava els habitants dels altres tres grups a invertir en la rehabilitació individual dels seus habitatges. Segons Pere López Sánchez, hi havia una continuïtat substancial entre els dos estils de requalificació urbana: les "alternativas a la sustitución edificatoria" d'aquells anys, "rehuyendo soluciones de destrucción", amagaven una realitat de *gentrificació* i expulsió del proletariat del centre històric, de forma semblant als projectes de

⁵¹² "En aquest sentit, el tercer dels convenis Generalitat-Ajuntament signats el 29 de març d'enguany estableix que l'aportació municipal per a les obres de les Cases Barates es complementarà amb les subvencions a fons perdut que contempla el RD 2329/1983, quant a rehabilitació protegida". *Habitatge*, núm. 9-10, 1987.

⁵¹³ Segons un dels membres del grup de Facebook *Amics del Bonpastor*, Francisco Ruíz Cantero, en un comentari de 28/4/2010, el nombre total d'habitatges reformats va ser de 333.

demolició dels anys del desenvolupisme.⁵¹⁴ Pocs anys després, la proclamació el 1986 de Barcelona com a seu dels Jocs Olímpics del 92 serà el tret de sortida d'un nou *desarrollismo* que dominarà els anys noranta i sobreviurà més enllà del canvi de mil·lenni.⁵¹⁵

4.1. Un nou desenvolupisme

Després de l'enderroc de Baró de Viver li va arribar el torn a un altre grup de cases barates, el d'Eduard Aunós, demolit en plena època d'eufòria olímpica. L'arrel de la decisió d'enderrocar aquest segon grup era la proximitat dels seus terrenys amb Montjuïc i la "nova centralitat del sud" descrita per Jordi Borja: la importància que tindrà, a partir dels anys vuitanta, tota la zona entre plaça Espanya, l'Hospitalet i el Prat de Llobregat.⁵¹⁶ L'any 1993 el projecte de demolició i recol·locació dels habitants d'Eduard Aunós va generar un conflicte veïnal, ara pràcticament oblidat, similar al que serà la lluita contra la remodelació de les cases barates de Bon Pastor, més de deu anys després. Un reportatge televisiu de l'època es feia ressò de com alguns veïns d'Eduard Aunós contraris a la reforma van fundar una entitat dissident de l'Associació de Veïns del barri. "Els veïns consideren que l'antiga associació no ha sabut defensar els seus drets, i per això fan costat als seus nous representants", s'explica:

Un gran nombre de cases han estat enderrocades, però els solars no han estat netejats, i encara hi resten alguns veïns que no tenen intenció de deixar les seves llars, perquè no han arribat a cap acord amb l'administració. [...] A més, el barri s'enfronta a un problema encara més greu: el projecte de remodelació no contempla prou habitatges per a tots els veïns; i de les 234 famílies que resten al barri, 50 es podrien quedar sense vivenda. Aquest aspecte és el que preocupa més els habitants d'Eduard Aunós, i suposa la reivindicació principal de la nova Associació de Veïns, creada tan sols fa dos mesos

⁵¹⁴ López Sánchez comenta, respecte al *PERI per al Sector Oriental del Centre Històric de Barcelona* de 1981: "La rehabilitación es la nueva fórmula del capital para reapropiarse de las rentas diferenciales del centro histórico".

⁵¹⁵ McNeill (1999: 132) el defineix "the second coming of *desarrollismo*", subratllant-ne les similituds a la resta d'Europa.

⁵¹⁶ Borja, 2009: 111-115. En anys recents aquesta centralitat es concretarà en la construcció de la plaça Europa, de la Ciutat de la Justícia, i del nou barri de la Marina del Prat Vermell.

[...] Tot i això, l'existència prèvia d'una altra associació de veïns al barri, ha fet que fins ara el districte no hagi reconegut les funcions de la nova associació.⁵¹⁷

Pedro Asensio Cuadrado, un dels fundadors de la nova entitat, explicarà així en el reportatge que “los vecinos quieren una Asociación de Vecinos que esté con los vecinos, que defienda a los vecinos, que luche por los vecinos; y no que luche por la administración, que esté a favor de la administración”. El Pla del Patronat, amb el suport de l'Associació de Veïns, preveia la construcció d'uns blocs de quatre plantes al mateix barri, on es real·lotjaria la major part d'habitants. 46 famílies, però, en quedaven excloses. La nova associació havia elaborat un pla alternatiu, amb la col·laboració d'arquitectes, per garantir habitatges al barri per a tothom; però en les reunions mantingudes amb el Patronat i amb la Comissió d'Urbanisme de l'Ajuntament, aquesta proposta no va prosperar. Sembla que els mateixos veïns van cedir a l'esgotament o a les pressions de mudar-se, i van perdre la batalla per quedar-se tots al barri.⁵¹⁸ Avui els exhabitants de les cases barates d'Eduard Aunós estan repartits entre els blocs construïts al mateix barri i dos polígons a l'altre costat del passeig de la Zona Franca, coneguts com *la Pantera Rosa* i *los Grises*. Encara avui, vint anys després de la demolició del barri, són visibles alguns dels solars resultants de l'enderroc de les cases barates, sobre els quals no s'ha edificat, i que s'utilitzen com a aparcaments. “La vida es mejor, pero el ambiente no”, sintetitza un exinquilí el 2011.

Els anys transcorreguts entre l'enderroc de Baró de Viver i el d'Eduard Aunós són els anys en què a Bon Pastor van arribar molts habitants del barri de la Perona, demolit entre 1987 i 1989.⁵¹⁹ El 1988 hi va haver l'“assalt a les cases”: diverses desenes de veïns van enderrocar les tàpies que tancaven la porta d'algunes cases barates que el Patronat mantenia buides, i s'hi van instal·lar per viure-hi. La Guàrdia Urbana va desallotjar simbòlicament tres famílies, però altres van poder

⁵¹⁷ El reportatge ha estat recollit per un grup d'exhabitants del grup Eduard Aunós i publicat amb el títol *Un dia fuimos noticia* a la pàgina Facebook Casas Baratas - Eduardo Aunós.

⁵¹⁸ Vam recollir aquesta informació al barri d'Eduard Aunós durant una breu incursió sobre el terreny al principi de 2011. Un home nascut el 1929, cinc dies després que els seus pares van arribar al barri des de Montjuïc, ens va explicar que els habitants van dividir-se per la pressa que tenien de marxar del barri, i que no van obtenir ni “un xurro”. Un altre home, que treballa en un bar molt freqüentat al barri, diu que van ser enganyats amb els real·lotjaments. Comunicacions informals, 10/1/2011, barri Eduard Aunós.

⁵¹⁹ Vegeu Luceron, 2010. La Perona era un barri estès de barraques properes a la via del tren de Sant Andreu, entre el pont d'Espronceda i el pont del Treball.

Imatge de la demolició de les cases del barri Baró de Viver. *Circa 1987.* Grup Facebook Baró de Viver

obtenir uns contractes de lloguer regulars. Abans el barri havia obtingut millores substancials (l'ambulatori, el Centre Cívic, els semàfors), i les protestes per obtenir una estació de metro, cada cop més institucionalitzades, continuaren durant tots els anys noranta. Però l'època de les grans mobilitzacions veïnals ja s'havia acabat.

Així, mentre la lluita per la conservació del grup de cases barates de Ramon Albó es feia cada cop més sòlida, a Bon Pastor s'anava perdent progressivament més força de pressió veïnal. Després de l'època de les conquestes, als anys noranta del segle passat el barri anirà perdent alguns dels seus recursos socials bàsics. L'any 1991 va morir mossèn Cortinas, que, segons Carmen García, "hubiera luchado con uñas y dientes pa' que estas casas no las tiraran".⁵²⁰ L'any següent l'alcalde Pasqual Maragall va inaugurar la Llosa, la gran placa de panells fotovoltaics que cobreix el Besòs, per permetre el pas de la Ronda Litoral.⁵²¹ Bon Pastor va guanyar unes pistes de bàsquet i de petanca, però va perdre la relació directa amb el riu, tapat

⁵²⁰ Carmen García García, 6/6/2009.

⁵²¹ *La Vanguardia*, 19/5/1992.

per una paret de formigó al llarg del carrer Arbeca. Amb l'operació també es va perdre l'històric camp de futbol, que havia estat primer del Rocamora i després de la parròquia; l'equip de Bon Pastor va passar a entrenar en un camp a l'altre costat del carrer Santander, a la Verneda. Quatre anys després, va enderrocar-se l'antic cine Ambos Mundos, que havia estat actiu durant gairebé mig segle; poc després va caure també el bar Set Portes, l'antic lloc de trobada de grups anarquistes.⁵²²

Al grup de Ramon Albó, gràcies a la pressió de l'agrupació veïnal, el Patronat va encarregar el 1997 un estudi tècnic sobre l'estat de conservació de cadascuna de les cases barates, i va plantejar la rehabilitació de tot el polígon i la correcció dels defectes. L'any següent, un breu article de *La Vanguardia* anunciava sense gaires explicacions "Pisos nuevos sustituirán a las casi 800 casas baratas del barrio de Bon Pastor".⁵²³ El procés de presa de decisió del Patronat Municipal de l'Habitatge havia arribat a una conclusió definitiva, que va anunciar-se sense gaires explicacions. Per entendre aquest procés i aquesta decisió, s'ha de comprendre com el polígon de cases barates s'inseria dins la lògica general del nou *desenvolupisme* que governava llavors la ciutat.

Als anys noranta del segle xx a l'Estat espanyol va ser l'època de la liberalització del mercat immobiliari. Els preus dels habitatges, que a Barcelona s'havien mantingut estables des de finals de la dictadura, el 1986 van doblar-se en només un any, just després de l'aprovació del Decret Boyer. A partir del 1994, amb l'aprovació de la Llei estatal d'arrendaments urbans (LAU), va començar un augment exponencial del mercat immobiliari, que va afectar igualment la compra d'habitatges nous, els de segona mà, i el mercat dels lloguers.⁵²⁴ Una conseqüència important d'aquesta pujada va ser que els inquilins que mantenien contractes indefinits de renda antiga –com els de les cases barates– van trobar-se cada cop més desprotegits. A mesura que l'Ajuntament posava en marxa projectes ambiciosos de reforma urbana, molts propietaris d'immobles es trobaven en la condició d'obtenir beneficis amplis reformant les seves propietats o enderrocant-les i construint de nou sobre els terrenys. La nova llei establia que qui volgués recuperar els immobles, rescindint als llogaters els contractes indefinits, els havia d'indemnitzar amb

⁵²² Alberch i Fulgueras, 2000: 114.

⁵²³ *La Vanguardia*, 23/9/1998.

⁵²⁴ Llei 29/1994 de 24 de novembre, d'arrendaments urbans, i Reial decret llei 2/1985, de 30 de abril, sobre mesures de política econòmica. Vegeu Tello i Martínez, 1995.

quantitats bastant elevades. Sovint, però, a les zones “intersticials” dels barris en transformació (per exemple els barris del Raval, Santa Caterina o el Poblenou), molts propietaris intentaven estalviar-se aquestes indemnitzacions, pressionant els inquilins per forçar-los a marxar dels seus habitatges. Aquest fenomen va fer-se públic alguns anys més tard amb el nom de *mobbing immobiliari*.⁵²⁵

El barri de 784 cases barates de Bon Pastor, a la vora del Besòs, representava una enorme extensió de terreny en una zona que havia esdevingut estratègica.⁵²⁶ L'any 2000 va finalitzar la requalificació dels terrenys de La Maquinista, convertits en un gran centre comercial, i va obrir-se un parc que facilitava el trànsit de Sant Andreu a Bon Pastor.⁵²⁷ A l'altra banda, la Diagonal s'obria pas des de la plaça Glòries cap al mar, amb la requalificació del barri del Besòs Mar i de l'àrea del Fòrum de les Cultures. Paral·lelament, el barri de la Sagrera s'anava convertint en una “àrea de nova centralitat”, amb l'emplaçament de la nova estació del tren d'alta velocitat (AVE), i d'un edifici de l'arquitecte estrella Frank Gehry. Però a les cases barates hi havia la presència d'uns inquilins, la majoria amb contractes indefinits i estipulats amb una entitat dependent del mateix Ajuntament. “Desde que yo soy pequeño, [...] siempre he oído decir de que iban a tirar el barrio” ens va dir el 2004 un home de 65 anys, que havia nascut i viscut sempre a les cases barates.⁵²⁸ La decisió de l'enderroc es va prendre als anys noranta, però el fet que el Patronat ja hagués plantejat la demolició del barri en l'època del *porciolisme*, va

⁵²⁵ Vegeu Taller VIU, 2006. Entre 2000 i 2004, les zones on més freqüentment van donar-se casos de *mobbing* van ser: al Raval, la zona de la nova Rambla; a Santa Caterina, el mercat i l'àrea adjacent rebatejada com el *Forat de la Vergonya*; al Poblenou, el recorregut de la nova Diagonal i l'Eix Llacuna. Quan el fenomen va aparèixer a la premsa el 2005, ja feia molts anys que les associacions locals el denunciaven. A *20 Minutos* del 27/3/2008, es diu: “En 2007 hubo 202 [casos]. El 25% de casos se concentran en Ciutat Vella. La mayoría de víctimas son ancianos con alguna discapacidad”.

⁵²⁶ La transformació de Bon Pastor s'explica molt fàcilment a través de la teoria de la *diferència de renda* o *rent gap* de Neil Smith: el procés de gentrificació comença en el moment en què hi ha una distància suficientment gran (*gap*) entre el preu pagat per entrar en possessió del terreny i el de construir, i els beneficis que es deriven de la venda de les noves construccions que s'hi edificuin. “La gentrificació es dona quan la diferència és prou àmplia perquè els promotors puguin comprar les estructures amb pocs diners, pagar el cost de la construcció i el profit dels rehabilitadors, pagar els interessos sobre la hipoteca i els préstecs de la construcció, i vendre el producte a un preu que deixi un marge de guany satisfactori al promotor. La renda del sòl sencera, o una gran part d'aquesta, és ara capitalitzada; el barri és ara ‘reciclat’, i comença un nou cicle d'ús”, Smith, 1996: 65.

⁵²⁷ Pla Urbanístic “Estudi de detall de La Maquinista”, 5/12/1997.

⁵²⁸ Miguel Tena, 29/7/2004.

fer que molts veïns percebessin una continuïtat directa entre els dos projectes, i oblidessin el parèntesi “rehabilitacionista” dels anys vuitanta.⁵²⁹

Al breu vídeo documental *Ambos Mundos*,⁵³⁰ les opinions dels habitants sobre l'enderroc són molt clares. “A pesar mío dicen que nos van a dar pisos; pero me da lástima que tiren las casas estas” –diu una dona–; “les tengo un gran cariño”. Un home: “Donde nació, donde me crié, donde seguiré viviendo y hasta incluso yo pienso que moriré en este barrio, yo no sabría salir de este barrio a ningún lado”. De nou una dona: “Ya a la edad que tengo ya no lo veré, pero no me gustaría verlo; porque me daría pena, después de tantos años, me daría pena de que las tiraran. He estado bien en el barrio, siempre he estado bien”.

4.2. L'ogre de la remodelació: un conte per a adults

Alguns anys després, Aurora Sardaña, una de les primeres veïnes afectades per la remodelació del barri, va escriure aquest “conte per a adults” sobre l'arribada del Pla de Remodelació:

Érase una vez un pueblecito llamado Buen Pastor. Este pueblecito estaba dentro de Barcelona. En este pueblecito las personas que en él vivían habían nacido muchas en él. Todas vivían en armonía y muy felices, con sus hijos padres hermanos y amigos. Siempre que lo requerían eran solidarios los unos con los otros. Pero un día pasó algo que cambió la vida de las personas que vivían en este pueblecito llamado Buen Pastor. Pues llegó el Ogro de la Remodelación. Con sus camiones de arena, asfalto y hormigón acabaron con el pueblo del Buen Pastor. Con la armonía y con el afecto que los vecinos se tenían. La Remodelación los dividió. Y aquellos pocos que no admitieron el engaño de la Remodelación, se vieron solos, repudiados, sin afecto ni unión por parte de aquellas personas que tantos años habían compartido de convivencia de afecto de recuerdos.⁵³¹

L'Ogre, segons Aurora, va preparar el terreny per a les demolicions, dividint la comunitat amb mentides i manipulacions, i aïllant els que no hi eren favorables. La seva filla, Sandra Capdevila, en uns apunts escrits el 2007, va evidenciar aquest doble nivell sobre el qual va actuar el Pla de Remodelació. Així, l'operació urba-

⁵²⁹ Un nou exemple de com les narracions locals de la història sovint difereixen de la història oficial.

⁵³⁰ Documental realitzat l'any 1999 per un grup de treball vinculat al Departament de Comunicació Audiovisual i de Publicitat de la Universitat Autònoma de Barcelona.

⁵³¹ El conte va reproduir-se parcialment a *La Replaceta núm. 1*, juny 2008, p.3, amb el títol “El ogro de la remodelación: un cuento para mayores”, amb una il·lustració de Silvia Manzano Esteve, filla de Maricarmen Esteve i José María Manzano (vegeu la pàg. 141-143).

Els nous blocs i les cases tapiades al barri de cases barates Eduard Aunós. Circa 1991. Grup Facebook Amics d'Eduardo Aunós

nística es descriu com l'*objectiu correlatiu* d'una operació lingüística: els paredats i enderrocs de les cases són la part visible d'una demolició anterior, feta sobre el pla de les paraules i de les promeses. Alhora, la demolició física implica també un enderrocament de la història:

Han tapiado nuestras casas, igual que tapian nuestras palabras [...] Nos han echado de nuestras casas con sus falsas palabras y promesas, que se quedaron "al aire" como nuestros tejados. Nos han arrebatado un trocito de pasado, presente y futuro. Mi madre nació en mi casa; nuestros abuelos y padres pasaron muchas alegrías y penurias en este lugar... y también de estas casas nacieron bonitas historias de amor. Ya no podemos sentarnos reunidos a la fresca, ni celebrar juntos la verbena de Sant Joan. Es una pena, que nuestros futuros hijos no vayan a poder jugar igual de libremente que jugamos nosotros, cuando fuimos niños. No solo son casas... es historia.⁵³²

⁵³² Text escrit el 23/2/2007 per Sandra Capdevila Sardaña, reproduït a *La Replaceta núm. 4*, desembre 2008, p.1.

A partir de 1998 i a través de bona part de la premsa de la ciutat es desplegarà una construcció propagandística a favor de la transformació del barri molt potent, que anomenem aquí “el discurs de la remodelació”. Aquesta narrativa pot considerar-se també com *de ficció*, en el sentit que es construeix seleccionant alguns aspectes de la realitat, convertint-los en símbols i eliminant els que no hi encaixen. D’aquesta forma, el “discurs” va construir una imatge virtual del barri i de la seva història, i la va superposar progressivament a les vivències quotidianes de la població, conquerint els imaginaris abans que comencés la conquesta del territori, és a dir, “remodelant” la història del barri, abans d’iniciar la remodelació física de l’espai. Seguint Jaume Franquesa, podem dir que es tracta d’una *narrativa legitimadora*, creada per construir en la ciutadania el consens envers l’acció urbanística,⁵³³ representant una articulació local del mecanisme gràcies al qual el discurs sobre el model Barcelona va aconseguir suplantar la “Barcelona real”.⁵³⁴ Veurem que, per implantar-se en l’imaginari local, aquesta narrativa va emprar els instruments del mite negatiu sobre les cases barates, que hem vist al capítol anterior.⁵³⁵

En l’article de 1998 ja esmentat, amb el seu títol en clau de futur, “Pisos nuevos sustituirán las casas baratas de Bon Pastor”, es llegeix:

Eduardo Aunós, Baró de Viver... y ahora Bon Pastor. Las 784 “casas baratas” de este barrio del distrito de Sant Andreu, encajonado entre la antigua fábrica La Maquinista, la ronda Litoral y el río Besòs, serán sustituidas por pisos nuevos que promoverá el Patronat Municipal de l’Habitatge (PMH). [...] La sustitución de las viviendas se hará por fases y se estima que llevará unos diez años. El Ayuntamiento calcula que la construcción de los pisos y urbanización del entorno requerirá una inversión de 9.500 millones de pesetas, según explicaron ayer el teniente de alcalde Xavier Casas y el concejal de Sant Andreu y presidente del PMH, Eugeni Forradellas. Las casas baratas, originalmente lla-

⁵³³ “Anomenem *narratives legitimadores*, doncs, aquells relats que, sortint del llenguatge tècnic dels plans urbanístics i emparant-se en tota sort de prejudicis i metàfores recurrents, emeten judicis de valors sobre la situació de la ciutat o d’un tros d’ella i que tenen per objectiu generar consens o suport entre la ciutadania (o si més no prevenir la possibilitat que s’armin discursos alternatius) respecte els plans urbanístics proposats per les institucions, tot creant una retòrica que mostri com a intrínsecament positiva l’acció, qualsevulla que sigui el projecte de ciutat proposat. De totes les modalitats retòriques de narratives legitimadores la higiene social és la que compta, si més no pel cas dels centres històrics, amb una trajectòria més arrelada i es basa en estigmatitzar aquestes zones tot posant en joc un confús i vagament articulat conjunt de conceptes com vellesa, pobresa, vici, brutor, edificis escrotonats, desestructuració familiar, delinqüència, etc.”. Franquesa, 2005: 60.

⁵³⁴ Vegeu Delgado, 2005; i sobre la “suplantació”: Castañes, 2010.

⁵³⁵ McDonogh, 1987: 174; també Ealham, 2006.

madras polígonos Milans del Bosch, datan de 1929. Son una cuarentena de edificaciones de una planta, con viviendas de unos 40 m², y que padecen problemas de humedades, alcantarillado y salubridad.⁵³⁶

El que crida l'atenció, en llegir a posteriori aquest article inaugural, és l'absència gairebé total de la participació veïnal, que en canvi serà clau a partir de l'any 2004. La necessitat de consultar el veïnat per tal de valorar les reaccions a la decisió de l'enderrocament no es menciona en cap dels articles apareguts entre 1998 i 1999, ni tan sols l'oportunitat d'involucrar l'Associació de Veïns en el procés. Encara que el Pla de Remodelació es presentarà més endavant com un exemple d'elaboració col·lectiva, d'urbanisme participatiu, d'implicació del veïnat, els habitants de les cases barates només podran escollir, entre les quatre propostes que presentarà el Patronat, la disposició dels edificis que substituiran els seus habitatges.⁵³⁷

A la premsa del moment, les cases barates es presenten a través d'una sèrie d'imprecisions històriques i tècniques, que les presenta com a "habitatges d'uns 40 m², insalubres, foscos, humits", sense esmentar els 100 habitatges de *categoria B*, entre 50 i 70 m² de superfície i amb jardins al davant, ni la cinquantena de cases barates amb remuntes que eleven la superfície a uns 60 m², ni els centenars d'habitatges rehabilitats pel Patronat o pels mateixos veïns, ni els de cantonada, més grans i amb dues façanes exposades a la llum exterior. El barri es presentava, doncs, com si no s'hi hagués fet cap intervenció des del 1929.

A l'octubre de 1998, el periodista Eugenio Madueño va signar el primer article a pàgina completa sobre la remodelació. Amb el títol "Memoria y futuro del Bon Pastor", Madueño obre l'article descrivint la seva visita al barri, guiat per un ancià veí:

José Ruíz va a cumplir 90 años. José Ruíz, con su cayado, su soledad y su sonrisa, es la memoria histórica del Bon Pastor. [...] El señor José vive en lo que queda de la casita baja que se construyó junto al huerto. En la zona de Estadella, que toma el nombre de un torrente que bajaba de Collserola al Besòs, i en torno al cual empezó a configurarse el Bon Pastor actual. Es una casa de paredes luminosas e interiores umbríos. 'Comprenderá que no se la enseñe', me dice José.⁵³⁸

⁵³⁶ La Vanguardia, 23/9/1998.

⁵³⁷ L'any 2010 el Patronat obtindrà un premi de l'Associació de Promotors Públics de Sòl i Vivenda (AVS Catalunya), per la capacitat d'estimular la participació veïnal en la demolició de Bon Pastor.

⁵³⁸ La Vanguardia, 26/10/1998.

Per qui conegui el barri, és fàcil entendre que l'ancià que fa de guia a Madueño *no vivia* en una de les cases barates que el Patronat proposava demolir, sinó en una caseta d'autoconstrucció del barri de l'Estadella. Madueño no menciona haver visitat cap de les "800 casas baratas del barrio", però construeix l'article de forma que aquesta descripció dramàtica serveix com a imatge exemplar de tot el barri. La *distància* –geogràfica i cultural– que envolta el barri, i el seu desconeixement per part de l'opinió pública de la ciutat, permetia als mitjans de comunicació transmetre una variant del *mite negatiu*, i presentar les cases barates com una mena de barraques, termes que en molts moments van emprar-se indistintament. Amb la càrrega de significats que tingué el terme *barraquisme* a Barcelona, aquesta narrativa –com diu McDonogh respecte al barri del Raval– "determina de forma agressiva les vides dels que hi estan atrapats a dins".⁵³⁹

Així doncs, a Bon Pastor serà suficient el mite negatiu per legitimar l'enderrocament de les cases barates i sense necessitat de certificats d'estat ruïnós, ni d'informes tècnics. El mateix planejament urbanístic eludeix la necessitat de justificar l'enderroc amb algun estudi arquitectònic, i afirma que:

Respecte de la remodelació del polígon, *es fa palès* que 70 anys després de la seva execució els habitatges no tenen les condicions d'habitabilitat i confort necessàries i resulta precisa l'ampliació dels habitatges de petita superfície i la modernització de les xarxes de serveis amb la substitució d'habitatges i l'ordenació coherent amb la transformació del barri.⁵⁴⁰

A finals dels anys noranta, el Bon Pastor es presenta com un lloc d'espera i d'acceptació pacient d'unes polítiques públiques il·lustrades que no necessiten cap implicació veïnal fora d'aquelles purament consultives. "Aunque no quieras, lo van a hacer igual. No quieres que llueva, pero lloverá", ens va dir un dels afectats entrevistat el 2004, mentre darrere sentíem els trons que anunciaven un temporal estival. *Naturalitzant* una decisió urbanística ja presa, s'esquivava d'entrada un debat urbanístic, i es convertia alhora la història del barri en una cronologia virtual que tenia com a conclusió la demolició del polígon. El barri va associar-se *naturalment* a una època de guerra, pobresa, bombardejos i anarquisme, ja per-

⁵³⁹ McDonogh, 1987:174. Segons López Sánchez (2013:80), les cases barates ja van dir-se *barraques* en un article de 1929 de l'ABC, l'autor però no n'esmenta la referència.

⁵⁴⁰ *Proposta de Resolució* amb expedient 01/001282, i assumpte "Modificació puntual del Pla general metropolità al polígon de les Cases Barates de Bon Pastor", Direcció General d'Urbanisme, Departament de Política Territorial i Obres Públiques, Generalitat de Catalunya. Cursiva nostra.

tanyent al passat,⁵⁴¹ mentre que el seu present tenia ambigüament a veure amb l'aïllament, les drogues, els gitanos i els conflictes (a l'article de Madueño hi són presents tots aquests elements⁵⁴²). El que representava el futur es presentà sota la forma de “un millar de pisos más espaciosos, modernos y confortables”, concedits pel PMH als habitants de les cases barates.

D'aquí deriven gran part de les dificultats que es trobaran els que voldran oposar-se al pla urbanístic: l'acceptació del valor de *modernitat* associat des del principi amb els nous pisos a construir en substitució de les cases barates, projecta automàticament a un estat subordinat qualsevol forma d'oposició. Per propiciar l'entrada del barri al “futur”, s'haurà de purificar d'allò que pugui semblar marginal o antiquat, a partir de les cases mateixes: el nou desenvolupisme considera un “obstacle al progrés” qui pensa posar a debat les decisions urbanístiques, i els habitants faran el possible per no caure en aquest error. “El progreso es el progreso –va dir-nos el 2004 María F., la dona anciana amb la façana coberta de lloses de marbre– y con la extensión que hay de terreno esto está desaprovechado. Desaprovechado porque aquí pueden haber muchas más viviendas de las que hay. Es el progreso, ¿no? ¿Cómo va a estar esto aquí, con las viviendas que hay, cuando caben muchas más de las que hay?”. El seu marit Enric va puntualitzar: “Yo esta casa no la cambiaría por un piso que me puedan dar. ¿Sabes lo que es una planta baja como la que tenemos?”. Però la seva dona va acabar el discurs així: “Pero esto hoy en día es un lujo demasiado excesivo”.⁵⁴³ Al mateix carrer, una dona més jove es declarava contrària a la demolició, ressaltant, però, el valor positiu de la modernització:

Rosa: Ells de moment, vale, han dit que això ho fan pel bé del barri. Perquè varen dir que nosaltres estàvem visquent en barraques. Això de moment. Jo crec que això és casa meva, i que això de barraca no en té res. Vale? Jo visc en 65 metres quadrats; perquè aquesta casa és de les grans [...] I llavors ells lo que diuen, bueno, que el barri té que remodelar-se, que el barri es té que arreglar, que el barri té que tirar endavant... tot

⁵⁴¹ *El País*, 15/12/2000, que a l'edició digital és arxivat també amb les etiquetes “chabolismo, chabolas, infravivienda”.

⁵⁴² “Otro problema latente en el barrio es el de la convivencia con algunas familias gitanas que se empeñan en transformar un piso en iglesia evangélica. El rechazo del resto de vecinos, que temen que las vigas del edificio no aguanten el sobrepeso de los días de culto, además del ruido que los fieles hacen con sus cantos, ha provocado quejas y denuncias, que algunos quieren interpretar como una demostración de xenofobia”. *La Vanguardia*, 26/10/1998.

⁵⁴³ María i Enrique, 15/7/2004.

això a mi em sembla perfecte, vale, d'acord; jo amb tot això hi estic d'acord, la vida evoluciona, avança, llavors per lògica... bueno. Però no és un bé per nosaltres, és un bé per ells: perquè aquí hi ha una extensió de terreny immens.⁵⁴⁴

En les 100 breus entrevistes que vam fer l'any 2004 a membres de famílies de la primera fase de demolicions, vam trobar que el discurs sobre la modernització del barri es percebia de forma complexa, amb una gran quantitat de matisos i sovint amb contradiccions. Per exemple, al carrer Albet, un petit carreró amb vuit cases per banda, vam entrevistar cinc dones gravant entre tres minuts i un quart d'hora cadascuna.⁵⁴⁵ La pregunta era “¿Qué piensa usted del Plan de Remodelación?”. Una d'elles, al voltant d'uns cinquanta anys, va dir-nos clarament: “Se tiene que modernizar esto, esto no se puede quedar aquí estancado. [...] Tener carreteras nuevas, tener el metro, tener autobuses, o sea que sea más céntrico y no una barriada que se quede muerta. Hombre, muerta no está, pero que nos han rodeado por todas partes con pisos, y nos hemos quedado... [...] No tenemos problemas, no tenemos follones ni tenemos jaleos ni nada: pero esto tiene que modernizarse, estas casas se han quedado muy viejas; y están ya que tienen que modernizarse todo de nuevo”.⁵⁴⁶ La segona dona, més anciana, tenia una opinió menys segura: “Hombre, estoy conforme. Estoy conforme y no estoy conforme, porque por lo que pago aquí, 14 euros, ya me explicarás tú. Pero bueno, yo he dicho de comprarlo [el piso], a ver lo que me sale [...] Me da lo mismo, mientras me den algo bajo techo me da lo mismo”⁵⁴⁷. La tercera, una dona més jove: “A ver: si a mí me dejan elegir, no quiero: ¿me entiendes? Pero bueno, por otra parte yo lo entiendo que está bien, porque tendremos... estaremos más a gusto, ¿no? Es mejor la casa y todo... Cuidado: todo no. Y a parte, me parece que ya me he hecho la idea, y ya está, ya lo veo: no hay otra, pues bueno, ya te haces la idea”.⁵⁴⁸ Les últimes dues, les més ancianes, les vam entrevistar juntes; una no veia malament mudar-se al pis, però estava molt preocupada pels preus: “Hombre, que suben mucho. [...] porque las personas que tengan una pensión de 60.000 pesetas [400

⁵⁴⁴ Rosa, 12/7/2004.

⁵⁴⁵ El component femení és molt major que el masculí, entre els entrevistats de 2004.

⁵⁴⁶ Entrevista núm. 84, 15/7/2004.

⁵⁴⁷ Entrevista núm. 60, 12/7/2004.

⁵⁴⁸ Entrevista núm. 80, 13/7/2004.

euros]... [...] tendremos que ir a Cáritas, a pedir para comer”.⁵⁴⁹ La seva amiga veia prioritaris que s'exigissin millors preus; però sobre el fet de tirar les cases, veia que no hi havia res a fer: “Si las tienen que tirar, que las tiren. [...] Pero no porqué estemos de acuerdo, ¿eh? pero que... Es que nos obligan, es obligado; es obligado, ya lo vemos que es obligado. No van a decir porqué digamos que no, [que] no las van a tirar”.⁵⁵⁰

A les narratives de la modernitat i de la qualitat de vida amb què insistien bona part dels articles dels anys següents (“Bon Pastor, de la chabola al AVE”, “Un impulso para salir del aislamiento”, o el ja esmentat “De las casa[s] baratas a la calidad de vida”⁵⁵¹), molts habitants contraposaven una interpretació local, segons la qual “qualitat de vida” és la vida en planta baixa. Així ho explica una dona del carrer Vilamajor:

Anònima: La calidad de la vida meva me la tocan. [...] Per metros quadrats a lo millor pujaré, però viuré en un tercer pis que només té una balconada –tenim un nen de vuit anys– ens suposa moltes coses. Perquè tenim un jardinet, i no sé: el nen surt aquí al jardinet, li poso el para-sol, i... juga aquí al jardí. A veure, el que està acostumat de tota la vida a viure aquí en una planta baixa, i sortir només al carrer, amb un pis, jo per a mi, jo parlo per mi, és molt complicat. [...] Lo que no es pot fer es [enfrentar-se] tota la vida amb veïns que coneixes de tota la vida. I ho fas a vegades que... que no, que no estan. Perquè tu veus que la veïna del costat està molt entusiasmada, i a mi no em fa gràcia. Jo tinc una persona de 80 anys, per posar-la... per ficar-la dintre d'un pis, serà molt complicat. [...] Amb 80 anys en un pis, amb una escala i amb un balcó, no sé. No, a mi no m'agrada, no.⁵⁵²

A l'article “Cambio de piel” del 1999, per exemple, s'afirma que la construcció dels pisos implicarà a la vegada la creació d'una major qualitat de vida per als seus habitants i l'“eradicació de la marginalitat”.⁵⁵³ L'expressió no es refereix a cap projecte d'intervenció social, sinó a la demolició mateixa d'uns

⁵⁴⁹ Entrevista núm. 55, 12/7/2004.

⁵⁵⁰ Entrevista núm. 17, 12/7/2004

⁵⁵¹ Respectivament: *El País*, 29/01/2001; *La Vanguardia*, 21/10/2003; *La Veu del Carrer*, març 2004.

⁵⁵² Entrevista núm. 9, 6/7/2004.

⁵⁵³ Com a *La Vanguardia*, 28/6/1999: “Con estas perspectivas de futuro, el distrito de Sant Andreu, que en el último mandato dirigía Eugeni Forradellas (IC-V) –concejal que también dirige el patronato de la Vivienda– ha puesto en marcha la elaboración de un plan de futuro para la transformación del Bon Pastor. Éste pretende *mejorar la calidad de vida en el barrio y, así, erradicar la marginalidad*. En él se quiere implicar a instituciones públicas y privadas, así como a las entidades del barrio y a los vecinos”. *Cursiva nostra*.

habitatges associats a l'exclusió, marginals en si, independentment dels seus habitants. Expressar el desig de mudar-se a un pis, llavors, era fàcil: "Un piso, el sueño de todo el mundo", va dir un home d'uns trenta anys;⁵⁵⁴ "Con piso gana calidad de vida la gente, hoy por hoy", diuen dues dones de l'Associació de Veïns.⁵⁵⁵ En canvi, reconèixer una "qualitat de vida" a les cases barates, representava enfrontar-se no només al discurs dominant, sinó a molts habitants de les cases barates. Com hem vist, el Patronat n'havia real·lotjat molts en condicions d'habitatge dolent, i ningú no volia obstaculitzar-los la possibilitat d'obtenir un pis nou.

Tota l'oposició pública al Pla de Remodelació, llavors, que portarà endavant un grup d'activistes de les cases barates, amb el suport d'una tercera part del veïnat, escollirà des d'un principi oposar-se a l'Administració *amagant la seva oposició a l'enderroc*. Com nota Bourdieu, sovint les tècniques de resistència dels oprimits reproduïxen la subordinació, i és així com el discurs dissident a la remodelació de Bon Pastor va trobar-se d'entrada definit per la mateixa retòrica del que contestava.⁵⁵⁶ Veurem, doncs, com la protesta d'Avis del Barri va expressar-se en gran mesura en termes de diners (les indemnitzacions, els metres quadrats, el nombre d'habitacions, els preus de les hipoteques), és a dir, demanant porcions d'unes quantitats que, per constituir-se, ja implicaven haver fet *tabula rasa* del barri. Aquests valors materials i quantificables tindran a partir de llavors també la funció de vehicular les reivindicacions sobre tots els valors immaterials exclosos del debat, començant per la possibilitat, perduda des del principi, de *salvar les cases barates*. Per això la seva defensa es farà encara més aferrissada i obsessiva: l'ogre de la remodelació va marcar la seva primera victòria sobre el "pueblecito llamado Bon Pastor", imposant-hi de traduir en termes monetaris tots els valors i significats que desapareixien amb l'enderroc de les cases barates.

⁵⁵⁴ Entrevista núm. 60, 12/7/2004.

⁵⁵⁵ Entrevista núm. 33,

⁵⁵⁶ Bourdieu, 2000 (1998).

4.3. Una nova Guerra Civil? Interpretacions del conflicte i batalla mediàtica

El 22 de desembre de 2000 la secció d'Urbanisme de l'Ajuntament de Barcelona va aprovar la *Modificació del PGM al Polígon de les Cases Barates del Bon Pastor*.⁵⁵⁷ Aquesta MPGM divideix el barri en quatre fases: els primers blocs de pisos s'han de construir en un solar adjacent a la *primera fase*, la més propera a la banda de Sant Andreu, on es traslladaran els habitants de les primeres 145 cases barates. Cada nucli familiar tindrà la possibilitat d'agafar un pis de lloguer, amb condicions especials per als ancians, o d'accedir a una hipoteca per comprar-lo. Els següents blocs de pisos s'edificaran sobre els solars alliberats de l'enderroc de les primeres cases barates, i a aquests es traslladaran els inquilins de les 190 cases barates següents –la *segona fase*. En buidar-se aquestes, s'enderrocarà la segona fase per construir-hi els blocs de la *tercera*, i així fins a la *quarta fase*. Tots els 784 nuclis familiars de les cases barates, llavors, es recol·locaran en edificis construïts als mateixos terrenys del barri. L'últim quart de terreny (corresponent a la *quarta fase*: les cases dels carrers Arbeca, Sentís, Floresta, Novellas i les cases grans de la banda del riu), quedarà lliure per a la construcció d'unes torres amb uns 200 pisos de protecció oficial. Aquests pisos sobrants seran els que permetran finançar tota l'operació, perquè representaran per al Patronat nous habitatges socials construïts sense haver de pagar res pels terrenys, ni expropiacions ni indemnitzacions.

Com bona part de les reformes urbanes inaugurades amb el nou mil·lenni, aquesta va fer-se en un clima de tensió, envoltada per conflictes i protestes. La qüestió de la rescissió dels contractes antics va ser un dels punts febles en tots els processos de renovació urbana.⁵⁵⁸ La reforma de Bon Pastor afectava un nombre elevat d'inquilins amb contractes indefinits, a més a més dependents d'una Administració pública. Si el Patronat hagués hagut de correspondre les indemnitzacions previstes a la LAU, la meitat dels nuclis familiars del barri a enderrocar haurien

⁵⁵⁷ El projecte final es va publicar al *Boletín Oficial del Estado* i al diari *La Vanguardia* el 17/1/2001, i va ser aprovat i finançat entre el Patronat Municipal de l'Habitatge, el Departament d'Urbanisme de l'Ajuntament de Barcelona i la Direcció General d'Urbanisme de la Generalitat de Catalunya.

⁵⁵⁸ Segons la llei, quan un ciutadà es veu afectat per alguna actuació urbanística i ha de ser expropiat ha de rebre un altre pis a canvi. La llei també contempla que si la renda que han de pagar els veïns pel nou pis costa més que la que estaven pagant anteriorment tenen dret, a més a més, a una indemnització econòmica. Aquest darrer punt s'ha convertit en l'element de la discòrdia. Les indemnitzacions es calculen a partir de la diferència entre el vell i el nou lloguer, per dotze mensualitats, multiplicat per un nombre d'anys que, segons els casos, pot anar de 10 a 20 anys.

Esborrany del full volant amb què alguns habitants de Bon Pastor, l'any 2003, van intentar oposar-se al projecte d'enderrocament.
Anxiu José María Manzano

hagut de rebre diverses desenes de milers d'euros. Evidentment, tot el projecte de remodelació de les cases barates hauria estat econòmicament inviable.

Per aquesta raó, el Patronat va proposar un acord –un conveni– a l'Associació de Veïns de Bon Pastor. Els inquilins de les cases barates acceptarien renunciar a les indemnitzacions a canvi de la possibilitat d'obtenir una subvenció de la Generalitat que abaratiria el preu dels pisos de compra en gairebé un 30%. Aquesta va ser l'espurna que va fer esclatar el delicat equilibri intern al barri ja que el sector d'habitants que renunciava a les indemnitzacions no coincidia amb el sector d'habitants que tenia interès a adquirir un pis nou. Per entendre-ho, cal fer referència a la quadripartició del barri que hem esmentat en el capítol anterior; atenent la divisió descrita per Fabre i Huertas Clavería als anys setanta, el Pla enfrontava els *vells sols* amb les *famílies nombroses*. Els primers no tenien interès a mudar-se mentre que els segons sí; i respecte a la diferenciació que va sorgir als anys vuitanta entre habitants de *tota la vida* i *nouvinguts*, els primers tenien dret a les indemnitzacions, mentre que els segons no. Així que el conveni enfrontava una part del barri vers una altra: els vells sols i els inquilins de tota la vida havien de renunciar a la indemnització per la rescissió del contracte per permetre a les famílies nombroses i als nouvinguts d'obtenir facilitats per accedir a pisos nous. Les estructures que fins llavors havien garantit la integració entre les diferents famílies del barri no van aguantar aquest enfrontament.

Molts dels nostres entrevistats descriuen aquest moment com el començament d'una "guerra". Aquesta expressió és especialment significativa quan els que la utilitzen van viure la Guerra Civil de 1936-1939: és el cas de la Paca, que diu que a Bon Pastor entre 2003 i 2004 "empezó la guerra". A la seva entrevista, la

narració del conflicte bèl·lic que va viure de petita i la del conflicte urbanístic del present s'entrecruen i es confonen. "Los alguaciles que habían allí en el barrio, de la guerra, ¡fueron muy malos! [...] Y al que le tenían un poco de idea, pues a aquel no lo dejaban vivir. [...] Nada, cualquier idea; como me tienen a mí los del Patronato, y prou. Siempre tiene que haber un cabeza de turco. Pues mira, yo he sido para el Patronato eso."⁵⁵⁹

Manuel Vázquez Montalbán havia utilitzat el 1992 el paral·lel amb la Guerra Civil per descriure les reformes de la Barcelona olímpica. Als lectors anglesos d'un dels seus llibres va dirigir-se així: "Si us plau, interвениu en la guerra espanyola que s'està lliurant just ara, una guerra mantinguda per un desig frenètic de creixement pel creixement mateix, al preu que sigui";⁵⁶⁰ en una altra ocasió el mateix Vázquez Montalbán va descriure la reforma del Raval dels anys noranta del segle xx com una "limpieza étnica de los señoritos", on els habitants expulsats són com els indis de les reserves.⁵⁶¹ Igualment, la idea de la neteja ètnica és implícita en el concepte de Michael Herzfeld de *spatial cleansing* ('neteja espacial'), per referir-se a alguns tipus de transformacions urbanístiques a gran escala, tant a Europa com fora,⁵⁶² i per anar encara més lluny en el temps, recordarem la pel·lícula *Touche pas à la femme blanche* de Marco Ferreri (1974), que escenifica la "batalla de París" per la demolició de Les Halles com un *western* en què els indis són els expulsats del centre històric, i els *cow-boys*, sicaris dels especuladors immobiliaris.⁵⁶³ El paral·lelisme és significatiu: la planificació ortogonal de les metròpolis nord-americanes va fer-se amb la mateixa lògica de la conquesta de l'Oest, amb un discurs implícit sobre moralització i purificació del territori.⁵⁶⁴ Aquestes consideracions desemboquen en temps recents en un corrent d'estudis d'àmbit global que treballa sobre la relació entre l'urbanisme i la militarització del territori: des de la idea de la *new urban frontier* de Neil Smith, fins al concepte de *military urbanism* de Stephen Graham.⁵⁶⁵

⁵⁵⁹ Francisca Hernández Roca, 26/10/2009.

⁵⁶⁰ Introducció a l'edició anglesa del llibre *Barcelonas*: Vázquez Montalbán, 1992(1987): 3. Traducció nostra.

⁵⁶¹ *El País*, 14/9/1993, *cit.* Aranda, 1995: 23.

⁵⁶² Herzfeld, 2006.

⁵⁶³ Fermigier, 1991.

⁵⁶⁴ Delgado, 1999: 149-150.

⁵⁶⁵ Smith, 1996; Graham, 2010.

Hi ha un altre element de contacte important entre el Pla de Remodelació de Bon Pastor i la Guerra Civil: els enderrocs. Molts entrevistats associaven la caiguda de les cases sota els cops de les excavadores amb els bombardejos de 1937. Carmen García, per exemple, en la seva entrevista transita espontàniament d'una època a l'altra, guiada per la imatge dels fonaments de les cases barates, que només havia vist de petita, després dels bombardejos, abans que es quedessin de nou al descobert el 2007:⁵⁶⁶

Carmen García García: Las podrían haber reformado un poquito por dentro, porque esas casas tienen unos fundamentos, que allí podrían haber subido dos o tres pisos, ¡sin tener que tirarlas de abajo!

Stefano Portelli: ¿Fundamentos tienen las casas?

Carmen García García: ¡Buenooo! Más que toda esta casa, pero mucho más, porque... yo lo digo porque cuando tiraron en el bombardeo, tiraron tres o cuatro casas, y estaban unos fundamentos... Madre mía, como es posible que para estas casitas hubieran los fundamentos que habían hecho.

Altres aspectes de la Remodelació del barri recorden la guerra: la por de no poder pagar els nous pisos i haver de marxar del barri ressona de les memòries de l'exili, la ruptura dels vincles familiars i de veïnat recorda la vessant fratricida del conflicte. Podríem interpretar la caiguda de les cases barates com un esdeveniment traumàtic que reactualitza un esdeveniment antic i funest, i obre ferides que hom ja creia tancades.

Davant d'aquesta "potència", els que es perceben com a perjudicats espontàniament limiten les seves reivindicacions, i autocensuren la voluntat de "salvar" les cases barates. "Si es bien para todo el mundo, que nos beneficiamos todos, pues bueno, vale, que las tiren; pero [queremos] que a los que están viviendo ya [hace] tantos años, y ya somos mayores, que tengan un poco de consideración: es lo único que pedimos", digué la Paca. Els "contraris" als enderrocs tendeixen a reconèixer la legitimitat de les demandes dels "favorables", de les famílies que necessiten un habitatge digne: "Hay criaturas que se han metido ahora, jóvenes, les han puesto un alquiler muy grande, y entonces... Yo también, en puesto de ellos, diría que me la tiraran [la casa]. ¡Eso es normal!".

⁵⁶⁶ Al començament de la pel·lícula *El Forat* (Falconetti Peña, 2004) s'intercalen imatges dels bombardejos del barri de Santa Caterina dels anys 1937-1938 amb imatges de les demolicions de 2000-2001.

Durant els primers anys de recerca en el barri vam poder conèixer moltes d'aquestes famílies favorables a la reforma. Un exemple és el de Rosario Contreras, gitana del carrer Tàrrega, que des de 1985 vivia amb cinc fills i filles en una casa que no havia estat mai reformada, i per la qual pagava molt més que els que tenien un contracte antic. A aquestes famílies noves se sumaven també alguns dels joves “de tota la vida” del barri, que tot i estar ben arrelats al territori se’ls havien assignat cases en mal estat per les quals pagaven rendes d’uns 150, 200 i fins a 300 euros. Per exemple l’Angelita, la filla de la Flora: “Si me tiran esta casa y me hacen una igual, [] yo ¡paso de los pisos! Porque [las casas] son media vida”, ens va dir el 2010. Però amb un contracte no subrogable com el seu, i amb poc més de 30 anys d’edat, la remodelació representava per a ella possiblement l’única oportunitat d’adquirir una casa de propietat, amb una hipoteca d’uns 20 o 25 anys, de la qual el Patronat mateix es feia avalista. També hi havia qui vivia en una casa en mal estat, amb un contracte post-LAU, i amb un lloguer força alt; en aquesta situació, la perspectiva d’un nou pis, possiblement de compra, per un centenar d’euros més, era realment “un tren que no podem perdre”.

Però aquest no era el sentiment del sector majoritari de la població del barri. Entre els contraris al Pla de Remodelació hi havia molts dels habitants del barri dels quals hem explicat les històries de vida en el segon capítol; veïns “de tota la vida” de les cases barates, que havien viscut sempre amb la garantia de poder-les mantenir a un preu molt baix, i traspasar-les als fills o néts. Alguns d’ells eren ancians com en Moisés Garre i en Jerónimo López; altres, més joves com en Juan Hernández, la Maricarmen Esteve o la Juanita Baños. Per ells, el pacte que el Patronat havia proposat a l’Associació de Veïns, sota l’aparença democràtica d’oferir un pis per cada nucli familiar independentment dels ingressos i dels contractes, perjudicava decididament tots els que havien apostat per reformar la casa barata, els que apreciaven l’estil de vida del barri, els que tenien les cases més grans i confortables, els més ancians, i afavoria en canvi aquells que acabaven d’arribar, aquells que s’havien desentès de la rehabilitació de la casa, aquells que el Patronat havia col·locat al barri provisionalment, amb lloguers desproporcionats. La reivindicació principal d’aquests habitants era obtenir “piso por casa”: qui no volia accedir a la compra subvencionada dels pisos hauria pogut obtenir un pis de real·lotjament, mantenint, però el mateix contracte (i lloguer) de la casa barata. “¡Porque yo ya tengo casa!” deia Juan Hernández. “Nosotros no tenemos la culpa de que nos tiren la casa” –ens van dir dues dones ancianes–; “ya que nos las tiran,

que pongan alquileres que tengan consideración.”⁵⁶⁷ El Pla, però, estimulava la compra dels habitatges per damunt del lloguer. La subvenció de la Generalitat no s’aplicava a qui volia continuar de lloguer, i els lloguers arribaven pera moltes famílies a representar més de 10 vegades els lloguers de les cases barates.

Al mateix temps, però, la possibilitat d’accedir a la compra d’un pis representava un atractiu també per alguns inquilins “de tota la vida” que mantenien el contracte indefinit i que havien viscut sempre de lloguer. Fins i tot alguns ancians la veien com una manera de deixar als fills alguna cosa més que un contracte de lloguer d’una casa barata. Entre els ancians que van adherir-se a aquesta postura hi havia la mare de l’Angelita, la Flora, o l’Antonia Asensio, de *los Vinagres*, o la Maria Rosa Bermejo. En formes diferents, les tres dones esperaven que el Pla de Remodelació els permetés accedir a un habitatge més confortable per deixar als seus descendents. Aquest aspecte, però, afegia amargura per a tots aquells que s’hi oposaven, i a la ruptura interna entre sectors de població, s’afegia una fractura a l’interior mateix de moltes famílies. Perquè alguns joves obtinguessin un pis assequible, els seus pares o avis es veien obligats no només a renunciar a la casa barata, sinó a hipotecar-se en una edat molt avançada. La Flora, la María Rosa o l’Antonia, com altres persones també més ancianes, començarien a pagar hipoteques amb més de 60 anys d’edat. Això es lligava a un tema candent que ja hem abordat al capítol anterior: la qüestió de la creixent falta de respecte dels joves cap als ancians.

Els ancians que es declaraven favorables a la remodelació podien ser vistos com a sospitosos de tenir darrere les pressions dels fills o néts, o fins i tot intents d’especulació a petita escala. Però també els lloguers vitalicis, més econòmics, que el Patronat oferia als majors de 65 anys, s’interpretaven com un nou exemple d’abús cap a la gent gran. Així ho explicà una dona:

Anònima: Hay gente, que han vendido sus pisos y esta[ba]n en pisos de propiedad; se han muerto sus padres, han vendido los pisos, y ahora están viviendo en casa de los padres; claro que les interesa, si ahora están pagando un alquiler de 30.000 pesetas, tienen los millones que les han dado de los pisos, y ahora van a pagar 30 y pico miles de pesetas... Les interesa, y esta juventud es la que toda te dice que sí. Hay algunos [...] En esta calle había un chico; allí delante hay otra; bueno, hay varios. A lo mejor en cada manzana, en cada 4 o 5 manzanas hay uno que le ha pasado. [...] [Otros] ahora se van a vivir con los padres, por la tontería de los pisos también. Ahora cuenta que [han hecho]

⁵⁶⁷ Entrevista núm. 55, 12/7/2004.

las paces para irse con los padres a vivir. Y todo esto es lo que te da rabia: te da rabia de lo que se hace. Porqué muchos han vendido los pisos y están en casa de los padres viviendo con el contrato de los padres; [...] y encima han chupado los millones [de la venda del] piso,... ¿no? es que hay muchas cosas, pero bueno, esto como no se puede evitar, pues... Quien hace la ley hace la trampa.⁵⁶⁸

El punt central de tot el debat, però, era la qüestió de les indemnitzacions. Amb aquesta reivindicació, els dissidents al Pla de Remodelació recuperaven en gran mesura l'antiga qüestió de la *propietat del terreny*. Concedir les indemnitzacions representava un reconeixement públic de l'existència d'un *dret consuetudinari*, del qual gaudien els inquilins més antics en tant que descendents dels primers assignataris de les cases. La possibilitat de quedar-se al barri sense cap preu afegit significava una formalització de l'existència d'uns *drets adquirits* sobre el territori; signe d'una relació preferent amb el barri. El nom Avis del Barri, que va prendre l'associació dels dissidents, contenia una referència directa a aquesta interpretació. Patronat i Ajuntament de Barcelona, però, no volien concedir aquestes indemnitzacions; per acabar de complicar la qüestió, l'entitat que va encarregar-se de convèncer els habitants de renunciar a aquests "drets adquirits", va ser precisament l'Associació de Veïns, és a dir l'organisme nascut de les lluites dels habitants del barri contra l'administració *porciolista* de la ciutat. Però l'AV va trobar-se en la posició difícil de convertir-se en representant i portaveu de les administracions al barri, especialment de cara al sector més antic i arrelat d'habitants de les cases barates.

Al novembre del 2001 va elegir-se la nova Junta de l'Associació de Veïns, que durarà fins al 2003.⁵⁶⁹ La gran majoria dels membres elegits vivien entre els pisos de l'Estadella, les *quatre torres* del carrer Lima i la barriada Sanchís; només una minoria venia de les cases barates. Després de l'enderroc del Centro Blanco, l'AV havia rebut del Districte un local a la cantonada entre el carrer Sas i el carrer Vila-major que havia estat de la Falange.⁵⁷⁰ Si tota la història d'aquesta associació, com hem vist, havia estat marcada per ruptures i baralles, la ruptura que es generarà al voltant del Pla de Remodelació serà la més gran mai experimentada. Sovint gestio-

⁵⁶⁸ Entrevista núm. 9, 6/7/2004.

⁵⁶⁹ La Junta elegida el 2001 la conformaven: Ángel Pérez Moreno (president), Juan José Nieto Gómez (vicepresident), M. Mercedes Fontecha Parra (secretària), Víctor Soler Díaz (tresorer), Paquita Delgado, Silvia Egea, José María Fanlo, José López Ariza, Maite Nogueira (vocals).

⁵⁷⁰ AAVV, 1977; Checa, 2005: 52.

Els blocs de la primera fase acabats de construir, amb les cases del carrer Granadella al davant. Silvia Minarelli, 2004

nades de forma personalista o poc transparent, moltes AV històriques eren més o menys afins als partits polítics del govern municipal, que s'oposaven a qualsevol iniciativa que qüestionés el monopoli de la representativitat als "seus" barris.⁵⁷¹

L'oposició a l'Associació de Veïns de Bon Pastor havia nascut a l'interior de la mateixa entitat: ja des del moment en què el Patronat, l'any 1998, havia presentat a l'AV les quatre propostes per la disposició dels nous pisos, alguns membres havien contestat el projecte d'enderroc. Així ens ho va explicar Juan Hernández, nét de la Paca, que havia militat a l'AV durant 11 anys:

⁵⁷¹ "Nuevas plataformas vecinales echan un pulso al Ayuntamiento y a la FAVB", *El País*, 4/11/2007; "La mitad de los 10 distritos tienen entidades vecinales enfrentadas", *El Periódico*, 28/8/2007. A "Plataformas veïnals: una alternativa", *La Directa*, 2/4/2008, s'esmenta, a part del cas de Bon Pastor, els del Raval, el Forat de la Vergonya, Esplugues, la Barceloneta, i la "privatització" de l'AV de Trinitat Vella. Respecte al Raval, vegeu el cas de l'associació dissident Taula del Raval, sorgida en oposició a la construcció de la nova Rambla amb el suport de l'AV del Raval. La desarticulació d'aquesta nova entitat va coincidir amb la campanya de criminalització d'un dels seus activistes, narrada a la pel·lícula *De nens* de Joaquim Jordà (2003).

Juan Hernández Martínez: Cuando se hizo la presentación de tirar el barrio y hacerlo de nuevo, se expusieron cuatro modelos de PERI, ¿no? Cuatro modelos de barrio: uno, dos, tres y cuatro. Y yo dije: 'Pero falta uno, ¡que es el quinto!', '¿Cuál quinto?', '¡Que no las tiren!'. 'Hombre, ¿qué quieres decir...?'. Claro: tú das cuatro opciones de tirar el barrio y hacer otro: ¡[antes] pregúntale a la gente si quiere que lo tiren o no quieren que lo tiren! 'Hombre, porque eso no, porque era claro...': lo que suele pasar: 'el progreso, la civilización'.

Sembla que l'AV va formular diverses demandes que no van ser acceptades pel Patronat;⁵⁷² posteriorment, els militants d'aquesta entitat descriuran aquesta fase com un enfrontament constant amb el Patronat, per aconseguir millors preus pels pisos i millors condicions de trasllat. Però en aquests mateixos anys alguns militants històrics i alguns dels fundadors de l'AV van deixar-la, tot i que amb postures diferents. Entre ells, Juan Hernández, Luis Nuevo i Ramón Fenoy:

Ramón Fenoy Manzanera: Yo me puse en la esa [Comisión] de Afectados, pero la primera reunión que estuve, con el [Salvador] Angosto, con el Patronato y el Ayuntamiento, que nos lo pintaron tan bonito: pisos aquí, pisos acá. Yo es lo primero que les dije; y ya cuando dije eso me levanté y me largué, que no me viniesen a buscarme pa' que no me fuera. Y ya dije: 'No. Hagamos una cosa. Hay 784 casas: queremos 784 casas... casas no, torres adosadas. ¿Quieren remodelar el barrio? Torres adosadas'. ¡Bueno! Empezaron a chillarme todos.⁵⁷³

Luis Nuevo Díaz: La calle piloto vivía mi hermana; eso ha sido con idea de que Buen Pastor se mantuviese; y es una cosa cojonuda. Porque se habían presentado varios PERIs, con varias modalidades de edificios; varios sistemas de edificios de diferente [distribución]; y no había cuajado ninguno. Y eso, estaba yo en la Asociación de Vecinos ya. [...] Se propuso el proyecto, el proyecto que había, no gustaba a la gente. [...] Si hay un proyecto, y son la gente del barrio, que por esto hacéis una comisión negociadora, ¿eh? a parte de la AV; estaba todo marcado, todo estudiado ya. [...] Casi toda la Comisión se fue de allí.⁵⁷⁴

⁵⁷² Per exemple, en una carta del 18/2/2002 redactada per l'AV i la Comissió d'afectats s'exposen com a demandes veïnals els punts següents: "Para todos los afectados que se aplique el sistema de plan especial. Que se acceda a la compra sin entrada. Que las hipotecas las constituya el Patronato como en otras remodelaciones se ha hecho. Que dichas hipotecas sean concedidas a quien lo demande hasta 30 años. Que la cuota de dicha hipoteca no exceda en ningún caso de las 20.000 pesetas. Que el valor de las viviendas sean de 7.000.000 ptas, descontadas las posibles ayudas que se han de recibir por parte de las distintas instituciones. Sobre las viviendas sobrantes, que haya un tiempo de margen para poder ser adquiridas por vecinos o hijos del barrio". La majoria d'aquests punts no es corresponien amb les condicions d'accés als pisos que el Patronat va oferir als veïns de la primera fase.

⁵⁷³ Ramón Fenoy Manzanera, 27/7/2009.

⁵⁷⁴ Luis Nuevo Díaz, 11/2/2011.

Juan Hernández: [...] yo estuve once años en la Asociación de Vecinos... [...] Me marché porque no estaba de acuerdo con la actitud... o sea, vamos a ver: lo que yo no puedo estar es peleándome con la administración y con los compañeros de la Asociación de vecinos. Porque la misma postura que tenían en el Patronato la tenían ellos. ¿Por qué? Porque hay señores que están metidos allí dentro que son del Ayuntamiento.⁵⁷⁵

El 25 de març de 2003 es va fer una assemblea al Poliesportiu de Bon Pastor, en què el Patronat va informar de l'aprovació de la MPGM, amb els preus i les condicions negociades amb l'Associació de Veïns. Així ens ho va explicar la Juanita Baños l'any següent: "Pero la gente no se volcó: se pensaban que era una orientación, no se dijo en ningún momento ni que sí ni que no. Ellos lo dieron por hecho, y salió un artículo en el periódico diciendo que los vecinos del barrio Bon Pastor están de acuerdo. Yo lo leo, y voy al Juan [Hernández] [...] y digo '¡Mira qué pone en el periódico!'. Entonces nos movilizamos allí un montón de gente, que claro, entonces vieron esta movilización y bajaron los precios, de poco, se bajó a ocho millones y pico".⁵⁷⁶

Els dissidents havien començat a organitzar-se pel seu compte, al principi constituint-se com a grup de pressió intern a l'AV, amb el nom de Gent del Barri. Quan el 12 d'abril la presidenta de l'AV Paquita Delgado va rebre l'alcalde Joan Clos i el president del Patronat Eugeni Forradellas per a la cerimònia de la col·locació de la primera pedra de la nova biblioteca, al costat del Centre Cívic, els dissidents van manifestar-se amb pancartes, xiulets, cassoles. Al mes de maig, tres membres de la nova agrupació es van reunir amb tres membres de la Comissió d'Afectats i amb els dirigents del Patronat, però la reunió no va tenir èxit. "Desde este momento nos ignoran: parece ser que fuimos demasiado exigentes", es llegeix en un full volant que el nou grup va repartir pel barri.⁵⁷⁷ Al juliol, aquest grup de veïns va optar per fundar una nova associació amb el nom d'Avis del Barri en Defensa dels Inquilins de Bon Pastor. En la seva carta de presentació la nova associació declarava haver-se format per combatre l'"imperialisme" del Patronat sobre les cases barates, i a la comparació de la remodelació amb un "tren que no es pot perdre", Avis del Barri contestaven que l'AV no havia preguntat el preu del bitllet.

⁵⁷⁵ Juan Hernández, 7/6/2004.

⁵⁷⁶ Juanita Baños, 5/7/2004.

⁵⁷⁷ Comunicat informatiu d'Avis del Barri als socis i als veïns del 27/10/2003.

Manifestació dels membres de l'Associació Avis de Barri del Bon Pastor al carrer Granadella, anys abans de l'inici dels enderroc.
Anna Bosch, 2005

Durant l'estiu de 2003 Avis del Barri van recollir les firmes d'alguns centenars de nuclis familiars que s'oposaven a les negociacions de l'AV amb el Patronat.⁵⁷⁸ Des del punt de vista geogràfic el nucli dur de la nova associació eren els habitants de la quarta fase. Els veïns d'aquella zona es veien en la situació difícil de no saber quant de temps hauria de passar fins haver-se de moure als pisos, ja que se sospitava que la Remodelació tardaria molt més temps dels deu anys anunciats. Però també a la zona on vam fer les entrevistes el 2004, a la primera fase, vam trobar un gran nombre de dissidents (la nostra intenció no ha estat mai calcular el nombre de favorables i contraris al Pla, sinó la d'evidenciar les complexitats dels posicionaments). Sobre les 127 persones entrevistades, 60 eren tendencialment contràries al Pla de Remodelació, 38 a favor, i 29 tenien postures més difícils de

⁵⁷⁸ En una nota informativa per a l'Audiència Pública de Sant Andreu, Avis del Barri declaren: "Tenemos en nuestro poder más de 350 firmas de vecinos, que tampoco se sienten representados por la Asociación de Vecinos ni conformes con los pactos que estos han firmado". Nosaltres vam veure només 180 firmes, però creiem que una xifra fiable és de 250 famílies de les cases barates adherides als Avis del Barri, és a dir un nucli familiar de cada tres.

col·locar. La majoria dels 60 contraris eren persones ancianes, però també hi havia gent més jove.⁵⁷⁹

Després d'una sèrie de reunions amb el Patronat, l'AV finalment va comunicar al barri la proposta final de les administracions respecte a l'accés als pisos, en una reunió celebrada a principis d'octubre de 2003. El preu de compra dels nous pisos era realment molt baix, tot i ser el moment de màxim auge de la bombolla immobiliària a Barcelona. De seguida les condicions pactades van definir-se com un *chollo*; però els dissidents no canviaven la seva oposició.⁵⁸⁰ La fractura interna al barri ja estava creada: públicament, Avis del Barri i AV ja no dialogaven entre ells, s'havien convertit en dos bàndols, que es dirigien als veïns buscant cadascú el consens en contra de l'altra part.⁵⁸¹

El 14 d'octubre de 2003 l'Associació de Veïns va convocar una consulta popular sobre la remodelació i les condicions econòmiques que havien negociat. Totes les entitats del barri (amb l'òbvia excepció d'Avis) van participar en l'organització de la consulta, titllada de "no vinculant" per part del Patronat.⁵⁸² La Federació d'Associacions de Veïns de Barcelona (FAVB) també hi va enviar una delegació per revisar que la votació fos regular. Les dues associacions enfrontades van fer propaganda pel sí i pel no durant els dies anteriors. El dia del referèndum va haver-hi el primer episodi d'enfrontament físic, quan alguns membres de l'AV van

⁵⁷⁹ Vegeu: PVCE, 2005: 8.

⁵⁸⁰ El preu dels pisos de compra podia baixar fins a 8 milions de pessetes (48.000 euros) per a les famílies que guanyaven menys de 3,5 vegades el SMI (salari mitjà interprofessional), perquè la Generalitat cobria el 30% de la hipoteca. Per a uns pisos d'uns 70 m², tot i que de promoció oficial, es tractava d'un preu molt baix, poc més alt del que valia un pis de mercat lliure a principis dels anys noranta. Segons Avis del Barri, va ser perquè ells van forçar l'AV en l'última negociació amb el Patronat, que els preus van rebaixar-se de més d'un milió de pessetes (6.000 euros). "¿No estaban conformes con las condiciones del 25 de marzo? Qué les ha hecho mejorar, si así se puede decir, las condiciones económicas? Algo hemos conseguido. Han tenido que volver a negociar". Comunicat informatiu d'Avis del Barri, 27/10/2003

⁵⁸¹ Els Avis seguien reivindicant que les condicions de les hipoteques havien de ser les mateixes que havien obtingut els inquilins de Baró de Viver i Eduard Aunós anys abans: "Estamos luchando para conseguir un Plan de sustituir las Casas Baratas por viviendas sociales, Viviendas Promoción Oficial de Promoción Pública con las mismas formas de financiación que los barrios que nos preceden [...] aplicando el coste de vida desde su construcción hasta estas fechas". *Manifiesto*, ibídem.

⁵⁸² És a dir, des dels escindits de l'associació VIA, a l'Associació Gitana, fins a la parròquia de Bon Pastor. "La asociación de vecinos considera que la oferta económica que hacen las Administraciones para remodelar las casas bajas es buena, pero siempre hemos dicho que sois los vecinos y vecinas afectados/as los que debéis decidir y sólo se firmará el convenio si los vecinos y vecinas decís Sí. Por ello, la decisión está en vuestras manos. Tenéis la responsabilidad de votar".

sortir de la seu de la consulta per trencar les pancartes que havien desplegat Avis del Barri. Cada nucli familiar de les cases barates tenia dret a un vot: en votaren 600 sobre 784, dels quals els sí van ser 429, i els no 171. Des de llavors l'expressió "participació veïnal" va entrar en el lèxic de la transformació urbanística:

El Ponent de Sòl i Habitatge, Sr. FORRADELLAS, referint-se als dos dictàmens precedents, subratlla que la remodelació del barri del Bon Pastor és fruit de l'acord de la Generalitat i l'Ajuntament el proppassat mes de novembre i comportarà la substitució de les 784 cases existents per un barri nou d'uns 1.000 habitatges en què es podran real·lotjar tots els habitants actuals del barri; que el procés de remodelació que tindrà una durada d'uns deu anys en quatre fases, la primera de les quals s'iniciarà enguany, té l'acord de tots els grups municipals i el consens dels veïns després d'una participació molt àmplia i intensa que finalitzà amb una consulta no vinculant en la qual el 70% dels veïns donà suport al projecte, comporta una millora urbana i social molt significativa i manté els elements que han fet del Bon Pastor un barri molt solidari: per tant, ell se sent molt orgullós d'haver pogut contribuir a construir una nova Barcelona.⁵⁸³

Enfortits per la victòria, els membres de l'AV van firmar finalment un conveni amb el Patronat, en què s'estipulava *que els inquilins de les cases barates considerarien el real·lotjament als pisos com una compensació* per a l'extinció dels drets contractuals, i renunciarien, per tant, a qualsevol indemnització que els pogués correspondre legalment.⁵⁸⁴ La firma del conveni va representar un nou gir també en el llenguatge de la premsa. La remodelació es va començar a descriure com una demanda dels mateixos habitants, que l'AV l'havia proposat i obtingut del Patronat. El nou gir retòric de la remodelació transformava l'obligatori en ausplicable, i presentava una decisió municipal com el resultat d'una lluita veïnal.⁵⁸⁵

⁵⁸³ Acta de la Sessió 22/12/2003 del Consell Municipal. Majúscules a l'original.

⁵⁸⁴ Punt 1 del conveni (2003): "El real·lotjament als nous habitatges i locals, tant en règim compra-venda com arrendament en les condicions establertes als acords cinquè i sisè del present conveni, tindran el caràcter de compensació per la possible indemnització que per extinció dels drets arrendaticis pugui correspondre als afectats". Firmat per Xavier Casas i Masjoan (en representació de l'Ajuntament), Eugeni Forradellas i Bombardó (Regidor President del Patronat), Francisca Delgado Espín (en nom de l'AV de Bon Pastor).

⁵⁸⁵ Marcuse il·lustra aquesta operació conceptual citant l'aforisme de Nietzsche "Totes les coses moren, llavors totes les coses mereixen morir", *Zar.*, p.25: "L'error monumental en què van construir-se la filosofia i la moralitat occidentals –és a dir, la transformació dels fets en essències, les condicions històriques en condicions metafísiques. La feblesa i l'abatiment de l'home, la desigualtat del poder i de la riquesa, la injustícia i el patiment, van atribuir-se a algun crim o culpa transcendent; la rebel·lió esdevenia pecat original, desobediència contra Déu, i els esforços de gratificació esdevenien desig i incontinència". 1966(1955): 120, traducció nostra.

Votan SÍ	429 votos
Votan NO	171 votos
Votos NULOS	1 voto
Votan en TOTAL	601 votantes

Ha sido un éxito de participación y un triunfo rotundo del SÍ.

Full volant repartit per l'Associació de Veïns de Bon Pastor després de la consulta popular de l'any 2003

Son las nueve de la noche. Detrás de la persiana recién pintada y entre cubos y rodillos con chorretones de color salmón, una decena de miembros de la asociación de vecinos del Bon Pastor se mueve con agilidad y cierta euforia por las tres habitaciones que componen esta sede social abarrotada de carteles reivindicativos. Y no es para menos. Por fin, después de seis años de negociaciones, se ha llegado a un acuerdo entre Generalitat, Ayuntamiento y vecinos para llevar a cabo el plan de remodelación urbanística que afecta a las 784 casas baratas de este barrio, un acuerdo que muchos veían inalcanzable. [...] 'Cuando salió que habíamos decidido el sí, no pude contener las lágrimas. No solo por lo que hemos conseguido. Es sobre todo por saber que lo estás haciendo bien, que la mayoría de vecinos te respalda. Ya puedo firmar tranquila', asegura una vecina⁵⁸⁶.

A principis del 2004, l'any del Fòrum de les Cultures, l'Administració de Barcelona presentava la ciutat com la capital mundial de la convivència i del diàleg. Pocs quilòmetres remuntant el riu Besòs respecte a la seu del Fòrum, la convivència veïnal històricament construïda dins d'un barri perifèric va cedir el pas a una època de divisions i denúncies, marcada per l'aspre conflicte entre dues entitats. Els Avis del Barri van denunciar els seus antics companys de l'Associació de Veïns per prevaricació, i van presentar un contenciós administratiu contra el conveni,

⁵⁸⁶ *La Vanguardia*, 18/10/2003.

que consideraven un instrument de coacció sense valor legal. Gairebé tots força ancians, sense estudis, sense diners, alguns sense gaire experiència política, els més actius entre els membres de la *junta* d'Avis del Barri ja des del principi van sentir-se aclaparats pel pes de la batalla que havien iniciat.⁵⁸⁷

La seva *guerra*, als seus ulls, era també una batalla simbòlica col·lectiva de tot el barri: tots els habitants de les cases barates estaven vivint amb una decisió urbanística penjant sobre el sostre de les seves cases; unes cases que, per molts, eren molt més que habitatges, eren elements constitutius de la seva identitat, tant personal, com familiar i col·lectiva.

4.4. Viure en una zona de transició: desnonaments i enderrocs

Aurora Pujalte: Siempre se había dicho; pero a ver, nadie creía que llegara este momento. Entonces cuando empezaron por el otro barrio, pues ya dijeron que el próximo era este. Pero lo veíamos muy lejos. Lo veíamos muy lejos, hasta que hemos visto que la cosa se ha hecho realidad [...] Y ahora pues ya... por desgracia... vamos a ver: por desgracia o por suerte, vamos a decirlo así, ¿no? Las vamos a perder. Pero es que a mí me da muchísima pena, me da muchísima pena, y a ver, el día que... que tiren esta casa, yo no sé si voy a estar. Porque por mí, la verdad, va a ser... va a ser un trauma. Porque aquí, a ver: empezaron mis padres. Mis padres se vinieron aquí, mis padres formaron su familia, mis padres tuvieron a sus hijos... yo me casé, tuve a mis hijos... mi hija se casó, ha tenido a sus hijos, ha tenido sus nietos... y para mí pues eso es como una joya. Para mí eso es como una joya.

La data en què va caure la primera casa barata de Bon Pastor va ser al novembre de 2003. Era el primer cop que un inquilí moria sense hereus després de la firma del conveni, i el Patronat va decidir enderrocar-la, en lloc de tornar-la a assignar a una altra família. La casa es trobava en una posició gairebé simbòlica, en un dels encreuaments que feien d'entrada a tot el polígon, davant de l'històric emplaçament del bar Set Portes, reobert amb el nom El Nou Set Portes. Era la primera casa barata demolida al barri després dels bombardejos del 1937; l'esdeveniment va trencar la il·lusió que totes aquestes negociacions no fossin més que paraules, com ho havien estat als anys seixanta. La demolició d'una casa de la quarta fase, en la part del barri més decididament contrària al Pla va ser un gest percebut per molts com un atac simbòlic, una ferida que anunciava, si el Patronat

⁵⁸⁷ Vegeu l'entrevista amb Luis Nuevo Díaz, 11/2/2011.

decidia enderrocar cada casa que quedés buida, el començament d'una onada de destruccions escampades pel barri i abans de temps.

Aquest gest va començar a transformar el Bon Pastor en una de les nombroses *zones de transició* que van sorgir en aquells anys per tot el pla de Barcelona. Com havia passat amb l'anomenada Plaça Negra del Raval, a l'Illa Robadors, o al Forat de la Vergonya al barri de Santa Caterina, o en molts solars del Poblenou, els descampats resultants dels enderrocs al mig del teixit urbà eren llocs on s'acumulava la runa, però on convergien també tota una sèrie de tràfics "netejats" de les zones reformades. La policia preferia controlar les entrades i les sortides d'aquests *forats negres*, més que immiscir-se en les problemàtiques internes. Aquestes situacions podien durar anys, esgotant els habitants dels voltants fins al punt de forçar-los a acceptar condicions de trasllat més favorables per als propietaris immobiliaris.⁵⁸⁸ Les dinàmiques socials a les *zones intersticials* formaven part del que va començar a anomenar-se *mobbing immobiliari*, és a dir les estratègies utilitzades per convèncer els residents dels barris a reformar de deixar les seves cases sense més reivindicacions.⁵⁸⁹

El 2006, per tal de viure més a prop de Bon Pastor, vaig mudar-me a viure a Santa Coloma de Gramenet, en un desolat sector de la perifèria de l'antiga vila, també en procés de transformació. Només el riu Besòs em separava llavors de les cases barates, on anava cada dia creuant el pont del Molinet i la gran Llosa que cobria la Ronda Litoral. Finalment, l'any 2010, vaig tenir l'oportunitat de viure durant un any en una casa barata de la segona fase, i vaig viure de prop molts dels efectes de les transformacions urbanístiques. Durant els set anys transcorreguts entre el primer enderroc del 2004 i la redacció d'aquest treball al llarg del 2012, quan només restaven habitades la meitat de les cases barates, tots els membres de l'equip de recerca vam mantenir una proximitat quotidiana amb els habitants, col·laborant en nombroses activitats i projectes. Més d'un cop vam notar la dificultat que té la memòria a retenir les imatges d'un paisatge en transformació constant. El record del que hi havia abans tendia a idealitzar-se i a comparar-se en oposició amb la claredat de les imatges del present, esborrant l'època de la decadència i la runa.

⁵⁸⁸ El concepte de *zona de transició* és de Park i Burgess; vegeu Martínez Veiga, 1999: 69.

⁵⁸⁹ Vegeu: Taller Viu, 2006.

Josep Capdevila mirant la fase de transició des de la seva finestra. En el tapiat es llegeix: "Hay ilegalidades". Toni Amau, 2007

Entre 2004 i 2006 el Patronat va negociar amb totes les 145 famílies de la primera fase de remodelació, per convèncer-les de firmar l'acord que establia el Conveni. A poc a poc les cases de la primera fase van anar-se tancant, a mesura que els inquilins es traslladaven als nous pisos. Molts van intentar marxar aviat, per celebrar el Nadal del 2006 al nou pis, però alguns van haver d'esperar fins al gener per mudar-se. Va ser llavors que Avis del Barri ens van informar que hi havia quatre famílies que no volien marxar de les cases barates. Eren tots membres d'Avis del Barri, i vivien al voltant del petit carrer Albí: rebutjaven la validesa del Conveni, i en particular la renúncia a la indemnització. Una d'ells, la Paca, ja ens havia avisat al 2004: "A mí me tendrán que sacar con la pala". A ella van sumar-se les famílies de Ramón Fenoy Manzanera, d'Aurora Sardaña García, i de Josefina Fernández Conesa.

La primera fase de cases barates va assumir llavors un aspecte espectral: les portes i finestres de les 140 cases buides entre el carrer Sas i el carrer Adrall estaven tapiades, els interiors vandalitzats, les conduccions de l'aigua i els sanitaris trencats, sovint s'havien foradat també els sostres per evitar ocupacions il·legals. Sobre el ciment encara fresc de les portes tapiades, alguns exhabitants havien gravat els noms, o frases: "Los mejores momentos de mi vida con mi familia los pasé aquí",

“Te quiero casita” o “Nunca olvidaremos”. Gairebé tots els exinquilins intentaven esquivar la zona i així evitar veure les seves cases en espera de l'enderroc.⁵⁹⁰ Les quatre famílies que havien decidit quedar-se a la zona havien presentat un contenciós administratiu en contra del Pla de Remodelació, paral·lel al que tenien interposat Avis del Barri:⁵⁹¹ tots seguien pagant els lloguers al Patronat i “seguien vivint” a les cases (com anunciaven amb pintades a les façanes), al·legant que els seus contractes continuaven vàlids, i que marxarien quan rebessin la indemnització que estableix la LAU. El Jutjat havia demanat mesures cautelars que prohibien fer enderrocs al voltant de les seves cases, però el Patronat necessitava tirar endavant les obres. Concedir les indemnitzacions, però, implicava reconèixer el mateix dret a tots els que tenien contractes de renda antiga al barri: així a partir del gener del 2007, van mantenir un pols duríssim l'entitat municipal i aquest grapat de veïns de la primera fase, que defensaven amb la seva presència física les mateixes demandes que havien expressat Avis del Barri en els anys anteriors: el dret dels habitants a decidir sobre el futur del barri i de les seves famílies.

L'any 2005, la dona de Ramón Fenoy, Juanita Baños, havia mort, amb només 50 anys, d'una malaltia respiratòria. El seu marit s'havia quedat sol amb els dos fills a la casa del sogre: pocs mesos després va morir també el sogre, i ell va poder mantenir el contracte sense augments de preu, tot i no ser hereu directe. Un any després, en Ramón va perdre la feina i va haver d'anar a judici per obtenir la liquidació que li corresponia. Després de la pèrdua de la dona i de la feina, la pèrdua de la casa representava ja l'última causa per la qual lluitar; a més a més, la Juanita sempre havia estat contrària al Pla de Remodelació: “Yo no quiero propiedades –ens havia dit el 2004– si lo que quiero es vivir bien. Pa' qué quiero propiedades yo? Si esto es material, ¡tío!”⁵⁹²

⁵⁹⁰ María Rosa Molinar: “Desde que nos fuimos yo no he vuelto a venir por aquí. No he querido venir muy a menudo. Ya te digo, no vengo a ver ni a mis amigas ni nada... Ahora es cuando más vengo, que ahora ya no lo tengo... ¿sabes? No tengo... ahora que no está, pues ya no está. Ya sé que no está, pero pasas, ¿sabes? Y te quedas mirando como aquello, diciendo... ‘¿y la casa?’ La buscas, la buscas, y no la ves ya”. Enregistrada al reportatge *Aquí vivía María la Guapa*, 2007. El títol del reportatge ve d'una de les frases gravades a les finestres tapiades de la primera fase.

⁵⁹¹ El primer contenciós presentat per les quatre famílies, a les quals se'n va ajuntar una cinquena de la *segona fase*, va ser el 30/10/2006, en contra de l'aprovació definitiva del Pla de Remodelació: la denúncia es basava en una irregularitat administrativa assenyalada per l'advocada: s'acusava el Patronat d'haver edificat els pisos abans de reparcel·lar el terreny.

⁵⁹² Juanita Baños, 5/7/2004.

Aurora Sardaña, filla de Cristóbal Sardaña i María García, i germana del Pepito de Rumba Tres, vivia amb el seu marit Josep Capdevila, fill de la Pepita Oliveras i el Pedro Capdevila i germà dels altres dos membres de Rumba Tres, Pere i Joan Capdevila. La seva casa era la que l'Aurora havia heretat de la seva àvia Isabel, on havia viscut la Carmen García i el Señorito havia muntat el seu celler clandestí; el preu del lloguer havia pujat fins a uns 60 euros al mes, però la casa havia estat reformada per dins amb molta cura. Quan vam entrevistar l'Aurora l'any 2004 no va parlar més d'un minut, però va ser molt clara: "Yo estoy muy a gusto en mi casa: a mí me obligan". La filla d'ells, la Sandra Capdevila, havia crescut amb la filla de Fina, la Laura García, que vivia dues cases més amunt al mateix carrer Mollerussa; van ser la Laura i el seu germà Carlos, molt amic del Ramón Fenoy, els que van animar la mare a afegir-se a la protesta. La Fina era per això la menys decidida de les quatre famílies: quan vam entrevistar-la el 2007 va dir-nos: "Es que no me he encontrado nunca en esto, la verdad [...] En el piso según explican se está mejor. Pero vaya; si con esto nos vamos a perjudicar nosotros, pues no. Si con esto el Ayuntamiento se va a reír de nosotros, tampoco".⁵⁹³

La vida a la zona de transició, però, no era fàcil. Durant els dies de pluja, l'aigua s'acumulava dins les cases tapiades a través dels sostres foradats: sovint en sortien rates i paneroles que passaven a les cases encara habitades. De les canonades trencades sortien fuites d'aigua que creaven basses al mig dels carrers. Un gitano conegut com el Listero era l'encarregat del Patronat de retirar les claus i tapiar les cases que quedaven buides: alguns familiars d'ell tenien permís per entrar a treure les conduccions de plom, el coure, l'alumini de les finestres i la ferralla que quedava. També després del tapiat hi havia qui entrava a les cases des de les teulades, passant de terrat en terrat; més d'un cop algun ferroveller havia acabat en una de les quatre cases encara habitades, espantant els veïns que hi seguien vivint. Aquest era el sentit de la frase "seguimos viviendo" que les quatre famílies havien pintat a les seves parets: vivien en un estat de tensió constant. Altres pintades anaven apareixent en els murs d'altres cases, i fins i tot alguns veïns aprofitaven la desolació per insultar-se recíprocament per escrit, empitjorant progressivament el paisatge de la primera fase.

Però el que més els dolia eren les pressions constants que rebien no només per part del Patronat, sinó també d'alguns dels membres de l'Associació de Veïns i d'al-

⁵⁹³ Totes les citacions d'aquest paràgraf: entrevistes col·lectives enregistrades el 16/2/2007.

Les demolicions entre els carrers Albet, Àger, Granadella i Mollerussa. Al fons, les Quatre Torres. Stefano Portelli, 2007

guns dels seus veïns “de tota la vida”. Aquest era el tema principal de conversació en les contínues reunions que tenien –ara a casa d’un, ara a casa de l’altre: un dels arguments que s’emprava era que amb la seva permanència estaven retardant les obres i perjudicant els veïns de les fases següents. A aquestes acusacions ells responien que si el Patronat tenia tanta pressa, podia acordar-los una *indernización*, com sovint en deien, i ells marxarien de seguida. Però el Patronat demanava com a condició per al trasllat que retiressin el contenciós administratiu.⁵⁹⁴ Una de les que més sofrien d’aquestes pressions era la Josefina, tal com ens va explicar la seva filla Laura, al febrer de 2007:

Laura García: Por todo, por todo lo que pasa, por la presión, porque igual como a ellos se le han dirigido para presionarles, igual mi madre, cuando va a comprar, todos los

⁵⁹⁴ A les quatre famílies no se’ls va permetre l’entrada a l’església del Bon Pastor el dia del sorteig dels pisos. “Mi padre está casado en esta iglesia; los cuatro hermanos estamos bautizados en esta iglesia; hemos hecho la comunión en esta iglesia; nos casamos en esta iglesia... o sea, ¿y nos prohíben la entrada en nuestra iglesia?”, va dir Josep Capdevila el 2009.

vecinos se le acercan para asustarla, en cierto modo. ‘Firma, porque si no firmas os van a sacar de la casa, te van a meter a otro barrio, te vas a quedar sin piso...’ [...] está muy nerviosa, está muy asustada además. Y tampoco controla mucho todo este tema. Ella va conociendo, pero tampoco sabe a la perfección ni nada.

L’AV havia repartit uns cartells de penjar a les finestres de les cases barates, que deien *Remodelación sí, segunda fase ya*. Tot i no ser més d’un parell per cada carrer, sovint els cartells eren enfocats per la televisió per fer la impressió que les quatre famílies estaven aïllades. Aquest representava un instrument de pressió més, a la vegada des de dintre i des de fora del barri:

Aurora Sardaña: Pues... Hará cuestión de un mes, o por ahí, ¿no? que vino TV3, y salió solamente una señora con una casa llena de humedad; de mierda no había por dónde cogerla; un colchón que lo dejas en la calle y no lo coge ni una persona que duerma en la calle; y que la casa había cambiado 37 metros de casa –a ver si mide esta casa 37 metros– por un piso de 80 y pico; y salió muy contenta, enseñando su piso y tal. Después salimos los dos pringadillos, este y yo, de fondo, en su puerta, toda la entrevista no sacaron nada [de lo que dijimos], nada más que una voz del locutor sonaba por detrás diciendo: ‘cinco familias que no están de acuerdo tienen todas... lo tienen todo en manos judiciales’. Pero no dijeron nada más; y la entrevista que hicimos... nada.

El paisatge desolat de la *zona de transició* era el complement perfecte per al discurs sobre la necessitat d’enderrocar ràpidament tot el barri; l’existència de 600 cases barates encara no tocades pels enderrocs era constantment silenciada. Els resistents eren presentats alternativament com uns egoistes, que obstaculitzaven el progrés per poder-hi guanyar més del que havia tocat als altres, o com uns idealistes primitius, aferrats a la idea absurda de quedar-se a viure enmig d’un paisatge de desolació i runa.⁵⁹⁵

4.5. Pels que diuen que aquí els okupes “no pintem res”: els nés del barri

La posició de les famílies resistents es va anar complicant al llarg del 2007. La mateixa estructura de relacions socials que hem vist al capítol anterior, i que havia mantingut el barri relativament unit durant moltes dècades, en aquestes noves circumstàncies es va convertir en un instrument potent de pressió. Tot i que la

⁵⁹⁵ Durant l’enderroc del barri de la Perona, durant els anys vuitanta, un informatiu va usar l’expressió “només queden les famílies més primitives”, explicitant l’etiqueta que a les famílies de Bon Pastor s’associava de forma implícita.

Josep Capdevila, Aurora Sardaña i Ramon Fenoy davant d'una de les cases resistents, al carrer Mollerussa del barri del Bon Pastor. Toni Arnau, 2007

possibilitat de no adherir-se al Conveni i de recórrer als tribunals estava expressament prevista per l'acord, la seva condició de "resistents" els situava al centre de les xarxes de vigilància col·lectiva sobre el barri, els exposava al xafardeig i a la pressió cap al conformisme, més o menys estimulada per l'Associació de Veïns.⁵⁹⁶ Entre les 140 famílies que ja vivien als pisos de la primera fase hi havia familiars directes, amics, veïns de tota la vida, veïns *quasi família*, companys de feina i de jocs infantils: però en no trobar-se ja físicament cada dia *a la puerta* o als carrers amb els seus veïns de sempre, les quatre famílies no podien respondre directament als rumors que s'escampaven sobre ells. Els "resistents" es van sentir aïllats, i fins i tot alguns veïns *de tota la vida* van retirar-los la paraula; contra ells s'havia endegat

⁵⁹⁶ Tal com ho expressa Paquita Delgado, la presidenta de l'Associació de Veïns: "Estos cuatro por ejemplo que están que no... que no se quieren marchar, alguno de ellos incluso participaba y venía en lo que es la Comisión de afectados.. Y empezaron a venir justo, lógicamente, cuando se tocó el tema económico, ¿eh? Antes no. O sea, cuando se tocó el tema económico, allí ya... sí que surgieron los problemas". Entrevistada al vídeo *Aquí vivía María la guapa*, 2007.

un potent sistema d'estigmatització, paral·lel a la propaganda mediàtica, amb la finalitat de convèncer-los de retirar el contenció i firmar el conveni.

La qüestió, repetien sovint, no era quedar-se a les cases, sinó rebre les indemnitzacions. Aquesta postura, que servia per tranquil·litzar els veïns favorables a l'enderroc, no feia més que reforçar la idea que només els interessaven els diners. Al mateix temps, la forma de resistència que havien escollit, la de quedar-se vivint en una zona de cases abandonades oposant-se als enderrocs, recordava de prop la posició dels *okupes* o *squatters*.⁵⁹⁷ El Patronat reforçava aquesta etiqueta, utilitzant l'expressió *ocupants sense títol* per motivar la demanda d'una ordre de desnonament. En breu, la identitat *okupa* va penetrar profundament en la representació de les quatre famílies. “Me dicen que soy una okupa sin título, ¡y yo no soy ninguna okupa! ¡Yo he nacido en esta casa!”, deia Paca.⁵⁹⁸ *Okupa* al barri era qui obria una casa *de patá'*, amb un cop de peu, i s'hi quedava a viure sense contracte: però, com deia l'Aurora, “No es que yo haya nacido en un hospital: ¡A mí la comadrona me trajo dentro de mi casa! Y que me estén diciendo que soy una okupa, es penoso, es que nos entristece; es que ¿cómo podemos ser okupas dentro de una casa donde hayamos nacido?”⁵⁹⁹ El dret legal de propietat i el dret consuetudinari de permanència a les cases barates trobaven en aquestes afirmacions el seu punt de fricció més evident.

En l'acusació de ser okupes, però, hi havia més implicacions. La proximitat amb els *antisistema*, durament atacats pels mitjans de comunicació, ja havia entrat en la

⁵⁹⁷ Sobre okupació vegeu: Martínez, 2003; Dieste i Pueyo, 2003. La de l'*okupa* és una imatge estereotipada que identifica una categoria social públicament estigmatitzada, de forma semblant al que passa amb immigrants, gitanos, prostitutes. Els *okupes* es presenten sovint com inclassificables, al marge de les categories socials (d'altra banda, aquest és el significat original del símbol *okupa*, una fletxa que des de fora trenca l'ordre circular de la ciutat com un llamp). Com els immigrants, són investits d'una relació opaca amb la riquesa i la pobresa (viuen com pobres, però són sospitosos de ser rics); com els gitanos, estan vinculats a la vegada amb la creació artística i amb la marginalitat (formen part de la *nova bohèmia*, però són criminals i viuen en guetos impenetrables); com les prostitutes, se'ls atribueixen estigmes d'impuriat i immoralitat, i a la vegada s'admira el seu rebuig de les convencions socials. La proximitat constantment ressaltada amb la violència és l'últim dels elements que caracteritza aquesta categoria com a antisocial, i es condensa la crítica al capitalisme amb el terme periodístic d'*antisistema*.

⁵⁹⁸ A *El Punt*, 7/10/2007, el subtítol és: “Es queixen que se'ls tracta d'esquàters tot i pagar el lloguer de les cases barates”. A més a més, l'associació entre resistència i okupació queda reflectida en la famosa pintada sobre la casa okupada *Blokes fantasma* de Vallcarca, visible des del Parc Güell: “okupa i resisteix”.

⁵⁹⁹ Carlos García Hernández: “Ustedes señores han cometido una ilegalidad. No somos okupas. Hemos nacido en mi casa”. Ramón Fenoy Manzanera: “Yo voy allí y le digo: ‘mire mi contrato, no sé qué, aquí se ve que ha habido un error’ [...] un error, que puede ser una ilegalidad”. Entrevistes enregistrades el 22/8/2007.

imatge pública d'Avis del Barri, que havien buscat el suport d'activistes "de fora", fet que havia provocat l'acusació reiterada de "portar okupes al barri". Aquesta acusació es contagiarà de seguida a les famílies resistents, de les quals, a més a més, es deia que facilitaven l'entrada d'okupes al barri, en no permetre l'enderroc de les cases buides. La por de les okupacions era instrumentalitzada per pressionar les quatre famílies, i les implicacions polítiques de la identitat *okupa* s'oposaven a l'etiqueta de veïns despolititzats que defensava l'Associació de Veïns. Ja abans que els okupes entressin realment en escena, el seu fantasma ja voltava sobre el paisatge degradat de la *zona de transició*, i carregava la situació de les famílies dissidents d'un potencial contestatari que no tots desitjaven expressar:

Aurora Sardaña: El sábado, hace cuestión de dos sábados, los críos cogieron espráis y se pusieron a pintar grafitis en las casas que están tapiadas. Y en la casa de esta señora, le pusieron una cosa un poco fuera de lugar, un poco fuerte. Y la señora se ve que la leyó, y como no tiene otra cosa, no sabe con quién meterse, se ve que se aburre mucho en el piso y no sabe con quién pelearse [...] [me dijo:] 'Esto no han sido los niños, esto ¡han sido los okupas que tú traes al barrio!'"⁶⁰⁰

A l'igual que en altres processos de ciutats en transformació, a Barcelona van donar-se diversos moments de convergència entre les protestes d'afectats dels barris en transformació i l'activisme declaradament anticapitalista de l'okupació. De vegades, compartint el tens espai de les zones de transició, sovint "veïns" i "okupes" van aconseguir col·laborar i trobar espais d'acord mutu.⁶⁰¹ A Bon Pastor, la presència d'okupes gairebé sempre va donar lloc a situacions contradictòries.⁶⁰² Quan les quatre famílies de la "primera fase" van començar la seva "resistència", una allau d'interès va invertir el Bon Pastor per part de grups i moviments socials de

⁶⁰⁰ Entrevista col·lectiva, 16/2/2007.

⁶⁰¹ El cas exemplar a Barcelona és el de l'esmentat Forat de la Vergonya, al barri de Sant Pere; un altre exemple va ser el de l'edifici del carrer Verdi, 28, al barri de Gràcia (Taller VIU, 2006). Fora de Barcelona, un altre lloc on es va donar una convergència important entre veïns i activistes va ser el barri del Cabanyal a València. Vegeu també Dalmau, 2010, respecte a la Colònia Castells, del barri de les Corts de Barcelona.

⁶⁰² L'ambigüitat resideix en el fet que l'okupació és a la vegada un element de crítica radical a l'ordre social capitalista, i un element instrumental a les transformacions urbanes que necessita la *gentrificació*. Aquesta qüestió s'ha abordat dintre de l'àmbit de la *nova bohèmia*: vegeu Zukin, 1987; Caulfield, 1989; Guillaumon, 1996; McDonogh, 1999; Lloyd, 2002. A Courant, 2000, trobem molts elements de comparació amb el cas de Bon Pastor: la ruptura de la convivència veïnal com un *lieu de non-droit*, i el *mode marginal d'integració* dels *squatters* sobre un territori de *classes populaires traditionnelles*. També Smart, 2001. Respecte a Barcelona, vegeu el treball de Marco Luca Stanchieri sobre el barri de Vallcarca.

la ciutat. Periodistes, fotògrafs i càmeres van trepitjar el barri per primer cop, atrets per la imatge impactant d'un grapat de veïns proletaris envoltats per un paisatge a mig destruir, quasi folklòrics en el seu aferrament a aquest territori d'extrema perifèria.⁶⁰³ Per a l'imaginari "activista", el petit grup de resistents que desafiaven l'Ajuntament recordava el poble d'Astèrix en lluita contra els romans, com una mena d'al·legoria de la resistència antiimperialista i de la tossudesa idealista de la resistència. Els veïns resistents, titllats públicament d'*okupes*, s'estaven realment guanyant la simpatia d'alguns *squatters* de la ciutat:

Des dels barris dels voltants de Bon Pastor –Santa Coloma, Sant Andreu, Clot, Verneda, Trinitat, Besòs Mar– hem estat observant durant els últims tres anys el desenvolupament del conflicte explotat arrel de la 'remodelació' de les Cases Barates. Ara, al 2007, hem decidit que no podíem continuar quietos i callats davant de l'abús de poder i el mobbing que el Patronat Municipal de l'Habitatge està exercint sobre els habitants de les cases barates. [...] Hem decidit baixar al carrer, baixar al barri, i proclamar una VAGA AL REVÉS –enlloc de protestar deixant de treballar, protestarem treballant, pel barri i pels seus veïns i veïnes; tal i com fem cada dia de les nostres vides als nostres barris i amb els nostres veïns i veïnes, des de les nostres cases i centres socials, okupats o no.⁶⁰⁴

El matí del 17 de març de 2007 una cinquantena de persones externes al barri van empènyer uns contenidors d'escombraries i van encadenar tanques de ferro a les dues entrades del carrer Albí. La intenció era impedir, amb barricades improvisades i un pèl simbòliques, l'entrada de la policia mentre amb martells i piques obrien els paredats d'algunes cases barates tancades. Un cop dins de les cases van pujar als terrats per les escales internes, i amb plàstics i ciment van tapar els forats dels sostres per impedir que la pluja es filtrés a les cases de les famílies "resistents". Mentrestant, altres activistes van penjar un cartell: "L'ajuntament destrossa les cases, nosaltres les arreglem", i van començar a emblanquinar les façanes brutes del carrer, amb l'ajut d'un grup de graffiters que pintaven sobre les cases tancades. L'acció es presentava com una "vaga al revés", recollint una forma de protesta antiga, quan proletaris i aturats treballaven més enlloc de deixar de treballar, per tal de fer visible la seva condició d'aturats o la necessitat d'obres de

⁶⁰³ *El País*, 13/2/2007; reportatge fotogràfic, Alvado, 2007; *La Directa*, 25/5/2007; *Masala*, desembre 2007; *Infograma*, 2007. Utilitzem l'expressió *moviments socials* en el sentit de Castells, 1986:20-21; vegeu també Martínez López, 2003; Delgado, 2007; Martí i Bonet, 2008.

⁶⁰⁴ Full volant repartit el 17/3/2007, firmat per "Diferents persones solidàries amb la lluita dels veïns i veïnes de Bon Pastor".

reparació en els seus espais vitals (hem vist que uns aturats de les cases barates van protagonitzar una acció semblant l'any 1933).⁶⁰⁵

La intervenció de la Guàrdia Urbana va ser molt continguda, els agents es van limitar a demanar que es retressin les tanques, sobre les quals els activistes havien penjat cartells com: “Les cases barates són dels veïns, no del Patronat”. A més, els activistes no impedièn l'entrada ni dels habitants ni de la policia rere les “barricades”, i els agents de la Guàrdia Urbana no sabien com comportar-se davant de l'actitud dels únics habitants *legítims* de la zona, els membres de les famílies resistents, que asseguraven que els activistes havien vingut a ajudar-los. Un agent de la Guàrdia Urbana va escoltar confús un contundent monòleg de la Paca, a la porta de casa seva, que li preguntava per què la policia no acudia a la zona quan entraven els ferrovellers, i en canvi ara s'havien presentat tan ràpidament:

Francisca Hernández Roca: Mire, nada más le voy a decir una cosa, aquí en el colegio [Bernat de Boïl] venían cada día los guardias, a la mañana, al mediodía y a la tarde: ¡[ahora] no se presenta ninguno! Ni a la hora de los colegios ni a nada. ¿Por qué hacen esto ahora? Por nosotros. [...] ¿Por qué no vienen ahora? Pues esto se tiene que saber, ¿eh? Esto lo va a saber el juez. Se lo diré yo; mañana por la mañana, el lunes por la mañana estoy allí le digo todo lo que está pasando. Pues no hay derecho lo que están haciendo con nosotros. [...] Desde que estoy con ellos me sube la presión que en la vida he estado enferma: ¡por culpa de ellos! que me quieren matar pa' quedarse ellos con to': pues ¡no me da la gana! Los mataré antes yo a ellos que ellos a mí. ¡Me cago en la mar sala'! [...] Es decir, que los que vienen de por ahí, [que] nos hacen daño a nosotros, no les dicen nada; y ahora a esta gente, que no sé lo que vienen a hacer, pero dicen que vienen a apoyarnos, ¿se meten con ellos?

Sense saber ben bé què fer, l'agent va sortir del carrer Albí per no tornar-hi més: “Discúlpeme que me llaman por radio, ¿eh? Ahora vuelvo, ¡un segundo!”. Un segon agent, més jove, va demanar el DNI a Paca: “¡No se lo doy! No me atienden a mí, yo tampoco atiende a nadie: yo voy allí y se ríen de mí, pues ¡yo también me río de ellos!”. El segon agent també va marxar del carrer. Però mentre els activistes l'aplaudien al voltant de la porta, ella va concloure: “¡Veintemil

⁶⁰⁵ “El grupo se dirigió hacia la riera de Can Franquesa, donde el Ayuntamiento [de Santa Coloma] tenía proyectado realizar obras, y se pusieron a trabajar realizando obras de desmonte. Poco tiempo estuvieron trabajando, pues los Mozos de Escuadra, tras algún disparo al aire en tono amenazador, consiguieron que dejaran las herramientas”. Gallardo, 2000:157.

Acció okupa al carrer Albí, el 17 de març de 2007. Toni Arnau, 2007

Franco tendria que haber! Con ellos dormíamos con la puerta abierta”, i va deixar tothom petrificat.⁶⁰⁶

A molts dels activistes que hi havien vingut per primer cop, el barri es revelava molt més complex que el poblat de l’Astérix que s’havien imaginat. Els veïns als quals havien vingut a donar suport estaven sense dubte en resistència, però el seu llenguatge no era fàcil de compartir o d’entendre, amb totes les referències als diners, als metres quadrats, a les hipoteques, a vegades fins i tot tacat de racisme. A la vegada, molts no s’esperaven la presència agressiva dels exhabitants de les altres cases barates, reunits en *corrillos* al voltant del carrer Albí, alguns obertament hostils cap als resistents. “Qué quieren –crijava una dona, en contra dels resistents– ¿dinero y un piso en la Bonanova? ¡Yo también quiero una torre, al lado de mi casa!”. Una dona de la segona fase va cridar un monòleg ple d’insults racistes: “Quién le guste vivir como los gitanos que viva: a mí me gusta vivir como las personas. [...] ¿Quieres ver mi casa que han quitado un embozo y huele a

⁶⁰⁶ Al vídeo *80 años* (2007). Més endavant la Paca va explicar que el que volia dir és que els governants d’ara són vint-mil vegades pitjors que Franco. Comunicació informal, 2008.

mierda?”⁶⁰⁷ La Fina, que escoltava nerviosa des de la porta de casa seva, va sentir-se al·ludida i va respondre: “¿Gitanos? ¡Ella vivirá como un gitano! Yo tengo mi casa en condiciones; ¡no me falta ningún detalle! Lo que no quiero es que me roben como me están robando”. El seu fill Carlos va explicar el contrast a una noia que gravava en vídeo, esmentant xifres i metres quadrats, de les quals ella segurament no va entendre res:

Carlos García: ¿Y esto es luchar por nuestros intereses, como dice la Asociación de Vecinos? ‘Es que le damos un piso de 10 millones...’ Señor mío, ¡yo no quiero el piso! ¡Yo tengo mi casa! Ustedes cuénteme, ¿cuántos metros tiene el piso? 80; yo tengo 45 metros. Bueno: descuénteme los 45 metros, y ¡véndame los otros 35! ¿No? ¡Ya está! Porque usted encima de mi suelo va a levantar un bloque de seis pisos; estamos hablando de mucho dinero, ¿eh? Pero bueno, ¿la gente ha tragado? Ole sus narices: yo no le puedo decir nada, bastante hicimos ya con tirarle folletos, explicarle las cosas: ¿no han querido? ¿Han aceptado esto? Pues muy bien. Ahora: respeta que yo no quiera.⁶⁰⁸

En un dels moments de més tensió, una de les activistes va trobar-se al mig d’un enfrontament verbal amb l’Antonia Asensio, que participava en algun *corrillo*. Enmig de la confusió, la jove va malinterpretar alguna frase de l’Antonia en defensa dels pisos, i li va etzibar: “¡Señora, usted es una burguesa!” Per l’Antonia, filla d’una de les famílies més històricament i orgullosament pobres del barri, aquell insult –que venia, a més, per part d’una jove aliena al barri, i amb càmera de vídeo a la mà– li va semblar dramàticament ofensiu. Durant els anys següents l’Antonia ens va anar recordant l’episodi, que és probablement una de les millors anècdotes per il·lustrar la incomprensió entre els dos mons. Uns imaginaven trobar una oposició modèlica entre *veïns/proletaris* idealitzats contra *policia/burgesos* estereotipats; els altres estaven experimentant un procés de penetració subtil de valors burgesos reals amb la propietat privada d’un pis, dintre d’un teixit social que havia estat uniformement proletari. El cor de la qüestió era precisament la ruptura de la solidaritat de classe, i la creació d’unes aliances i dependències inextricables entre els nivells més alts del poder immobiliari i els graons més baixos de la societat local.

⁶⁰⁷ *Ibid.*: “Que esta es una vergüenza, simplemente. Y que las casas no somos nosotros los dueños. Yo vivo en una; y pago 200 euros, y ¡estoy encantada! Porque sino me tengo que ir a un piso de 1.000 euros: que no los puedo pagar. ¿Vale? Así de fácil. Y estoy deseando que me la tiren, pa’ que me den un piso, y vivir como las personas”.

⁶⁰⁸ *Ibíd.*dem.

Arreglats els sostres, emblanquinades les parets, a la nit els activistes van marxar del barri deixant bocabadats els que es pensaven que els okupes havien vingut per quedar-se, per okupar les cases i, fins i tot, a demanar pisos.⁶⁰⁹ Pels “resistents” el fet que tants desconeguts haguessin vingut a ajudar-los representava un missatge esperançador dins del paisatge de desolació que els envoltava, una prova que no estaven sols. Alguns dels activistes van seguir en contacte amb les quatre famílies formant un *grup de suport* molt actiu durant l’any següent, que va contribuir a la difusió de la protesta dels veïns dissidents, i va donar veu a la resistència de Bon Pastor fins i tot a escala internacional.⁶¹⁰ Tres joves de Bon Pastor, dos dels quals ratllaven la majoria d’edat, van unir-se al “grup de suport” i van atribuir-se el nom de Néts i Nétes del Barri de Bon Pastor. Durant l’estiu van publicar fins i tot un butlletí, al qual van donar el nom històric de *Vilabesòs*. Els activistes del “grup de suport”, juntament amb els Néts del Barri, van organitzar nombroses concentracions i activitats, i van convocar desenes i a vegades centenars de persones d’altres parts de la ciutat en suport a la lluita contra la remodelació. Al llarg de l’estiu del 2007 al barri va haver-hi fins i tot un taller d’arquitectura participativa per estudiar solucions alternatives a l’enderroc de les cases barates.⁶¹¹ D’aquestes convergències en sortirà, pocs anys després, la iniciativa Repensar Bonpastor.

Però contra tots aquests grups pesarà una acusació sempre repetida, la mateixa que s’utilitzà el 1933, per deslegitimar la “vaga al revés” dels aturats de les cases barates: la de ser “gent de fora”. Durant alguns mesos els veïns resistents aguan-

⁶⁰⁹ Diferenciem aquí l’ocupació *política* (l’anomenat moviment *okupa*) de l’ocupació purament residencial que es dona a molts barris; com hem vist, les cases barates van ocupar-se en més d’una ocasió abans que comencés la Remodelació. Un intent d’ocupació d’una casa barata es relata a Portelli, 2008.

⁶¹⁰ Entitats com Arquitectes sense Fronteres i Ecologistes en Acció van respondre a la crida, i més endavant també la International Alliance of Inhabitants, a la qual van afiliar-se Avis del Barri. L’antropòleg Michael Herzfeld va enviar una carta de suport el 15/9/2007, en la qual deia: “L’amenaça de reallojament de nombrosos habitants de les Cases Barates de Bon Pastor [...] recorda l’inquietant model global de la supressió de les formes de memòria històrica i identitat que no encaixen amb les necessitats dels promotors i constructors immobiliaris. Sens dubte, polítiques insensibles com aquestes alimenten el foc del ressentiment, i creen un terreny fèrtil per a l’amargor i les seves conseqüències polítiques. Em sembla sorprenent que, justament a Barcelona, on s’originà bona part del que avui en dia és progressista i admirable, s’hi vegi la reproducció d’un model de prepotència econòmica i demogràfica que deshonra el passat local i amenaça d’esborrar per sempre un dels seus components més importants”.

⁶¹¹ El taller Arquitectura i Participació, gestionat pel grup ESFA (Espai de Formació d’Arquitectura) de l’ETSAB, va arribar a la conclusió que les cases barates podien rehabilitar-se, i va organitzar també una recollida de firmes al manifest “Un altre Bon Pastor és possible i necessari”.

taran l'acusació d'haver "portat els okupes al barri" amb el cap ben alt: a poc a poc, a sobre d'alguns d'ells aquesta acusació començarà a pesar massa. El gruix dels activistes que van protagonitzar l'acció del març de 2007 no van tornar a aparèixer al barri; a poc a poc, també els activistes del "grup de suport" van tornar a distanciar-se de la lluita contra la Remodelació, mentre que l'opinió dels dissidents de Bon Pastor s'anava apropant cada vegada més a la visió generalitzada, segons la qual, al barri, els okupes "no hi pinten res", és a dir, no hi tenen res a veure ni res a fer.

Entre els grafits que van fer-se a les façanes aquell 17 de març, un deia: "Para que no digan que los okupas 'no pintamos nada'". Era un joc de paraules: els okupes havien pintat les façanes de les cases barates i a la vegada reivindicaven poder intervenir sobre el futur del barri: al full volant el definien "un monument viu al passat de lluita del qual nosaltres som hereus directes".

4.6. Què volen aquesta gent, que truquen de matinada?

Pepita Oliveras: Yo creía que me daba algo. Cuando fue la policía que quería pegar a mi José, que els van treure d'aquella manera, jo... si aquell dia no em va agafar un atac de cor un altre cop, ni mai, eh? Ni mai, perquè el vaig seguir per la tele. I perquè no podia caminar. Perquè menos 'guapos' els hi hagués dit de tot, els hi hagués dit: 'Vostés els tenen que treure d'allò? Treure'ls amb educació i no tractar-los com els... que no son bèsties, eh?' li hagués dit, a la policia. No hi ha dret de com ens van tractar.

Quan la Paca va sortir a netejar la porta, a les set del matí del 19 d'octubre de 2007, al carrer no hi havia ningú. En acabar va deixar la porta oberta: com cada matí, va passar un home del barri que venia cupons de l'ONCE, *el Betis*. La Paca el va convidar a seure dins de casa, mentre li pagava els cupons. Llavors va sentir uns sorolls, i es va apropar a la porta: el carrer estava ple de policia. "¿Que se ha metido alguno en las casas?"; "Señora, no sé nada" li va contestar un agent. "¿O es que venís en busca mía?". La Paca va tancar la porta, i va seguir mirant el carrer darrere de les reixes de la finestra. Encara feia calor, tot i que l'estiu, un estiu especialment calent, ja havia passat.

L'últim dia de juliol, a poques hores del tancament dels jutjats abans de les vacances, les quatre famílies resistents havien rebut un requeriment de l'Ajuntament de Barcelona que els donava quinze dies per deixar les cases. L'ordre es va poder recórrer a temps, al·legant els contractes en vigor, els rebuts dels lloguers, i

esmentant a més l'existència dels contenciosos administratius. Però els jutjats van respondre negativament a les denúncies i els recursos: el 27 d'agost es va emetre una notificació que determinava que els contractes de lloguer s'havien invalidat automàticament amb l'aprovació del Pla de Remodelació, i que per un "errada en el sistema informàtic" s'havia seguit cobrant el lloguer a les quatre famílies (vegeu la notificació reproduïda a la pàg. 303). El mateix dia, el Patronat va retornar a cada família l'import de vuit mesos de lloguer, i va demanar-los deixar les cases. Només pocs mesos abans, el president del Patronat, el senyor Eugeni Forradellas, havia intervingut en un reportatge televisiu afirmant que les quatre famílies tenien dret de quedar-se a les cases, tot i que era difícil creure que no estigués al corrent que els contractes es rescindirien automàticament, i que s'havien cobrat només per un error informàtic.⁶¹² L'íter legal del desnonament i la seva execució aquell 19 d'octubre van ser especialment desestabilitzadors per a les quatre famílies, i van reforçar encara més en aquests habitants del barri la percepció d'estar discriminats i de ser tractats com a ciutadans de segona categoria o com a culpables d'un delictes, que identificaven amb el fet d'haver demanat respecte pels seus drets.

"Abra usted la puerta", demanava la secretària del Departament d'Urbanisme darrere de la porta de la Paca, "si no se la tiraremos encima". L'home dels cupons es va moure just a temps cap a la finestra, abans que els antiavalots enfonsessin la porta. "¡A mí no me lleva nadie de aquí!", repetia la Paca, tot i que la pressió li anava pujant, mentre que a l'home dels cupons li va agafar un atac d'ansietat. "¡Que no me lleva nadie!" cridava la Paca, mentre arribava l'ambulància per endur-se l'home cap a l'hospital.⁶¹³ El mateix succeïa a les cases de l'Aurora, del Ramón i de la Fina: tota la zona entre els carrers Albet, Granadella, Mollerussa i Albiol estava acordonada i presidida per quinze furgons d'antiavalots de la Guàrdia

⁶¹² En contra del Requeriment, del 31/7/2007 les quatre famílies van presentar un contenciós administratiu el mateix dia, i una denúncia d'Avis del Barri al Patronat. La denúncia va ser arxivada el 9/8/2007, i el 25/8/2007 també es va arxivar una segona denúncia presentada per les quatre famílies. La notificació del Patronat va ser el 27/8/2007, i el 2/9/2007 a través dels Serveis Jurídics i Patrimonials, l'Ajuntament va rebutjar els pagaments dels lloguers de gener a octubre 2007: les quatre famílies van tornar a ingressar els imports a Fiscalia el 8/10/2007, i el 16/10/2007 l'Ajuntament va sol·licitar l'autorització a entrar als habitatges, que el Tribunal Contenciós Administratiu va concedir el mateix dia (Auto núm. 253). Aquesta rapidesa contrasta dramàticament amb els tres anys que va tardar a arribar la sentència del primer contenciós d'Avis del Barri, presentat el 27/10/2003 i pel qual la sentència va ser l'1/9/2006.

⁶¹³ La reconstrucció d'aquesta paràgraf es basa en l'entrevista amb Francisca Hernández Roca, 8/10/2008.

Urbana, que impedién l'accés a les cases encara habitades. L'Aurora estava just darrere de la porta amb la seva gossa Darbuka, quan va entrar la policia:

Aurora Sardaña: Cuando he querido llamar a la abogada, la perra ha empezado a ladrar, a oír el ruido y los gritos, han tirado la puerta abajo, que casi nos aplasta a la perra y a mí, y han entrado dentro. Sí, sí señor, así de brutal, sí señor. [...] Y me han pegado la patada en la puerta estando yo dentro. Han picado, yo no he querido abrir, porque me dijeron que yo no abriera a nadie, que estando a dentro no podían entrar, pero han cogido, han echado la puerta abajo y me han entrado. Hombre, a ver: han dicho que o salía con mis pertenencias, o lo demás lo empaquetaban todo, que igualmente se lo llevaban todo. Pues nada, de momento dicen que esta noche en un hotel, y ha venido un señor ofreciéndonos alojamiento.⁶¹⁴

El Ramón havia demanat ajuda als Avis del Barri, als joves del grup de suport i als Néts i Nétes del Barri, que a poc a poc es van anar aplegant darrere del cordó policial. Una gran quantitat de gent de totes les edats es va apropar a la zona: des dels nens amics de l'Edgar, el fill del Ramón, als joves amics de la Laura i la Sandra Capdevila, fins als ancians socis d'Avis del Barri: en Luis Nuevo, el president, i tota la Junta: en Moisés Garre amb la seva dona Carmen Alquézar i el seu fill Miguel; en Jerónimo López, en Juan Galindo, la Maricarmen Esteve amb el José María Manzano, i a més a més l'Antònia, la Juana Salguero, la filla de la Flora, la filla de la María Rosa Bermejo, tots els que criticaven i els que donaven suport, com sempre, formant *corrillos*, mirant i comentant, intervenint, alguns ajudant, altres cridant, alguns en contra, altres a favor del desnonament. El grup més gran s'havia arreplegat al carrer Mollerussa, l'antiga *calle 1* just davant de l'escola Bernardo Boil: des d'allà es veia el desnonament de la casa de l'Aurora i de la casa de la Fina, i s'entreveia el de la casa de la Paca. En Josep Capdevila, mentre recollia les seves pertinences, saludava a la gent des de la porta; la Laura i el Carlos, nerviosos, escometien els agents que intentaven donar-los pressa; la mare, la Fina, estava asseguda i amb ansietat, i no volia aixecar-se a treure mobles. La Sandra plorava, abraçant la seva mare, mentre treia bosses de la compra plenes de records i les apilava al camió. Tots se sentien víctimes d'una injustícia; si bé tenien assumit que arribaria el moment d'abandonar les cases, mai no havien imaginat fer-ho enmig de tanta agressivitat, amb un desplegament policial més adequat per a l'encerclament d'una banda armada, que

⁶¹⁴ Del vídeo *Desallotjament al Bon Pastor* (2007).

per a un desnonament de veïns, entre els quals hi havia ancians, nens, alguns malalts. A més, la sensació de ser llençats i exposats al públic, a tot el barri, als desconeguts, en el moment del buidatge de les cases on havien viscut tota la vida, afegia gravetat a l'actuació policial: "No pensábamos que nos echarían como perros. Pero lo hicieron", recordarà la Paca:

Sandra Capdevila: Y mi madre llorando, y la policía la ha tratado supermal; he venido yo, a mí no me dejaban entrar en la casa, tampoco dejaban entrar a mi padre en la casa... O sea, muy bestia. Nos han venido unas furgonetas, de estas que te recogen las cosas, y han dicho: 'tenéis una hora para coger todas las pertenencias [...]'. Después de una vida entera, te dan una hora para recogerlo todo. ¿Sabes? Y luego aparte de esto, ha habido una carga policial, bestial. O sea, bestial. A mi padre, tres policías, que hay fotos y todo, le han cogido por el cuello, ya... le iban a pegar con la porra, y al verlo yo he puesto la mano, me han dejado este bulto ya pa' toda la vida, que me han sacado el hueso la policía; me han arrancado el piercing de la nariz, o sea, bestial. A un amigo mío le han metido aquí un porrazo, le han hecho puntos; a gente mayor y todo, han pegado. ¡Y han pegado en la puerta de un colegio! O sea que ahora mismo si llega la hora del cole y salen los niños, ellos no miran, ¿eh?⁶¹⁵

Al barri van acudir també els fotògrafs que havien fet reportatges sobre el barri, els arquitectes del taller de l'estiu, els activistes de la Plataforma contra l'Especulació, diversos membres de grups veïnals de la Trinitat, de Santa Coloma, de Sant Andreu, del Raval, del Forat de la Vergonya, d'Esplugues, del Poblenou. Cap dels membres de l'Associació de Veïns no s'hi va presentar. Una pancarta, dalt d'una remunta ja tapiada al carrer Albiol, deia "El barrio es de quién lo vive": just a sobre d'on, pocs mesos abans, els veïns resistents havien celebrat la darrera nit de Sant Joan.

La tensió i els nervis, entre crits i insults, va anar en augment. Un dels agents antiavalots abillat amb un passamuntanyes fou reconegut: era fill d'un home que freqüentava el barri anys enrere: "Quítate el pasamontañas, que no te vamos a pegar, ¡hijo!", va cridar-li una dona. Davant el silenci dels mesos passats, per unes hores es va fer palès el suport de molta gent del barri cap als veïns en dificultat, així com l'hostilitat generalitzada contra la policia, la premsa i les autoritats municipals. "Aquí en Catalunya los medios los tenemos comprados", deia un dels que a primera hora havien deixat l'Associació de Veïns. "El juez tenía que estar allí, y tirarnos al cuello y joderlo vivo" deia un; "Asesina, mercenaria" increpaven altres

⁶¹⁵ Sandra Capdevila Sardaña, entrevistada al vídeo *Memoria de los Habitantes* (2010).

L'Ajuntament de Barcelona, a través de la Direcció de Gestió Urbanística, òrgan gestor de l'expedient de reparcel·lació, li va comunicar en data 22 de desembre de 2006 la fermesa en via administrativa del projecte de reparcel·lació que comporta, per ministeri de la llei, l'extinció, per incompatibilitat del planejament, del seu dret d'arrendament, i com a conseqüència que no havia de pagar la renda i atorgant-li cinc mesos per a desallotjar la finca.

El Patronat Municipal de l'Habitatge, propietari únic dels terrenys inclosos en l'àmbit del projecte de reparcel·lació ha detectat una errada en el seu sistema informàtic consistent en que s'ha seguit girant el rebut de lloguer de la finca que vostè ocupa, malgrat haver-se extingit, com ja s'ha explicat, el seu contracte de lloguer.

Amb caràcter immediat es procedeix a subsanar l'errada i retornant-li els lloguers indegudament percebuts mitjançant transferència bancària.

Lamentem les disfuncions que aquesta errada els hi pugui haver ocasionat.

Atentament,

Antoni Sorolla i Edo
Gerent

Carta del Patronat Municipal d'Habitatge, el 27 d'agost de 2007. Axiu personal Ramón Fenoy

a la secretària judicial. Quasi entre llàgrimes, en Moisés Garre cridava "La Gran Barcelona, ¿la Gran Barcelona de quién? Mucho Fòrum, muchas Olimpiadas, ¡y nosotros a la calle!", abraçat per la Carmen i el seu fill Miguel, just darrere del cordó policial.

De sobte, els agents de la Guàrdia Urbana van decidir ampliar la zona acordada, i van conduir la gent en direcció al carrer Sas, possiblement per evitar que s'enregistressin imatges dels desnonaments. Va començar llavors una confrontació a empentes entre la gent i la policia. Quatre agents antiavalots van posar les mans al coll del Josep Capdevila, tots a la vegada, davant de la seva filla i de la seva dona Aurora. La gent cridava, entre crispada i atemorida, mentre els agents ja s'estaven preparant per carregar. En posar-se els cascos, els agents de la policia murmuraven el que devien ser retrets a la gent, que va començar a cridar col·lectivament: "Fuera, fuera, fuera". Llavors, els antiavalots van aixecar les porres i van llançar-les contra tot el que tenien davant: veïns i forasters, joves i grans, homes i dones.

L'enfrontament va ser molt dur. Deu persones van resultar ferides, entre elles tres dels membres d'Avis del Barri, dos joves de Santa Coloma, una noia de Sant Andreu, un periodista, i dos dels veïns que acabaven de ser desnonats. Tingué lloc una segona càrrega, gratuïta com la primera, contra la gent aplegada al carrer Sas, a uns cent metres de les cases desnonades; i un tercer enfrontament amb la policia es va donar quan, ja tapiades les cases, una exinquilina acabada de desnonar va passar davant del seu exhabitatge i va ser increpada pels antiavalots que vigilaven la zona. Aquell malaurat dia va concloure amb una agressió a un dels activistes del "grup de suport", que fou copejat a la cara i amenaçat.

La regidora del Districte Municipal de Sant Andreu d'aquell moment va anunciar que, per tal de clarificar eventuais abusos policials, s'obriria una diligència, de la qual, però, no se'n va saber res més. Tot i haver presentat fotografies de les agressions i certificats mèdics, especialment de les lesions sofertes pels veïns desnonats, un seguit de complicacions burocràtiques van fer impossible clarificar res. Segons ho explica Josep Capdevila:

Jo vaig posar la denúncia, perquè es van presentar a casa meva, em van agredir, em van agafar pel coll i van posar una porra al coll a la meva filla. Nosaltres érem quatre famílies i van actuar com si fossin delinqüents, o pitjor. [...] tenien ganes de sarau, perquè anaven tot el rato tocant les porres, s'anaven ficant amb la meva senyora, '¡mira, està cagada de miedo!' [...] El jutge demana que es presentin els urbans, [que] però es van negar a donar-nos el número de placa. [...] Amb el desallotjament han volgut donar un escarment a les altres famílies. És una manera de dir 'si resistiu vindran els antiavalots i us pegaran'.⁶¹⁶

Els fets del 19 d'octubre de 2007 va tenir conseqüències profundes en les consciències de les persones afectades, com veurem en el proper capítol; però l'impacte polític més eficaç fou efectivament aquest missatge per a la resta d'habitants del barri, especialment els inquilins de les 640 cases barates encara en peu: la duresa de la resposta policial va fer encara més sòlid i unilateral el discurs de la remodelació. Però la imatge del desnonament violent va invalidar la retòrica de la participació ciutadana, i va demostrar que el conveni partia d'una imposició. A partir de llavors la resignació, que ja era un dels sentiments dominants entre el veïnat, es convertiria en resposta generalitzada. Però des del punt de vista legal, paradoxalment, el desnonament podia considerar-se una victòria per a les quatre

⁶¹⁶ L'Eixida-Sant Andreu Informa't, març 2008.

Càrrega de la Guàrdia Urbana el 19 d'octubre de 2007 al carrer Mollerussa, durant el desnonament de la primera fase de les cases barates. Toni Arnau, 2007

famílies, ja que el contenciós administratiu seguia obert, i el Patronat va haver de real·lotjar-los igualment en quatre dels nous pisos. Els pisos assignats a la Fina, l'Aurora i el Ramón no estaven gens malament, i les tres famílies s'hi van poder traslladar mentre la demanda judicial contra el Patronat seguia el seu curs. La Paca, en canvi, aconsellada per l'advocada, va decidir rebutjar el pis que li oferien, i es va allotjar a casa d'uns familiars, fora de Barcelona, a l'espera d'una resolució judicial que, segons li havien afirmat, estava a punt d'arribar.

Amb tot, les activitats del grup de suport seguiran endavant tot i haver perdut la primera batalla al carrer. Alguns dels activistes, amb l'ajuda d'alguns dels Néts del Barri començaran a publicar un blog amb el nom *Bon Pastor Resisteix*, i un butlletí en paper, *La Replaceta*, que es repartirà durant els dos anys següents. Al primer número hi va aparèixer aquest text escrit per Edgar Fenoy, el fill del Ramón i la Juanita Baños:

Us voldria dir que 10 herits son molts per un barri tan petit y ami que soc n[o]mes un nen de 14 anys em van insultar y vaig sufrir per la meva famil[i]a y el meus vei[ns] que me els estimo molt y a la gent que va vindre a d[e]fensarnos aquesta es la meva opinio i a me em van dixer sense el record de on es va morir la meva mere a la meva

habitacio al germa gran li van donar una cop fort al cap van pegar a una dona que anaba am el seu fill a cotxet el nen petit a terra va ser una gran desgracia això anaven a cop sec.⁶¹⁷

4.7. La crisi econòmica, *Repensar Bonpastor* i l'últim "assalt a les cases"

Just durant els mesos en què les famílies de la primera fase s'estaven enfrontant al desnonament, van començar a aparèixer els primers senyals de la crisi econòmica global que explotarà l'any següent. El consens vers la remodelació del barri s'havia generat en una època de prosperitat i embriagament immobiliari generalitzat; quan els temps van canviar, molts van adonar-se de les implicacions a llarg termini de la transformació del barri. La majoria dels nuclis familiars de la primera fase havien optat per la compra de l'habitatge: el Patronat havia facilitat a tothom l'accés al crèdit, i avalava també famílies d'ingressos precaris que no haurien pogut permetre's una hipoteca. Però tots aquests exinquilins, ara nous hipotecats, havien firmat l'obertura del crèdit durant el moment de màxima expansió de la bombolla immobiliària. L'any següent la bombolla va explotar i moltes famílies van trobar-se en dificultats serioses per afrontar els pagaments dels nous habitatges.

L'any 2008 fou un dels més negres de la història econòmica de l'Estat espanyol. La crisi financera als Estats Units va contagiar tot el mercat immobiliari d'Europa, amb un efecte devastador sobre les economies dels estats més dependents del sector immobiliari, com ara l'espanyol. La caiguda brusca de les vendes d'habitatges va portar nombroses constructores a suspendre obres i pagaments, i la bancarrota es va estendre a gran part del mercat laboral d'aquest sector. Com havia passat l'any 1930, l'any després de la gran crisi de 1929, als suburbis, en barris com el de les cases barates, on gran part dels habitants vivien de la construcció o de sectors paral·lels, l'atur i la precarietat es van notar de forma encara més dura. Per als que treballaven a les fàbriques, la situació no era millor: moltes indústries de la ciutat van reduir plantilla o van iniciar expedients de regulació d'empresa (ERE). Entre el 2008 i el 2009 l'atur es va escampar pel barri de forma massiva.

⁶¹⁷ El comentari havia aparegut al blog *Indymedia Barcelona* el matí després del desallotjament, firmat per "Un dels afectats", i enviat des de l'hotel on havia estat allotjat Ramón amb els seus dos fills. Disponible en línia <<http://barcelona.indymedia.org/newswire/display/321538>> [consulta: 19/6/2012],

Les fàbriques del voltant de les cases barates van veure's profundament afectades: la Mercedes-Benz de la carretera de Sant Adrià ja havia començat a desmuntar instal·lacions alguns anys abans, fet que provocà una batalla sindical contra els acomiadaments, i la Burberry's, filial espanyola de la marca anglesa de roba, prop del carrer Arbeca, va tancar el 2008 i va acomiadar 250 treballadors.

Ni un any després del desnonament, en Josep Capdevila va perdre la feina al taller d'instal·lacions i manteniment elèctric on havia treballat tota la vida. Com ell, una gran part dels joves del barri van perdre els seus llocs de treball. El lloguer dels nous pisos, que era l'opció que havien escollit les famílies "resistents", era cinc o sis vegades més car que a la casa barata, així com els subministraments d'aigua, llum i gas, i hi havia despeses de comunitat de veïns, inexistents a les cases barates. Els que havien escollit l'opció de compra es trobaven en una situació encara pitjor. Les entrades als pisos eren molt més cares del que s'havia calculat, i al gener de 2008 els havia arribat a tots l'impost de béns immobles, per primer cop. A això s'hi van afegir els impostos sobre la subvenció rebuda de la Generalitat, la qual per a Hisenda eren diners cobrats, i per tant havien de pagar l'IVA. En general, els nous habitatges estaven pesant molt sobre les economies familiars dels veïns de la primera fase; traslladar-se de la casa barata al pis va significar reestructurar tota l'economia domèstica, en molts casos va implicar dedicar més de la meitat del sou a costejar l'habitatge. Els Avis del Barri repetien que ells ho havien dit ja abans de la firma del conveni: el que semblava un mal auguri en l'època del consens, ara s'havia convertit en una realitat, fins i tot pitjor que les previsions més pessimistes, ja que ningú no havia previst una crisi econòmica com la que s'estava vivint.

Una de les preocupacions inicials d'Avis era saber què passaria en el cas que els exinquilins no poguessin seguir pagant el pis. L'Antonia Asensio va ser una dels que van patir primer aquesta situació. El Patronat havia calculat el preu de la seva hipoteca sobre la seva pensió d'invalidesa, amb la nòmina de la seva filla. El seu pis era un dels *chollos* que s'utilitzaven per publicitar tota l'operació, i l'Antonia havia sortit un parell de cops als diaris com a exemple d'una veïna entusiasmada de la remodelació. Però quan la seva filla va perdre la feina, l'Antonia va adonar-se que no podia seguir pagant la hipoteca amb la seva pensió. A través de l'AV va poder aconseguir que el Patronat comprés el pis al banc i l'hi tornés a llogar i així evitar el desnonament. Però l'Antonia va perdre els 4.800 euros de l'entrada i alguns anys d'impostos sobre la subvenció rebuda, a més de totes les facilitats que es donaven a qui comprés el pis (per exemple el cobriment

Imatge d'un desnonament al carrer Sèquia Madríguera, a Bon Pastor. Stefano Portelli, 2010

de despeses de comunitat).⁶¹⁸ Amb la primera revisió del contracte, l'any 2011, tot i que la seva filla estava a l'atur i ella seguia amb la mateixa pensió, el lloguer li va pujar fins arribar a ser encara més alt que l'antiga hipoteca. "Fué peor el remedio que la enfermedad –ens va dir a principis de 2012–. Ahora veo que han sido unos marranos conmigo."⁶¹⁹

El cas extrem, però, va ser el de la María Rosa Molinar, la filla més petita de la María Rosa Bermejo, que es va allotjar al pis que li tocava per la casa barata de la seva mare. Amb el marit i tres fills, i un germà que vivia amb ells, havien anat al pis amb molta il·lusió, convençuts de poder pagar la hipoteca amb el salari del marit, el Carles. No s'havien aprofitat mai ni als Avis del Barri ni a les famílies resistents:

María Rosa Bermejo: Hombre, yo quería tener una casa como Dios manda, las cosas sean dichas como sea: las cosas hay que decirlas como son. Pero yo no me creía que iba a pasar todo lo que ha pasado, no me creía. Creía que iba a ser otra vida mejor, yo que sé, mejor, ¡no que empezaran a subir las casas otra vez! Nena, que paguemos... [...] nos hicieron pagar 330 [euros], y en menos de dos años subió a 470: en menos de un año

⁶¹⁸ Alguns exinquilins d'altres barris en remodelació, amb la crisi van trobar-se amb dificultats greus per seguir costejant els seus nous habitatges pocs anys després del trasllat; en el cas del Forat de la Vergonya, hi va haver inquilins que van haver de deixar els seus nous habitatges, tal i com van difondre algunes associacions del barri de Sant Pere de Barcelona.

⁶¹⁹ Comunicació informal, febrer 2012.

subió dos veces [...] luego tenías que pagar la comunidad, pagar todo eso, ¿sabes? Pero qué va, por eso pasó que se quedaron en paro estos, y lo que pasó.

En quedar-se a l'atur en Carles, la família va deixar de pagar les quotes de la hipoteca, convençuts que el Patronat "ja ho arreglaria", tal com s'havia dit sempre. Dos anys després del trasllat, la Caixa Sabadell va enviar l'ordre de desnonament. El 19 de novembre de 2009 els germans de María Rosa van començar a baixar mobles al carrer, esperant l'arribada dels agents judicials. Va ser Luis Nuevo, president d'Avis del Barri, qui els va aconsellar de quedar-se al pis com a forma de pressió sobre el Patronat, i va contribuir a organitzar també una petita manifestació de protesta davant de la seu del Districte. Finalment, i també gràcies a la mediació de l'AV, el Patronat va accedir a recol·locar tota la família en un pis d'emergència social al mateix carrer. La família es va haver de traslladar per segona vegada en dos anys, però afortunadament va poder-se quedar al barri.⁶²⁰

Aquest episodi, però, va tornar a encendre les hostilitats entre AV i Avis del Barri: les dues associacions van acusar-se mútuament de ser els responsables del problema d'aquella família.⁶²¹ Alguns mesos després, al balcó del que havia estat el pis de María Rosa, va aparèixer un cartell: "se vende". La Caixa Sabadell havia posat a la venda al mercat lliure un pis construït amb diners públics i per als exinquilins de les cases barates. "La cárcel de oro se viene abajo", va escriure a internet un habitant del barri.⁶²² Alhora, algunes de les associacions que havien donat suport durant els mesos de la "resistència", van començar a coordinar-se per afrontar la nova situació, amb una nova iniciativa, més ambiciosa que les anteriors. A partir del 2009 va començar a preparar-se el concurs internacional d'idees *Repensar Bonpastor*.

La intuïció de base de *Repensar Bonpastor*, que sorgia d'una idea dels arquitectes que ja des del 2004 s'havien interessat pel conflicte de Bon Pastor, era que la problemàtica del barri de cases barates estava suscitant molt d'interès més enllà del barri, tot i que al seu interior el debat estava absolutament estancat. El punt

⁶²⁰ *La Directa*, 17/3/2010.

⁶²¹ Segons l'AV, la María Rosa "había sido mal aconsejada por personajes que la han utilizado de una forma interesada, con el único objetivo de crear mal ambiente, para forzar la paralización de las obras de remodelación", *Butlletí de l'Associació de Veïns i Veïnes de Bon Pastor*, gener 2010. Per la seva banda, la María Rosa va declarar que l'AV li va negar el suport perquè no n'era sòcia.

⁶²² "1r desalojo en la 1a fase del barrio del B. Pastor", publicat per *manfeman* el 16/11/2009 a *Indymedia Barcelona*: <<http://barcelona.indymedia.org/newswire/display/385725>>, [consulta: 1/12/2011].

de partida era que el problema de Bon Pastor no podia reduir-se a una qüestió d'interès exclusiu dels habitants del barri, sinó que s'havia de socialitzar i obrir cap a l'exterior, amb la finalitat de buscar una solució alternativa a la demolició per al barri de cases barates. La convocatòria va publicar-se en un gran nombre de pàgines web de molts països, també gràcies a la xarxa global de l'Aliança d'Habitants, que a partir del 2008 va oferir la seva infraestructura de difusió per promoure el concurs;⁶²³ revistes d'arquitectura i d'urbanisme se'n van fer ressò, i fins i tot la revista *American Anthropologist* va publicar una ressenya de la iniciativa, alguns anys després.⁶²⁴ Els organitzadors –entre els quals gran part dels membres del nostre grup de recerca– van estimular la participació de grups de tot el món, als quals oferien una gran quantitat de material per entendre la problemàtica dels habitants, i van organitzar també un dia de visita col·lectiva al barri.⁶²⁵ Els concursants havien d'elaborar una proposta per desbloquejar el conflicte veïnal, de cara a una solució urbanística que impliqués la participació efectiva dels habitants en la planificació, el respecte vers el patrimoni històric, i la paralització dels possibles desnonaments.

L'èxit de la convocatòria va desbordar absolutament les previsions. Més de 150 grups d'arreu del món van inscriure's al concurs, i els organitzadors van ser convidats a explicar la iniciativa a universitats, trobades, fòrums socials; la proposta del concurs va arribar a debatre's fins i tot a l'Exposició Universal de Xangai.⁶²⁶ Les propostes es van fer públiques a partir del gener de 2010: 45 equips, de diversos països d'Europa, diversos d'Amèrica, alguns d'Àsia i Àfrica, van enviar les seves

⁶²³ Un tractament més detallat de la iniciativa, així com d'algunes de les propostes presentades, es troba a Portelli, 2010. Vegeu també <<http://repensarbonpastor.wordpress.com>> [consulta: 19/6/2012].

⁶²⁴ Lawrence-Zuniga, 2012.

⁶²⁵ Després d'una d'aquestes trobades una de les concursants, Clara Nubiola, va descriure la seva visita a les cases barates i al bar Can Mariano, al text reproduït al final de la introducció.

⁶²⁶ En una taula coordinada pel professor Yann Maury de la Universitat de Lió. La primera presentació del concurs tingué lloc el 29/10/2009 al Centre Cívic de Bon Pastor; al novembre del mateix any va presentar-se a universitats i col·legis professionals de Catalunya (COAC, ETSAB, ETSAB, UB, ELISAVA, UIC), així com a Sant Pere de Torelló, Granada, Madrid; el 2010 va presentar-se al CIPC de París, a la Universitat Mimar Sinan d'Istanbul, a la Universitat Federico II de Nàpols, al Fòrum Social Urbà del Brasil; al juny, a la Festa Major de Bon Pastor. Els resultats del concurs van presentar-se al DPU de la University College de Londres, al XVII seminari d'Arquitectura y Compromiso Social de Sevilla, al DUC de Valparaiso (Xile), al Palau de la Virreina, a l'*Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de Barcelona* (ETSAB) de la Universitat Politècnica de Catalunya, al Centre Cultural la Farinera del Clot, a l'Ateneu Popular de Nou Barris, al centre social Can Masdeu de Barcelona; a les jornades d'arquitectures col·lectives de Tarragona i de València, i al XII Congrés d'Antropologia fet a Lleó al setembre del 2011.

propostes de transformació de Bon Pastor. Cada equip va lliurar una, dues o tres làmines en format A1, en castellà, català, o anglès.⁶²⁷

Al barri, però, el projecte no va suscitar gaire atenció. Tot i que els organitzadors havien escrit a totes les entitats implicades (inclosos l'Associació de Veïns, el Patronat Municipal d'Habitatge, el Departament d'Urbanisme de l'Ajuntament, escoles, església, serveis socials...), cap no va respondre de forma positiva, ni per una banda a la proposta de formar part del jurat que decidiria sobre els projectes, ni a la invitació a participar en el debat d'obertura celebrat al Centre Cívic del barri.⁶²⁸ Un abisme lingüístic i social separava els centenars d'activistes i professionals interessats en el concurs dels que realment estaven vivint la problemàtica debatuda, i la mediació era una tasca feixuga, que pesava sobre ambdues parts. Al mes de març, al Centre Cívic de Bon Pastor, van reunir-se els membres del jurat format per experts locals sobre transformacions urbanes –José Luis Oyón, Teresa Tapada, Manuel Delgado, Raquel Fosalba– dos convidats de l'exterior, Michael Herzfeld i Yves Cabannes: el primer, antropòleg de Harvard, al qual hem fet algunes referències, i el segon, un membre del Grup Consultor de les Nacions Unides sobre desallotjaments forçosos i també professor d'estudis urbans del London University College. Els experts van prendre unes tapes al Nou Set Portes i van dinar paella al bar Can Mariano, l'antic bar de María *la Maja*, al carrer Arbeca; després van estar avaluant durant tres dies les més de 100 làmines sobre les quals s'havien de pronunciar.

L'Associació de Veïns s'havia declarat obertament hostil a la iniciativa, i havia arribat a boicotejar-la: durant la visita al barri dels concursants, un membre de l'AV va parlar de la visita com d'una “manifestació d'okupes”.⁶²⁹ El prejudici contra els “forasters”, i contra qualsevol que intentés plantejar una alternativa a un procés que ja es percebia com a inevitable, va influenciar profundament l'èxit de

⁶²⁷ Els inscrits al concurs procedien de: Catalunya, Euskadi, Galícia i altres comunitats de l'Estat espanyol; Portugal, França, Itàlia, Eslovàquia, Àustria, Alemanya, els Països Baixos, el Regne Unit, Irlanda, Finlàndia, Rússia, Sèrbia, Grècia, Turquia, Algèria, Líban, Emirats Àrabs; Canadà, els Estats Units, Mèxic, Costa Rica, Colòmbia, Brasil, Argentina, Tailàndia, la Xina, el Japó. Per consultar les propostes presentades: <<http://repensarbonpastor.wikispaces.com/projectes-proyectos-proposals>>.

⁶²⁸ En aquest debat van intervenir Roser Veciana, Ada Llorens, el col·lectiu *Sitesize* i els arquitectes de l'ETSAB que havien organitzat el taller de l'estiu: les seves intervencions es poden veure a <<http://vimeo.com/7435998>>, <<http://vimeo.com/7435247>> i <<http://vimeo.com/7391883>> [consulta: 19/6/2012].

⁶²⁹ Comunicació personal de Mariano Punter, novembre 2010.

El logotip del Concurs d'idees del projecte Repensar Bonpastor, en un cartell fet per a una presentació de la iniciativa a París, el 2010

la iniciativa: els mateixos Avis del Barri, l'única agrupació veïnal que tenia una relació de llarga durada amb els organitzadors del concurs, també van reaccionar de forma més freda del que els organitzadors s'esperaven. Ni quan el Jurat va seleccionar cinc propostes guanyadores i vint projectes particularment interessants, les aportacions dels concursants van arribar a motivar els inquilins de les cases barates. La idea era que els veïns i veïnes interessats s'anessin familiaritzant amb les propostes elaborant un projecte alternatiu col·lectiu; però l'organització del concurs (fet de forma voluntària, en espais autogestionats, sense comptar amb cap subvenció⁶³⁰), havia esgotat el col·lectiu organitzador, que es va encaminar amb dificultat cap a la gestió d'un procés de dinamització de la participació veïnal. A més, a la falta d'interès dins el barri s'afegia un silenci absolut per part dels mitjans de comunicació locals; si el projecte s'havia difós públicament a revistes

⁶³⁰ El 10/3/2010 *Repensar Bonpastor* va organitzar una conferència amb Yves Cabannes i Michael Herzfeld a la UB, que va cobrir el viatge dels dos convidats a Barcelona. Aquesta va ser l'única aportació econòmica externa al projecte.

professionals i fins i tot en reportatges televisius d'altres països, a Barcelona, i en general a l'Estat espanyol, havia passat bastant desapercbut.

Una de les aportacions més interessants dels treballs presentats, compartida per més d'un projecte, era l'enfocament *cooperativista*. En línia amb la història social del barri, molts concursants van proposar estimular la formació d'una cooperativa entre els habitants i exhabitants de les cases barates per gestionar la part restant del Pla de Remodelació. Una cooperativa hauria pogut reunir un capital inicial a partir d'aportacions dels socis no majors que les quotes d'entrada dels nous pisos; amb aquests fons es podia demanar al Patronat una gestió temporal dels terrenys del barri, i encarregar-se alhora de la construcció d'habitatges per als que volguessin deixar les cases barates, i de la rehabilitació i ampliació de les cases de la segona, tercera i quarta fase per als que s'hi volguessin quedar, o fins i tot per a nous veïns, per exemple estudiants. Aquesta proposta permetia tornar a reunir la població del barri al voltant d'un projecte comú, projecte basat en les necessitats i els desitjos de la població, i fins i tot permetia afrontar la crisi. La cooperativa podria gestionar els llocs de treball que es crearien, o la formació de nous treballadors, i fins i tot fer una labor sociocultural sobre el patrimoni històric del barri i la resolució dels conflictes.⁶³¹

Alguns membres d'Avis del barri i alguns habitants de la quarta fase van començar a organitzar reunions veïnals en cada carrer per il·lustrar els projectes més interessants. Però una nova sèrie d'esdeveniments tallarà d'arrel aquest procés incipient, sacsejant la vida al barri i complicant encara més la difusió de noves idees. Amb l'exposició de l'episodi de l'"assalt a les cases" del 2010, acabarem aquest apartat sobre la història contemporània de Bon Pastor, per passar a analitzar els impactes socials de la transformació urbana del barri.

Al maig del 2010 el diari gratuït *Qué* va publicar una pàgina sencera anunciant el començament de la segona fase: "192 familias de las Casas Baratas estrenarán piso a finales de verano", deia el titular principal; "Nuestra vivienda es como un regalo

⁶³¹ La idea de la cooperativa va formular-se en cinc propostes ("Hacer acera", "Palimsesto", "Lo importante es participar", "Coop", "Camalote", "Bon Pastor barrio de código abierto"). Una de les idees més interessants va ser que durant un temps estipulat (per exemple, 80 anys), l'Ajuntament mantingués la propietat del barri deixant-ne la gestió a la cooperativa, per recuperar finalment tant les cases com els nous pisos al final del temps previst. La rehabilitació així podria gestionar-se sense cap cost per a les arques municipals, i sense perdre la titularitat del sòl. Sobre el tema del cooperativisme, *Repensar Bonpastor* va organitzar una jornada de debat al Centre Cívic de Bon Pastor, el dia 18/1/2012.

del cielo”, es llegia en un petit marc explicatiu, entre cometes. Set anys després del referèndum, i no obstant la crisi econòmica i el col·lapse del mercat immobiliari, la retòrica de la remodelació seguia invariable.⁶³² El que l'article no deia era que el Patronat havia modificat una de les condicions bàsiques de l'accés als pisos: qui escollia l'opció del lloguer, dels pisos de la segona fase, ara podia mantenir el contracte indefinit, tot i apujar-ne el preu en funció de l'augment de superfície. Aquesta concessió recordava molt l'antiga demanda d'Avis del Barri de “piso por casa”, és a dir, poder ser reallotjats sense perdre els drets contractuals. Cap indemnització s'atorgava per la rescissió dels contractes, però a qui decidís deixar la casa sense reallotjament, el Patronat li ofería una compensació econòmica de 26.000 euros, quasi tres vegades més del que havien rebut els pocs inquilins de la primera fase que havien renunciat a reallotjar-se. Això va canviar moltes de les cartes damunt la taula.

Molts ancians, fins i tot alguns membres d'Avis del Barri, van reflexionar seriósament sobre la possibilitat d'agafar aquesta indemnització i deixar la casa i el barri: per molts la convivència s'havia fet inaguantable. Una trentena de nuclis familiars de les cases barates van escollir aquesta opció, i el Patronat va tancar i tapiar les seves cases, encara que no pertanyessin a la fase en curs de remodelació. En plena crisi econòmica, amb famílies amuntegades en les habitacions de les cases barates, molts van veure la multiplicació de cases tapiades per tot el barri com una provocació: especialment pel que feia a les de la tercera i la quarta fase, l'enderrocament de les quals encara trigaria cinc o sis anys a arribar. Hi va haver qui, hàbilment, va tirar els murs que separaven el seu habitatge d'una casa tapiada, i es va fer un dúplex en horitzontal, autogestionat i invisible des de l'exterior. Però altres van optar per una forma més transparent de reivindicació.

A l'estiu del 2010 va quedar buida una casa del final del carrer Claramunt, prop de l'antic bar de Mari la Maja al carrer Arbeca, ara Can Mariano. Abans que el Listero començés la vandalització i el tapiat de la façana, quatre joves del barri van entrar a la casa i van demanar al Patronat poder-s'hi quedar fins al moment de l'enderroc, signant si calia la renúncia a la possibilitat d'obtenir un pis. Eren dues

⁶³² “Francisco acude cada día a ver los trabajos de su futuro piso [...] Desde 1980 vive en una vieja casa de 46 metros cuadrados, que necesita recuperaciones a menudo, y humedades que les da constantes problemas de bronquitis”. *Qué*, 5/5/2010. L'article contenia tots els tòpics que hem analitzat anteriorment: una entrevista a un veí arribat el 1980 (i, per tant, amb contracte nou), la descripció de les cases com a “degradadas y con muchas humedades”, i una entrevista amb Paquita Delgado, que puntualitza que “salvo algún caso particular en que puede quedar algún vecino descontento, el barrio notará una gran mejora”.

noies de 17 i 18 anys amb els seus companys. Una d'elles ja era mare d'un nen d'un any, i vivia en la casa barata d'un familiar; l'altra estava embarassada, i seguia vivint amb la mare en una altra casa. El Patronat, però, va enviar ràpidament una ordre de desnonament, i els va advertir que si els trobava a dins els carregaria els deutes que l'antic propietari mantenia amb el Patronat. Espantats, van abandonar ràpidament la casa, que es va tornar a tapiar. Però les veus corrien. Al cap de pocs dies es va organitzar una recollida de firmes demanant que el Patronat assignés a gent del barri les cases de la tercera i quarta fase que s'havien tapiat.⁶³³

Mentre el document circulava pel barri, però, es formaven petits *corrillos* en què es discutia la millor forma de recuperar les cases buides. De sobte, el 19 de juny de 2010 un d'aquests *corrillos* va començar a enderrocar els tapiats de les cases, per la banda del carrer Novellas, al costat del col·legi Cristóbal Colón. Els primers a obrir un habitatge van ser un grup de gitanos del barri, amb el suport d'una vintena de veïns, entre els quals es trobaven els quatre joves que havien inaugurat les ocupacions. Un cotxe de la Guàrdia Urbana va aturar-se ràpidament i va demanar-los de sortir. Així, el grup va deixar la primera casa barata per dirigir-se a l'altre costat de la Replaceta més propera al riu. Allí un grup de dones –aquest cop, paies– van obrir un segon tapiat, d'una casa que segons deien era de l'àvia d'una d'elles, i que s'havia tancat a conseqüència d'una baralla familiar. Al cap de pocs minuts, la família gitana que havia intentat obrir la primera casa n'havia obert una altra de les grans; mentrestant, els quatre joves que havien inaugurat tot el moviment havien obert dues cases més. Una d'elles, a falta de martell, havia trucat a una veïna per demanar-li que li'n deixés un per obrir una casa. “¡Aquí lo tienes! ¿Cuál vas a abrir?”

Durant les hores següents un nombre incalculable de gent de les cases barates, fins i tot nens, van sortir als carrers amb martells i piques per tirar les tàpies. Es van obrir totes les cases tapiades de la tercera i la quarta fases; fins i tot, absurdament, algunes de la segona, l'enderroc de les quals estava previst al cap de pocs mesos. Les primeres tres ocupacions havien creat la percepció que qui obrís una casa aquella

⁶³³ Al juny de 2004, en un full volant titulat “Queremos las casas para la gente necesitada de Bon Pastor”, l'AV havia afirmat que “La Comisión de afectados de las casas baratas y la Asociación de vecinos defendemos que las casas vacías (que no sean de la fase en remodelación) sean rehabilitadas si están en mal estado y concedidas rápidamente a personas necesitadas de nuestro barrio”. Però ni l'AV ni la Comissió no van pronunciar-se davant de l'onada de tancaments a la tercera i quarta fase a partir de 2010. Vegeu *La Replaceta*, núm. 2, agost 2008, p.3; *La Replaceta* núm. 11, maig 2010, p.2; *La Replaceta* núm. 12, agost 2010, p.2.

L'assalt a les cases, al carrer Novelles, el 19 de juny de 2010. Stefano Portelli, 2010

tarda se la quedaria, i tothom que en tenia necessitat en volia una. Aviat per tot el barri se sentia el soroll dels martells, i les informacions sobre les últimes cases obertes corrien d'una banda a l'altra del barri, des del carrer Ardèvol fins al carrer Arbeca, des de Mollerussa a la carretera de Sant Adrià. Païos, gitanos i garrulos, tots del barri, al principi joves, gairebé tots amb fills petits, més endavant fins i tot alguns ancians gitanos, van passar quatre hores obrint cases: en total se'n van obrir unes vint-i-dues. Cap episodi de tensió, cap inconvenient va sorgir amb els habitants de les cases properes, fins i tot alguns van demanar permís als veïns de la vora abans d'enderrocar el tapiat. L'assalt a les cases no tenia gens l'aparença d'una acció *okupa*, ni cares tapades, ni plaques de ferro per apuntalar les portes; semblava més aviat una gran festa del *destapiatge*, una cercavila surrealista que jugava a l'ocupació de cases entre rialles i debats sobre com repartir-les entre els que les necessitaven. De sobte semblava que els habitants de les cases barates s'haguessin oblidat de l'entitat superior que decidia sobre elles, i se les estaven repartint en una atmosfera de bona convivència.

Els protagonistes d'aquest nou "assalt a les cases" no partien ni de l'experiència ni de l'organització que havien assolit els de l'acció de 1988, amb el suport de

l'Associació de Veïns, que com hem vist havia permès a molts membres de l'AV d'aconseguir contractes de lloguer amb el Patronat. Aquest segon episodi va tenir un final molt menys feliç. Els primers a donar l'alarma van ser precisament alguns dels membres de l'AV. Una desena de furgons de la Guàrdia Urbana van instal·lar-se ràpidament a la *Replaceta* del carrer Tàrrega, probablement tement d'enfrontar-se a una revolta col·lectiva com la *Intifada del Besòs* del 1990. Els membres de l'AV van acompanyar els agents pel barri, per assenyalar a la policia quines eren les cases que calia desallotjar: així que els ho demanaven, totes les famílies que havien obert cases, amb la majoria dels seus membres asseguts a la porta, marxaven, alguns fins i tot rient amb els agents i fent bromes. “¡No nos moverán! ¡No nos moverán!” cridaven tots junts, quasi com si fos una paròdia, mentre sortien entre aplaudiments. Els periodistes fotografiaven i preparaven els seus articles:

Nieves Boix está indignada. Con 26 años y tres niños a su cargo, sigue residiendo con su madre tras ocho años optando a una vivienda de protección oficial en el barrio. La joven acusa el Patronato de hacer ‘lo que quiere’. ‘Llevamos mucho tiempo reclamando un piso. Somos gente con necesidades y no entendemos tanta demora. Deberían facilitar más las cosas’, asevera Boix a este diario. En cierto modo, entiende la reacción de los vecinos que el sábado al mediodía entraron ‘a mazazos’ en viviendas tapiadas que no se iban a derrumbar hasta de aquí a unos años [...] Tanto Nieves Boix como su amiga y vecina del número 18 de la calle Barniola, Noemí Montolío, censuran las palabras de la concejal de Sant Andreu, Gemma Mumbrú, quien aseguró que tras las ocupaciones había ‘personas, en su mayoría, de fuera del barrio’. [...] ‘Esa señora miente’, espetan ambas al unísono. ‘Toda la gente que entró en las viviendas tapiadas era del barrio’, apostillan. Alegan, además, que se trataba de ‘gente joven a la que el Ayuntamiento tendría que atender porque hay mucha necesidad’.⁶³⁴

Una vegada buides, les excavadores del Patronat van començar a enderrocar els sostres de les cases, un a un. Ningú no va organitzar cap tipus de resistència ni d'oposició: tot s'expressava amb el llenguatge del *cachondeo*, del *chulear* i del fer riure els amics, propi dels joves *garrulos* del barri. La ràbia contra la reacció del Patronat, però, es respirava en l'ambient. Quan l'excavadora va començar a moure's pels carrerons de les cases barates, els obrers van demanar als veïns moure els cotxes per deixar-la passar: “¡Que nadie mueva los coches!” cridaven molts, sempre rient. “¡Como le des al coche, te busco!” va dir un altre. “¿De quiénes son los coches?” “Que no, ¡que no son de nadie!”, jugava un altre.

⁶³⁴ *El Mundo*, 21/6/2010.

En un dels vídeos gravats aquell dia pels veïns, es veu la gent rient, en un moment que podria haver estat de tensió i silenci.⁶³⁵ “¡Quítale la gasolina a la grúa!” cridava el que gravava el vídeo, que poc abans li deia a la policia: “¡Soy de La Sexta! ¡Vengo de *Callejeros!*” per tal que el deixessin enregistrar. Quan un altre agent de la Guàrdia Urbana va repetir-li que no podia gravar, el noi es va colar a la primera casa barata que va trobar, on una dona mirava l’excavadora des de la porta. “Yo vivo con esta mujer, ¿ve? Estamos en casa. Estoy dentro. Déjate, tú no sabes dónde vivo y dónde no”. Des de la vorera, el policia continuava insistint perquè no enregistrés: “¿Vives aquí? ¿Tienes el DNI que compruebo si estás empadronado?”. I el noi: “¿Molesto a alguien, en casa de uno o de otro? ¿Molesto a alguien?”. A la resta de l’enregistrament se sent la conversació entre el noi i la dona de la casa, que evidentment no es coneixien de res. “Tienes derecho a gravar lo que están haciendo, ¿no?” li diu la dona. “Sí, las cámaras sí, los vecinos no. Doscientos euros de multa, dice”. “Uy. Y quién los tiene. Ah porque yo no los tengo ahora, eh?”, diu la dona, que, òbviament, no va dir-li a l’agent que el jove no vivia amb ella.

Mentre les màquines es preparaven per ensorrar les teulades, a la porta de la casa, la dona seguia conversant: “Yo lo que veo es que tendría que haber grupos de casas baratas pa’ las personas”. “Ayer lo estaban haciendo bien, estaban cogiendo firmas”, li deia el noi. Però la dona continuava amb el seu discurs: “Yo tengo a mi nieta separada y sin trabajo. Que tiene que vivir bajo un puente, porque la acojo yo, sino estaría en la calle”. “Si salgo fuera me van a detener...” reflexionava el jove, mentre la dona seguia: “Y mira que hay gente fuera... de estos tan malos, los rumanos... que te quitan las cosas, las tuberías del agua, te lo quitan to’! ¿Eh? Que los que vivimos aquí no somos ricos, ¿eh? Cuando estamos aquí es porque no podemos pagar un alquiler alto. Si no no estaríamos, yo no estaría, ya”. I afegí, mirant cap a la teulada a punt de ser enderrocada: “Madre mía... ay qué lástima. Qué pena, ¿eh?”

Llavors l’excavadora va poder assolir l’alçària necessària per abatre’s sobre el sostre. Les rialles i les bromes es van anar convertint en un gran crit col·lectiu, coral, culminat amb un “¡No!” gairebé a l’uníson, mentre la gran pala groga s’enfonsava dins la teulada de la casa barata.

⁶³⁵ *¡Que nadie mueva los coches!* (2010).

5. L'impacte social de les transformacions urbanes

Per infiltrar-se en els espais vernacles, el primer homo oeconomicus va adoptar dos mètodes que no deixen de recordar, l'un, l'acció del retrovirus VIH, i l'altre, els procediments emprats pels traficants de drogues.

Majid Rahnema⁶³⁶

En aquest capítol descriurem el procés pel qual la transformació urbanística de les cases barates de Bon Pastor en un barri de blocs de pisos va implicar la penetració d'uns models de comportament tradicionalment externs al barri, dintre de la densa xarxa de significats i valors que hem descrit al tercer capítol, i de la qual en els capítols anteriors hem analitzat el desenvolupament històric. Els esdeveniments particulars que exposarem aquí no són més que una expressió particular del procés més ampli de construcció física i simbòlica de la ciutat de Barcelona, un fenomen global que s'entén sobretot si se n'observen les articulacions específiques en uns contextos geogràficament i històricament localitzats.

Durant els vuitanta anys en què el barri de cases barates va mantenir la seva forma original –és a dir, des de l'exposició Universal del 1929 fins al Fòrum de les Cultures del 2004– Barcelona va experimentar un creixement progressiu del que David Harvey anomena *capital simbòlic*: un augment en el reconeixement internacional de la ciutat com a lloc *central*. Però aquest ascens de la ciutat en el rànquing global va necessitar una neteja espacial que va convertir en *restes* gran part del patrimoni històric material i immaterial de la població –que a la vegada representaven alguns dels senyals de distinció del mateix capital simbòlic que se celebrava. És important ressaltar que la idea de Barcelona com a *ciutat compacta* urbanísticament pot fer-nos caure en una equivocació, la de considerar-la també una ciutat socialment orgànica: de cara a l'estudi etnogràfic, és molt més correcte adoptar la perspectiva de les múltiples *barcelones* proposada per Manuel Vázquez Montalbán.⁶³⁷ Encara que l'escriptor català hagi estat objecte d'una recuperació *post mortem* per part de les autoritats ciutadanes (que li han arribat a dedicar una

⁶³⁶ Rahnema, 2008: 214. Traducció nostra.

⁶³⁷ Busquets, 2004; Vázquez Montalbán, 1987.

“plaça dura” en la part més reformada del seu barri, l’antic barri Xino), la seva obra estava orientada al rescat de les *barcelones* menys controlables, més susceptibles de ser considerades *sobrants*:

Aquí todos nacimos en barrios que os sobraban, rodeados de cosas que os sobraban, a la espera de que creciéramos, envejeciéramos, nos deconstruyéramos, para ser más exactos y entonces podríais enviarnos a vuestros sociólogos, a vuestros psicólogos sociales, al alcalde en funciones, al concejal peor vestido, a los hijos de barrio que prosperaron y nos dieran el ejemplo de que con talento y esfuerzo se puede salir de los barrios que os sobraban, es decir, nos dais la ciencia social que os sobra, la psicología que os sobra, el alcalde que os sobra, la mirada de solidaridad que os sobra y el miedo que os sobra porque a veces pensáis que vosotros mismos podríais ser las sobras y por eso bajáis por aquí a vernos interpretar el papel de clases subvencionadas.⁶³⁸

La demolició de barris sencers, de parts consistents del teixit urbà, es va filtrar a l’opinió pública només a través d’imatges simplifiades i esbiaixades: a part el cas de les cases barates, podríem esmentar l’enderroc del barri de Can Tunis, que es va fer a l’estiu del 2004 envoltat d’un silenci mediàtic gairebé absolut. Si exclouem alguns treballs procedents de l’àmbit de l’associacionisme veïnal, veurem que l’impacte de les transformacions urbanes recents pateix d’una importantíssima falta d’informació, fins i tot en l’àmbit estrictament arquitectònic: les administracions responsables de les intervencions no van encarregar ni tan sols un inventari dels edificis enderrocats.⁶³⁹ Val a destacar que, fins i tot en ocasió de les demolicions massives dels barris populars de Roma durant els anys trenta del segle xx, el dictador Benito Mussolini havia ordenat que es recollissin “en grans àlbums moltíssimes fotografies dels exteriors i interiors a demolir, fotografies a dedicar eventualment a algun supervivent nostàlgic del ‘color local’”.⁶⁴⁰ Possiblement, els científics socials que vam *ser-hi presents* durant els anys de les grans transformacions, sobretot a

⁶³⁸ Vázquez Montalbán, 1999.

⁶³⁹ La publicació de REGESA (2005) sobre la demolició de Can Tunis és un exemple perfecte d’un informe que no conté informacions rellevants; diferent és el discurs respecte a l’informe encarregat per Vila Olímpica, SA, sobre l’impacte de la demolició del barri d’Icària entre 1987 i 1990, elaborat per l’antropòloga Concha Doncel; vegeu Caballé, 2010. Respecte als treballs promoguts per entitats veïnals, vegeu Octavi Alexandre, 2000; Grup de Patrimoni Industrial de Poblenou, 2005.

⁶⁴⁰ Cit. a Cederna, 1980: 67, trad. nostra. Per a l’absurd projecte de Via della Conciliazione de la Roma feixista, van expropiar-se 142 propietats sobre 43.000 m², i es van desnonar 729 pisos, on vivien 1.236 famílies (4.992 persones); ibídem: 240. Per fer la rambla del Raval i l’Illa Robador, l’àrea afectada és de més de 30.000 m², els edificis enderrocats més de 110, amb un total d’uns 1.400 pisos. És a dir, un territori més petit, però molt més dens. Vegeu Maza, McDonogh, Pujades, 2001.

l'època 2000-2010, vam perdre l'oportunitat de fer una tasca de recopilació que podia ser fonamental de cara a les futures reconstruccions històriques. Quants habitants de Barcelona van ser desplaçats de les seves cases, dels seus barris, o fins i tot de la ciutat, entre els anys 2000 i 2010? Quants van veure transformar radicalment el propi espai vital, fins a trobar-lo irreconeixible? Quants van perdre el taller, la fàbrica, el centre social, l'ateneu, el bar, o en tot cas l'espai central de la seva vida laboral o social?

Si no s'ha elaborat cap catàleg del patrimoni *material* de la ciutat enderrocada, encara menys hi ha hagut estudis sistemàtics sobre l'impacte social d'aquestes transformacions. En paraules de Jaume Pagès, una persona vinculada a una empresa del barri del Poblenou afectada en el seu moment per les enormes demolicions del Pla 22@: “Aquí no hi ha hagut cap mena de treball de camp. I a veure, [...] si fem una carretera, fem un estudi pels arbres i pels ocells, i amb 200 hectàrees, no ho fem per les persones?”. Els estudis d'antropologia urbana a Barcelona, fins anys molt recents, s'havien concentrat de forma gairebé exclusiva sobre el centre de la ciutat, en línia amb una tendència global evidenciada per Setha Low: l'interès per les perifèries continuava relegat a altres àmbits del coneixement.⁶⁴¹ Com a moltes altres ciutats, els suburbis eren objecte de reflexions sobretot a partir de la detecció de necessitats locals, i sovint aquestes procedien d'àmbits propers a l'activisme social.⁶⁴² Només darrerament alguns investigadors hem dirigit la nostra atenció a l'impacte de la transformació sobre les *barcelones* perifèriques: Vallcarca, Ciutat Badia, Ciutat Meridiana, la Colònia Castells.⁶⁴³ Possiblement, el conjunt d'aquests estudis locals contribuirà a la transmissió del missatge que hi havia en les intencions de Vázquez Montalbán: “Els viatgers anglesos que hagin visitat o vulguin visitar Barcelona, han de saber que dintre de les seves fronteres municipals no hi ha una ciutat sinó diverses, i que gairebé totes han estat radicalment modificades

⁶⁴¹ “Els estudis antropològics sobre la ciutat se centren preferentment sobre el centre, i produeixen etnografies de llocs culturalment significatius com mercats, projectes d'habitatge, parcs, places, centres de trobada, desenvolupaments del litoral, o centres d'acolliment per a gent sense sostre, on s'articulen processos urbans macro i micro. [...] Un problema, sense dubte, és que es perpetua una relació incòmoda entre estudis urbans i estudis suburbans”. Low, 2003: 387, trad. nostra.

⁶⁴² Això és cert tant per als estudis històrics com els de Jaume Fabre i José María Huertas Clavería, com per als treballs més recents com UTE 2004; Taller VIU, 2006; respecte a altres ciutats, Observatorio Metropolitano, 2009; Díaz 2010.

⁶⁴³ Tapada *et al.*, 2009; Stanchieri, en curs de publicació; Dalmau, 2010; Palomera, 2011.

per l'impacte de les Olimpíades".⁶⁴⁴ Això continua sent vàlid també respecte dels processos de transformació de les dècades posteriors: el *model Barcelona* sembla haver abraçat tot el territori urbà i haver transcendit fins i tot les seves fronteres, però un enfocament etnogràfic ens permet entendre que *ni tan sols a Barcelona* no hi ha un model de transformació urbana unitari. Atès que la ciutat és un conjunt disorgànic d'espais profundament diferents, la seva transformació també s'articula com un conjunt de fenòmens separats, històricament i culturalment determinats, sovint incomparables entre si.

No necessàriament les diverses *barcelones* s'han fet més semblants o més properes, tot i la insistència retòrica en la cohesió, en la integració, en la millor interconnexió entre les parts de la ciutat. Sovint s'utilitza la paraula *urbanització* per referir-se a la transformació urbana, marcant implícitament que les "coses que hi havia abans" no eren suficientment "ciutat", no eren del tot "urbanes". Però és justament d'aquestes "coses" que s'ocupa l'etnografia, que davant d'un procés de transformació física del territori, és capaç d'avaluar l'impacte concret del canvi sobre les interpretacions locals de la història, sobre les concepcions locals de l'espai, sobre les microidentitats lligades als diferents territoris; fenòmens irreductibles i profunds, que influeixen directament el futur de la ciutat sencera, en formes que poden invalidar completament les intencions dels planificadors. Els sociòlegs turcs Candan i Kolluoğlu, observant la transformació de la ciutat d'Istanbul, van concloure que "mentre Istanbul s'ha expandit geogràficament i demogràficament, les 'Istanbuls' usades, experimentades i habitades pels diferents grups socials s'estan encongint".⁶⁴⁵ A Bon Pastor, com veurem, una actuació urbanística que va legitimar-se reiteradament amb la idea de trencar l'aïllament històric del barri, va tenir en molts habitants l'efecte de separar-los entre ells, va augmentar encara més la seva distància i estranyesa respecte dels "centres" de la ciutat i alhora va empobrir els seus espais relacionals, desarticulant les seves formes d'organització comunitària i encongint els seus horitzons vitals –fins a desembocar en alguns casos en veritables patologies. En aquest capítol analitzarem com, per un seguit de contingències històriques i polítiques, el procés d'enderroc de les antigues

⁶⁴⁴ Vázquez Montalbán 1992: 3, trad. nostra.

⁶⁴⁵ "El que volem dir amb 'istanbuls que s'encongeixen' (*shrinking istanbuls*) és que els diferents grups socioeconòmics d'Istanbul estan cada cop més encaixonats en una ciutat sempre més petita, i es mouen en espais molt limitats, amb poc o cap contacte els uns amb els altres", Candan, Kolluoğlu, 2008:31, trad. nostra.

cases barates va provocar noves ferides sobre una població que encara no s'havia recuperat de les ferides del passat.

5.1. Cap a l'altre barri

Anònim: Tenemos que cambiar; hay que cambiar, ¿no? [...] Se puede cambiar, pero no se puede perder esa relación. Porque lo peor que nos puede pasar en esta vida, es que perdamos la relación humana. El cambio de... ahora estamos juntos, vivimos aquí, y el día que nos metamos en un piso que tengamos puerta con puerta, no nos hablemos.⁶⁴⁶

Ja quan vam fer les primeres entrevistes l'any 2004, els habitants de les cases barates de Bon Pastor perceben la Remodelació com una amenaça per als vincles socials i per a la vitalitat dels seus carrers. Molts defensors de l'actuació es referiran a l'afebliment de les relacions internes al barri com d'una conseqüència secundària i no volguda de la transformació urbana, o fins i tot evitable; però la "integració en la ciutat" que buscava el pla urbanístic, de fet, ja portava intrínseca en si la desaparició de l'ús intensiu dels carrers, que els habitants havien convertit en espais *semipúblics*, gairebé *propietats* de les seves estretes xarxes veïnals. La ciutat contemporània necessita una separació clara entre zones privades i zones públiques, i les zones públiques han de ser *de tothom*, és a dir que ningú no pot fer-ne un ús més intens que altres. Aquesta operació, a escala global té al darrere una llarga història de planificacions urbanes orientades al control social de les zones populars, a la separació dels individus entre ells i a la privatització dels espais comuns. En una escala local, en canvi, és un esdeveniment que forma part d'una estratègia global i de llarga durada, amb ja gairebé un segle d'història: la demonització del carrer i el consegüent desmantellament de les estructures socials tradicionals de les classes populars.⁶⁴⁷

Si públicament la Remodelació es dirigia a intervenir en els espais *privats* de les cases barates, implícitament el projecte significava una intervenció sobre els espais *públics*, dels quals els habitants en feien un ús excessiu. Sobre els dos nivells –privat i públic– es va intervenir de dues formes diferents: mentre l'enderroc dels espais privats va executar-se de dalt a baix, a través de les pales de les retroexcavadores,

⁶⁴⁶ Entrevista anònima al vídeo *¿Subes al carro?*, 2007.

⁶⁴⁷ Vegeu Delgado, 1999.

el procés de buidatge i substitució dels usos de l'espai públic va articular-se a ras de sòl. Aquest últim aspecte, que va influir més durament sobre la vida social dels habitants, va ser el resultat d'una acció subtil i mantinguda durant els anys, a través d'un mètode que recorda, com il·lumina la frase de Rahnema a l'epígraf d'aquest capítol, l'acció del retrovirus de la SIDA: és a dir, desestructurant les defenses immunològiques de la població atacada. Com hem vist, la comunitat que habitava les cases barates posseïa unes formes socials que permetien als habitants *fer pinya* entre ells i defensar-se mútuament contra els intents de penetració des de l'exterior. Les mateixes estructures comunitàries que durant moltes dècades havien fet difícil l'accés de la policia i el control centralitzat sobre l'espai del barri, haurien pogut representar un instrument de defensa contra la remodelació, contra l'entrada dels models d'usos de l'espai que implicava la reforma urbanística. Per això, aquestes estructures van caure primer, abans que caiguessin les cases.

Com s'ha fet notar, l'eficàcia del poder és directament proporcional a la seva capacitat d'ocultació. Els conceptes d'"integració" i "modernitat" emprats per legitimar el canvi urbanístic, implicaven el desmantellament de les estructures socials comunitàries, però van presentar-se associats a un seguit d'altres valors, que van fer-los acceptables i fins i tot desitjables per a la població. La integració es presentava com la solució a l'*aïllament*, i la modernitat, com la solució a l'*infrahabitatge*, amb la comoditat dels pisos nous. Però les solucions que demanava el gruix de la població als problemes d'aïllament i d'infrahabitatge que patia el barri, no passaven certament per l'enderroc de les cases barates; el desmantellament de les xarxes socials de les cases barates era molt més una necessitat de l'administració de la ciutat que s'imposava als inquilins, que una demanda dels habitants mateixos; però la construcció retòrica va permetre convertir aquesta operació en *ausplicable* pels inquilins mateixos. Un seguit de conceptes van permetre presentar aquest canvi com "un regalo del cielo", una expressió que ja en si reenvia a un "més enllà", com veurem més endavant.

És aquesta estructura retòrica la que molts habitants van definir expressament com un engany.⁶⁴⁸ "Basta de mentiras y trampas" es llegia en un dels cartells que Avis del Barri van penjar al carrer Àger el 2004; un altre deïa "nos estan engañando:

⁶⁴⁸ Ja hem esmentat, respecte al mercat i a l'estació de metro del barri, aquesta estructura de relació entre centre i perifèria, per la qual a una demanda veïnal reiterada l'Administració ofereix una resposta tardana i que en certa mesura desvirtua les intencions inicials.

que se vellan [sic]". En aquesta percepció de l'engany, sense dubte, hi conflüen molts altres elements més tangibles: des dels preus dels pisos, als mecanismes del Conveni entre Patronat i AV, al referèndum viciat, a la mateixa llei hipotecària. La protesta, com hem vist, se centrarà sobre aquests punts tangibles, mentre que la mistificació discursiva no s'esmentarà sinó com un genèric malestar, una incomoditat, una dificultat afegida fins i tot en l'articulació d'un discurs d'oposició. El discurs crític es va haver de construir al voltant de les paraules clau del debat, aixecades artificialment per la retòrica que s'intentava combatre: *cases, pisos, carrer, comoditat, qualitat de vida, modernitat, integració*, contribuïen a fer que l'adhesió a la protesta mai no fos integral, ja que molts percebien que no s'estava tocant el nucli del problema, i que només s'estava lluitant sobre els corol·laris. Una prova d'això fou el fet que, quan a la segona fase de la Remodelació Avis del Barri van veure satisfeta la demanda de "piso por casa" que havien reclamat pels set anys anteriors, la seva ràbia no va disminuir: l'engany era molt més generalitzat que la qüestió dels preus dels lloguers. La batalla sobre els significats no es lliurarà mai: serà una derrota col·lectiva, expressada com una catàstrofe epistemològica generalitzada, com la *fi d'un món* i la victòria d'un de nou. Considerem que aquesta és l'arrel d'una veritable patologia social, amb un àmbit d'afectació que anirà des dels maons fonamentals de la comunicació interna al barri, fins als objectes físics que en mantenien la identitat: arran d'aquest engany comunicatiu originari, es modificaran els espais vitals, els espais relacionals, els llenguatges i les estructures polítiques i socials de referència.

L'antropòleg català Marc Dalmau va proposar el concepte de *síndrome d'afectació* per tipificar un grup de fenòmens patològics que va veure difondre's entre els afectats de la demolició del barri que va estudiar, la Colònia Castells, petit territori del districte de les Corts, urbanísticament horitzontal com les cases barates, els habitants del qual al voltant del 2010 van traslladar-se cap a blocs de pisos. El concepte de síndrome, com el de patologia, conté una referència directa a l'àmbit mèdic; de fet, un dels elements que primer impressiona qui estudia en profunditat les conseqüències d'aquests grans projectes de transformació urbana, és l'impacte sobre la salut dels afectats. Jaume Pagès, un dels afectats del conegut cas del recinte de Can Ricart, al barri del Poblenou, que ja hem esmentat, va encapçalar una duríssima batalla legal contra la requalificació urbanística que va obligar a traslladar, i posteriorment a tancar, la fàbrica de la qual era director administratiu, la Cereria Mas. Durant els anys de l'oposició, va desenvolupar una

persistent psoriasi a la pell dels braços, malaltia que no havia tingut mai abans. Semblava que el fet d'estar *patint sobre la seva pell* la transformació del barri del Poblenou hagués tingut una expressió física en un dels cossos afectats, a través d'un símptoma patològic. "Estàs cardat, tens el peu al coll, i no saps d'on et vénen les bufetades", ens va dir el 2006: fent servir una expressió que recorda la de la Paca, quan va dir "los golpes nos vienen de todos los lados".⁶⁴⁹

"Hi ha un abans i un després d'aquesta història", diu en Jaume Pagès referint-se a la "batalla de Can Ricart". Molts afectats, anys després dels esdeveniments viscuts com a conseqüència dels processos urbanístics, mantenen formes de parlar i de viure que els fan semblar uns supervivents, víctimes d'un naufragi que va marcar per sempre les seves vides, i en el qual van perdre fins i tot alguns companys. Vicente Sánchez, el director de Talleres Iracheta, una de les fàbriques que va tancar com a conseqüència del desnonament de Can Ricart, va emmalaltir del cor durant aquells anys, i va morir pocs anys després: els afectats vinculen sense dubtes la seva mort a la duresa del conflicte vinculat amb la requalificació urbanística.⁶⁵⁰ Les batalles lliurades contra forces molt més potents que les pròpies, les convergències d'interessos entre la gran propietat i les administracions públiques, els episodis de *mobbing*, són esdeveniments suficients per alterar profundament les consciències dels afectats, i per provocar estats de tensió que es converteixen sovint en causa de malaltia.

Ja tres anys abans de començar els enderrocs, a les cases barates de Bon Pastor es respirava la sensació generalitzada que la transformació urbanística havia modificat radicalment la vida de molts inquilins, fins arribar a ser fatal per a alguns. Les sensacions dominants a les entrevistes del 2004, especialment amb els inquilins més ancians, eren la por, el dolor, la tristesa; gairebé la meitat de les 127 persones que vam entrevistar abans del trasllat als pisos ens van expressar una disconformitat substancial amb el procés urbanístic. Entre els més ancians, l'enderroc de les cases es considerava una *pèrdua* que els pisos no compensarien.

⁶⁴⁹ Jaume Pagès, 16/3/2006. Part d'aquesta entrevista surt al vídeo *Des del ressentiment o la batalla per Can Ricart*, 2006. El Ministeri d'Indústria, Comerç i Turisme d'aquell moment va declarar que la Cereria Mas, que elaborava espelmes de forma artesana des del 1854, entrava dintre de les que havia definit "indústries molestes, sorolloses i contaminants" que calia treure de la ciutat; l'Ajuntament de Barcelona, artífex de la requalificació a l'origen de tot el problema, va considerar que es tractava d'una qüestió entre actors privats. Vegeu p. 5.

⁶⁵⁰ La història de Can Ricart s'explica a *Des del Ressentiment*, 2006.

Una anciana del carrer Granadella ho va expressar així: “El perderlo será para mi mucho dolor. Porque han sido cinco generaciones en esta casa. Significa mucho. Mis abuelos, mis padres, ahora estoy yo; aquí nacieron también mis hermanos, también nacieron mis hijos, y de los cinco nietos tres de ellos nacieron también aquí. Cinco generaciones. Son muchos años y de una amistad de vecinos, algo fabuloso”. El trasllat cap al pis li provocava una por molt gran: li dificultaria l'accés a la casa i a les seves relacions socials. “Subir una escalera y allí dentro de casa te quedas. Y aquí pues sales, y ‘buenos días, buenas tardes’, aquella unión. [...] esta amistad, y esta unión, casi de familia, esta se perderá.”⁶⁵¹ Una altra anciana, que preferim mantenir anònima, va acabar l'entrevista plorant:

¡Que yo no estoy conforme! Yo soy muy mayor y yo no tengo nada donde ir, y yo estoy muy a gusto en mi casa. Y no quiero irme a ningún piso ni nada; paso de pisos. A mí nadie me ha pedido nada; aquí han hecho lo que han querido, siempre. No han ido casa por casa, usted que quiere, usted que quiere. [...] Como la mayoría han votado, pues los demás a agachar el morro, que estamos aquí viviendo toda una vida: ¿por qué, a ver, por qué? No respetan a nadie. Hoy en día no se respetan las personas mayores; nada más valen los jóvenes, que nada más quieren pisos nuevos y vida nueva. [...] Yo no le he dicho a nadie que me den una casa; yo siempre he pagado mi alquiler, honradamente y decentemente: yo soy muy pobre, yo no puedo pagar un piso, yo no puedo pagar portería. [...] La Asociación de Vecinos, pienso que no han hecho lo que tenían que hacer, ya desde hace muchos años, tampoco. Nada más han ido a chupar lo que han podido, y si no han podido se han quitado del medio y ya está. [...] Ellos quieren el terreno, lo quieren todo... para ganar muchos millones, y los pobres viejos a pagar lo que no pueden, y a echarlos a la calle, cuando se mueran.⁶⁵²

Sens dubte la reacció principal que tenia llavors la gent gran era la resignació. “Que hagan lo que quieran”, “Tant si vull com si no vull, és igual”, “No volia que les tiressin: però com que no hi ha més remei...”. També entre els que ens van esmentar que hi havia una lluita, la postura generalment ressaltava la seva inutilitat: “Què hem de fer, fer-nos la mala sang? No: aquí que vingui lo que Déu vulgui”, va dir una dona del carrer Vilamajor.⁶⁵³ Aquesta resignació es feia

⁶⁵¹ Esmentem aquí les entrevistes segons la numeració adoptada a l'encuesta vecinal feta a l'estiu del 2004 (PVCE, 2005). Catalina, entrevista núm. 120, 5/7/2004. Altres entrevistes que esmenten la ràbia, el dolor, la tristor, són les 29, 32, 34, 81, 114, 130.

⁶⁵² Entrevista núm. 130, 29/7/2004.

⁶⁵³ Respectivament entrevistes núm. 83, 25, 175,25. A aquestes s'hi ha d'afegir la 81, que ja hem citat, en què es diu “no tinc ganes de lluitar amb ells, no podré enfrontar-me amb ells”.

encara més amarga en el moment en què es convertia en la percepció que les seves opinions no valien res *precisament per ser ancians*: el Pla de Remodelació no representava per ells cap altra cosa que l'enèsima prova de l'oblit sistemàtic de la societat cap als ancians. “Ya no servimos para nada”, “Ya no pintamos nada”, “Lo antiguo ya no vale”, “El Patronat està a favor de la joventut”, “Lo que diuen ‘aquesta gent aviat moriran’”, són algunes de les expressions que vam recollir.⁶⁵⁴ Una de les entrevistes més dramàtiques va ser amb una dona del carrer Guspi, que amb veu calmada i trista ens va explicar:

Anònima: Jo ara d'aquí no me n'aniria, claro, perquè jo estic vivint aquí molts anys, tota la vida visc a aquesta casa jo. Jo visc aquí ja 68 anys porto en aquesta casa. [...] Les persones grans com jo, ho fan perquè haurem de fer-ho, però no estem conformes, és lògic; bueno, però haurem d'acceptar-ho. Jo no em posaré a lluitar contra ells, em donaran una casa en les condicions que jo pugui, i s'haurà acabat. Ara, per anar-me'n de gust, no; però jo comprenc que per la joventut es necessita millorar. [...] Si voleu estar tranquils vosaltres, si no sou del barri no us perjudica per res, dediqueu-vos a unes altres tares i no us preocupeu de tot això. [...] Quan arribi l'hora que m'hagi d'anar a viure, pues me n'aniré, perquè no tindrè res de res. Jo no em quedaré al carrer! Claro, jo no em posaré aquí a que vingui l'excavadora i... no. Me n'aniré on em donguin una casa, que seran cases pues claro, més en condicions, perquè... suposo que ho faran més en condicions tot, però bueno, pues mira. [...] Però lo que tinc aquí, lo que tinc aquí, ningú ho tindrà.⁶⁵⁵

Però aquestes postures eren compartides també per molts dels més joves: sobre els 32 entrevistats que tenien menys de 35 anys, 11 van declarar-se contraris a tot el procés de remodelació. També la resignació era igualment present entre els joves: “Son ellos los que mandan”, “Si me dejan elegir no quiero [pero] no hay otra”, “Contra el Patronato no se puede hacer nada”⁶⁵⁶. La idea d'un suposat engany és subjacent a tot el discurs:

Anònima: Jo no tinc tracte amb l'Associació de Veïns. No tinc tracte, perquè imagina que no puc anar... he anat a dos reunions, vale? No m'agrada molt lo que... lo que ve, aquí hi ha moltes persones majors, moltes grans, moltíssimes grans, que no volen deixar la casa. [...] És molt complicat: gent molt gran molt gran, és que no m'entren al cap, no sé

⁶⁵⁴ Respectivament entrevistes núm. 178, 142, 129, 156.

⁶⁵⁵ Entrevista núm. 81, 24/7/2004.

⁶⁵⁶ Entrevistes núm. 158, 80, 188.

com dir-t'ho, és que no m'entren al cap. Que gent que és molt gran... a més que tinguin, a veure, que volen comprar, i deixar als néts, o als fills, és que no m'entren al cap.⁶⁵⁷

Un jove favorable al Pla de remodelació va dir-nos que entre els vells “más de uno se morirá en el piso solo”,⁶⁵⁸ reflectint una opinió comuna entre molts ancians que el trasllat als pisos podia ser un trauma massa fort per a alguns d'ells. La María, una dona anciana del carrer Albiol, va expressar-ho d'aquesta forma: “Soy nacida aquí de la barriada yo. [...] Cuando más falta me ha hecho, no me han dado ninguna casa más. Ahora a mí falta no me hace ninguna [de] cambiarme de casa, de sitio; [...] yo vivo muy bien aquí como estoy viviendo, yo digo la verdad, ¿no? Porque para mí sola... ¿Por qué quiero más? Y si me dan un piso, ¿será más esclavitud pa' mí! Porque yo estoy acostumbrada ya al ambiente de aquí bajo: encerrarme en un piso será matarme viva.”⁶⁵⁹

D'aquestes profecies, algunes es van complir. La Sabina, una dona gran que vivia al carrer Albiol, ens havia explicat que les seves veïnes, acostumades a veure's a la porta, patirien en veure's tancades soles dintre d'un pis: “Ahora ¿qué hacemos estas cuatro personas, [y] lo mismo que estas cuatro, muchas en el barrio? Métenos en un piso, solas; nos amargamos la vida nosotras mismas.”⁶⁶⁰ Una de les quatre, la Lola, la tia del Ramón Fenoy, poc després de real·lotjar-se al pis va mudar-se a una residència per a gent gran, on va morir un parell d'anys després de l'enderroc de la casa. Alguns mesos després del trasllat dels veïns de la primera fase, ja començaven a circular rumors de dones ancianes que no havien baixat més al carrer, com la María Martínez, pràcticament cega, o que passaven a viure a una residència. En Juan Galindo, un dels més ancians membres d'Avis del Barri, el 2010 va acceptar una compensació per deixar la casa, i va marxar a viure amb el fill: però va morir dos mesos després. La Pepita Oliveras, la mare de dos membres del grup *Rumba Tres*, també va morir dos mesos després d'haver decidit traslladar-se a viure amb un dels seus fills, després d'un parell de mesos d'hospitalització. “Fíjate lo que han durado”, era un dels comentaris freqüents.

⁶⁵⁷ Entrevista núm. 9, 6/7/2004.

⁶⁵⁸ Entrevista núm. 60, 12/7/2004.

⁶⁵⁹ Entrevista núm. 83, 13/7/2004.

⁶⁶⁰ Entrevista amb Sabina, 15/7/2004.

De fet, en la visió dels seus habitants, les cases mateix estaven relacionades amb els avantpassats, i gran part de l'afecte que els inquilins més antics sentien per la seva casa estava vinculat al record dels familiars que hi havien mort. Els dipositaris principals d'aquests sentiments eren els més ancians: però molts joves també deien que els sentien. Una dona d'uns 45 anys del carrer Mollerussa va dir-nos el 2004: "Si te digo la verdad, a mí no me gustaría que lo tiraran, y yo soy jóven. [...] He nacido aquí, mi hija ha nacido aquí, mi marido se ha muerto aquí, no me gustaría."⁶⁶¹ La Maria Rosa Molinar, que tenia 25 anys en el moment de l'enderroc, en un dels vídeos se la veu plorant davant de la casa tancada, dient "Mamá, aquí murió el papa".⁶⁶² Per això, molts van percebre la demolició com un atac als avantpassats i a la seva memòria: la Maricarmen Esteve explica que el seu pare, Francisco, que va morir l'any 2005, els repetia "Vosotros no vendáis nunca", i afegeix: "Lo veía injusto que se tenía que ir de aquí: bueno, no lo veía bien [...]. Mi padre no llegaría a un piso; porque vivir allí lo hubiera matado enseguida". La resistència a acceptar el real·lotjament sense indemnització (*vendre*, o *vendre's*), per part de Ramón Fenoy, també està vinculada a l'opinió de la seva dona, Juanita Baños, de la qual vam recollir aquesta frase pocs anys abans de morir: "Aquí vivió mi abuelo. Después vivió mi padre. Bueno, ha vivido mi padre. Y yo con mi padre. Pero yo nací en esta casa, mi padre no nació aquí, pero yo nací aquí. En esta casa. Y a mí emocionalmente no me hace mucha gracia, porque yo... es mi casa, es que la considero mi casa. La propiedad es del Patronato, pero es mi casa. Si he vivido toda la vida aquí, tengo 49 años, ¡fíjate si llevo algo!"⁶⁶³ En Ramón apareix en una fotografia amb el Carlos García i la placa del carrer Granadella, en la qual havien escrit: "Nací 1-1-1929. Comienzan ha [sic] matarme 25-4-2007". L'enderroc en si és una mort; i molts el rebutjaven per això, per por de la mort, seva o dels seus familiars.⁶⁶⁴

Curiosament, hi ha un eufemisme per dir "morir", que és *anar-se'n a l'altre barri*. Un ancià utilitzarà aquesta expressió: "Son 66 años que vivo aquí, y no me

⁶⁶¹ Entrevista 116, 12/7/2004.

⁶⁶² Gravada al vídeo *Aquí vivió María la guapa*, 2007.

⁶⁶³ Juanita Baños, 2004.

⁶⁶⁴ "No me gustaría, no, que las tiraran. Porque tiene una historia el barrio. Y mi madre, mi abuelo, gente. Me da pena. Sí, sí. Sobre todo con los tiempos que corremos, por los tiempos sobre todo, es una pena, que nos metan... Por ejemplo mi madre no tiene ninguna gana de irse a un piso, está enferma". Dolores Llopis Rodríguez, 15/3/2010.

Runes de les cases de la primera fase. Eleonora Blanco, 2007

voy a acostumbrar a ningún piso; si me dan un piso ahora, a la hora de que yo ya me voy allí al otro barrio, estar allí encerrado... pues no.”⁶⁶⁵ La Paca dirà: “Si me meten en un piso me meten en un nicho”. El *otro barrio* de blocs de pisos és *otro mundo* també en el sentit que implica la fi definitiva, la desaparició completa, sense retorn, del món d'aquí: entre el que es perd amb l'enderroc del barri no hi ha només l'associació amb els avantpassats, sinó també la memòria del llarg i feixuc procés de rehabilitació, de millora autogestionada de les condicions de vida, fet en el curs de les diverses històries familiars, sovint d'esquenes a l'interès i a les preocupacions de les autoritats. És per això que la Maricarmen trobarà especialment important ensenyar la seva casa a l'alcalde de Barcelona: el gest sintetitzava la necessitat de fer entendre a l'Administració, a través del seu representant principal, els significats que les cases barates tenen i van tenir per qui les habita:

Maricarmen Esteve Galiana: Yo le digo siempre al José: el arquitecto que hizo estas casas... No sé, que en tan poco espacio... está bien pensado, porque en tan poco espacio, no hay espacio no hay nada, pero está bien aprovechado. ¿Por qué la gente cuando ve, por ejemplo, la habitación del iaio, se quedan sorprendidos? ¿Sabes quién se quedó sorprendido? Vamos, yo la cara se la vi sorprendida: el Hereu, ¡el alcalde de Barcelona! Entró aquí. Porque claro, le pregunté si había visto nunca ninguna casa de estas. Y

⁶⁶⁵ Del vídeo *Un pie dentro, un pie fuera*, 2008.

entonces, bueno, digo: ‘ah, ¿que esteu mirant les cases?’ ‘Estem buscant una persona...’ [...] No te miento, eh? Aquí en la puerta de mi casa. ¡Aquí! Y entonces cogí, y digo... yo pensé que como las mujeres somos un poquito chafarderas, nos gusta, somos curiosas, digo: ‘Que, has vist alguna casa d’aquestes per dintre?’ Me dijeron que no, la señora me dijo que no, fíjate, que era la hora de la comida, que no tenía recogido, y pensé: qué más da. Pues cogí, y dije: “¡Pasen, pasen!”. Entonces pasaron, y sí, sí, la verdad es que yo vi que se quedaron un poco sorprendidos. Te lo digo sinceramente, ¿eh? [...] Es un superlujo, para mí tener esta casa, es una maravilla. Pero claro, es una maravilla, y me la van a derribar... Que mal. Que mal.

Evidentment, el sector de barri que tenia una consciència més clara dels valors associats a la casa, va viure de forma més dramàtica la idea de l’enderroc i el trasllat al pis. Tot i així, la possibilitat de reelaborar aquests esdeveniments traumàtics com una *pèrdua*, va permetre a alguns posicionar-se de forma més clara, assumir-los millor. En canvi, tot un altre sector d’habitants van integrar gran part del *discurs de la remodelació* sobre la modernitat, la integració i l’obsolescència de les cases barates, i van quedar atrapats en una contradicció entre el que es deia i el que sentien. Un dels exemples més evidents és l’entrevista amb la María F. i l’Enric P., la parella d’ancians del carrer Mollerussa que tenien la façana de la casa recoberta de marbre. Ambdós semblaven haver assumit el punt de vista dominant fins al punt de sentir més hostilitat contra qui protestava (i contra Avis del Barri en particular), que envers el Patronat que els feia fora de casa, de fet identificant-se amb aquest últim: “Si jo fos igualment el Patronat o l’Ajuntament, foteria aquí exactament igual; perquè com va dir el Pujolet: ‘la pela és la pela, nen!’”:

Enric P.: Mira, per mi és una putada, entre cometes. Entre cometes. Perquè jo en faré 70 [anys]. Seran 72 quan [la tirin]. Ja dic, entre cometes: perquè si ara en tingués 50, de puta mare. Perquè, l’edat no perdona, o sigui hi ha un marge, i quan arribes al final s’ha acabat la història; però tampoc no es pot fer ara res, perquè fa moltíssims anys que això ho tenien que fer. [...] Jo estic bé com estic, eh? Però és clar; a veure: el progrés no es pot aturar, eh? [...] Amb els Jocs Olímpics es va fer la Ronda Litoral, amb els Jocs Olímpics s’ha arreglat el riu. [...] Clar; escolta, això és progrés, no? Si arriba el tren d’alta velocitat, per qui vol viatjar, és progrés. Les autopistes, què? Progrés; encara que els de medi ambient diguin que no, però bueno, per arribar d’hora als puestos, què fem? Autopistes. Bueno, o anem per les carreteres antigues? Això ja ho va dir el Pujol...

L’Enric vivia a la casa barata des que tenia 5 anys; la seva dona María era al barri des del 1950. A la seva entrevista apareixen les contradiccions de les postures complexes, de qui no té cap intenció d’oposar-se a un procés de desenvolupa-

Una placa de les cases barates convertida en una esquelca fúnebre. Joan Alvaro, 2008

ment, tot i que sàpiga molt bé que el perjudicarà personalment. Per una banda, “la comoditat que tinc en aquesta casa, no la tindrem”; i “aquí sempre hi he estat molt bé jo. No he tingut mai necessitat de marxar”; per l'altra banda, en una casa nova “per descomptat” s’hi viurà millor; “ronda, autobús, metro”. És molt interessant en aquesta entrevista l’ús de la preposició *per a*: biblioteca *per a qui vulgui llegir*, tren d’alta velocitat *per a qui vol viatjar*, carreteres *per a [qui vulgui] arribar d’hora als puestos*; el pis “és un *chollo*”, en general, però “per a mi no!”. El fet de saber-se perjudicats personalment no impedeix considerar la Remodelació una millora inqüestionable, tot i que *per a algú altre*. Això té una segona implicació. Possiblement, molts dels que van posicionar-se a favor de l’enderroc, van fer-ho *malgrat* la seva percepció de pèrdua. Són postures altruistes, o exemples de colonització de l’imaginari?

Aquestes contradiccions són allò que vam trobar més interessant, antropològicament, entre els habitants de les cases barates. En particular, perquè ens van obligar a complexificar la separació fictícia del barri en “favorables” i “contraris”

a l'enderroc, entre els "sí" i "no" del referèndum de 2003. Un home de 61 anys del carrer Vilamajor va dir-nos que el nou barri serà "mucho más bonito", tot i que "a mí me gustaría más este"⁶⁶⁶. Una anciana del carrer Vilamajor il·lustra com qui no vol admetre que l'enderroc de la casa representa una pèrdua emocional, utilitza la confusió entre el passat, el present i el futur de les cases d'una forma semblant a la dels periodistes que van difondre la *narrativa legitimadora*. Ja hem vist com la premsa representava les cases barates fingint que estaven igual que l'any 1929; de la mateixa manera, aquesta dona diu:

Anónima: ¿Que por qué las tiran? Hombre porqué yo, creo, esto no puede quedar así; yo vivo muy a gusto aquí, pero, si vamos a mirar, se ven barraquitas ya, nena.

Silvia Minarelli: ¿Se ven barraquitas?

Anónima: Sí, estas sí. Si miras la realidad mía te digo que no me hace ilusión ninguna por irme a ningún sitio; pero eso lo sabéis, cualquier sitio que vengas estas casitas se ven... [...] se ven feísimas desde cualquier sitio que las mires. Y por dentro...

Silvia Minarelli: ¿Sí? ¿Por dentro usted la ve fea?

Anónima: Hombre, yo la mía no la veo fea, porqué me he gastado mucho dinero arreglándola; pero al fin y al cabo de los 50 años, de los 55 años que estoy viviendo, y 75 mi marido [...] la he ido arreglando lo que he podido. Y siempre se raja por un lado, te entra humedad por el otro... Hace años cambié toda la instalación, todo lo que es instalación del agua, de la luz, estaba hecho polvo. [...] Pero yo pienso que, te digo, el mundo se va...

Silvia Minarelli: ¿Evolucionando?

Anónima: Exactamente. Se necesita pues una cosa... yo creo que mis hijos quieren una cosa mejor de la que yo he vivido. No como cuando yo entré aquí que no había ni para ducharse. [...] Es que una casita de estas si está un poco arreglada pues vale, pero si ves una casa que todavía hay, de cómo estaban, eso era indecente, nene. No tenías ni para ducharte. Un triste... váter para hacer tus necesidades y prou. Una... bueno, para qué vamos a contar. Si eran cuadritas. [...] Yo llevo aquí 58 años viviendo en esta casa. Y mi marido tiene 81, tenía 5 o 6 años cuando vino aquí. [...] Vinieron y se metieron aquí, ellos estrenaron esta casa, en el año 29. [...] Eran de Murcia, venían de Hendaya, y se metieron aquí, pues mira si aquí este barrio lo conocemos. [...] Por esto, estoy muy contenta de estar aquí. No creo que en el piso encuentre mejores vecinos que he tenido ahora.⁶⁶⁷

⁶⁶⁶ Entrevista núm. 129, 8/10/2004.

⁶⁶⁷ Entrevista núm. 29, 6/7/2004.

Postures contradictòries com aquestes eren comunes també entre els més joves. Una dona del carrer Albet amb un nen petit, va començar l'entrevista dient "Está bien. Por una parte bien, y por otra... no. Por la parte bien, porque los pisos son más majos; pero por otra parte porque... me gusta vivir aquí y no me gustaría cambiarme. [...] A ver: si a mí me dejan elegir, no quiero, ¿me entiendes? Pero bueno: por otra parte, a ver, yo lo entiendo que está bien, porqué tendremos... estaremos más a gusto, ¿no? Es mejor la casa, todo, ¿no? Y a parte me parece que ya me he hecho la idea y ya está, ya lo veo [venir], no hay otra, pues bueno, ya te haces la idea".⁶⁶⁸ Si la Remodelació havia provocat una ruptura en la comunitat fins arribar a polaritzar famílies de veïns *de tota la vida* entre elles, fins i tot creant divisions a l'interior de les mateixes famílies, la ruptura més profunda és sense dubte aquesta divisió a l'*interior dels individus mateix*: les contradiccions van instal·lar-se profundament dintre de les consciències de les persones que tenien opinions personals menys definides, obligant-les a incorporar el conflicte sobre la remodelació, a convertir-lo en una batalla interna dintre de cadascú. Aquesta incorporació –*embodiment* es diu en antropologia mèdica– és el malestar més subtil que perceben els afectats: l'anciana del carrer Vilamajor esmentada abans, per exemple, opinava que la idea de l'enderroc "me parte por la mitad".⁶⁶⁹ Una altra dona del carrer Albet deia: "La cabeza se me va con esto".⁶⁷⁰ A alguns, les complicacions del Pla i les divisions internes els havien portat fins a desentendre's de tota la qüestió, desitjant que tot s'acabés ràpid, o a delegar absolutament la decisió: "Estoy de la casa hasta el moño: que la tiren y ya está"; "A mí me da igual, absolutamente igual; que hagan lo que quieran con las casas"; "Yo no me caliento los cascos por eso ya". Molts fins i tot van dir-nos que havien votat que sí al referèndum, només per tal d'accelerar un procés que veien inevitable: "Hace muchos años que dicen que hay que renovar, y uno está cansado de esperar".⁶⁷¹

És en aquesta perspectiva que s'ha de considerar el celebrat "procés participatiu" que va legitimar la Remodelació. El "triunfo rotundo del sí" va estar fet també d'una gran quantitat de persones com l'Enrique i la María, que van votar a favor

⁶⁶⁸ Entrevista núm. 80, 13/7/2004.

⁶⁶⁹ Entrevista núm. 29, *cit.*

⁶⁷⁰ Entrevista núm. 55, 12/7/2004.

⁶⁷¹ Entrevistes 142, 23/7/2004; núm. 85, 15/7/2004; núm. 83, 13/7/2004; núm. 69 (Miquel Tena), 29/7/2004 .

de l'enderroc tot i considerar que “aunque yo no esté de acuerdo lo van a hacer: [...] es tontería romperse la cabeza”. Quan vam entrevistar l'Angelita, la filla de la Flora, el 2004, ens va dir que ella també havia votat sí al referèndum, però com si no hagués votat: “Si tuviera que yo votar pa' que no las tiraran, ahora mismo. Pero como mi palabra no vale contra mil y pico de gente que hay alrededor...”. Si els haguessin deixat reparar les cases i viure-hi com al barri Ramón Albó, diu l'Angelita, serien molt més feliços. A les cases reformades, deia, es viuria millor que en vint pisos.

Tres anys després d'aquestes primeres entrevistes, vam poder veure com tota aquesta gent es va haver d'enfrontar al trasllat als blocs de la primera fase. Va ser molt interessant observar com es produïa a la pràctica aquest procés d'adaptació a la vida dels pisos: els ascensors, les escales, els balcons, eren elements sovint nous, o almenys no familiars, i les reaccions eren les més diverses. Per alguns, el nou barri era realment un *altre món*, infern o paradís (un *regalo del cielo*), posterior a la fi del món anterior, terrenal. A les cases, “No veíamos na' más que suelo”, diu la Mariana, una dona de 73 anys, mirant des del nou balcó. “Pero ahora estoy tan alta, que parece que estoy viendo... pues eso, el otro mundo de lejos.”⁶⁷² A la vegada, el nou barri era també un *nou món* per descobrir: els habitants de les cases barates entraven a la ciutat moderna com a migrants, o com a conqueridors, plens d'esperances, de prejudicis, de pors, de nostàlgies i estranyes eufòries: “Jo me moro per un balcó!”, deia una dona de 84 anys del carrer Bassella. Segons l'Antonia, la seva tia Catalina (que vivia a la casa al costat de la seva) durant alguns mesos havia tingut por de sortir al balcó: “Le daba terror asomarse al balcón; y como mi tía, mucha de la gente mayor que nunca en la vida han vivido en pisos.”⁶⁷³ La Mariana afirmava estar contenta i resignada alhora: “Estoy contenta, lo que pasa es que ya soy mayor, y hasta que me reponga un poco... pero qué vamos a hacer, hay que tomar las cosas como vienen”. La tia Catalina s'acostumarà al balcó, però morirà poc temps més tard, un o dos anys després de traslladar-se al pis. És difícil imaginar com es devien sentir en mudar-se a un pis els ancians que havien viscut tota la vida en una planta baixa; així ho descrivia la dona del carrer Granadella que hem citat abans:

⁶⁷² Mariana, entrevistada al vídeo *Un pie dentro, un pie fuera*, 2008.

⁶⁷³ Antonia Asensio de Paco, 23/7/2007.

Anònima: Yo me he criado en una planta baja toda la vida, y luego voy a un piso que mis hijos viven allí, uno de mis hijos vive allí en las *cuatro torres*, y... cuando voy allí, [...] estoy como si estuviera en una cárcel. Mirando por la ventana, mirando por la ventana para ver la calle. Y eso que soy una persona que no me gusta mucho estar en la calle. Pero ¡simplemente a la que abras un poco la puerta y estás en la calle, que es lo que necesitamos ya las personas mayores! Los jóvenes, que se hubieran espabilado. Que hubieran hecho [una] parte [del barrio] para los que quisieran... Yo creo que tuvieran que haber hecho los que quieran el piso, los que hayan votado que sí, que le hagan el piso; y los que hayan votado que no, pues que no, que no le hagan el piso: que nos dejen la casa.⁶⁷⁴

La majoria dels joves van adaptar-se més ràpidament als pisos que els ancians, ja que molts hi havien viscut en algun moment de la seva vida. Però també hi havia hàbits assumits: la Sandra Capdevila explica que la primera vegada que va viure en un pis, en marxar de casa dels seus pares amb 20 anys, algun cop va arribar a rentar el terra com ho feia a la casa, tirant-hi un cub d'aigua amb sabó i empenyent l'aigua fora. L'aigua va caure per l'escala, filtrant a un pis de baix on hi havia una galeria d'art. "Yo he vivido en piso y he vivido en casa; pero no pensaba que iban a llegar a tantos extremos", diu una noia d'uns 35 anys del carrer Alfarrás. Així va passar ella els primers mesos al pis:

Gràcia Noguero, Tata: Todo el día en el balcón, mirando por la ventana, claro, mirar la fábrica, ¡ya ves tú qué paisaje! ¿Vale? Y mi marido decía: 'Pero ¡baja!', y yo decía: 'Es que entre que me tengo que vestir...'. Allí en la casa baja te sentabas en la puerta como fuera, yo iba a comprar el pan, iba en pijama. Se ponían los niños allí en la puerta a jugar a fútbol, lo que fuera, y tú te sentabas a fuera a fumar tu cigarrito, a fuera... Fue llegar el verano [en el piso], allí me mató. El invierno aún porque estás más entretenida [...] Yo ahora mismo, hasta con la humedad, ¡me iba a mi casa [barata] otra vez!⁶⁷⁵

5.2. La caiguda de les etnotècniques: desarticulació de les defenses

Tancats als pisos, amb menys accés al carrer, els que estaven més acostumats a passar temps *en la puerta*, se sentien sols, apartats dels seus veïns, ofegats. "Això ha sigut una joia. Aquí hem viscut... hem nascut i hem viscut durant molts anys, persones que ara ens tancaran amb uns pisos que verdaderament ens deixaran

⁶⁷⁴ Entrevista núm. 71, ibídem.

⁶⁷⁵ Entrevistada 7/7/2009.

ofegats dins d'ells", va dir en un reportatge Josep María Serra, un home del carrer Granadella que durant alguns mesos s'havia sumat a la lluita de les quatre famílies de la primera fase.⁶⁷⁶ L'ofegament es referia tant a la falta de sortida al carrer, com a la nova distància que es percebia entre els veïns, com als preus dels pisos. Juan Hernández va condensar tots aquests aspectes amb l'expressió "una jaula de oro": els pisos són atractius, però els obligarien a quedar-s'hi tancats a dins. "¿De qué me sirve a mí tener una casa muy bonita, muy nueva, muy eso, si después me voy a tener que quedar en casa [...] porque la economía de mi casa no va a llegar...?"⁶⁷⁷

Si a les cases barates els habitants havien viscut en un oasi de lloguers barats, de sobte van trobar-se pagant lloguers fins a 10 vegades més cars, a més del pàrquing, l'escala i els subministraments que eren molt més cars: a les cases tothom tenia les bombones de butà, qui més qui menys pagava uns 20 euros d'electricitat al mes, i molts tenien fins i tot la llum *punxada*, o en tot cas amb instal·lacions de molta menys potència que als pisos, on en canvi arribaven factures de 100 euros de llum, 100 de gas, 80 o 100 d'aigua. Quan a això van afegir-se els impostos sobre la propietat, que com a inquilins òbviament no s'havien pagat mai, moltíssimes famílies van trobar-se amb dificultats econòmiques serioses, tant entre els jubilats com entre les famílies joves amb només un salari i dos o tres fills. Un any després del trasllat, es comentava sovint que a algú els havien tallat la llum o l'aigua; com ja hem esmentat, molts tenien encesa només una bombeta en tot el pis, per tal de gastar el mínim. Aquestes noves penúries, però, no se socialitzaven com a les cases barates: pel mig hi havia hagut un conflicte, amb les expectatives d'alguns, els temors d'altres, l'oposició aferrissada d'uns quants. Admetre una desil·lusió, implicava donar la raó a qui estava en contra des d'un principi:

Gràcia Noguero, Tata: No hay comunicación, no hay comunicación ahora, ninguna. Solamente cuando hay reuniones. [...] Yo creo que todo el mundo miente. Ahora es cuando empieza la gente a hablar. Desde que están pagando, ahora que empiezan a pagar lo de la renta, el año pasado era todo muy bonito. [...] a mí me paran por la calle y me dicen 'nena ¿has hecho la declaración de renta?' digo 'no' y me dicen 'pues prepárate, ¿eh?' ya verás, tengo miedo de ir. 'Porque yo estoy pagando 1.900, la otra 5.000, la otra 3.000' y yo digo 'madre mía'. Dicen 'a ti te van a devolver por los niños', pero a mí me da miedo de ir.

⁶⁷⁶ Josep María Serra, entrevistat al vídeo *Aquí vivía María la Guapa*, 2007

⁶⁷⁷ Juan Hernández Martínez, 7/6/2004.

El carrer Bellmunt, pocs dies després de la celebració de la festa de Sant Joan. Stefano Portelli, 2010

A les cases, les diferències entre famílies eren substancialment homogeneïtzades per la forma urbana. Tot i que uns tenien una casa gran i arreglada, uns altres petita i vella, alguns pagaven més i altres menys, hi havia el carrer com a element integrador, les diferències es negociaven en un únic pla visual de relacions. Als pisos, en canvi, la forma vertical extremava i jerarquitzava les diferències, reduïa les ocasions de contactes entre ells i els col·locava en un espai físic diferenciat: diferents escales, diferents dimensions, diferents modalitats d'habitatge (compra, lloguer...), diferents nivells de separació respecte al carrer.⁶⁷⁸ Els que s'havien oposat al Pla foren els que van viure pitjor els primers anys al nou pis, però també van ser els més lúcids a entendre les implicacions de la nova forma urbana:

⁶⁷⁸ Aquesta extremització de les diferències d'estatus amb el trasllat, així com l'augment d'importància de la família nuclear respecte a les altres relacions, són semblants al que van viure, als anys cinquanta, els residents del barri de Bethnal Green a Londres, reubicats en un complex residencial a les afores de la ciutat. Els sociòlegs Michael Young i Peter Willmott van descriure el procés amb detall, en un assaig que és un clàssic de les ciències socials britàniques: Young, Willmott, 2007 (1957): 161-162.

Josep Capdevila Oliveras: Dicen que nos meten en los pisos nuevos estos, ¿eh? Y que continúa igual: no, no, esto no es así. O sea, el barrio continúa igual, porque son las mismas personas; pero el calor aquel de barrio, [...] todo eso se pierde. Un piso la calidad de vida no la da: la calidad de la vida la dan las personas. Las personas dan calidad, dan calor. Yo vivo aquí, y prácticamente no veo a nadie. Si alguna vez me cruzo con algunos, ‘buenas noches, buenas tardes, adiós, ¿le cierro la puerta? ¿Le abro la puerta?’ O sea, es lo único. Cuando yo vivía en mi casa, esto no existía. Yo salía a la calle, me sentaba en mi puerta, venía la gente, venían mis amigos, pasaban por las puertas, ‘que, ¿queréis tomar algo? Ah ¿sí? Pues mira, pasar pa’ casa’ ¿no?⁶⁷⁹

En Josep Capdevila i el Ramón Fenoy van ser reallotjats en dos blocs l’un al costat de l’altre; a les cases, vivien a les dues puntes del mateix carrer. “Fíjate tú, vivimos más cerca que antes pero nos comunicamos menos. [...] Yo antes salía a la calle, ‘¿dónde voy? Me voy a ver al Ramón. ‘Ramón, qué, ah, ¿quieres una cerveza?’. Salíamos a la puerta, nos sentábamos [...] y nos poníamos a hablar de nuestras cosas”. El Ramón l’interromp: “[Ahora] hay que bajar las escaleras...”. Tothom va percebre aquest augment de l’aïllament. Gràcia Noguero diu que abans estava tota l’estona amb les veïnes: “A lo mejor sacabas la cabeza y ya tenías la de enfrente: ‘¿Qué? ¿Cómo estás hoy?’, ya te sentabas, te ponías para allá... te tomabas la cervecita, lo que fuera... ¡A veces sacabas el champagne y todo allí fuera!”. En passar als pisos, la seva relació amb els veïns és: “Nadie. Ninguna”. Dels seus tres fills petits, el més gran també ho va notar: “Pero el que más se ha enterado ha sido el Dani. Porque estaba más... mira lo que te digo, salía a la puerta, ahora no sale a la calle, no le gusta bajar”.

La reconfiguració espacial va tenir una influència directa sobre aquesta vida social, que com hem vist es basava en bona mesura sobre l’espai “a la porta”, i sobre les relacions veïnals. La vida quotidiana als pisos es torna més tancada, més centrada sobre la família, menys comunitària. “Treinta y siete años he vivido en una casa barata. Pasa uno, sales, hablas con el vecino por la noche, ¡ya son las dos de la noche! En cambio en el piso, claro, hablo con mi mujer: pero a veces los temas de conversación se acaban, y yo me siento aislado”, diu en Luis Nuevo.⁶⁸⁰ També hi haurà qui hi veurà una voluntat deliberada, darrere d’aquest procés de separació entre els veïns: “Nos quieren tener todos separados, no quieren que

⁶⁷⁹ Entrevistat al vídeo *¿Subes al carro?*, 2007.

⁶⁸⁰ *Ibidem*; comunicació informal, 15/3/2010.

nos reunamos, que hablemos entre nosotros.”⁶⁸¹ O Josep Capdevila: “Los lobos cazan en manada; los pájaros vuelan en bandadas. Quién se queda solo es débil y muere. Nos quieren todos aislados, solos, encerrados.”⁶⁸²

Naturalment, molts inquilins buscaven al pis precisament aquest augment de la privadesa, tal i com algú va expressar en una violenta crítica cap a Avis del Barri: “Sois unos mentirosos metefollones, que no sabéis otra cosa que hacer, que no quieren que tiren vuestras casas por todo el chafarderío que tenéis, y eso en un piso se os quita ah [*sic*] la primera.”⁶⁸³ Viure als pisos, per tots, significava afeblir la xarxa de *chafarderíos* del barri, alliberar-se’n potser, amb totes les implicacions que hem vist. Els mateixos habitants, als nous pisos, es comporten de forma diferent: “Son vecinos de toda la vida, a algunos los conocía de antes. Pero han cambiado en pasar al piso, supongo que antes no eran así.”⁶⁸⁴ L’Iván, el fill del Ramón, ho sintetitza amb una fórmula que ja hem trobat: “¡Ahora están en Pedralbes!”⁶⁸⁵ La nova forma de vida –els blocs, les hipoteques, els impostos de propietat– no es corresponia amb la classe social de la qual els exinquilins de les cases barates continuaven sentint-se part. Si els nens de les cases barates es reien dels *niños de piso* dels barris del voltant, que “no se han criado en las casas como nosotros”, amb la remodelació, tots eren susceptibles de convertir-se en *niños de piso*.

Un dels àmbits en què tot això es percep de forma més evident és precisament en el de la forma de criar els infants. “Con lo callejero que es [...] ¡se va a amargar mi hijo en un piso!” ens va dir una noia de vint anys amb un fill petit; una altra, sempre respecte al seu fill, diu “Ha tenido suerte en vivir en la calle, porque todos los amigos que tiene, son de piso: ¿a que es triste?”⁶⁸⁶ La Loli descriu molt bé la diferència entre com va poder créixer ella, i com hauran que créixer la seva filla i el seu fill, quan arribi el seu torn de mudar-se al pis:

Dolores Llopis Rodríguez: Yo he vivido mi juventud en la puerta, no me tengo que esconder de nada. ‘Mamá, ¡estamos en la puerta!’ Ccon tu noviete, en la puerta sentada. [...] como si te hablo de niña, de que te gritaban, a las doce, a las diez: ‘¿Dolores!’

⁶⁸¹ Comunicacions informals, 15/3/2010.

⁶⁸² Vídeo *¿Subes al carro?*, 2007.

⁶⁸³ Comentari firmat “La mujer misteriosa” al blog <<http://bonpastor.noblogs.org>>. [consultat 4/2/2011].

⁶⁸⁴ Gràcia Noguero, *Tata*; ibídem.

⁶⁸⁵ Vídeo *¿Subes al carro?*, 2007.

⁶⁸⁶ Entrevistes núm. 172 i 180, 23/7/2004; també a la 9, 6/7/2004, s’expressa una postura semblant.

‘¡qué!’ ‘¡ven a cenar!’ o ‘¡ven a por el bocadillo!’, y venías corriendo, con el bocadillo ‘¡cómételo primero!’ o ibas corriendo con el bocadillo. Y ‘¡Dolores!’ te gritaba otra vez ‘¡venga, a dormir!’. Mi madre venía hasta esta esquina, nosotros parábamos en la placeta: y allí escuchaba a mi madre, como la madre de la otra, o la madre de la otra: ‘venga, a dormir, que ya [son] las doce’ ‘¡Un poquito más!’. En un piso, yo como madre no voy a decir a mi hija ‘bájate’. Mi hija me dirá ‘mamá, ¿puedo? ¿En la portería?’, le voy a decir ‘no, dile que suba a casa, o vete a casa de la Silvia, o vete a casa de tu colega’, no.

Els pisos, però, només són una part de la història. Totes les intervencions urbanes de l’Ajuntament en els espais públics del barri, ja abans que comencés la Remodelació, comportaven una lenta reducció de la mobilitat infantil i convertien el barri en un lloc menys lliure per als infants.⁶⁸⁷ Davant de les emocionants aventures que es vivien algunes dècades abans per la banda del riu, pels horts i els tolls del Besòs, els nens avui no tenen ni tan sols un lloc per jugar a futbol, diu la Loli:

Dolores Llopis Rodríguez: Han quitado, en este barrio tenían un espacio los niños, la calle del Mariano, del bar, del bar de la Mari la Maja, de toda la vida: había un campo de fútbol vallado, con su puerta; hacían partido, y luego había otro campo libre, separado por una pared de hormigón, que llegaba hasta la *Burberry*. Había un recinto para jugar a pelota: ahora no tenemos nada de esto. Lo único que tenemos son letreros: *prohibido jugar a pelota*. No hay nada, nada para que un niño pueda jugar a pelota. [...] me indigna, este tío, el alcalde de Barcelona, no me gusta nada. Vino aquí a inaugurar, a hacer el papel y ya está, pero no mejora nada el barrio, está todo empantanado, quitando árboles, quitando naturaleza, quitando espacio. ¿Dónde quieres que jueguen? ¿Qué quieres que investiguen?⁶⁸⁸

“Amb els anys els menuts perdérem el control d’aquell espai que havia estat nostre”, comenta l’antropòleg Lluís Mallart respecte a la pèrdua de la relació amb el carrer que havia tingut de nen.⁶⁸⁹ L’escriptor italià Marco D’Eramo explica bé

⁶⁸⁷ Hem esmentat els majors nivells de *children’s independent mobility* (CIM) al barri, en el punt 3.2.

⁶⁸⁸ Dolores Llopis Rodríguez, 15/3/2010. Sobre antropologia de la infància i els processos d’aculturació i de modernització sobre els nens, vegeu Hirschfeld, 2002, on es comenta l’estudi de Sutton Smith, “History of toys” (1976): “un estudi fascinant de com les joguines produïdes industrialment serveixen per preparar els infants a esperar-se i a gaudir del tipus d’existència solitària que produeix un cert tipus de ciutadà burgès”, trad. nostra.

⁶⁸⁹ Mallart, 1992: 12, “En aquell temps, el carrer era un gran espai en el qual s’acomplia una part important del nostre procés de socialització. Les emocions, la sexualitat, la solidaritat, els antagonismes, les distincions socials, s’aprenien en aquest territori que de dia era nostre, i de nit, quan els grans sortien amb les cadires al carrer per a conversar i parar la fresca, nosaltres ho aprofitàvem per anar més enllà, córrer, empaitar-nos i jugar a fet i amagar enmig d’una foscor trencada per la llum tendra

Pis del carrer Sèquia Madriguera, amb l'antiga placa de les cases barates. Daniele Veneri, 2010

els efectes de la “demonització del carrer” sobre la socialitat infantil i juvenil a la ciutat; mentre que als de classe mitjana se’ls prohibeix la freqüentació intensiva dels carrers que havien tingut els seus pares, els que continuen usant-los són caracteritzats negativament: es forma el mite negatiu del *carrer* com un espai perillós i marginal:

Fa quaranta anys, en la meua infància a Roma, en un barri mitjà d’una capital mitjana d’un país europeu mitjà, entre els cinc i els deu anys jo encara jugava a la vorera amb els nois del barri, i junts vagabundejàvem en bandes innòcues que es tiraven boletes de paper amb sarbatanes de plàstic. En canvi, en aquesta fi de mil·lenni, la socialitat de carrer entre nens del barri està prohibida a la infància de classe mitjana, que, per jugar a l’aire lliure, ha d’anar a un lloc expressament dedicat a aquesta funció (parc, jardí públic), però només si hi va acompanyat per adults, sense poder, per tant, experimentar mai aquell neuràlgic ritual de formació i de pas que és la vida fora del control dels adults, dels llocs vigilats per ells (casa, escola), que és la complicitat infantil, conjuradora, impregnada de secrets indicibles als adults. [...] El carrer és criminalitzat quan l’únic intercanvi social

de quatre fanals de gas, com per a significar que volíem conquerir nous espais tot allunyant-nos de la mirada d’aquella societat adulta que semblava voler-nos contenir”. Cit. també a Delgado: 2007:9-10.

que hi queda, l'únic 'tros d'esfera pública' que es viu al carrer, és l'intercanvi il·legal: traficants (amb la venda de drogues) i prostitució (amb el comerç dels cossos).⁶⁹⁰

En els processos que acompanyen els Plans de Remodelació urbana⁶⁹¹ els espais privats se separen dels espais públics, dificulten la socialització de les activitats semiprivades (“no me tengo que esconder de nada” deia la Loli, “con tu noviete en la puerta sentada”), i *zonificant* la socialitat infantil als parcs. “Nos van a meter, a todo el barrio en tres bloques; y van a empezar a edificar rollo... rollo... *destroyer*; van a dejar el barrio bloques, bloques, bloques. Y un jardín con dos columpios”, va dir Manolo Belmonte el 2004.⁶⁹² A la vegada, tota la resta de l'espai públic s'anirà convertint en un lloc de trànsit, per donar lloc a tensions i prejudicis contra qui voldrà continuar fent-ne un ús intensiu. Una de les veïnes més entusiastes de la Remodelació, l'any mateix del trasllat ja es preocupava de qui podria monopolitzar els bancs:

Pepita: Este paseo es muy bonito ahora; cuando hayan bancos será una porquería. Los pintan, los rompen, no dejan descansar... Se ponen allí a comer pipas, lo tiran to', que si fuman, que si beben una Coca-Cola la tiran al suelo... y eso es una porquería: no hay cuidado, no hay cuidado. Pondré 'propiedad privada', el banco. Pa' mí. No, va bien que pongan los bancos, porque hay muchas personas que vienen de por allí, que van a la Maquinista, y personas mayores como yo, que se asientan... yo lo encuentro bien⁶⁹³.

Aquí ressonen les paraules de David: “Bueno para el mercado, que van a tener que hacerlo más grande, van a poner más supermercados, en plan globalización: estupendo; pero en plan lo que realmente la gente desea, que es la tranquilidad [...] esto se perderá.”⁶⁹⁴

Dintre dels nous espais anònims dels pisos, les relacions d'amistat van poder-se mantenir amb poques dificultats; els problemes vindran amb les relacions secun-

⁶⁹⁰ D'Eramo, 1995, trad. nostra.

⁶⁹¹ Des d'aquest punt de vista, la Remodelació de Bon Pastor s'insereix en la llarga trajectòria d'animització forçada dels carrers, com a espai “sense Déu”, que Delgado (1999: 144) posa en relació amb la missió evangelitzadora de l'església reformada: “Desde tal perspectiva, la calle, como expresión más representativa de ese nuevo espacio público que la modernidad funda, pasaba a concebirse como exponente máximo también de los peligros de la desestructuración, reverso de cualquier fuente trascendente de organización de la vida social. Todas las percepciones negativas de la calle tienen que ver con ese supuesto de malignidad que afecta a una ciudad sin Dios [...]”.

⁶⁹² Manolo Belmonte, 15/7/2004.

⁶⁹³ Vídeo *¿Subes al carro?*, 2007.

⁶⁹⁴ David, 15/7/2004.

dàries, entre els que eren tan sols veïns. Els vincles de veïnatge, anteriorment, estaven estructurats per aquella sèrie de pràctiques comunes que hem anomenat *etnotècniques*, construïdes carrer per carrer. Els nous pisos, però, van sortejar-se, i els veïns del mateix carrer estaven escampats per tots els nous blocs. Diferentment del que havia passat al barri d'Eduard Aunós, on els inquilins de les cases barates van reallotjar-se en edificis que s'obrien tots sobre la mateixa plaça, per als habitants de Bon Pastor va ser difícil trobar un espai comú on crear noves relacions entre els habitants de cada nou bloc. Aquests van gestionar-se com a *comunitats de veïns*, és a dir com un conjunt de desconeguts, amb els *presidents d'escala* que posaven cartells demanant el respecte dels espais comuns, i convocant reunions periòdiques. Tant entre els que havien estat a favor com entre els que estaven en contra de la remodelació, tothom va notar aquest distanciament entre veïns. Aquesta dona anciana ens deia:

Anònima: Pa' la edad nuestra, y criados allí, porque yo he venido con 4 años aquí: ha sido un cambio muy brusco. Yo al principio lloraba y todo. Encontraba a faltar mi casa. Mis hijos, los tres nacieron en esa casa. Los tres. Pero la calidad de vida es mucho mejor, en el piso, en esto te queda esta conformidad también. Estás más protegida, más todo. Ya se acabó la unión que había, en la calle, como decíamos, pasábamos las fiestas juntas, todo, y nos comunicábamos mucho más que ahora. Ahora: '¡bon dia! ¡Adiós! ¡Buen año!' Ya está."⁶⁹⁵

Els veïns es van anar tornant invisibles els uns als altres, i moltes tensions van començar-se a gestionar amb senyes: un cop sobre el cotxe aparcat al pàrquing, una nota penjada al tauler, un avís al president de l'escala. Això va convertir en crònic un fenomen que ja havíem observat durant els anys del conflicte sobre la remodelació: les baralles es desenvolupaven cada cop menys segons les estructures tradicionals de gestió dels conflictes. Els *corrillos* ja no es formaven amb la mateixa facilitat ja que la sortida al carrer no era tan immediata com a les cases barates. La característica dels pisos era la *porta tancada*, en contrast amb les cases. Així ho expressa una veïna, conscient de la importància que tenia aquesta estructura tradicional de veïnat, perquè se sortia al carrer per qualsevol soroll, no només per mirar, també per eventualment implicar-s'hi:

Anònima: Cambia mucho la relación, de la escalera, a una casa baja: cambia mucho. [...] Salíamos de una casa nos metíamos en la otra, como una familia. Ahora estamos en

⁶⁹⁵ Vídeo *Un pie dentro, un pie fuera*. 2008.

bloque, y estamos cada uno en su piso, con la puerta cerrada: antes la teníamos abierta, ahora salíamos fuera un momentico, cualquier cosa que oíamos, como ahora mismo aquí se ha oído allí; pues allí hacíamos lo mismo. Aquí no. Aquí oyes un ruido, te asomas al balcón, pero estás en tu piso. Cada uno está en su piso. Vemos, desde arriba, ha venido una ambulancia a lo mejor, para uno, para otro, y lo vemos; pero no, no es lo mismo. Tiene un cambio, la planta baja tiene mucho cambio.⁶⁹⁶

Naturalment, una de les primeres *etnotècniques* que va desaparèixer, just l'any del primer trasllat als nous pisos va ser la festa de Sant Joan. La foguera que hem descrit a la introducció va ser l'única a la primera fase del barri, a partir del 2007. Però aquesta última foguera, que representava un desafiament dels habitants "resistents" cap a les prohibicions i als judicis negatius de molts dels seus antics veïns, ja no podia funcionar com abans, com un ritual col·lectiu de purificació i cohesió del veïnat. Les famílies resistents havien trencat moltes relacions amb els seus antics veïns i n'havien bastit de noves amb *gent de fora*, i la festa estava marcada per aquesta "contaminació". La falta d'un Sant Joan col·lectiu dels veïns, en una zona on tan sols l'any abans hi havia, com ens va dir en David, "una discoteca en cada calle", es va notar en termes de relacions: va ser el primer any sense Sant Joan, és a dir, amb molts Sant Joans privats:

María Rosa Molinar Bermejo: Pa' la verbena de San Juan, en nuestras casitas las adornábamos, allí tirábamos los petardos, poníamos la mesa grande todos los vecinos y todo: ¿ahora aquí, qué? ¡Ahora aquí ya no es lo mismo! Que tenemos que bajar, ¿to's al parque con las mesas, y la comida? ¿Y los petardos? ¿Qué hacemos ya? Ya no es lo mismo.

Al mateix temps, tota una sèrie de qüestions relacionades amb els traspassos dels pisos van començar a conformar-se com a raó de baralles internes a les famílies. En Luis Nuevo ja s'havia barallat amb la seva germana i la seva mare abans de l'assignació dels pisos, arran de la seva militància a Avis del Barri; en Josep Capdevila va trencar les relacions amb tota la família de la seva germana, just després d'assignar-se els pisos de la segona fase, és a dir la que corresponia a la casa de la seva mare, Pepita Oliveras. És significatiu que en tots els anys que va durar la recerca no vam saber de cap cas de tensions respecte al pas d'una casa d'una generació a la següent, tot i que les famílies fossin més nombroses. Les normes que va establir el Patronat per a l'assignació dels pisos contrastaven sovint amb

⁶⁹⁶ Ibídem.

la percepció local de legitimitat (un estudi interessant seria comparar aquestes normes amb les estructures familiars de transmissió de l'herència); o potser senzillament el bé en joc era més valuós, o el control sobre les assignacions molt més estrictes. Tot i el *chafarderío*, les notícies sobre les divisions internes a les famílies no circulaven fàcilment; però, per tenir una idea de la difusió d'aquest fenomen, esmentem que només en un dels nous blocs del carrer Sèquia Madriguera, sobre un total d'una desena de famílies, vam saber de tres casos de baralles internes greus fins al punt que uns germans van deixar de parlar-se. A més, l'espai urbà en què es desenvolupaven aquestes baralles feia més complexa l'aparició de la mediació comunitària que havia permès de gestionar les baralles anteriors. De fet, la batalla sobre la remodelació va ser el primer gran conflicte intern al barri que no va poder-se gestionar de forma col·lectiva. Les dues parts enfrontades – Associació de Veïns i Avis del Barri – van deixar de tenir relacions; en el moment de començar la batalla legal, amb la querella criminal d'Avis contra l'Associació, ja s'havia trencat el sistema “tradicional” de gestió de les baralles, i el conflicte va posar-se a les mans dels jutges. Aquest traspàs va fer-se evident, per exemple, quan, en ocasió de la Fira d'Entitats de Sant Andreu, els Néts i Nétes del Barri van apoderar-se d'una de les “casetes” buides de la Fira, i la van usar per fer propaganda contra el Pla de Remodelació. L'Associació de Veïns, tot i conèixer perfectament els nois i noies de la nova agrupació (i els seus pares i avis), va preferir anar als organitzadors de la Fira per demanar que els fessin fora. “Antes nos hubieran venido a hablar –va comentar una noia dels Néts– a lo mejor gritando y amenazándonos, pero en persona: ahora llaman a la policía.”

Les estructures comunitàries del *quasi família*, del control compartit dels nens, la formació de *corrillos* que suavitzava els conflictes, van anar cedint el pas a unes formes socials que implicaran la constant intrusió institucional sobre la vida quotidiana dels habitants. És interessant apuntar la hipòtesi que, a Bon Pastor, la batalla sobre la remodelació va ser el primer conflicte gestionat delegant-ne la resolució a l'Estat: els conflictes anteriors van poder-se articular a través de l'element integrador de la forma urbana horitzontal; però en aquest últim cas el cor del problema era precisament la desaparició d'aquest element integrador –les cases. Des d'aquesta perspectiva, podríem dir que els moments en què les tensions van esclatar de forma més tangible, eren les últimes ocasions per a una gestió autònoma del conflicte; en canvi, els llargs anys de silenci i distanciament van ser una mostra de la nova forma de *no-gestió*, és a dir de delegació de la gestió de la

convivència a forces externes –jutjats, policia, advocats. La producció d'individus *des-afiliats*, sense xarxes socials autònomes per a la gestió de les situacions crítiques, és una de les característiques de la modernitat: una ciutat moderna és un espai on el màxim nombre possible de relacions entre els habitants estan mediades per les institucions, així les administracions poden mantenir el control sobre la vida social.

Els forts vincles interns que havien estat l'orgull i el tret distintiu de la comunitat van ser també els elements a través dels quals va impedir-se que la protesta contra l'enderroc del barri s'escampés. Hem vist que molts habitants van decidir no oposar-se a la remodelació per no trobar-se en contra els veïns de tota la vida.⁶⁹⁷ També hem vist com els vincles veïnals i el *chafarderío* van utilitzar-se per pressionar cap al conformisme les famílies que van resistir a la primera fase, empenyent-les cap a la submissió. L'Associació de Veïns també va utilitzar les xarxes veïnals per convèncer *un a un* els inquilins: oposar-se es considerava un gest d'insubmissió a la comunitat sencera, de la qual l'Associació es presentava com a representant. Els que havien estat instruments de defensa i protecció de la comunitat van convertir-se en instruments per a la seva destrucció: d'una forma sinistrament similar al que va passar, per exemple, a Sarajevo durant el conflicte armat, quan la neteja ètnica va fer-se *casa per casa*, utilitzant precisament les fortes relacions socials que havien constituït el pilar de la societat.⁶⁹⁸

La sensació generalitzada que la remodelació es va imposar *gràcies* a la comunitat mateixa, té tota una altra sèrie d'implicacions. La postura favorable a l'enderroc, tant des del Patronat Municipal de l'Habitatge com de l'Associació de Veïns, es legitimava a través de l'ús de paraules o imatges dels veïns partidaris, que obtenien més espai a la premsa que els contraris. Per exemple, quan el 2009 la María Rosa Molinar va ser desnonada del pis per impagament, l'Associació de Veïns va utilitzar la resolució del cas anterior de l'Antonia Asensio per demostrar que el problema s'hauria pogut resoldre, i una entrevista a l'Antonia va aparèixer en un programa de televisió. Això va comprometre la relació entre la família de la María Rosa i la de l'Antonia, tot i que aquesta última insistia que l'entrevista va ser manipulada; durant alguns anys les dues veïnes no van tornar a parlar-se. Amb l'assalt a les cases de l'estiu del 2010, la Loli va ser entrevistada per Barcelona TV, i va denunciar que el fet que el Patronat trenqués els sostres havia provocat

⁶⁹⁷ Entrevista núm. 9, 6/7/2004.

⁶⁹⁸ Una observació de Caterina Borelli, 2011.

l'entrada de rates i de paneroles a la casa, que ella mai no n'havia tingut abans. Però al reportatge la frase fou col·locada d'una forma que semblava que la Loli considerés l'enderroc com la solució a aquesta problemàtica, i no la causa: "Son casas muy viejas, ya tienen por sí sus arañas, sus cucarachas."⁶⁹⁹

Així, els habitants de les cases van veure com l'enderroc de les seves cases es legitimava *a través de les seves pròpies paraules*, emmarcades dintre d'un discurs estructurat des de l'exterior, i convertides en atacs en contra del seu espai vital. La separació interna a la comunitat va ser efecte també d'aquest discurs *hetero-dirigit*, ja que unes necessitats externes al barri eren escenificades a través de les veus i opinions dels seus habitants. Així com sobre Avis del Barri van sortir a la premsa articles que els acusaven de no ser ni tan sols de Bon Pastor, igualment en el moment de l'"assalt a les cases" del juny del 2010, les famílies que havien obert cases van ser titllades de "paios de fora del barri": unes afirmacions que contrastaven profundament amb la realitat observada als carrers i places de les cases barates, però que podien mantenir-se cap a fora només gràcies a la complicitat d'una part d'habitants del barri.

Aquest discurs va crear unes contradiccions i ambigüitats massa difícils de gestionar. La Sabina, una de les ancianes que deien que als pisos "nos amargamos nosotras solas", ja abans de mudar-se alternava entre dos discursos: d'entrada recordava els sopars de Sant Joan al seu carrer, contraposant-los a l'aïllament i la solitud que experimentava al pis; i de sobte, canviava de registre: "Estoy encantada, estoy encantada."⁷⁰⁰ Més d'un cop ens vam preguntar si aquest "encantament" no s'hauria d'interpretar de forma literal, com una mena de sortilegi de l'Ogre de la Remodelació.

⁶⁹⁹ BTV, 21/6/2010. Pocs mesos abans, la mateixa informadora, ens havia dit: "yo no tengo humedad por ningún lado, y tampoco he puesto nada para quitar humedad. No he tenido que hacer nada. Yo pinto: y pinto y volver a pintar: algunas grietas cuando se abren: no hago nada más". Un altre exemple de manipulació mediàtica va ser l'entrevista a Pere Capdevila, cantant de Rumba Tres, al documental *Visc a les cases barates*: les seves opinions van muntar-se de manera que invalidaven l'oposició de les quatre famílies de la primera fase, entre les quals hi havia el seu germà Josep.

⁷⁰⁰ Comunicació personal, setembre 2010.

5.3. El present com a pèrdua: necessitats induïdes

Miguel Tena: Yo te lo digo claramente: yo lo devolvía todo. Yo devolvería todo, el coche... si tengo algún dinero [...] todo. Y volvería otra vez como antes, con alpargatas. Y punto. ¿Me comprendes? No había esta sociedad de consumo que hay. Si es claro: pa' que tanta gente, ¿pa' qué quieren entrar tanta gente? Si contra más gente, más sociedad de consumo, han de hacer más Maquinistas, y la gente más loca [...] nosotros ¿cómo vivimos? pues, como autómatas. Yo lo devolvía todo. Y volvía otra vez como aquellos tiempos. Que íbamos andando a San Andrés, sin autobús ni nada, ¿eh? Íbamos a la montaña andando, aquí habían pinos, aquí arriba, llevábamos allí las tortillas: entonces sí que practicábamos las culturas. Las culturas las practicábamos bien.

La regidora del Districte Municipal de Sant Andreu va admetre el 2010 que la Remodelació de Bon Pastor “podia considerar-se una transformació radical”. Però, segons vam observar durant aquells anys vivint al barri, gran part dels veïns percebien aquesta transformació com una degradació general, com un endinsament encara més profund en la *zona de transició*, acompanyada per una constant sensació de malestar, de pèrdua de recursos, de decaïment. Mentre que per un costat de la carretera de Sant Adrià s'obria la monumental parada de metro de la Línia 9, presentada com la més llarga i moderna d'Europa, a l'altre costat es retiraven els bancs de les places i es tallava l'aigua a les fonts, amb l'excusa de reduir els conflictes sobre l'espai públic.⁷⁰¹ La nova línia del metro facilitava la comunicació amb la Sagrera, però el recorregut habitual de molts veïns cap a Sant Andreu s'havia fet més complicat per les obres de la segona fase. L'antic mercat del 1961, després de dècades d'abandó (l'última reforma s'havia fet el 1973) es va enderrocar el 2009 per construir-hi pisos, i fou substituït per un mercat provisional en una carpa muntada sobre uns jardins de la carretera de Sant Adrià. Amb l'esclat de la crisi es va fer evident que els pisos no es construïen; l'emplaçament de l'antic mercat va recobrir-se amb una gran “plaça dura” de ciment, i molts van entendre que la carpa provisional es convertiria en definitiva. Alguns comerciants amb qui vam parlar van assegurar-nos que l'augment del preu d'accés a les noves parades els obligava a pujar els preus dels queviures. De fet, molta gent va començar a

⁷⁰¹ “Fuente seca, banco fuera. Ayuntamientos catalanes amplían el catálogo de medidas para aumentar el control del uso que los inmigrantes hacen del espacio público en barrios con elevadas tasas de extranjeros”, *El Periódico*, 18/9/2011. Noteu que l'actuació es vincula amb “la gestió de la immigració”, quan entre els afectats principals hi havia molts ciutadans catalans i espanyols, com els gitanos.

Els blocs de la primera fase, vistos des del carrer Mollerussa. Emmanuela Bove, 2009

utilitzar la Línia 9 recentment estrenada per anar a comprar al mercat del Fondo de Santa Coloma, més econòmic.

El 2010 es va anunciar que el camp de futbol de Bon Pastor se cediria a l'equip de la Sagrera. Algunes associacions esportives van penjar pancartes en contra d'aquesta cessió. Alhora, el Districte no amagava la seva voluntat de retallar serveis al CAP de Bon Pastor, on diverses sales feia molts anys que eren tancades. Per a gairebé tots els serveis de medicina especialitzada els usuaris havien de desplaçar-se a Sant Andreu. També sobre el col·legi Cristòfol Colom hi va haver durant un temps rumors de tancament, en ocasió del ja esmentat reportatge de TV3 *Visc a les cases barates*; mentre l'escola Bernat de Boïl ja havia aparegut a la premsa el 2007 de forma estigmatitzada –“Hay escuelas que los padres y madres no quieren ver ni en pintura”. A Bon Pastor, com al barri Baró de Viver, qui tenia fills havia d'escollir entre portar-los a una escola “marginal” (les públiques, la Bernat de Boïl i la Baró de Viver), a una concertada (l'Escola Bon Pastor, de l'església, i l'Escola L'Esperança), o directament fora del barri, a Sant Andreu o a Santa Coloma. A aquest panorama s'afegia la sensació d'inseguretat vinculada amb l'augment de

robatoris al barri, que entre desembre del 2009 i gener del 2010 va sortir com a notícia fins i tot a la premsa municipal: “almenys set botigues i quatre habitatges han estat assaltats des del passat mes de desembre”.⁷⁰²

Davant de tota aquesta situació, les entitats del barri –com l’Associació de Comerciants– insistien a repetir un discurs que celebrava la *millora*. “El canvi en positiu que farà el nostre mercat –es va escriure en un pamflet el 2009– serà espectacular, per gaudir-ho tots plegats, vosaltres com a veïns que disposareu d’un mercat modern i, nosaltres que treballarem amb les millors condicions, pensant en vosaltres.”⁷⁰³ Al desembre del 2010 (dues setmanes després de l’ordre de desnonament de la María Rosa Molinar) l’Associació de Veïns va rebre la Medalla d’Honor de l’Ajuntament de Barcelona, “per la seva contribució decisiva a la transformació de Bon Pastor, com a impulsora i coordinadora de la lluita veïnal a favor de la millora de les condicions de vida del barri”.⁷⁰⁴ Mentre la convivència empitjorava dia rere dia, a les parets apareixien cartells entusiastes de les administracions públiques que semblaven burxar en la ferida:

Fes comerç, fes vida. Passeja pel barri, camina pel poble, recorre la teva ciutat, i gaudeix de la gent, de les terrasses, de l’ambient del carrer i dels aparadors i les botigues que li donen vida. Entra-hi i descobriràs que cada botiga és diferent i que a totes et saluden pel teu nom, coneixen els teus gustos i et saben aconsellar.⁷⁰⁵

Molts dels habitants *de tota la vida* que llegien aquests cartells estaven a l’atur, alguns no podien pagar les factures, a altres els havien congelat les PIRMI, altres havien hagut de deixar les parades del mercat perquè no podien cobrir els preus de la nova carpa, altres havien d’arribar a Sant Andreu en autobús per a una visita mèdica, altres s’enfrontaven a contínues obres que anaven arraconant el barri i dificultant-ne la sortida. La sensació que tenien molts era que els responsables

⁷⁰² “Denuncien una allau de robatoris al Bon Pastor”, *20 minutos*, 10/1/2010.

⁷⁰³ Salutació d’Àngel Roca i Lázaro, president de l’Associació Venedors Mercat Bon Pastor. *Boletín informativo Asociación Vecinos y Vecinas Bon Pastor*, núm. 21, desembre 2009, p. 22.

⁷⁰⁴ José María Fanlo, “La asociación de vecinos y vecinas de Bon Pastor recibe la Medalla de Honor de la Ciudad”, *Boletín de la Asociación de Vecinos y Vecinas de Bon Pastor*, octubre 2010, p.3. Paquita Delgado apareix amb l’alcalde Jordi Hereu i la regidora del Districte de Sant Andreu, Gemma Mumburí, a la portada de *Barris de Sant Andreu*, de maig del 2010, anunciant l’obertura de la Línia 9 del metro, i de gener del 2011 anunciant el començament de la *segona fase* de Remodelació; una foto anàloga havia aparegut a l’abril del 2010 a la pàgina 3, amb ocasió de la inclusió de Bon Pastor al Pla de Barris.

⁷⁰⁵ “Fes comerç, fes vida”, full volant de la Generalitat de Catalunya, recollit a Bon Pastor l’any 2010.

de les administracions no es prenién seriosament les seves dificultats, i fingien no veure el desastre social que s'estava apropant.

Però la transformació de tots els habitants en “niños de pisos” semblava haver afeblit la capacitat de reaccionar a les provocacions. En Ramón condensarà aquesta sensació amb la frase: “Antes éramos listos, ahora somos gilipollas.”⁷⁰⁶ En una de les reunions informatives del Patronat amb el barri, per tal d'avisar de les condicions i termes de la *segona fase*, vam assistir a una escena impressionant: tot i que els veïns més reticents havien acceptat el trasllat com un fet inevitable, amb el Patronat es mantenia un cert grau de tensió. A la reunió, un dels veïns més bel·ligerants va prendre la paraula per oposar-se al fet que a tots els pisos hi havia d'haver banyeres, demanant en canvi que es permetés posar també plats de dutxa. Tots els assistents van prorrompre en un aplaudiment agressiu, cridant: “¡Platos de ducha para todos!” amb el mateix to reivindicatiu com si estiguessin demanant les dimissions de l'alcalde. Carlos García ho va comentar alguns dies més tard: “Se estarán riendo de nosotros, que pedimos platos de ducha.”:⁷⁰⁷

Miguel Tena: Yo ya te digo, yo volvería a todo, yo no necesitaba coche para ir a trabajar; porque mira, las procesiones, íbamos a Badalona andando. ¡Y a lo mejor nos hacíamos novios! Con una pareja. Porque íbamos a... no íbamos solos, iban las madres, los padres, y a lo mejor me llevaba... bueno, yo no, mis padres: 'bueno, pues mira, déjame que me llevo a tu hijo pa' arriba también' –porque tenían faenas, o estaban malos; y era otra cosa, era otra cosa. Era otra cosa. Ahora es que, vamos: ahora es que no hay... no, que no. Que no. Ha cambiado todo, el lenguaje, la manera de... Solamente uno puede ser moderno, ¿no? [...] Pasan, pasan de todo, las familias se han desintegrado completamente, ¿eh? Yo conozco a todos los primos: cincuenta, cuarenta. Todas las personas. Ya mis hijos, hay muchos primos que ya no los conocen, ni van a bodas ni nada. Y a mis nietos ya no te digo nada.

Tot el present estava impregnat d'una genèrica sensació de *pèrdua*. Els espais físics, públics i privats, no eren els d'abans; a la vegada, les relacions socials entre els habitants es veïen molt diferents del que havien estat. Aquesta transformació no tenia una relació directa amb la Remodelació de les cases barates; en els anys anteriors a l'enderroc ja alguns canvis havien afectat la població de les cases bara-

⁷⁰⁶ Ramón Fenoy Manzanera, 27/7/2009.

⁷⁰⁷ L'episodi va ser al Centre Cívic de Bon Pastor, al novembre de 2008. El comentari de Carlos és del 9/12/2008.

tes. “Antes ya había cambiado –ens va explicar la Paca– porque ya no éramos los mismos; pero bueno, de todas maneras desde que ha empezado la guerra esta en el Buen Pastor, es que ha sido ya el colmo”.

En la frase que hem citat com a epígraf del capítol, Rahnema compara la penetració del capitalisme en les comunitats –*espais vernacles*– amb la ruptura de llurs defenses, però també amb l’acció dels traficants de droga, en escampar entre una població unes noves necessitats, per a les quals es proposaven ja les solucions. És el que Ivan Illich en diria *necessitats induïdes*: la pèrdua de valor atorgat a algunes pràctiques o costums anteriors, de les quals no se’n percebia l’escassetat, i la gradual atribució de més valor a *altres comportaments*, propis d’altres grups socials.⁷⁰⁸ En el cas de Bon Pastor, el valor que havia pres importància era el de la *privadesa*, que si a les cases barates era escassa, sense dubte era atentament negociada; per contra, perdien valor la sociabilitat hipertròfica entre veïns, l’abundància de relacions, xarxes, vincles creuats, els moments de convivialitat.⁷⁰⁹ Davant d’aquesta transformació, la imatge de les cases barates del passat va assumir un valor idíl·lic: “Éramos felices, había mucha armonía.”⁷¹⁰ Una genèrica narrativa de *Gemeinschaft* (comunitat) anirà superposant-se a tots els records de les cases barates, per convertir-les en un símbol d’un passat perdut, fins i tot abans que comencessin els enderroc. Aquesta idealització pot considerar-se una reacció al “corredor de la mort” urbanístic; a la vegada, però, va jugar un paper funcional a l’enderroc, i va convertir les cases en vestigis del passat, tot i que d’un passat

⁷⁰⁸ Els que Illich anomena *valors vernacles* són recursos comunitaris caracteritzats per l’*abundància*: el dialecte, el treball col·lectiu no remunerat, la forma popular d’educar els nens, etcètera: un conjunt de tècniques que correspondria a les *etnotècniques* que hem identificat nosaltres –“una forma de ser i de fer vernacular sencera, que cobreix cada aspecte de la vida”, Illich, 1989, cit. a Cottimo, 2003.

⁷⁰⁹ “El que passa a Terrasini (Palerm) és un fenomen comú, una modernització dels espais i de les seves funcions, que fa terra cremada de tipologies, de significats i de formes. A la varietat de l’organització espacial de cada poble, se substitueix una monocultura constructiva. Les raons de superfície són clares: penetren nous valors, s’afirmen noves imatges de prestigi; la gent s’identifica amb una idea de l’habitatge que és cada cop més urbana, el pis en un bloc amb ascensor. Allò que és una mica menys clar és com la gent es relaciona amb el que hi havia, i com accepta la idea que això sigui obsolet, i que es necessiti un estranyament des d’aquella forma d’habitatge per entrar en la ‘modernitat’”, La Cecla, 1985: 61-66, trad. nostra.

⁷¹⁰ La recopilació de fotografies del barri d’Eduard Aunós, feta pels mateixos exinquilins a través de la pàgina de Facebook “Amics de les cases barates Eduardo Aunós”, expressa també aquest sentiment d’enyor: un dels vídeos publicats tenia com a banda sonora la cançó principal de *La vida és bella*, una evident afirmació de nostàlgia d’una “vida” desapareguda.

idíl·lic, naturalment *fora de lloc* a la ciutat contemporània: així, naturalitzant la seva desaparició en el present.

A aquesta nostàlgia no només s'hi adherien els veïns més ancians de les cases barates (de fet, confirmant la simplificació del discurs de la Remodelació, que veia l'oposició a l'enderroc com un exercici de nostàlgia pròpia de la gent gran). Entre els joves també eren molts els que expressaven el mateix tipus de nostàlgia cap a la vida d'abans. Diu l'Angelita, que té 35 anys: "Yo creo que antes el barrio era *mucho* más feliz que ahora. No había tanta envidia, no había tanta mala leche... no había tanta mala gente, no". Així ho expressa la Loli, deu anys més gran:

Dolores Llopis Rodríguez: Ahora nadie quiere saber nada de nadie, todo son problemas, vivimos en un mundo de muchos problemas: o nos los creamos también. A veces nos los creamos, más de los que tenemos. Entonces la gente, yo es lo que siento: la gente está tan quemada, estamos tan quemados, me voy a meter yo también, [...] La gente va a ver lo que te puede sacar, porque yo ahora a mi edad, de todas las amistades, de toda la vida, ha sido viviendo en el barrio, me quieren un montón y yo también, pero hemos cambiado.

Tot i no ser percebut com a efecte directe de la transformació urbanística (tant la Loli com l'Angelita viuen a la *quarta fase* de cases encara per enderrocar) hi ha sens dubte una relació estreta entre la descomposició del vincle social i l'enderroc de les cases barates. La demolició no fa més que convertir en visible una transformació ja en curs, i la llarga experiència de la *zona de transició* en representa un ritu de pas, el moment en què les transformacions invisibles apareixen de forma salvatge, abans de la seva concretització en una forma definitiva. L'època de transició molts l'esmenten com el símbol de la devastació social que sentien avançar al seu voltant, confirmant la intuïció de Marc Dalmau sobre la importància fonamental d'aquesta fase en la creació del consens per la demolició, a través de la ruptura dels vincles socials i del reforçament de les opcions egoistes:

La precarietat existencial, en el sentit de no conèixer l'esdevenir de la pròpia llar, és un sentiment que es reproduïx constantment entre els veïns i veïnes de la zona [...] el procés d'afectació ha significat en molts casos una accentuació de certa individualització, en aquest cas provocada per la situació d'amenaça directa sobre la propietat o el sostre en possessió i que dictamina la naturalesa del propi procés d'expropiació. En aquest sentit, l'única defensa possible que queda als afectats, és el patrimoni immobiliari com a element intercanviable davant el negociat de les indemnitzacions o la recol·locació. La conseqüència d'això sol ser un procés d'individuació de cada problemàtica i això porta a l'evident defensa del que és propi per sobre d'altres circumstàncies com la solidaritat

de veïnatge. En aquestes situacions es produeix un efecte de reforçament de l'opció egoista, en el sentit de cercar primer una solució individual i la maximització del profit.⁷¹¹

La vida a la fase de transició estava marcada per la inseguretats: si per a les famílies resistents de la primera fase va ser una experiència extrema, *tots* els inquilins del barri la van sofrir: “Viene tanta gente que no sabes lo que te pueden hacer”, deia la Paca, referint-se a les contínues intrusions de desconeguts a les cases tancades.⁷¹² “Yo tengo, en mi casa, la puerta [...] del patio, que la tengo con dos pestillos y las dos llaves; y tengo la puerta de la calle con dos llaves y el pestillo; y aún así, porque están entrando, me acuesto con un cuchillo al lado de la cama; y un bate de béisbol detrás de la puerta”, diu Angelita.⁷¹³ Això contrasta amb el passat idealitzat, quan al barri “podías dormir con la puerta abierta” perquè els mateixos veïns vigilaven les cases. L'espai privat de cadascú estava envoltat per un espai protegit col·lectivament, els “nostres” carrers sobre els quals circulaven constantment les mirades dels veïns. Així, el discurs sobre la invasió de l'espai privat i sobre la inseguretats de la fase de transició, també vehicula un discurs sobre la ruptura d'aquesta vigilància col·lectiva, i de les relacions socials que la feien possible. Entre la degradació urbanística i la degradació social hi ha un doble vincle: si la fase de transició és el símbol de la inseguretats, és també el *producte* de la degradació de la convivència i del trencament dels vincles socials entre els habitants. Així ho explica Manuel Amador, cisteller, que ressalta que abans els veïns s'organitzaven perquè el Patronat assignés les cases tapiades, i no en quedés cap de deshabitada:

M.A.A: Hay mucha malicia, y no se fían de nadie. [Antes] nos ayudábamos uno al otro, es que íbamos todos a favor. ¿No te digo, que en 10 minutos abrimos 20 [casas]? En menos de 10 minutos, abrimos 20. Hará 8 o 9 años: en menos de 10 minutos, nos enteremos que iban a venir los de La Mina, sabíamos que habían casas vacías: gente de aquí, entre todos, abrimos las casas vacías. La J. está en Novellas: le pusieron el sello, 7.500 pesetas.⁷¹⁴

Carmen García descriu la sensació que el barri li provoca després de les primeres demolicions, com una mena de falta d'orientació correlativa a la pèrdua de la

⁷¹¹ Dalmau, *cit.*

⁷¹² Vídeo *Aquí vivía María la guapa*, 2007

⁷¹³ Enregistrada a l'entrevista de la seva mare, Florentina Cánovas Vidal, 10/2/2010.

⁷¹⁴ Entrevistat el 20/5/2009.

xarxa social de referència que havia mantingut unida la *gran família* al territori, i de la impossibilitat de reproduir aquell món de relacions en les circumstàncies actuals. “Cuando voy a aquel pueblo ahora no sé dónde me encuentro; tengo que buscar y buscar y mirar dónde está el bar de mi hijo, pa’ saber dónde tenía mi casa y dónde vivía. Oi, me trastorna, ¿eh? Me pongo... me da una tristeza y una cosa... no lo puedo remediar, mira. Nosotras aquellas casitas pequeñitas hemos pasado muchas miserias, ¡pero también muchas alegrías! [...] porque allí, todo lo que teníamos una familia, lo repartíamos pa’ los vecinos más acercados que nos llevan... y si la otra no tenía, lo repartíamos. Esto es muy hermoso, ¡nene! Ves a buscarlo hoy, búscalo en hoy: y ya verás cómo te dan una patada.”⁷¹⁵

Els favorables a l’enderroc de les cases sovint feien pròpia la versió oficial: el canvi de forma urbana no implicarà cap modificació en la forma de relacions socials. En un dels reportatges sobre el barri, Susy Payán, veïna de la primera fase, il·lustra l’opinió segons la qual, malgrat que el canvi d’estructura espacial és important, sens dubte, la vida social no en resultarà afectada:

Susy Payán: Sí, se troba a faltar el obrir la porta i sortir al carrer. Però aquí surts... al balcó. [...] Això és lo que te dona més... tristesa, perquè nosaltres, pues per San Juan, sempre posàvem els paperets, i se reunia tota la família, posàvem el tocadiscos... Cadascú feia el menjar que volia, i posàvem tot el menjar a la taula. Un picava d’aquí, i l’altre picava d’allà. I després pues fèiem ball hasta les cinc de la matinada o les sis. Hasta que ens cansàvem. Però bueno, jo penso que com hi ha places, també s’hi faran festes; i els que hi vulguem anar, pues anirem. [...] Deixo molts records, molts sentiments, però també penso que els records i els sentiments te’ls emportes per allà on vas.⁷¹⁶

Cadascú s’endurà els records i els sentiments al nou pis, i els convertirà en memòries individuals, com a màxim familiars. Però el barri no és la suma dels individus, sinó la suma de les relacions entre ells. Independentment de la victòria del sí al referèndum, independentment de l’oposició entre Associació de Veïns i Avis del Barri, per moltíssims habitants del barri l’acceptació de l’enderroc va representar un fracàs col·lectiu, l’evidència que *la comunitat està dividida*. Les relacions ja havien canviat; ja no es podia viure com abans; per això va ser fàcil per a molts veïns acceptar un enderroc que l’Ajuntament intentava portar endavant des de temps enrere, sense necessitat de *fer-nos la mala sang* davant de l’inevitable.

⁷¹⁵ Carmen García García, 6/6/2009.

⁷¹⁶ Vídeo *Aquí vivía María la Guapa*, 2007.

Davant d'aquest fracàs, la resistència del barri de Can Peguera, l'antic grup de cases barates de Ramón Albó al Districte Municipal d'Horta i Guinardó, representava la possibilitat històrica d'una alternativa. "Yo no sé como se lo han montado en Horta, que las casas de Horta no las tiran. A mí me gustaría saber cómo lo han hecho."⁷¹⁷ "¡Sí que se puede! –diu un home del mateix carrer–. Hay un grupo en Horta...". Com ho han fet, però, *chi lo sa*.⁷¹⁸ Un home ancià explica: "Allí lucharon porque no tirasen las casas. Pero aquí no ha habido lucha para eso. Allí los vecinos estuvieron organizados [...] Estas casas *las han respetado*."⁷¹⁹ El fet que el Patronat estigués començant la rehabilitació del grup de Can Peguera, fins i tot estudiant la possibilitat de declarar el barri patrimoni històric, just en els anys en què estipulava l'enderroc de les cases de Bon Pastor, es veia clarament com una victòria dels habitants d'aquell barri i de la seva Associació de Veïns. A falta de lluita, falta de *respecte*: l'enderroc de les cases barates, per tant, és una conseqüència directa de la divisió interna, de la desorganització i de la submissió de l'Associació de Veïns a la voluntat del Patronat. Si els habitants de les cases barates s'havien d'emportar les memòries del seu barri als pisos nous, era perquè no havien sabut defensar les cases, els *llocs de memòria* que garantien que aquesta herència es mantingués físicament ancorada al teixit de la ciutat. Volàtils, els records es tornen individuals:

Miguel Tena: Y es que yo no lo entiendo, por qué se ha degradado todo, todo esto. Porque, por ejemplo... los padres se entendían, ¿no? Se ayudaban. Los hijos nuestros, y los de los vecinos, se han casado, y están ahora viviendo aquí, entonces yo nada más vengo (?) con esos, o sea... es otra... es otra manera, tienen otra cultura. ¿Me comprendes? Yo me llevaba bien con sus padres: ¿por qué me tengo que llevar mal con los hijos? En diferente escala, en diferentes culturas, y escalas, y diferente dinero, también pasa lo mismo. [...] Aquella fábrica allí, se llamaba Can Sala, era de tintería y aprestos. ¿Sabes? Pues, los dueños, los dueños de la empresa esta, venían con tartana [...] Los abuelos aguantaban todo: empresa, aguantaban al obrero. [...] Los nietos han vendido: a vender, y pasta, venga va, mil millones aquí, mil millones allá, las multinacionales y esto, y estos tomando cubatas allí, a las 2 de la mañana los ves tomando un cubata. Tenis pa' aquí, tenis pa' allá, y... te degradas. Entonces los hijos de estas personas, nacen con una mala leche que no la hacíamos nosotros, ¿no me entiendes? Y otra modernidad, y otro de esto, nada más que discoteca a... el derecho a avasallar a todo el mundo, a... en fin; ¿me comprendes o no?

⁷¹⁷ Entrevista núm. 188, 10/8/2004.

⁷¹⁸ Entrevista 175, 24/7/2004.

⁷¹⁹ Entrevista núm. 12, 5/7/2004. *Cursiva nostra*

Una de les cases en resistència, entre els carrers Mollerussa i Albiol. Stefano Portelli, 2007

Paral·lelament s'estaven fent realitat molts dels temors respecte a la convivència en els nous pisos. Fins i tot durant els anys de la presència de l'heroïna, com hem vist, no obstant la imatge pública del barri com a zona de traficants i criminals, els habitants tenien una sèrie d'estructures col·lectives que permetien d'integrar els tràfics i les seves conseqüències en una xarxa més àmplia d'alegalitat i autogestió, de la qual alguns s'aprofitaven (per exemple comprant d'estraperlo). Als vuitanta del segle xx, els nens seguien jugant lliures pels carrers, amb relativament poques prohibicions i poques pors. Però la caiguda de les etnotècniques afectarà també aquest nivell: ja el 2004 molts ressaltaven que als blocs hauria estat més difícil conviure amb la venda de drogues, per l'estructura mateixa de la nova urbanització vertical. Diu la Loli: "Pican a las dos [de la noche] 'perdona, ¿me puedes abrir?', porque le está pasando a compañeros que viven en primera fase, [...] porque a lo mejor en la escalera tiene a uno meneando algo."⁷²⁰ Aquest tema serà central en les reparticions dels pisos. Hi ha qui se sentirà "castigat" amb l'assignació d'un

⁷²⁰ Entrevista amb Dolores Llopis Rodríguez, 15/3/2010.

pis en una escala “maleïda”, prop de famílies que trafiquen; d’altres se sospitarà que se n’han deslliurat gràcies a les seves influències.

Hem vist la tendència dels habitants d’un carrer a valorar negativament el tràfic de drogues i els problemes dels *altres* carrers. Els traficants del *propi* carrer eren inserits en xarxes relacionals, i per això eren coneguts i sovint respectats; amb el reallotjament als pisos, tot aquest procés ha de tornar a començar, i els elements “antisocials” que abans estaven “lluny” poden tornar a aparèixer com a veïns. A més a més, hi ha un problema de *significats*: el bloc de pisos on manen els traficants és un *mite negatiu*. Mudar-se a viure en un bloc de pisos concebut com un “Pedralbes” on ningú es parla, còmode, però fred; on es viu amb les portes tancades, genera tristesa; però la perspectiva que el “nou barri” acabi sent un polígon de pisos verticals on es venen i es consumeixen drogues és molt pitjor, i converteix tot el projecte de la remodelació en un veritable malson. Darrere la por vers els traficants a l’escala, hi ha el terror d’un enèsim engany per part del Patronat, que acabi convertint Bon Pastor en un barri encara més marginal del que era, on “quien no vende revende”. Aquest doble model marca l’imaginari col·lectiu sobre el nou barri, així com al principi de la seva història les cases barates estaven enmig d’una *ciutat jardí* i d’un camp de refugiats. El nou Bon Pastor, serà un “barri digne” o una *banlieue*? “Claro, es que el Patronato de qué se va a quejar, ¿de que este vecino hace ruido arriba? Si no lo sabe el Patronato. Que tiene que ir, al Patronato a quejarse y luego que el otro se acuerde... ¿qué, va a mandar un burofax también?”⁷²¹

El problema de la convivència, en tot cas, ja venia d’abans del trasllat. No era un problema d’integració ètnica ni econòmica, sinó una qüestió generacional. No són els gitanos, ni la “gent de fora”, ni la gent que ha arribat després a les cases, els responsables que la convivència s’estigués ja fent més desagradable: són els fills dels veïns de tota la vida, nens que els habitants han vist créixer, i que els miren de dalt a baix, com sentint-se superiors. La Loli exemplifica aquesta percepció, generalitzada:

Dolores Llopis Rodríguez: El problema ya no son mi quinta: ya son [los de la quinta de] mis hijos. [...] Son hijos o nietos, bisnietos, que ya son de otra mala leche. De otra mala leche directamente. Que te miran, porque te miran de una manera, que encima tenemos que ir... cuando yo a ese niño le he visto los mocos colgando, por ejemplo, lo

⁷²¹ Gràcia Noguero, 7/7/2009.

he visto gatear, he sido con su madre, en la calle; [...] Los hijos, de ellas mismas, que tienen mi quinta, ya bueno es querer decir algo, ¡y te perdonan la vida!

Les incomprendions entre generacions diferents no són òbviament un fenomen propi d'aquest barri.⁷²² Però aquí, a causa de la peculiar forma social que s'hi va desenvolupar durant diverses dècades de convivència, la nova distància que es percep entre els habitants és especialment dolorosa. Sens dubte això té a veure amb els comportaments *garrulos* d'alguns, amb l'*esquismogènesi* que hem descrit al tercer capítol, amb la intolerància d'alguns vers els usos intensius del carrer i amb tota la reconfiguració social del barri al voltant de les transformacions de les últimes dècades. Per la Paca, la qüestió principal és la incapacitat de solucionar els conflictes i de superar els rancors, i la incapacitat que té avui la gent de conuiu amb els ancians i amb els nens:

Francisca Hernández Roca: Aunque te disgustaras por algo, no le echabas sal. [...] Te discutías, porque siempre se ha discutido uno; y a lo mejor chillabas más que chillan ahora, porque... porque yo tengo una manera de ser así, y de hablar así fuerte y de decir las cosas fuerte; pero luego yo no... ni le he dado por ido, ni le he echado sal, a ver si me entiendes. Y si me han dicho 'es que tú me has dicho'..., bueno, te lo he dicho en un acto de calor, pero no pasa nada. Porque también se discutía; ¡toda la vida de Dios! Ya es de refrán: el que no, tropieza; el que no, se roza; y el que no ha roto un plato es porque no lo toca. ¡Si esto es normal! Esto es normal. Pero que no había rencor, que no había... no, no, no. [...] Antes en la casa que había un niño y una persona mayor, era la alegría; y hoy es el odio. Hoy: es el odio. ¡El odio! Cuando hay una persona mayor y un niño, el odio. 'No, porque me van a tocar esto, no porque me lo van a untar...'; y entonces ya...[...] en la casa en que había antes un niño, era una alegría: entrabas y decías 'qué bien, que esto y lo otro'. Hoy según qué personas no quieren que vaya un niño. Porque los niños son movidos; ¿lo entiendes? Y entonces les estorban. ¿Eh? Y esto no había existido nunca.⁷²³

⁷²² Vegeu aquesta reflexió sobre la fractura entre joves i vells al món rural: "En verano al atardecer, al llegar a un pueblo del sur de Italia, todo el mundo está fuera de casa. Sin embargo parece como si el pueblo estuviera roto por la mitad: por una parte los viejos, por otra los jóvenes. Cada grupo con comportamientos, costumbres y lugares de reunión distintos. Luego uno se da cuenta de que la rotura no sólo es profunda, sino que también es sentida por unos y otros como una herida. Los viejos sienten el vacío dentro de sí. Viven en un pueblo que *fue*, pero que realmente ya no existe; los jóvenes viven en él como extranjeros, a veces indolentemente, a veces inútilmente nostálgicos de una manera de vivir pasada, que intuyen como un posible antídoto contra 'los valores' que les llegan de las grandes ciudades, pero que les parecen irrecuperables. Así, montones de experiencias distintas, casi dos épocas y dos mundos, viven a pocos metros de distancia uno del otro, paralelamente, sin encontrarse ni confrontarse". Barba, 1997: 132-140.

⁷²³ Francisca Hernández Roca, 26/10/2009.

No sabrem mai si aquesta és una idealització o una realitat; sens dubte és una opinió interessant sobre la *modernitat*, expressada per una persona que va criar-se en una forma social diferent.

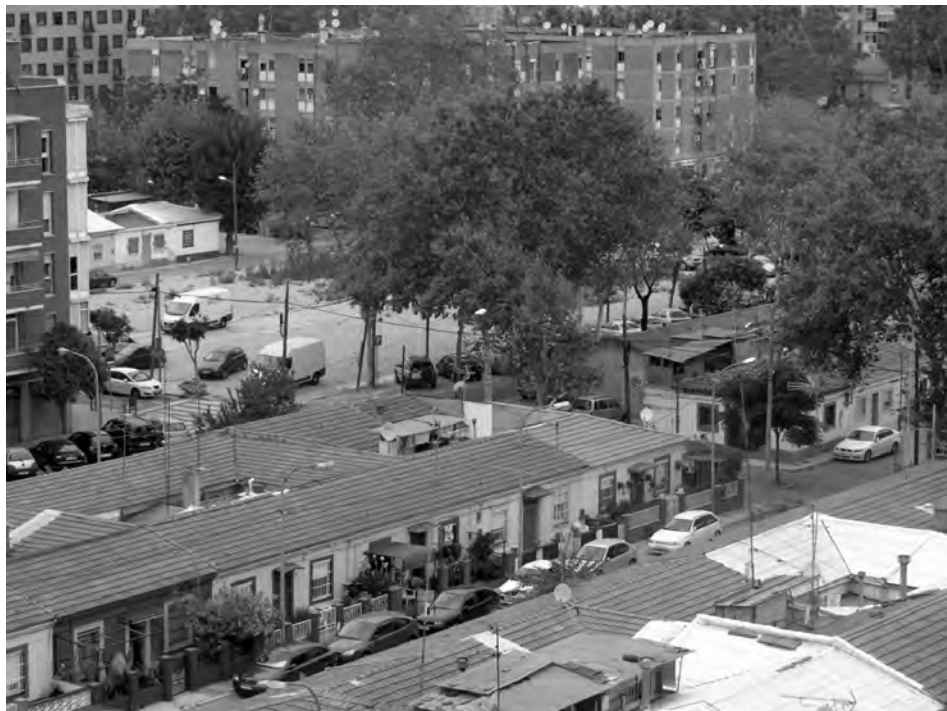
5.4. La *fine del mondo*

Miguel Tena: Y con los gobernantes pasa lo mismo. Yo nada más digo una cosa, que yo no necesitaría... yo podría vivir sin ningún guardia, ni ningún gobernante, ni nada de nada de nada. Porque yo no creo en Dios, pero creo, lo único que creo en este mundo, son las tablas de la Ley. Y punto. Esta es la más verdad que hay. La persona que cumple las tablas de la ley, que Dios... bueno, que no sé si fue Dios, o quién; lo único que hizo bien fue esto. Moisés, allí, antes del mar Rojo; ese que pensó esto, en aquellos años, buah. No tiene nada que ver... vamos: más moderno que todos los ordenadores que haigan, y la luna, y la madre que la parió. Porque lo que pone allí: si todo el mundo hiciéramos lo que pone allí, no faltaría ningún semáforo, ni guardia, ni nada, ni nadie que gobernara. Porque se caería una persona y irías a recogerla. Ahora la están atracando allí en el metro a navaja en mano y pasan miles miles miles, y todo el mundo, bum bum bum, pasa pa' allá, y lo están atracando allí, y lo pinchan allí, o una persona mayor. Eso pasa en cualquier lugar, en el metro: mueve el mundo, pues claro, mover el mundo es poner Maquinistas, ¿no me entiendes?⁷²⁴

L'últim nivell que analitzarem de l'impacte social de les transformacions urbanes a Bon Pastor és la que té a veure amb *els governants*, és a dir, amb els referents polítics interns i externs al barri. El projecte d'enderroc de les cases barates va fer-se durant els anys del govern municipal format per una coalició de partits d'esquerres: el Partit Socialista de Catalunya, Iniciativa per Catalunya Verds i Esquerra Republicana de Catalunya. Paral·lela a la consciència de la falta de capacitat de reacció per part dels habitants de Bon Pastor, hi hagué una amarga constatació de la falta d'implicació dels referents polítics tradicionals cap als seus electors, fet que va comportar un clar desengany.

En el moment de començar el Pla de Remodelació, el president del Patronat Municipal de l'Habitatge era un antic company de partit de Luis Nuevo, el president d'Avis del Barri. "¿Así defiendes al trabajador?" li va dir en Luis durant una

⁷²⁴ "Una trobada que mourà el món" era un dels eslògans del Fòrum de les Cultures 2004, que Miguel Tena descodifica traduint-la en operacions com la instal·lació del Centre Comercial La Maquinista, en l'emplaçament de la fàbrica al costat de les cases barates.

Descampats al mig de les cases, durant la segona fase d'enderrocs. Stefano Portelli, 2010

manifestació al carrer, abans del 2003. Un altre ancià del barri també va trobar-se en la mateixa situació:

Anònim: Yo, Forradellas, bueno, amistad como... Casi como... compañero de partido; y últimamente si es que no nos vemos, y claro cuando voy a estas manifestaciones, como él es el presidente del Patronato, pues claro, estamos de manifestaciones, cuando llegó le digo: 'Haga el favor'; se escondió y... bueno. Y el señor alcalde, vinieron a poner la primera piedra [de la biblioteca], ¿eh? Y también estaba Forradellas y vino toda la colla; y claro estábamos allí, y le digo al alcalde: 'Ven hombre, por lo menos...' – 'Ah no; esto no es de mi competencia, [...] no quiero saber nada'. Digo 'Bueno, hombre, menos mal que los de izquierda ayudáis a los pobres'.

Al mateix temps, els que s'havien convertit en els representants locals del poder municipal, és a dir l'Associació de Veïns, eren antics militants d'esquerra, els sindicalistes i líders de lluites veïnals que havien donat suport a la població de la barriada durant els últims anys del franquisme. Denunciar les polítiques municipals, llavors, significava oposar-se a vells companys de partit o de lluita.

L'activista més veterà i actiu de l'Associació de Veïns, Salvador Angosto, havia militat amb Luis Nuevo al PSUC; José María Fanlo, mestre de l'escola d'adults i un dels redactors del butlletí de l'AV, havia estat proper a molts membres de les famílies "resistents". Els dos bàndols polaritzats pel Pla de Remodelació s'acusaven i denigraven públicament, independentment d'aquestes antigues amistats i proximitats polítiques. "Frente a quien nos echa por tierra, quien se empeña en mostrar sólo lo negativo para crear desánimo entre los vecinos, hoy como siempre decimos: *somos Bon Pastor* y, como siempre, vamos a seguir luchando por mejorar nuestro barrio", escrivia José María Fanlo en el butlletí de l'AV, quan aquesta entitat va rebre la medalla d'honor de l'Ajuntament; "Menos medallas y más luchar" van respondre Avis del Barri amb un full volant repartit en fotocòpies.⁷²⁵

En realitat, l'hostilitat envers l'AV i les acusacions de complicitat amb l'Ajuntament ja eren molt nombroses el 2004, quan vam recollir 27 testimonis de persones que criticaven durament el treball de l'Associació. "Cuatro matados", "Hacen lo que ellos quieren". "Nos están engañando", "Siempre al favor del mayor; de los pobres, poco", van ser algunes de les expressions que vam enregistrar.⁷²⁶ Els membres de l'AV eren acusats d'aprofitar-se de la proximitat amb l'Ajuntament per obtenir favors personals, i a canvi fer de "quinta columna" de l'Ajuntament al barri, de "submarins". Dos exemples d'entrevistes:

Anònim: Son unos sinvergüenzas. Así, con todas las letras. Porqué ha sido, desde que empezaron las negociaciones, se han puesto siempre... 'que qué nos creemos las personas mayores, que qué es lo que queremos'. ¿Qué vamos a querer? Una cosa justa. Pero ellos como son jóvenes... [...] más a más hay quien tiene... dos viviendas, [...] porque tienen un bar, y tienen vivienda. ¿Eh? Y ellos claro, yo comprendo de que pagan un alquiler altísimo; pues con un poquito... con 4 o 5.000 pesetas más, pues pagan un piso. Y esto yo estoy de acuerdo que lo defiendan; pero también, defiendan lo nuestro. No, que hasta ahora nos han llevado un poquito engañados.

Anònima: [...] Había personas de estas, que viven varias por ahí, que como son intereses que yo, claro, cada uno mira lo que puede sacar, pero como -'mira: votar aquí'. Yo le dije 'pero ¿de qué vais vosotros? Yo voto... ¿por qué tengo que decirte a ti si voto sí o voto no? ¡Tú no tienes que darme tu opción ni enseñarme que hacer ni nada!' 'Bueno pero es que aquí lo que queremos...'. Y claro, ellos al fin y al cabo

⁷²⁵ José María Fanlo, *cit.* I "Menos medallas y más luchar", majúscules en l'original.

⁷²⁶ Aquest tipus de comentaris es troben a les entrevistes núm. 9, 25, 34, 50, 69, 71, 79, 83, 95, 108, 116, 126, 130, 132, 138, 150, 172, 188, 195, i en forma menys pronunciada a les núm. 49, 106, 117, 156.

viven en las *cuatro torres*; su madre es la que vive sola en su casa, ella lo que quiere es, claro, para el día de mañana hacerse de la vivienda [la casa barata de la madre] para el hijo. Lo veo muy bien. [...] Pero una cosa [es] que tú defiendas una cosa, y vengas diciendo aquí que... ¡picas a la puerta [diciendo] que 'qué es lo que queremos, que qué nos hemos creído!' ¿Tú de qué vas? Pues al fin y al cabo no vives en el barrio, vives en las *cuatro torres*.⁷²⁷

Per molts veïns, adonar-se d'aquestes complicitats entre els exmilitants d'esquerra i el poder municipal significava un desencant generalitzat cap a la política, una presa de distància respecte a la democràcia representativa com a forma de gestió de la cosa pública. "Vale, ya está, no voto", resumeix la Loli. Com també havia recordat en Jerónimo, el que hi ha en joc és la confiança cap al sistema polític: cap a la separació entre els poders, la distinció entre dreta i esquerra, la possibilitat de recórrer a la justícia, la policia com una entitat al servei del ciutadà. Aquest procés no és diferent del que van viure afectats d'altres barris, com demostren les paraules, sempre lúcides, de Jaume Pagès de Can Ricart:

Jaume Pagès: 'Ajuntament'... la paraula és molt bonica, però clar, se suposa que treballa amb les persones. Llavors la imatge que et quedés aquí és que treballa per al paisatge; ben o mal entès, però per al paisatge, per a la postaleta, i segur segur pel poder immobiliari. [...] Això encara dol més: no acabes d'entendre què collons has votat els últims anys, què has pogut votar, i quin tipus de premsa has comprat... [...] Et desenganyes d'un grapat de coses. Però no per amargura, vull dir, la nostra feina seguirà, o sigui, la Cereria seguirà; la confiança amb la gent que ens governa... a veure. Pensa que tot això a més a més ha passat en una època en què... joder, en què se'n cuidava el Tripartit. Vulguis que no era un tomb al tarannà dels últims anys. Era un tomb; bueno, o almenys no era el mateix que hi havia. [...] No sé, si hi hagués hagut algú més de dreta a l'ajuntament, suposo que ens hagués afusellat directament, perquè és que no ens podia anar pitjor. L'Ajuntament ha passat de nosaltres.

Entre la majoria de veïns, aquest desencant va desembocar en un augment de la resignació, de la passivitat davant de les actuacions municipals. Pels que en canvi havien estat directament implicats en les lluites amb les quals s'havia constituït l'AV, exmilitants dels partits que estaven executant la destrucció del barri, no era suficient deixar d'anar a votar. Avis del Barri, com molts grups d'afectats per les transformacions urbanístiques, passaran a buscar llavors el suport dels partits de

⁷²⁷ Emilio i Rosita, 13/7/2004.

la dreta política: Convergència i Unió, i el Partit Popular.⁷²⁸ En un barri represaliat per la dictadura, menyspreat sistemàticament per totes les burgesies, aquesta resposta “adaptativa” no serà indolora.

En Luis, com hem vist, havia entrat a treballar a les fàbriques marcat per les represàlies que va patir el seu pare; havia estat sindicalista tant a la Fabra i Coats com a Motor Ibèrica, i va participar en les vagues i protestes massives dels anys seixanta. Ara, aquest dilema existencial era difícil de pair. “Yo soy de izquierdas! Pero estamos aquí a ver si sacamos algo; que no vamos a sacar na’, bueno, vamos a intentarlo”.⁷²⁹ No es tractava d’una crisi ideològica: en Luis va mantenir sempre una clara consciència de ser d’esquerres, fins i tot quan enviava els pagaments de les quotes d’Avis del Barri a Convergència i Unió.⁷³⁰ Es tractava més aviat d’una crisi de referents i d’identitat: tenir el suport de la dreta, juntament amb la constant acusació de moure’s només pels diners, era una ferida oberta, que afectava primer l’autoestima de cadascú i després la imatge pública del col·lectiu. Per a Avis del Barri, la relació amb un partit de dretes representava la possibilitat de tenir el suport d’alguna força política; però alhora això els feia vulnerables a les acusacions d’afavorir la penetració de la dreta, encara que tots fossin antics militants d’esquerres. De fet, durant l’assalt a les cases del 2010, alguns membres de l’Associació de Veïns, i del Partit Socialista, cridaven *fascistas* als que obrien les cases. Les identitats polítiques quedaven confuses, en el paisatge agònic d’un barri en remodelació. En aquesta confusió van trobar-se també els afectats d’altres processos de transformació, com demostren les paraules d’un treballador de la Cereria Mas de Can Ricart, que vam entrevistar el 2006:

José Fernández: Aquí ha habido un año de luchas: y manifestaciones, y huelgas... y nada, no ha servido de nada. Había muchas asociaciones y partidos. ¡El único que nos ha apoyado ha sido el PP! Imagínate. ¡Imagínate! El PP, los únicos que nos han apoyado. Es que es... es increíble, es el mundo al revés. ¡El mundo al revés! Aquí el Marqués

⁷²⁸ Els membres de l’Associació de Veïns dissidents de la Colònia Castells, per exemple, s’havien adherit a la formació xenòfoba Plataforma per Catalunya. Comunicació personal d’Albert Martínez, estiu 2011.

⁷²⁹ Luis Nuevo Díaz, 11/2/2011.

⁷³⁰ És possible que la mediació de CiU influís sobre l’oferiment, per part del Patronat, d’una “nova alternativa de lloguer” als inquilins de la segona fase. Joan Puigdollers i Fargas, president del grup municipal de CiU, el 31/5/2005 va presentar a la Comissió d’Urbanisme aquesta demanda, que responia en part a l’antiga demanda d’Avis del Barri de *piso por casa*: “[...] que s’ofereixi com a alternativa el continuar en règim de lloguer, pel mateix import amb les actualitzacions d’IPC corresponents, als titulars que així ho vulguin”.

[Ricart], aliado con la izquierda, para echarnos y montar aquí un negocio tremendo; la derecha, apoyando al trabajador. ¿Cómo te aclaras? Es que es... es algo increíble. Increíble.

La proximitat amb la dreta, naturalment, coexistia amb altres aliances que Avis del Barri van cultivar durant els mateixos anys. Els mesos de la “resistència” del 2007 van ser també els de l’apropament dels *okupes* i de la formació del Grup de Suport; i entre 2004 i 2008, els membres d’Avis del Barri van participar en diverses manifestacions contra l’especulació a altres zones de Barcelona, en les quals alguns van assumir fins i tot un paper actiu. Durant una manifestació a Esplugues de Llobregat, un membre de les famílies en resistència va assegurar davant d’una excavadora, i una dona va fins i tot amenaçar un policia amb un tacó d’agulla; al mateix temps a les seves cases circulaven els regidors de CiU i del PP. Els activistes d’altres col·lectius sovint es trobaven desconcertats davant d’aquestes filiacions contradictòries; però des d’un punt de vista antropològic, això no feia més que confirmar la hipòtesi, ja exposada abans, de la proximitat entre els processos d’afectació urbanística i les dinàmiques de la colonització. Jean Paul Sartre, en la famosa introducció a *Els condemnats de la terra* de Frantz Fanon, escriu que els colonitzats “no poden escollir, acumulen”. La subordinació cultural i la necessitat existencial empenyen a un segon pla les incompatibilitats entre els referents als quals hom es dirigeix en cerca d’ajuda. Ja que les aliances són instrumentals, l’oposició entre aquestes no es percep com a rellevant. Aquesta instrumentalització, però, té unes fortes implicacions sobre les identitats dels afectats, i possiblement també sobre la seva salut mental. Sartre parla de la *condició de l’indígena* com d’una neurosi.⁷³¹

Els mesos que van culminar amb l’agressió policial al carrer Mollerussa van ser per als membres de les famílies afectades un *crescendo* de desconcert i desestabilització a molts nivells. Els resistents se sentien en plena legitimitat de seguir a les cases a l’espera de la resolució judicial, per això seguien pagant el lloguer. A la vegada, veien multiplicar-se al voltant d’ells una sèrie de fenòmens estranys, que consideraven part d’una estratègia deliberada de l’Administració pública per obligar-los a marxar: “un *mobbing* inmobiliario que nos estan haciendo pa’ que nos cansemos y nos vayamos”:

⁷³¹ “El nostre enemic traïx els seus germans i es torna en el nostre còmplice; els seus germans fan el mateix. La condició de l’indígena és una neurosi introduïda i mantinguda pel colonitzador entre els colonitzats, *amb el seu consentiment*”. 1965(1961): 12, traducció nostra.

Francisca Hernández Roca: Entonces aquí pasa lo siguiente: rompen la pared esta de allí; ¿ves? Esta pared aquí, de este lado: la rompen. Y se pasan de una casa a la otra. Claro que me siento insegura, porque aquí viene tanta gente que no sabes lo que te pueden hacer. Porque me quitaron... me cortaron el de esto del cobre; los pillé. Se echaron a correr. Y fui a denunciarlo, y no me hicieron caso. [...] ¡Lo hacen a cosa hecha, pa' que me asuste! Y me acobarde y firme. Ellos na' más buscan mi firma. Y yo les he dicho que, mientras no me arreglen lo mío, yo no firmo.

Les respostes de la Justícia eren considerades profundament esbiaixades políticament; els veïns es perdien en la selva de paraules i conceptes, que no entenien, però darrere dels quals percebien una discriminació de classe substancial. La distància lingüística era evident en les contínues cartes i denúncies que les famílies resistents enviaven al Patronat, intentant utilitzar un llenguatge que els era aliè. De nou, la seva posició era feble perquè s'havia d'articular en el llenguatge de la contrapart:

Las palabras escritas por el Patronato son una farsa montada por dicho Patronato y en combinación con el área de urbanismo de estas dos entidades que nos acusan de ocupantes sin título de nuestras viviendas para poder desahuciarlos sin ningún motivo, cuando obra en nuestro poder tanto el título de arrendamiento indefinido como el pago del alquiler del mes corriente con fecha actual de agosto del 2007. [...] Denuncio al Patronato por cobrar mis alquileres y fomentar desalojos (eso podría ser un enriquecimiento injusto, y por incumplimiento del contrato). Qué hubiese pasado si esta situación la hubiese hecho [u]n particular podría ser que le hubiesen detenido por estafa nosotros no entendemos de leyes pero los jueces sí por este motivo pido justicia (*sic*).⁷³²

Un dia vaig acompanyar la Paca al Patronat per lliurar una sol·licitud, i el funcionari que ens va atendre, en veure que podia dirigir-me a ell en un català correcte, va demanar-me de tornar també a la propera cita; o almenys, procurar que la Paca tornés amb “un interlocutor vàlid”. Per tal d'explicar-se millor, va afegir: “Algú que sàpiga defensar-se”. L'Administració pública es presentava com a *enemiga* dels inquilins, fins i tot explícitament: era com una entitat hostil de la qual defensar-se. Una hostilitat que els inquilins de les cases barates històricament ja havien experimentat, però que en els mesos de la resistència va tocar extrems que no sospitaven. L'Ajuntament se'ls presentava com un monòlit impenetrable, dintre del qual les divisions entre els poders eren ja invisibles: el president del Patronat era també president de l'Institut d'Urbanisme, l'ordre de desnonament

⁷³² Expositat al Patronat, 2007. L'original és tot en majúscules i sense accents.

estava requerit pel mateix tinent d'alcalde que havia firmat el conveni amb l'AV, el tribunal que dictaminava l'ordre era un tribunal municipal, i el cos policial que l'executava també depenia del mateix Ajuntament. "Son todos los mismos", repetien els afectats. *No hi ha dret* era una expressió molt utilitzada, i des d'un sentit específic pot extrapolar-se'n també un significat més profund: el dret, tal com creien que existia, no existeix. Ja hem vist com aquesta percepció s'havia expressat també respecte a la qüestió de la propietat dels terrenys del barri: "puede más el dinero que lo que tú le puedes dar a un abogado", va dir l'Angelita (vegeu p. 153-154).

El dia del desnonament, aquest *crescendo* d'hostilitat vers les institucions va confluïr en una veritable transformació política: els cops de porra en temps de democràcia van representar la pèrdua de la innocència. "Per a molts activistes – escriuen Barker i Cox– és un *turning-point* trobar-se a l'altre extrem d'una agressió policial, i descobrir així que una institució que estaven educats a considerar una garantia per a la seva seguretat i per a l'ordre moral, és en canvi capaç d'exercir violència contra 'persones normals' (com ells es continuen considerant), que persegueixen objectius que consideren moralment justos (i sovint altruistes)".⁷³³ Si gran part dels habitants del barri van reelaborar la càrrega policial com un estímul ulterior per a la resignació, per altres (molt pocs, per cert) la violència patida va ser un ritual de pas cap a una nova identitat política, marcada pel rebuig cap a les institucions, i especialment cap a la policia:

El día más duro de mi vida. Han sacado a mis padres y a los vecinos de las casas. Le han pegado a mi padre, han empujado a mi madre, quieren *enmarronar* a mi novio y todo esto el mismo día. Odio al poder, odio a la policía. ¿Crees que hay derecho? A la edad de mis padres, ellos que llevaban una vida tranquila, y todo el poder (mafias) podrán seguir enriqueciéndose al precio que sea, hundiendo al pobre proletariado. Todo el dinero que tienen está manchado del sudor de los trabajadores. Nunca se me olvidará esta fecha. Cuando me pegó la policía sentí como que había dejado de ser la niña inocente que fui. Hoy me convertí en guerrera.⁷³⁴

La sensació que tenien els dissidents era de trobar-se davant d'un "globus", tal com ho va definir en Luis Nuevo. "Una esfera de entidades sociales, que más

⁷³³ Barker i Cox, 2002: 6. "Això va documentar-se de forma extensa amb relació als disturbis [...] la violència de la policia trenca l'ordre moral no per als que ja s'oposen a la policia, sinó per a les persones que no s'ho esperaven", trad. nostra.

⁷³⁴ Diari de Sandra Capdevila, octubre 2007.

parecen de derechas que de izquierdas. Porque lo único que hacen es: [...] entidad tal, tanto dinero; entidad tal, tanto dinero". La col·laboració estreta de les entitats del barri amb l'Ajuntament, i de les entitats entre si (un punt d'orgull pels seus membres⁷³⁵), vista de fora semblava un mecanisme familiar de repartició dels recursos públics en benefici de les persones que havien sabut mantenir els contactes adequats. Paral·lelament a l'acusació que rebien Avis del Barri d'haver portat els okupes, els dissidents van començar a acusar l'AV d'haver cridat els antiavalots. És important posar aquesta acusació en relació amb l'episodi de "l'assalt a les cases" del 2010, quan alguns membres de l'AV van facilitar la tasca policial d'executar els desnonaments; respecte del 2007, però, l'acusació sembla més relacionada amb l'hàbit, que ja hem esmentat, de vincular els forasters que trepitgen l'espai del barri amb algú del barri que els hagi "convidat", i que per tant és responsable del seu comportament. Una força tan destructora i desconeguda no podia haver arribat des del no-res, i els discursos dels dissidents van poblar-se d'obscures arquitectures de connivències, d'aliances o matrimonis que connectaven institucions teòricament separades.

Una sensació general d'assetjament, de feblesa, d'estar envoltats de forces hostils en els racons més insospitats de la vida social dominava els afectats, i sovint els portava al límit de la paranoia. En l'"esfera" d'entitats hi entraven no només les associacions, sinó també la parròquia, les escoles, els serveis socials. Josep Capdevila, un dia del 2010, es va barallar durant un acte al Col·legi de Bon Pastor, quan va percebre que es parlava públicament de la Remodelació com d'una millora inqüestionable. L'escola parroquial s'havia construït gràcies a les campanyes de mossèn Cortinas en les quals ell havia participat, i gràcies als concerts en què també tocaven els seus germans, els Rumba Tres: amb quin dret s'utilitzava ara aquell espai per fer propaganda de l'enderroc del barri? "¡Otro globo!" va comentar en Luis. Ell mateix havia tingut una discussió similar amb el mossèn, al qual acusava

⁷³⁵ Mossèn Josep Rodado així descriu la col·laboració entre les entitats del barri: "Lo que dio lugar a la Asociación de Vecinos del barrio, se inició aquí [en la parroquia] con una cosa que existía entonces, en el tiempo del franquismo, la Asociación de los Cabezas de Familia. Y eso a partir de allí, como pasaron muchas cosas, asociaciones que existían se transformaron, también como elemento de lucha democrática, a favor de la Asociación de Vecinos que fueron... y la de aquí, justamente antes de ayer la han distinguido con la Medalla de Barcelona [...] La gente que forma parte activa de la parroquia, pues está presente en todas las otras asociaciones. Por lo tanto, por ejemplo, hay personas en la directiva de la Asociación de Vecinos que están en la parroquia; pero están como vecinos; lo mismo que están en las AMPAS, en las asociaciones de padres, en la Comisión de fiestas, en las diferentes entidades que hay aquí". Entrevista amb Josep Rodado, vídeo de la visita de Repensar Bonpastor al barri, 5/12/2009.

de donar suport només a una part del barri: “Usted, que dicen que es comunista: pues ¡no lo entiendo!”.

Aquest aspecte serà un dels que més va impressionar els organitzadors de Repensar Bonpastor, en intentar difondre la proposta del Concurs pel barri. Amb la intenció de crear un espai de reflexió *super partes* i contribuir a superar la divisió entre veïns, els membres del col·lectiu havien pres contacte amb els diversos recursos del barri, visitant en persona o enviant cartes a totes les entitats, des de l'Associació de Veïns fins a les escoles i el personal sociosanitari. Però totes les entitats van respondre que no volien participar en la iniciativa. Alguns treballadors del barri van esmentar explícitament el fet que no podien sumar-se a una iniciativa que no fos promoguda per l'Ajuntament. La impressió per alguns va ser que a Bon Pastor era impossible fer cap activitat que no estigués avalada directament pel *globus* d'entitats, i que una sèrie de sistemes impediessin qualsevol iniciativa que no passés per aquest filtre. Les arquitectes Eva Palaudàries García i Emanuela Bove, entre les organitzadores de Repensar Bonpastor, van descriure-ho d'aquesta manera:

Eva Palaudàries García: Evidencié el divorcio que había entre la sociedad, digamos, entre la gente que se opone al Plan, y el Ayuntamiento; y el Concurso simplemente pues intentaron apartarlo al máximo, no ayudar en nada la propaganda, no participar en nada, no...

Emanuela Bove: Obstruccionismo. Obstruccionismo.

Eva Palaudàries García: Sí. Como si fuera un cacique, yo pa' mí es como un cacique que vigila desde arriba, ¿sabes? Como un rey que vigila, e intentaba como un poco... como llevarlo a menos; la Asociación de Vecinos, se fue a hablar, no quisieron nunca apoyarnos; cuando la idea era que hubieran todas las opiniones, que si podía realmente la gente hacer un plan, proponer algo, que pudiera tener todas las opiniones en cuenta [...]

Emanuela Bove: Tuvieron una actitud como entre 'quiero defender mi posición, mi territorio, tú no te metas en esto' [...] se sintieron muy atacados, en relación a los que eran sus deseos: que el Concurso se iba a meter en un tema que no le tocaba, de alguna forma.

Quan va arribar el moment d'enderrocar la segona fase, en Jerónimo López va negar-se a firmar l'acord, tal com havien fet les quatre famílies de la primera fase. A poc a poc va anar veient com tots els seus veïns acceptaven i es mudaven als pisos, no obstant les declaracions de guerra de primera hora. “¡Se piensan que aún estamos en dictadura! ¡Tienen miedo! Aquí aún funciona así: hacen lo que les dice el cacique”. Quan va sentir el buit al voltant, ell també va firmar l'acord per traslladar-se al pis. La retòrica de la *participació ciutadana*, dominant

Francisca Hernández, *la Paca*, a casa seva, pocs mesos abans del desnonament. Joan Alvaro, 2007

tant a escala municipal com local –“Vine i participa al consell de barri!” deien uns fulls volants penjats a les parets del barri el 2010– contrastava profundament amb aquesta percepció de *caciquisme* que bloquejava les iniciatives externes a la promoció municipal.

Aquest va ser l'element més desestabilitzador per a les consciències individuals dels que s'oposaven a la remodelació: perquè va provocar la sensació terrible de tenir tothom *en contra*, que hi havia una xarxa d'informacions secreta i constant en contra d'ells, a qualsevol nivell i en qualsevol racó de la societat, intern o extern al barri. L'espai protegit de les cases barates s'havia convertit en un niu de serps, de delators, i qualsevol àmbit organitzat es percebia com infiltrat per *talps*. Per això la lluita d'Avis del Barri va estar sempre marcada per la desconfiança generalitzada, pel terror a la traïció. De tant en tant, sobre algun dels antics aliats queia l'acusació d'haver estat comprat, o d'haver-se venut, fossin advocats, veïns, periodistes, activistes o acadèmics. Per això també, els militants més actius mantenien una pressió constant per no afluixar el compromís quotidià amb la lluita. Quan en algun moment algun membre va voler deixar d'anar a les reunions, fos per esgotament o per les pressions familiars, o fins i tot per malaltia, es veia

sovint envoltat de rumors d'una suposada traïció. Aquesta vigilància recíproca afegirà molta tensió a una situació ja de per si molt difícil d'aguantar. Ja abans del trasllat dels veïns de la primera fase, molts mostraven símptomes d'esgotament nerviós, de depressió i, fins i tot, d'elements de paranoia. Anar en contra del Pla de Remodelació, oposar-se al globus, significava condemnar-se a un patiment i a un estrès constant, de fet condemnar-se a la mala sang.

Alguns habitants del barri van viure la transformació social a tants nivells diferents que perceïen que "res ja no era com abans". Això és especialment veritat per als que es van oposar al Pla de Remodelació: els membres d'Avis del Barri, les famílies resistents, però també per als centenars de veïns anònims que van oposar-se al procés urbanístic, activament o passivament. El paradigma de la *fi del món* i la idea de la *crisi de la presència* de l'etnòleg italià Ernesto de Martino són especialment eficaços per emmarcar en un quadre explicatiu la ruptura multiforme que experimentaren alguns dels afectats de Bon Pastor durant els anys de la Remodelació.⁷³⁶ L'enderroc, i la culminació d'un procés d'estranyament dels habitants entre ells i de progressiva alienació respecte al propi espai vital, és la fi d'un món: un món que recolzava sobre "una infinita història d'actes de domesticació humana, de projectes comunitaris implícits, sedimentats a través de generacions [...] i que del passat arriben fins a nosaltres a través de la història, la cultura, les formes socials i familiars en les quals actualment hem crescut".⁷³⁷ Els elements que van entrar en crisi estan interconnectats entre ells en una forma cultural unitària: la caiguda de l'un provoca la caiguda de l'altre, i conforma un marc general de transformació que és percebut com a terminal. El barri és sobretot una forma cultural, base d'una identitat col·lectiva, i la seva desaparició és una *apocalipsi cultural*. Un món nascut d'una experiència d'autogestió comunitària, es trobava ara sumit en un present de degradació generalitzada, d'*inversió radical dels valors*. Els grups organitzats que havien expressat les reivindicacions col·lectives del barri s'havien convertit en un nou poder intern, subaltern al poder

⁷³⁶ La demolició de les *borgate* a Roma s'esdevindrà precisament en els anys en què de Martino estudia la *crisi de la presència* al món rural tradicional. Escriu Ulrike Viccaro sobre *borgata Gordiani*: "Als anys cinquanta sembla que, amb l'augment del descrèdit, correspongui als habitants de la *borgata* de prendre consciència de la reafirmació de la pròpia presència en el món, entesa com 'haver-hi de ser'. Al contrari, una crisi de presència, una suspensió de l'ethos del transcendiment es donarà en el moment en què la *borgata* començarà a enderrocar-se". Viccaro, 2007: 88, trad. nostra.

⁷³⁷ De Martino, 2002(1977): 132-142, trad. nostra.

municipal, que exercia una funció de prevenció i càstig de les dissidències. La mateixa estructura de defensa interna del barri, que havia protegit els veïns de la penetració aliena i del control policial, s'havia convertit en una estructura de vigilància vertical i jeràrquica, que utilitzarà fins i tot estructures comunitàries per sotmetre els veïns al control centralitzat de l'administració ciutadana. Les formes socials que més profundament havien representat i mantingut l'autonomia i la identitat del barri, s'utilitzaven per a la seva destrucció: "Què més és la fi del món, sinó la fi del propi món?"⁷³⁸

Després de la càrrega policial, algunes tendències patològiques van agreujar-se en molts habitants de les cases barates, especialment entre els dissidents: alguns van començar a abusar de l'alcohol, altres van mostrar més trets paranoics. Ja havíem pogut observar en altres zones de Barcelona la difusió d'elements associats a la paranoia com un efecte de les afectacions urbanístiques. Al barri del Raval es va generalitzar la por que tothom fos espia de FOCIVESA, i molts afectats tenien por que se'ls enregistrassin les entrevistes. Un home que jo coneixia força bé em va dir que res no li impedia pensar que jo fos un treballador de l'Ajuntament disfressat, amb la intenció de captar-li informacions personals i fer-li xantatge.⁷³⁹ En més d'una ocasió vaig sentir que els afectats del barri de Bon Pastor donaven per certes suposades connexions i relacions meves amb altres instàncies sobre les quals no tenien proves. Al mateix temps, la meva presència física en el territori em feia també vulnerable i m'exposava a la desconfiança i la paranoia generalitzada.

Qui va patir més durament les conseqüències del desnonament de la seva casa barata serà sens dubte la Paca. Ja durant els mesos de resistència, com hem vist, la Paca sentia que el Patronat la tractava com un cap de turc i li feia la vida impossible. Després de l'enderroc de la casa barata, aconsellada per l'advocada, va traslladar-se a viure fora de Barcelona en espera de la sentència que li reconegués el pis que ella havia escollit (i amb el qual pensava recuperar la fiança que havia anticipat al Patronat molts anys abans). Lluny dels seus veïns i del seu espai vital, sola, en una urbanització on només de tant en tant l'anaven a veure els fills, madurarà la consciència que, fins i tot allà, els enviats del Patronat anaven darrere de la seva firma. Quan vam entrevistar-la, l'any 2009, ens va explicar que una brigada

⁷³⁸ Cases, 1965:8.

⁷³⁹ Entrevistes de preparació per al projecte *Paisatges urbans, paisatges humans*, sobre l'impacte de les transformacions urbanes al Raval, 2005-2006. Mantinc anònima la identitat dels entrevistats.

municipal encarregada de tallar un arbre li havia demanat firmar una autorització: “¡Que yo no firmo nada! Ya sé quién sois”. El mateix li va passar amb un venedor de congelats, que volia deixar-li un catàleg dels seus productes, però que també necessitava que li signés un paper. “¿Qué dice usted? –li va dir Paca– ¿Yo le voy a firmar a usted? Mire, coja usted el catálogo, ya se lo puede llevar”.

5.5. Zona de Fumadores Paranoicos: històries de la rebotiga de Barcelona

*“Veinte años / conviviendo con las ratas
esquivando a hijos de puta, punkis y drogatas...”*

Zona de Fumadores Paranoicos⁷⁴⁰

Miquel Tena: Era una... era otra cosa. ¡Sí que éramos malos también, los críos! Rompíamos cristales, y rompíamos también... una bombilla, una farola, ¿quién no ha roto una bombilla, una farola? Pero teníamos un... era otra cultura, otro temor: veíamos una persona mayor, y, ‘uy que me va a ver romper la bombilla’ y nos escondíamos, y cuando pasaba la rompíamos; pero al menos teníamos aquel respeto, aquella cosa. ¡Ahora no! Ahora ya lo ves, lo que hay.

Al setembre de 2011, en tancar la investigació, vam preguntar a una noia de les cases barates què era allò que respecte al seu barri volia que sortís en la monografia. Em va dir que tenia por que a la recerca no sortissin els joves: “Parece que no existimos”. És cert que el conflicte de les cases barates sembla haver-se articulat només entre gent que té més de 40 o 45 anys: la gent entre 40 i 50, amb el suport de l’Associació de Veïns, són els que hem qualificat de *joves*, i els que protesten tenen entre 60, 70 i, fins i tot, 80 anys. Mentre anàvem investigant sobre aquestes dinàmiques, la nostra vida quotidiana a les cases barates es desenvolupava en tot un món de gent que no tenia res a veure amb aquesta història: persones nascudes als anys vuitanta, o fins i tot als noranta, tots originaris de les cases barates. Durant l’estiu del 2010, vivint al carrer Bellmunt, vam poder conèixer uns mesos prop d’una sèrie de colles de joves del barri, tots castellanoparlants, alguns gitans, i tots per sota dels 40 anys. Vam escoltar les seves històries, comprendre les seves alegries i dificultats. Una de les queixes freqüents d’Avis del Barri era que els joves no s’implicaven en la lluita per defensar el barri, i que estaven ensopits.

⁷⁴⁰ Lletres de la cançó *Veinte años*, del grup de hip-hop ZFP (Zona de Fumadores Paranoicos) de Bon Pastor.

Compartint la vida quotidiana amb aquests joves habitants de Bon Pastor, vam entendre que les seves problemàtiques eren tan grans, i tan diferents a les dels adults, que implicar-se en les batalles desesperades pel manteniment de les cases barates era l'últim dels seus problemes.⁷⁴¹

En primer lloc, la remodelació no els garantia de cap manera poder tenir un habitatge per a ells, sinó, com a màxim, heretar el dels seus pares, i només per a les famílies que tenien contractes antics. Així que la qüestió dels pisos era un tema rellevant bàsicament per als seus pares o mares: mai no vam sentir cap al·lusió a la possibilitat d'obtenir un dels nous pisos com a “fills del barri”. Si la primera fase havia tardat cinc anys a fer-se (del 2002 al 2007), esperar l'assignació dels habitatges “sobrants” de la quarta fase representava un temps inaguantable (de fet, ara, el 2014, només ha començat la construcció dels pisos de la tercera). Alguns vivien de lloguer a la barriada Sanchís, altres amb els pares a la casa barata, i els de la primera fase ja en el pis dels seus pares, o amb els fills i el “marit” –tot i usar-se aquest terme, pràcticament cap parella no estava realment casada. El grup de joves amb qui vam tenir més contactes eren els qui més intensament usaven el carrer, i passaven molta part del dia a les places, o asseguts *a la porta*. Això donava pas al segon element que els allunyava de les problemàtiques que patien els més ancians: el fet de passar molt temps a fora, davant del canvi d'usos que estaven patint els carrers del barri, els feia més vulnerables als retrets constants, a l'estigmatització, al rebuig. Eren ells els que més patien les actuacions municipals que dificultaven l'accés a l'espai públic, com quan van treure els bancs de la plaça del Montferry o quan l'Ajuntament va posar uns grans testos de ciment a l'esplanada de la Llosa per impedir-hi de jugar a futbol. La zona de la Llosa, allunyada de la resta del barri, era per a molts joves un dels pocs espais on podien apartar-se de les contínues mirades dels veïns, la qual cosa els feia preferir decididament el soroll dels cotxes anònims de la Ronda Litoral. La seva presència allà molestava relativament poc; la solució pseudourbanística dels testos perquè no s'hi jugués a pilota va ser considerada una enèsima prova del rebuig institucional *ad personas*.

⁷⁴¹ Farem referència aquí a les vivències d'uns 25 joves del barri i de dues mares d'ells també força joves (per sota dels 50); ens vam relacionar amb ells a partir del 2010, sempre acompanyats per la Sandra Capdevila: per això l'exposició serà en plural. Respecte a l'antropologia de la joventut, s'ha de tenir present el número 29-2013 de la revista *Quaderns de l'Institut Català d'Antropologia*, dedicat precisament a “Viure, sentir i experimentar: noves perspectives de recerca sobre la joventut al segle xx”.

La sensació general compartida per tots ells era d'estar absolutament exclosos dels recursos ciutadans, de viure d'esquena a la ciutat, i de ser vistos amb sospita per les institucions i per gran part dels veïns del barri. *L'incivisme*, del qual se'ls acusava ja per sistema, alimentava el seu rebuig i el ressentiment: una ràbia generalitzada, sobretot dirigida contra els ancians i contra les *viejas chochas* que els estigmatitzaven i discriminaven, que impedia qualsevol tipus d'interès cap a les activitats tant d'Avis del Barri com de l'Associació de Veïns. En alguns moments vam poder assistir a tensions entre algun dels ancians i els xavals, sovint acusats de ser ganduls, drogoaddictes, molestos. Una ètica del gueto impregnava gran part de les relacions entre ells; tots se sentien units per la condició comuna de *ser del barrio*, o de ser de barri, reivindicant de forma positiva la identitat que se'ls atribuïa negativament, l'estigma de *garrulos*.⁷⁴² De fet, cap de les "millores" que l'Ajuntament implementava a Bon Pastor no disminuïa la distància que aquests joves experimentaven respecte a la resta de Barcelona. Si bé el metro els facilitava arribar a la Sagrera o a Santa Coloma, pocs tenien raons per anar-hi; la seva quotidianitat s'articulava únicament dintre de l'espai tancat del barri, "espai de proximitat", tant a l'època descrita per José Luis Oyón, com avui en dia. Excepcionalment els que treballaven, difícilment algú anava "a Barcelona", i com a màxim algú sortia de nit esporàdicament al Maremàgnum o a la Vila Olímpica. Una noia em va explicar que quan va anar al Patronat a buscar les claus del nou pis va aprofitar per anar d'excursió amb tota la família a les Rambles, amb la mare, tres fills, el germà i el marit, "a ver las gárgolas". Pels que tenien fills, els nous pisos van representar una veritable solució en termes d'espai, però econòmicament van ser un desastre. Molts dels que van tenir problemes per pagar les hipoteques o els lloguers, o dels que van veure com els tallaven els subministraments per no pagar, eren joves; en els nous conflictes de comunitat de veïns, també hi havia implicats gairebé sempre gent d'aquestes edats.

Sobre uns vint-i-cinc joves amb qui vam relacionar-nos diàriament, només set tenien feina, i només quatre d'aquests (un noi i tres noies) treballaven de forma ininterrompuda. Entre els altres, molts vivien dels pares, alguns tenien petites pagues, subsidis, PIRMI..., però només en el cas d'una dona amb cinc fills la paga passava dels 500 euros mensuals. Entre les noies, tant paies com gitanes, gairebé

⁷⁴² Vegeu la pàg. 213-227, i Nofre, 2007, que utilitza les paraules *cholos* i *cholas* per definir la subcultura que a Bon Pastor se sol anomenar *garrula*.

totes havien tingut els fills molt joves: una noia de 26 anys ja tenia quatre nens, una de trenta estava tenint el quart, i una de 18, ja prenyada del primer, ens va dir “mi madre me tuvo de vieja: con 20 años”. Gairebé totes les parelles d’aquests joves eren del barri. Al mateix temps, a les seves colles hi havia una gran barreja, no només entre païos i gitanos, sinó també marroquins i sud-americans, sobretot de l’Estadella i de Santa Coloma. Moltes gitanes deien que no volien casar-se amb un gitano, perquè apreciaven més la llibertat que tenien amb els païos; diverses gitanes estaven amb marroquins, algunes esperant per casar-s’hi i proporcionar-los així els papers de la residència. Les dues dones més grans havien estat amb els marits durant molts anys, però ara estaven separades. Tots i totes parlaven castellà com a primera llengua, entre ells i amb les seves famílies; havien estudiat en català, però no el parlaven gairebé mai. Això no els impedia sentir-se catalans i barcelonins; no vaig escoltar mai ningú que reivindicés “espanyolisme”, ni cap mena d’anticatalanisme. El possible rebuig al català no s’associa a una qüestió ètnica o nacionalista, sinó amb el rebuig cap als *pijos*, a la burgesia, a les institucions i a un llenguatge burocràtic percebut com a falsament inclusiu i classista. La llengua castellana s’utilitza com a primera llengua, però no es reivindica en contra de l’ús del català, en tot cas en contra de la seva imposició, oposant-se a qui l’utilitza per simular una major “integració” en la ciutat. Objectiu de la seva ràbia són els que “van de finos” o que “se creen que estan en Pedralbes”. Una forma de prendre’s el pèl entre els xavals, comú al barri mentre fèiem el treball de camp, era l’expressió “eres un Jordi”, el nom català més difós, pronunciat *yordi*, que s’utilitzava per a dir babau, ximple, “niño de piso”. I entre els que feien servir aquesta expressió, també hi havia qui es deia efectivament Jordi.

En general, la relació dels joves amb les institucions i entitats del barri era pèssima. Ni el Casal de Joves, ni la Colla de Bruixes i Diables de Bon Pastor semblaven aconseguir atraure l’atenció d’aquestes colles; de fet, les activitats juvenils del barri subvencionades per l’Ajuntament (com el Festival d’Art de Bon Pastor) no es dirigien mai a aquests joves més *garrulos*, com si es tractés d’un món separat amb el qual no es pot dialogar.⁷⁴³ Cap d’ells tenia relació amb l’Associació de

⁷⁴³ Explica Jordi Nofre que a partir dels anys vuitanta, a les perifèries de les ciutats catalanes van posar-se en marxa un seguit d’iniciatives socioculturals amb la finalitat implícita d’afavorir la “cohesió cultural” en barris amb un gran percentatge de migrants i descendents de migrants. Nofre exemplifica aquest procés a través de l’anàlisi d’un document del 1985, *La dinamització cultural a les àrees urbanes de nova creació*. Barcelona: Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya. “Tot plegat deixava

Veïns, tot i que alguns dels seus pares en formaven, o n'havien format, part, ni estaven a Avis del Barri.

Les que tenien fills o filles vivien amb un rerefons de temor cap a l'assistenta, de la qual molts depenen per a les pagues i PIRMI. Moltes dones van dir-nos que tenien por que els prenguessin els fills, i que dubtaven de les raons que els donaven: "Porque es malo en el cole –va dir una dona–. Me llamaron que le pegó a una profe, y la asistenta me está encima". El seu fill anava al Bernat de Boïl: "La única dónde me lo aceptaron. Si iba a la otra, ya le habrían echado. Lo estoy enviando a un psicólogo, pero me extraña que sea sólo mi hijo que haga esto". A una altra noia, paia, que s'havia quedat embarassada amb només 15 anys, els serveis socials li havien dit que li podien treure el nen en nàixer: sense casa, sense diners, amb relacions dolentes amb la família, finalment va avortar; però un any després es va quedar prenyada de nou. Vam acompanyar-la un dia a una reunió amb l'assistenta: estava tutelada per DGAIA⁷⁴⁴ i, efectivament, a la primera baralla amb el "marit" la van ingressar en un centre amb el nen. La intensitat amb què els serveis socials controlaven les vides dels habitants més pobres de les cases barates va ser un dels elements que més ens van impressionar: el temor que els prenguessin els nens era una presència quotidiana i espantosa, que podia funcionar com una mena de xantatge a les dones.

Tot i aquest control capil·lar, els casos de violència domèstica més greus quedaven impunes. Vam seguir amb detall com una de les dones va intentar obtenir una ordre d'allunyament del seu marit, pare de les seves cinc filles. L'home l'havia estat pegant durant anys i havia assetjat sexualment els seus fills i filles. El jutge no va emetre cap ordre ni de detenció ni d'allunyament, ni va acceptar cap prova que se li va proporcionar, ja que la dona al judici no va saber situar els fets correctament en els dies del mes. Tot i així, ella havia sabut tirar endavant els seus fills sola, tots estaven en bona salut, eren desperts i intel·ligents; va dir-nos que la propera vegada que aniria a testimoniar no portaria els fills, per no patir el tracte humiliant que els reservaven els funcionaris dels Jutjats. Durant els mesos

entreveure la voluntat, des de la Generalitat de Catalunya d'aleshores, d'importar l'acció sociocultural de la ciutat central cap a les perifèries urbanes. Es tractava d'establir un procés de transferència de cultura catalana noucentista adaptada discursivament i semànticament al període finisecular democràtic del segle xx cap a aquelles àrees suburbanes i periurbanes on especialment la població resident era d'origen no català", Nofre, 2007: 6-7.

⁷⁴⁴ Direcció General d'Atenció a la Infància i l'Adolescència, actualment EAIA.

en què l'exmarit circulava pel barri, la més petita, una nena de 12 anys, temia que el pare estigués rere una cantonada amb un ganivet per matar-la.

Un dia d'estiu, en tornar al barri després d'un temps fora, mentre érem asseguts a la porta, una noia del carrer Sentís ens va posar al dia del que havia passat al barri. Hi havia hagut tres casos de violència greu en poques setmanes: un d'aquests era un home que, sota els efectes de la cocaïna, havia *pegao una paliza* a la seva exdona, al nou company d'ella i a la seva dona actual: quan va arribar la policia, va dir: "No me podéis detener porque estoy loco. Igual que entro por la puerta salgo por la otra; tengo el papel del médico, y estoy cobrando una paga". De fet, va entrar a comissaria, però en va sortir el mateix dia. "Se lo ha buscado por no pararle los pies a la primera" va comentar una altra dona, que també havia estat víctima de maltractaments. Una noia gitana, molt jove, ens va explicar que en anar a viure amb un noi, fora del barri, va haver d'aguantar que el noi la tanqués dins l'habitació sempre que hi havia amics a casa, sense deixar-la sortir ni per anar al lavabo, i que sovint la pegava; espantada, va marxar de la casa, però al cap d'uns dies va tornar amb ell, perquè, deia, en el fons l'estimava. El seu anterior company, ens va explicar, li apagava els cigarros als braços, i encara en portava les marques. La violència domèstica estava a tot arreu del barri: però cap recurs institucional o associatiu oferia referents a les víctimes, ni defensa legal ni assistència psicològica; ni la Vocalia de la Dona de l'Associació de Veïns, ni la parròquia, ni cap associació local oferia empara davant de la quotidianitat de violència en què vivien moltíssimes joves. Tres noies del barri, a l'estiu del 2010, van intentar muntar una associació de dones per oferir suport i visibilitat als casos de violència domèstica: van desistir, davant de la immobilitat i el tancament generalitzat de les joves. Encara que en un primer moment algunes s'havien mostrat interessades, fer qualsevol activitat del grup era una batalla contra la quotidianitat de tothom.

L'atmosfera en què es desenvolupava la vida dels més joves era ben diferent de la vivència de *gran família* experimentada pels més ancians. Sovint, després de les jornades passades al barri escoltant les històries i els problemes de les colles de joves, jo sentia una opressió al pit, un malestar generalitzat que atribuïa a la barreja entre les històries de violència i la immobilitat repetitiva del barri. Els joves sovint declaraven tenir *nervis*, o depressió, o tristesa, o no tenir ganes de sortir de casa, ni de veure ningú, o ganes de plorar. *L'agobio*, o *asqueamiento*, era una sensació freqüent entre ells; la tònica general de les seves colles era l'avorriment, paraula que sovint servia d'eufemisme per indicar una atmosfera generalitzada

d'ofec, tensa i estancada, a cops depressiva. La quotidianitat quedava engolida per un seguit de rituals o situacions quotidianes impossibles d'aturar, entre els cafès, l'aixecar-se tard, els nens, les visites a l'*assistenta* i els problemes constants que sorgien. A això s'afegeix encara la por al *chafarderío* i a fer el ridícul, que condiciona fins i tot els més rebels dels joves del barri. Fins i tot sortir del barri de vegades pot ser motiu de presa de pèl o d'estranyament divertit –“¿Y para qué has ido tan lejos?” comenten alguns–, empenyent-se els uns als altres a passar els dies en l'espai tancat del barri, fumant, o als bars, o xerrant a *la porta* o a les places. L'enveja és un altre potent instrument de pressió cap al conformisme, com també la constant disposició a criticar-se els uns als altres, a parlar malament, a ofendre's a les espatlles. “El barrio mismo te echa p'abajo”, diuen molts joves, recordant-me una frase del Ramón que ja hem citat. I, a sobre, hi ha l'oblit institucional, l'atur, i la constant presència de la violència, tant la violència domèstica com les baralles als carrers. És important ressaltar, però, que les baralles tendeixen a explotar no a les cases barates sinó al polígon de l'Estadella, a la gran plaça entre el Centre Cívic i la biblioteca: en això Bon Pastor s'assembla a Can Peguera, on la zona més conflictiva no es troba pròpiament a les cases barates, sinó en altres indrets de la zona.

Al mateix temps, una estranya força d'atracció també fa semblar poc interessant tot el que passa fora del barri. De fet, paral·lelament a l'avorrimment, hi havia la sensació que al barri sempre passaven coses: cada dia una baralla, o una batuda, o un nou *chafarderío*, trencaven aparentment la monotonia, tot i que sempre dins les mateixes dinàmiques. També molt sovint els joves responien a l'angoixa creant situacions fantasioses o absurdes, construint moments paradoxals, o potser traient els draps bruts d'algú davant de tothom, o jugant a fer-se *avances* descarats i impossibles els uns als altres, al·ludint a històries que igual no existien, o explicant esdeveniments rocambolescos; en fi, *liándola*, constantment, sense fi, dia rere dia. A la vegada, tothom parlava amb tothom, i les situacions que es creen entre joves, vells, famílies, amics de tota la vida, eren sovint al·lucinants, així com les històries que s'explicaven, que tothom jurava que eren veritat. El *chafarderío* no s'atura davant l'estancament, i també omple els moments d'angoixa, trencant esquemes i intentant forçar la quotidianitat: fent riure, desconcertant, explicant-ho tot de tothom, amb noms i cognoms, a les esquenes, sense pudors: les baralles, els hàbits més secrets, les parts més inconfessables de la vida íntima dels altres, tan sols parlar per parlar.

Per exemple un dia ens van explicar la història d'una dona del barri –amb nom, cognoms i parentiu– que van haver d'ingressar perquè s'havia quedat enganxada en intentar tenir relacions sexuals amb el seu petit gos; una altra vegada, d'un boig vestit només de fulles de diaris, que va entrar en una casa barata i va ficar-se al llit de la dona de la casa, cridant que la casa era seva, fins que les veïnes van fer-lo fora a cops d'escombra. Altres cops es recorden personatges del passat del barri, com l'Enrique “del mono”, conegut perquè tenia un mico com a animal domèstic, o d'un home que venia números de la loteria i aprofitava per *xafardejar* a l'interior de les cases des de les finestres, provocant sovint que les dones el fessin fora del carrer. Freqüentment s'expliquen episodis de violència, com el cas de les festes del barri del 2012, quan els antidisturbis van intervenir dos cops en una setmana: primer van desplegar-se contra uns veïns que celebraven la festa major a la Llosa, poques hores passada la mitjanit; després quan un jove del barri va barallar-se amb uns pakistanesos que regenten un comerç al barri, i, en l'intent de trencar-los el vidre de la botiga, va tallar-se unes venes del braç i va començar a dessagnar-se allí mateix, al carrer, i se salvà només gràcies a la intervenció d'una veïna. Les històries sovint tenen a veure amb la corrupció i ineptitud de la policia, o amb les connivències entre traficants i polítics; si hi ha una moral d'aquests relats, sovint és que en el món que els envolta, a Bon Pastor, a la perifèria, les regles no són les mateixes que a la resta de la societat.

L'haixix afegeix a la vegada picardia a aquestes situacions i *apalanque* al barri sencer. Hi ha molta gent que es passa tot el dia fumant: “Es lo que te hace vivir en un barrio como este”, ens va dir un noi. A Bon Pastor es pot fumar pràcticament a tot arreu, i no és casual que un grup de hip-hop del barri hagi escollit el nom Zona de Fumadores Paranoicos. Dels vint-i-cinc joves de què hem parlat fins aquí, només un noi i tres noies no fumen haixix cada dia. Avui en dia, els joves ja no consumeixen heroïna, la substància que havia massacrada la generació anterior: només en fan ús dos o tres jonquis sobreviscuts del passat, que són personatges coneguts i circulen inofensius pels carrers i les places del barri. Alguns homes i dones sobre els 40 anys encara porten les marques dels duríssims anys vuitanta: n'hi ha que entren i surten dels hospitals, i hi ha qui manté la salut, però porta als ulls el record de la droga. Molts tenen l'orgull d'haver viscut aquells anys inscrit al cos amb tatuatges, com a guerrers jubilats, però atents a defensar la gent del barri en cas de necessitat. Ells també participen de la gresca generalitzada i intergeneracional que es genera a les places, durant les tardes o les llargues

Un grup de nenes i joves asseguts en una plaça del carrer Tàrraga. Carola Pagani, 2005

nits d'estiu. L'alcohol està molt difós; hi ha una infinitat de bars per tot el barri, fins i tot a les cases barates, on encara queden Can Mariano i un parell d'altres cases convertides en bars.⁷⁴⁵ Gairebé tots els baixos dels blocs que hi ha al mig de les cases barates, a l'antic Economat, són bars;⁷⁴⁶ al voltant de les cases, a la carretera de Sant Adrià, a les quatre torres, a l'Estadella, hi ha una infinitat de bars, moltíssims amb terrasses, i molt sovint estan plens.⁷⁴⁷ En total, els bars a Bon Pastor poden ser més de cinquanta, i tots són freqüentats per la gent de les cases barates. Tothom tendeix a anar al seu bar, o als seus dos o tres bars. Quan

⁷⁴⁵ Com hem vist, a les cases barates que queden en peu hi ha una perruqueria, i també una farmàcia, ambdues al mateix carrer Biosca. A la primera fase hi havia també una merceria, i una segona farmàcia. Són tres les cases barates que fan de bar: Can Mariano al carrer Arbeca, el bar de la presidenta de l'AV Paquita Delgado al carrer Mollerussa, i el bar Cantonada entre Camarasa i Arbeca, que va tancar el 2009.

⁷⁴⁶ El Montferry i el Frankfurt STOP al carrer Tàrraga, el bar Carlos al passatge Tàrraga, i un quart bar gestionat per un home pakistanès al carrer Granadella.

⁷⁴⁷ Entre els que vam freqüentar més assíduament, destaquen el Nou Set Portes al mateix emplaçament que l'antic bar dels anarquistes; el Sas i el Chers, prop dels nous blocs de la primera fase; la Kiwi, a la carretera Sant Adrià, i a l'Estadella, Las Nubes i el bar Tomás, davant de la biblioteca i del Centre Cívic.

obren nous locals (sobretot aquells que gestionen estrangers⁷⁴⁸), molts residents del barri els veuen com llocs menys carregats de relacions que els emplaçaments ja existents, i els comencen a freqüentar per gaudir d'un ambient diferent; així també es creen relacions amb els "nouvingsuts", immigrants acabats d'arribar. Com en altres zones de Barcelona, els bars gestionats per immigrants serveixen els mateixos productes que tenien abans, és a dir, els productes als quals ja estan acostumats els habitants locals.

Però allò que ens va semblar més preocupant que el consum de l'alcohol i de l'haixix al barri, és el consum creixent d'altres drogues: els antidepressius i la cocaïna. La facilitat amb què es recepten antidepressius a qui declara algun tipus de malestar és sovint argument de conversació entre els veïns; una noia del barri ens va explicar que va anar al psicòleg per la violència soferta per part de la seva parella, i va veure com li receptaven Diazepan. Els ulls de molts homes i dones del barri delaten l'ús de fàrmacs, un consum que no va acompanyat gairebé mai d'un seguiment psicològic. No hem sabut de ningú que vagi a un terapeuta privat; els de la Seguretat Social sovint es freqüenten instrumentalment per obtenir pagues o baixes laborals, i difícilment proporcionen una ajuda terapèutica real. Sovint, qui demana ajuda psicològica ho fa pels *nervis*, per la tristesa, per l'angoixa que hem descrit, i la resposta és invariablement la recepta d'antidepressius, independentment de les causes del problema. Al barri de Baró de Viver vam tenir la sensació que aquests eren receptats amb encara més freqüència que a Bon Pastor, i que fins i tot al col·legi hi havia diversos nens medicats, sensació que no vam tenir a Bon Pastor.⁷⁴⁹

Sense dubte, però, la substància responsable de la veritable massacre d'aquesta dècada és la *farlopa*, la cocaïna. Si el barri havia sabut mantenir les seves estructures socials durant els anys de l'heroïna, a partir del nou mil·lenni la cocaïna està arrasant amb tot. Tothom ho sap; de fet molts, especialment entre els que consumeixen, li diuen "la mierda". La seva difusió és transversal: en fan ús joves de 18 anys com també adults de més de 50 anys. Molts la consumeixen en plena llum del dia, amb la naturalitat amb què altres fumen porros, sabent que la policia no

⁷⁴⁸ Com el bar "de la china" al carrer Sanchís, o el pakistanès que va obrir més recentment al carrer Alfarràs.

⁷⁴⁹ Aquesta hipòtesi, que queda per verificar entrevistant els professionals sanitaris de la zona, es basa sobre la meua experiència de treball a l'Escola Baró de Viver el 2006, comparada amb la que vaig fer al CEIP Bernat de Boil de Bon Pastor el 2003-2004.

se'n preocupa, i que ningú mai no és detingut per consumir. La cocaïna desarticula totes les xarxes relacionals: hi ha gent que deu milers d'euros als familiars, altres arriben a robar als seus veïns, o als pisos dels voltants del barri. Si bé hi ha qui ven i no consumeix, i guanya així grans quantitats de diners, altres es troben en constants alts i baixos de vendre i consumir, i acaben sovint vençuts pel consum, esgotant els seus recursos i els de les seves famílies. Aquestes situacions no tenen res a veure amb les distincions ètniques o de procedència geogràfica; el consum i la venda de cocaïna és repartit igualment entre els fills dels que van arribar al barri als vuitanta (païos i gitanos), com entre els fills dels que van real·lotjar-se a les cases barates als anys cinquanta o seixanta, com entre els fills i néts dels antics habitants. El tràfic dels anys vuitanta se suma al nou, i hi ha qui diu que la dècada dels dos mil va ser fins i tot pitjor que la dels vuitanta: "Mucho peor ahora. Lo que hay ahora no se ha visto nunca".⁷⁵⁰ A més a més, l'augment del control institucional sobre les dinàmiques familiars es creua amb problemàtiques de la nova drogoaddicció, i crea veritables drames socials, com quan a l'agost del 2011, per efecte de la crisi, es van congelar totes les PIRMI de Catalunya: moltes famílies que pagaven la llum amb dos mesos de retard, perquè la factura coincidís amb la pensió, es van trobar sense poder donar de menjar als fills, endeutades i sense llum a l'habitatge, tant a les cases, com als nous pisos de real·lotjament.

La difusió del *culto*, l'església evangèlica pentecostal gitana, que va obrir al barri el 2010, és en bona part una resposta a la difusió de la droga al barri. Va ser un home d'una família de *gitanos de tota la vida* del carrer Bellmunt qui va inaugurar la nova església. Els que la freqüentaven no eren només gitanos; el pastor, a qui tothom coneixia com a *Peret* per la seva manera de cantar, havia fundat la nova església com a "filla" de l'Església de Filadèlfia del barri Baró de Viver. En constituir-se el nou grup, alguns païos també van sumar-s'hi, i cada tarda un grup de dones i joves, amb algun home més gran, recorrien el carrer Bellmunt per acudir al *culto*. Durant algunes setmanes, també nosaltres vam freqüentar el *culto*, a l'hora quotidiana de pregàries i sermons molt intensos que es desenvolupava en un local a la cruïlla entre el carrer Bellmunt i el carrer Mollerussa. En *Peret*, que coneixia les històries personals de molts dels assistents, llegia l'Evangeli i l'adaptava a les situacions del barri; després els congregats presentaven els seus testimonis, sovint dramàtics, i demanaven que els seus fills o néts fossin alliberats dels problemes

⁷⁵⁰ Entrevista anònima, amb un jove que va viure les dues dècades.

i de les drogues, salut, treball, pau. De vegades alguns tenien la sort d'obtenir el *don de llengües*, i de sobte començaven a parlar en una llengua misteriosa, glosso-làlica, o entraven en estat de *trànsit*, drets prop de l'altar. Aquests miracles eren gairebé quotidians al *culto* de Bon Pastor; altres eren més rars, com les curacions miraculoses, o la pèrdua d'alguna addicció. A l'agost del 2010 vam ser invitats a una boda gitana celebrada al *culto* de Baró de Viver, d'una parella de dues famílies de les cases barates. Després de vestir-se el nuvi, vestir-se la núvia, ballar al carrer tirant *peladilla* davant de la casa de la núvia, vam anar, amb tots els joves paios, gitanos i *garrulos* del barri que coneixíem, a la festa de boda, en una nau industrial convertida en restaurant xinès al barri de Sant Roc de Badalona. La família del nuvi ens va explicar els diferents aspectes de la boda gitana, que, tot i que evangèlica, no diferia gaire de les bodes gitanes catòliques. L'anciana *ajuntadora* va provar la virginitat de la núvia, sortint de la zona reservada a les dones per ensenyar públicament els quatre nusos del mocador, que es diuen *rosas*: "¡Gitanos y gitanas! Estas no son rosas; ¡son diamantes!", i obrint així la festa.

El culte té un caràcter autogestionari molt marcat: no hi ha cap ritual de pas per entrar a formar-ne part, però des del primer cop que es freqüenta una sessió, se n'és considerat un membre. Tots en senten els beneficis, en termes de retrobada harmonia veïnal, noves relacions, i la possibilitat de desfogar-se plorant junts, donant sortida als moments de crisi o senzillament explicant els problemes. Són molts els que asseguren que gràcies al *culto* han pogut deixar d'anar al psicòleg, o de prendre psicofàrmacs; són *els mundans* els que necessiten les pastilles, o l'alcohol o les drogues, mentre que a qui va al culte no li calen substàncies ni altres teràpies. El culte també té un efecte sobre la violència domèstica. Aquesta acció positiva sobre la vida social contrasta durament, en la percepció de qui freqüenta el *culto*, amb la "mala premsa" que té aquest recurs: ja l'any 1998, en un article sobre la remodelació s'imputaven alguns dels problemes del barri a l'església gitana, així com en el ja esmentat documental de TV3 de l'any 2009 es vinculava el *culto* amb l'alt fracàs escolar dels alumnes de l'Institut Colom.⁷⁵¹

El *culto* també està sotmès al *chafarderío* del barri i a les crítiques negatives dels seus assistents: criticant per exemple alguna curació miraculosa d'una malaltia que se sabia fingida, només una excusa per obtenir una paga. El que s'explica dins del *culto*, però, no és objecte de *chafarderío* fora, ja que els rumors són considerats

⁷⁵¹ Vídeo *Visc a les cases barates*, 2009.

mundans i, per tant, s'intenta mantenir-los al marge. Les noves relacions que sorgeixen en el *culto* s'articulen d'una manera ben diferent de les que havien estat les del carrer, les places, els espais públics de les cases barates. Hi ha també qui es queixa que aquestes noves relacions són condicionades amb la freqüentació del *culto*, i que quan algú deixa d'anar-hi, ràpidament els assistents deixen d'interessar-se pels seus problemes. Aquest nou espai de socialitat té uns condicionants ben diferents dels que tenia la socialitat dels veïns de les cases barates, condicionada només pel fet de ser allí, d'habitar al barri.

Ni molt menys tots els gitanos van al *culto*: molts del que fumen haixix, per exemple, troben inútil i hipòcrita anar-hi. De fet, les nostres amigues gitanes més properes tenien una vida molt més *mundana* que la de les evangèliques, inclosa la que nosaltres també anomenem "vida mundana". Quan sortien a la nit, sovint anaven a ballar al Marabú, un local de l'Eixample esquerre, on fins alguns anys abans tocaven sovint els Rumba Tres. L'endemà explicaven les batalles de la nit en el local, qui s'havia *roneado* amb qui, qui "anava de fina", qui s'havia barallat amb alguna *vieja*, algunes enganxades pels pèls. Un dia un noi, fruit d'una aposta, va espargir tot un flascó d'esprai d'autodefensa de pebre al local, que va haver d'evacuar-se; un altre cop, una nena d'uns 17 anys va explicar una baralla amb una transsexual, al final de la qual, per defensar la seva germana, va clavar-li un tacó d'agulla en un ull. Quan vam tenir la sort de passar algunes d'aquestes nits amb ells, vam conèixer tot un món de la nit barcelonina que desconeixíem, amb llocs diferents i codis de gènere diferents, altres recorreguts i conceptualitzacions de la ciutat i de les relacions socials. Coneixent aquestes famílies de prop, vam desmuntar un seguit d'estereotips que teníem sobre els gitanos, i vam entendre el caràcter dinàmic d'una sèrie de valors i aspectes que imaginàvem estàtics i definits dintre del món gitano, i que en canvi eren constantment renegociats en transformació constant.

Tots aquests són elements per a un treball de camp a part, segurament tan intens i fascinant, que no donaria temps ni per aturar-se a explicar-ho en una monografia.

5.6. Una mort i un naixement en un bloc de pisos protegits: un barri amb futur

Quan l'Aurora Sardaña i el Josep Capdevila van entrar al pis, després de les cinc nits d'hotel pagades per l'Ajuntament, era gairebé al novembre del 2007. El record

de la casa barata i de la càrrega policial de la Guàrdia Urbana encara era massa fort, i semblava ressonar a les parets i els passadissos del nou pis. En Josep encara sentia les mans dels policies al coll, i contenia a dintre una ràbia que no sabia per on treure. El pis estava just a sobre del nou local de l'Associació de Veïns, que ells feien culpables de tota la situació. En obrir les caixes, que havien tancat sota la mirada dels antiavalots, a poc a poc tornaven a la memòria els detalls del "día más duro de mi vida", petits abusos ja encoberts pels grans. Una gran quantitat de coses s'havien "perdut" en el trasllat, entre les quals alguns objectes de valor, a més del valor afectiu. L'advocada insistia a denunciar-ho tot, que anessin al dipòsit municipal a reclamar els objectes desapareguts i que res no quedés sense documentar. Però cap d'aquestes denúncies no va servir per a res, i mentrestant, calia seguir el desenvolupament de la denúncia contra la policia, els contenciosos, les reunions amb el Patronat, les reunions d'Avis del Barri. En Josep havia pogut salvar de la casa la reixa d'una finestra, i l'havia penjat a la paret de l'entrada: quan vaig veure-la per primer cop em va semblar com els barrots d'una presó; a poc a poc, però, m'hi vaig anar acostumant. Just a dalt havien penjat, com en molts dels nous pisos, la placa de l'antic carrer. Cada vegada que s'entrava al pis, la vista s'hi detenia: *calle Mollerussa*.

L'eslògan del Pla de Remodelació era *un barri amb futur*. Però el futur de Bon Pastor era difícil d'imaginar, des de la uniformitat dels nous pisos i els espais buits que els envoltaven. Almenys tot un any va passar en el qual semblava que els habitants vivien en un *no-lloc*, entre els petits prats al costat de l'entrada dels pisos, els pàrquings, els comptadors comuns de la llum i de l'aigua, les mirades entre veïns. Tothom sabia que el barri el feia la seva gent, i que només era qüestió de voler-ho per tornar a crear als pisos les relacions que s'havien donat a les cases barates. Però els dies passaven tots iguals, com si encara s'hagués d'esdevenir alguna cosa perquè els blocs es convertissin en un veritable barri, digne de portar el mateix nom que havien portat les cases barates. Com deia Manuel Delgado en el vídeo *Aquí vivía María la Guapa*:

No és veritat que la forma de la ciutat, o la forma dels llocs on la gent viu, determini la seva conducta: és la conducta de la gent, que aporta amb ella mateixa, que acaba determinant la manera com un determinat lloc acabarà sent usat, i sent viscut. Però jo et puc ben assegurar que aquesta gent de Bon Pastor, els que... diguem-ne, tant els uns, com els altres: perquè són gent, allà on vagin, acabaran fent el que feien. Ja s'ho muntaran: però segurament acabaran fent el que feien, encara que hagin de baixar més pisos. La vida en bloc, a vegades, no és tan sòlida, si qui la protagonitza no ho és. Al final, sempre trobes la gent al carrer; i al final sempre portes els nens a jugar al parc.

Però els parcs també es veien estranys, inhòspits, encara rodejats per les tanques que esperaven que s'enderroquessin les últimes cases de la primera fase per construir els blocs de la segona; els nens no jugaven al carrer com abans, ja que la gran vorera del carrer Sèquia Madriguera s'havia planificat com un lloc de trànsit. La Paca trucava cada dia, per organitzar-se i baixar a Barcelona a veure l'advocada, o el metge, o només per desfogar la seva ràbia. Set anys després, encara està esperant l'assignació d'un pis i demanant a l'advocada notícies del judici. En Ramón, el Carlos, la Fina, la Laura, a poc a poc van anar sortint al carrer, als bancs del carrer Sèquia Madriguera, informant-se sobre on eren els seus veïns, encara *fent pinya* entre ells, però a poc a poc recuperant algunes de les relacions amb els antics veïns, cadascú a partir de la nova posició al barri de blocs de pisos. Si els resistents eren els que més havien patit pel trasllat al pis, també sabien que hi havien entrat, com ells deien, "amb el cap ben alt": havien lluitat pel barri. Com deia una pintada a les parets de les cases tapiades, "No llores por tu barrio, lucha por tu barrio".

En veure la reacció dels resistents després del trasllat, vaig entendre que el millor paradigma per llegir el procés que estava travessant Bon Pastor era el del *ritual de pas*. Com en el cas dels ritus de dol, l'abandó de les cases barates i la integració en el nou *barri amb futur* havia de passar per una sèrie d'etapes.⁷⁵² La gran majoria dels inquilins de les cases, tant de la primera fase com de les següents, havien entrat en la fase de dol ja des de l'inici de la remodelació: deixant de cuidar les cases, començant a negociar sobre els pisos, relegant allò viscut als records i a les fotografies del passat. És per això també que la proposta de *Repensar Bonpastor* va tenir tan poc èxit. El ritual de pas, per definició, és irreversible; una vegada començats els tràmits per superar el trauma, "repensar-s'ho" significaria afegir sofriment a un procés de distanciament ja engegat. Si quan vam arribar al barri l'any 2004 ens va semblar que les cases barates estaven totes en peu, era perquè no havíem entès que, per a una gran part dels seus habitants l'enderroc ja havia començat, en la seva vessant ritual. La mort del barri ja estava en l'imaginari,

⁷⁵² En l'esquema clàssic del ritual de pas exemplificat per Van Gennep (1929), la transició d'un estatus a un de nou passa per una fase de *segregació* de l'individu o col·lectivitat que ha de canviar d'estatus; aquest entra en una fase de *liminaritat* en la qual és separat de la societat i assisteix o pateix algunes accions que marquen el seu nou estatus; després d'això és *reintegrat* a la societat, però ja amb el nou estatus adquirit. Sobre el paral·lel entre la reubicació forçada per un pla urbanístic i els processos de dol, vegeu Fried, 1968, i Marris, 1974.

estava acceptada, i els habitants es percebien ja *segregats* respecte a la seva vida anterior. La fase de transició urbanística, llavors, ho era també ritualment; aquesta fase es resoldria només amb el trasllat als nous pisos, és a dir amb la *reintegració* en l'ordre de la ciutat –tot i que, per a molts, això significaria anys i anys de transició.

Els que s'hi oposaven, en canvi, havien organitzat d'una altra forma les fases del ritual de pas. Aferrant-se a les cases barates, fins i tot al mig del descampat brut, habitant-les i afirmant *seguimos viviendo* quan evidentment estaven envoltats per un paisatge de mort, les famílies resistents van negar-se a acceptar l'inici col·lectiu del ritual de pas: van fingir, ritualment, que encara vivien al barri com abans, com si res no hagués passat. La transició va fer-se inevitable només el dia del desnonament, el 19 d'octubre de 2007. La càrrega de la policia i l'enderroc de la casa van fer precipitar el ritual de pas. El trasllat als pisos, que per als seus veïns representava la *resolució* de la transició, per a les famílies resistents en significava el començament, l'inici de la *segregació* respecte a la seva anterior forma de vida. El vell barri ja no existia, el nou barri no s'acceptava, perquè encara representava només la desaparició de l'antic; el procés de dol encara estava en curs, i la “crisi de la presència” encara havia de trobar una resolució.⁷⁵³ A falta de rituals establerts, cadascun dels membres de les famílies resistents havia de trobar la forma de reintegrar-se: en privat, “plorant cada dia” dins la intimitat dels nous pisos.

Un any després de l'enderroc, el pare de l'Aurora Sardaña va mudar-se a viure amb ella al nou pis del carrer Sèquia Madriguera. Com sabem, en Cristóbal Sardaña Aledo havia nascut el 1926 al carrer Arc del Teatre del Raval, i s'havia traslladat de petit a la casa barata del carrer Mollerussa, amb el seu pare, el *Señorito*, després de la mort de la mare. Feia anys ja que vivia fora de Barcelona, amb l'altre fill, en Pepito, de Rumba Tres, que vivia en una urbanització prop de Girona. Però quan va sentir aproximar-se la mort, va anunciar a l'Aurora que volia tornar al barri i passar els últims anys amb ella. El nou pis era encara l'espai fred i inhòspit al qual l'Aurora i el Josep havien arribat després de la càrrega dels antiavalots. En Cristóbal va morir dos anys després de l'enderroc de la “seva” casa barata, el 2009, en una habitació petita del nou pis. Sabem com, per a molts inquilins de les cases, les morts i els naixements funcionaven com a creadors de familiaritat amb els habitatges: “les cases són nostres”, perquè estan marcades per una simbiosi entre l'espai i la història familiar.

⁷⁵³ El concepte de “crisi de la presència” és de l'etnògraf italià Ernesto De Martino.

Pocs mesos abans de la seva mort, la filla de l'Aurora, la Sandra, havia donat a llum el seu primer fill, just a l'altre costat del riu, a Santa Coloma de Gramenet. Després de la mort i del naixement, l'Aurora va pronunciar una frase que anunciava l'acompliment del ritual de pas, la fi de la fase de transició, i el començament de la vida al nou barri: "Ahora, este piso que era tan frío, ya es un poco más nuestro; ya hemos hecho un poco de historia dentro de él".

6. Conclusions: antropologia horitzontal

De ganarnos la ciudad, hacerla nuestra, ya nos encargamos nosotros, viniéramos de donde viniéramos, y a pesar de ellos y sus normas.

Pere López Sánchez, 2013⁷⁵⁴

Alba de Sant Joan, 2007

Arribava el matí, al descampat de la *primera fase*. Feia hores que quedaven només els més joves de la festa; al nostre grup s'havien afegit alguns altres nois del barri, atrets per la foguera. Algú tocava un tambor, algú altre feia broma, altres miraven les brases en silenci. Amb l'arribada del dia, el paisatge de frontera entre la part ja parcialment enderrocada i les cases que encara estaven en peu es veia encara més desolador. A la runa acumulada en una vora s'hi afegien les ampolles buides, les llaunes de cervesa, les restes a mig cremar de tot el que havíem llençat al foc. A un costat del descampat hi havia la pintada "seguimos viviendo" dels resistents; a l'altre, un parell de pancartes "Remodelación sí" a les finestres dels favorables a l'enderroc. El descampat feia de frontera entre aquests dos bàndols en conflicte: però, durant la nit, la foguera havia tornat a posar les cartes sobre la taula. Un home de les cases amb la pancarta favorable a la remodelació s'havia apropat a la nostra foguera, i hi havia tirat un tauló de fusta. Es va quedar mirant-lo mentre cremava.

Entre els que havien passat per la foguera durant la nit, hi havia gent històrica del barri, com *el Tigre*, que ja devia haver complert la quarantena, i que havia estat membre d'una de les *pandillas* més importants del barri durant els anys vuitanta, Los Bárbaros. Hi havia els Néts i Nétes del Barri, que eren els més joves de la festa, hi havia els okupes del Grup de Suport, sobretot gent de Santa Coloma de Gramenet, que havien conegut el barri a partir de la resistència de les famílies de la primera fase. Gent de fora, gent de les cases, gent dels pisos –gent dels anys vuitanta, dels noranta, dels 2000: tots havíem estat bevent junts cerveses i cava,

⁷⁵⁴ López Sánchez, 2013: 83.

i durant algunes hores, les divisions s'havien fet més fluïdes, menys rellevants; com si fóssim bandolers que passen la nit junts sense voler saber l'un de l'altre, preparats a reprendre cadascú el seu camí amb la llum del dia. Les converses semblaven de pel·lícula, cadascú jugant una part i fent-ne jugar una contrària als altres, només per riure-se'n, per crear desordre, per *liarla*. Un de nosaltres va llençar una llauna de cervesa buida sobre un munt de runa, a un costat del descampat, prop de la foguera, i una dona del barri (també de l'època dura dels anys vuitanta), va començar a insultar-lo, dient que estava farta de la gent que venia de fora a tirar escombraries al seu barri. Van enganxar-se i rodolar per terra, insultant-se entre les rialles dels altres, mentre un cotxe de la urbana passava fent la vista grossa, no obstant la foguera, l'alcohol, la falsa baralla –tot i l'ordenança pel civisme a la via pública.

En el moment d'escriure aquest capítol conclusiu, han passat set anys des dels primers enderrocs a les cases barates de Bon Pastor. El procés de “remodelació” del barri està lluny d'acabar-se: una meitat de cases barates estan en peu, l'altra meitat està enderrocada, i al mig hi ha un gran descampat, on només recentment ha començat la construcció dels blocs de la *tercera fase*. El canvi de govern municipal, així com l'explosió de protesta popular del moviment dels Indignats semblaven haver posat en dubte moltes de les certeses sobre les quals es basava l'urbanisme barceloní; en aquesta perifèria, però, no sembla haver-hi possibilitat d'un *repensament* de l'actuació municipal. Tanquem la investigació quan el barri està arquitectònicament dividit: una meitat d'habitants allotjats als nous pisos, una meitat encara a les cases barates, convertides, però, en una desoladora *zona de transició*, inhòspita i descuidada. El futur dels habitants de les 400 cases encara en peu no està definit, així com tampoc ho està la permanència dels inquilins ja reallotjats als nous blocs. Molts veïns temen que a Bon Pastor es produeixin situacions semblants a les que van sofrir els habitants reallotjats d'altres barris, que pocs anys després de mudar-se van veure com l'administració no els renovava els contractes de lloguer.⁷⁵⁵ Altres observen amb desolació com, no obstant les actuacions i declaracions municipals, el seu barri encara no sembla haver-se

⁷⁵⁵ Un cas conegut és el del barri de Santa Caterina, del districte de Ciutat Vella de Barcelona, i els pisos de la promotora publicoprivada Focivesa: antics inquilins reallotjats de lloguer després de l'enderroc de les seves cases van ser desnonats en acabar-se el contracte de lloguer, 5 anys després.

convertit en “un bon barri”.⁷⁵⁶ És a dir, el procés de transformació del barri no està acabat; però sobre aquest treball de recerca hem de posar la paraula *fi*, intentant dibuixar-ne algunes conclusions.

La quiebra de la ciutat horitzontal

La idea de l'*horitzontalitat* ens ha servit fins aquí per reflexionar sobre la relació entre l'espai físic i l'organització social. Estudiar el barri de cases barates ens va permetre concentrar-nos sobre les dinàmiques d'apropiació de l'espai i d'adaptació recíproca del medi ambient i del grup humà que l'habita, fins i tot quan aquest medi és un espai edificat. Uns territoris hostils, nascuts com a barris “concentracionaris” i espais d'exclusió, en pocs anys van convertir-se en zones en bona mesura autogestionades, on les diferents onades de nouvinguts van trobar-hi un recer relativament protegit i un ambient social acollidor. Això va ser possible gràcies a un seguit de pràctiques comunes i d'elaboracions culturals espontànies, que també van servir per cohesionar els habitants i per fer de mitjanceres entre les seves diferències. Els vincles que van desenvolupar-se entre els habitants van fonamentar-se també gràcies a l'hostilitat generalitzada cap a les autoritats municipals: en els primers temps aquesta hostilitat va confluïr en l'anticlericalisme, en l'anarcosindicalisme, en l'antifranquisme, i en anys més recents en altres formes de resistència, des de les més organitzades dels moviments veïnals, fins a les més espontànies com els episodis descrits esdevinguts els anys 2007 i 2010. Però, com hem explicat, a la base hi ha una resistència de caire més quotidià, fonamentada en mites com el “mite de la marquesa” i en rituals col·lectius com les festes de

⁷⁵⁶ A la pàgina Facebook Amics del Bon Pastor va haver-hi últimament una sèrie de comentaris entre l'ofensa i la decepció, després que en un fòrum virtual va aparèixer un fil en què una desena d'usuaris desaconsellaven a un altre llogar un pis a Bon Pastor. S'utilitzaven frases com: “es un mal barrio y siempre hay buyas (*sic*)”, “la fama no es buena”, “mal barrio”, “un barrio un tanto chungo lleno de gitanos moros y panchis”. Entre els comentaris, més enllà de la denúncia contra el racisme, destaca l'orgull de qui diu estimar Bon Pastor perquè hi va néixer, o perquè és un barri “com tots”, però també els que insisteixen que no es pot “negar l'evidència” dels robatoris i baralles constants. Escriu Sandra Fernández Martín: “El recuerdo de mi barrio no tiene nada que ver con lo que hay ahora, es un barrio multicolor y cosmopolita, reivindicativo, luchador, ese es mi recuerdo. Ahora lo veo menos reivindicativo, sin tanta solidaridad, mucho mas dejado, però es mi barrio, soy del buempas, y lo seré siempre”. Vegeu <<http://www.forocoches.com/foro/showthread.php?t=3856456>> [consulta: 10/8/2014].

Imatge del carrer Tàrraga del Bon Pastor. Daniele Veneri, 2009

Sant Joan, amb els quals els habitants del barri reactualitzen el mateix concepte: *les cases són nostres*, el barri és de qui l'habita i el cuida.

Davant d'un sistema econòmic que es fonamenta en la propietat privada, que promou la concentració de la propietat immobiliària, i que desincentiva el lloguer i obstaculitza qualsevol forma d'accés informal a l'habitatge, aquest tipus de relació amb el territori és automàticament una *contracultura*. L'horizontalitat és llavors el llenguatge amb què s'articula el somni col·lectiu d'oposar, contra les imposicions exteriors, la convivialitat i harmonia entre els habitants. Retroblem aquest rerefons d'horizontalitat en tots els documents que hem recollit sobre les cases barates: des dels principis fundacionals de la Cooperativa Obrera del 1929, "para la creación de riqueza colectiva, haciendo imposible la función del intermediario", fins als *corrillos* idíl·lics descrits per Carmen García als anys quaranta; des del treball compartit entre veïns en la reparació de cases i carrers explicat per Ramón Fenoy respecte als anys seixanta, fins al text teatral de *La Luciérnaga* del 1976, quan es descriu un temps en què "los hombres vivían de igual a igual, comunitariamente"; torna a aparèixer en el conte *El Ogro de la remodelación*, que descriu el barri com un "pueblecito" en què es vivia "en armonía y muy felices", i a l'entrevista de Miguel

Tena, quan afirma que no necessitaria “ningun semáforo, ni guardia, ni nada, ni nadie que gobernara”. Per contra, també retrobem en totes les èpoques els intents de verticalització per part de l'Estat. Paral·lel als plans per a l'enderroc de les cases i la substitució amb edificis més alts, hi ha un conat constant de crear al barri institucions de lideratge o representació –quasi sempre frustrat. La metàfora del “bon pastor” es va superposar al somni d'una *Vilabesòs*. Una línia ideal connecta la “imposibilidad de hallar delegados responsables” de les cases barates durant la vaga de lloguers del 1931, a la resposta del funcionari del Patronat el 2007, quan va aconsellar a la Paca que trobés un “interlocutor vàlid”.

Tal i com les cases barates serialitzen una forma urbana pròpia de molts barris populars de la ciutat, com ressalta José Luis Oyón, igualment, els intents de verticalització de Bon Pastor no són més que la forma concentrada d'un procés que va investir tot Barcelona. Gran part dels barris perifèrics que van desaparèixer amb el cicle present de transformacions urbanes formaven part del *cinturón rojinegro* de les segones perifèries, i es caracteritzaven per una estructura horitzontal i una autonomia cultural semblant a les que hem estudiat a les cases barates; en molts casos aquests barris també van substituir-se per nous complexos d'habitatges planificats i verticals que van modificar dramàticament la forma de vida de la població resident.⁷⁵⁷ Gran part dels barris populars de la Barcelona de finals de mil·lenni van sofrir l'afebliment constant de la cultura popular del proletariat urbà: des de la pràctica de les festes fins a les relacions de veïnat, per afavorir una major dependència dels habitants vers les institucions i el mercat, i reconfigurar la ciutat en funció de les noves formes de vida que requeria el “model Barcelona”.

La demolició de les cases barates vehicula implícitament tot aquest procés. Els nous edificis representen la *quiebra* de la ciutat horitzontal, per utilitzar la felicitat expressió de José Luis Oyón referint-se a la ruptura social de la “ciutat popular” d'entreguerres. Els blocs de pisos, tot i ser senzillament uns *objectes*, tenen el poder de provocar uns comportaments independentment de la voluntat de qui els utilitza, tal i com diu Marx: la nova forma de l'espai pot induir una desorientació, provocar una dependència, escampar una alienació reconeguda fins i tot per molts dels que

⁷⁵⁷ Casos coneguts són els del barri del Poblenou, amb l'enderroc dels passatges i dels conjunts de casetes del Taulat i dels voltants de la Diagonal, o el de la Colònia Castells, a les Corts, estudiada per Dalmau (2010).

van propiciar la seva arribada.⁷⁵⁸ Les antigues habitants de Borgata Gordiani, barri “horitzontal” de la perifèria de Roma enderrocat fa ara quatre dècades, no dubten a reconèixer l’impacte dels nous *condomini* verticals sobre les seves relacions socials: “Ens ho prestàvem tot, perquè érem totes iguals”, “Aquí tenim més comoditats, però si el tornessin a fer hi tornaria, t’ho juro! Especialment perquè era tota una família, abans era bonic, entens? En canvi, ara què hi ha? Enveja, i res més.”⁷⁵⁹

L’objectiu del nostre treball ha estat en bona mesura reconèixer, en la *diferència* percebuda pels habitants de les cases barates, l’existència d’uns valors propis –*valors vernacles* podríem anomenar-los– basats sobre una concepció de la socialitat alternativa respecte a les formes dominants. Vam escollir la metàfora de la ciutat horitzontal sobretot per ressaltar aquests valors positius de la cultura popular d’aquestes perifèries, sovint presentades sota el *mite negatiu* que hem descrit. És una operació paral·lela a la que va fer Pierre Clastres (1978), i que ja hem mencionat, quan va desmuntar la idea clàssica de *societats sense Estat*, expressió amb què encara es defineixen molts pobles indígenes d’Amèrica i Àfrica. Clastres va demostrar que, lluny de caracteritzar-se per la *falta* d’institucions centralitzades, com ara un Estat, aquests pobles posseïen estructures i valors que *impedien activament* que es formés una autoritat central. Una definició millor seria, doncs, la de “societats contra l’Estat”, és a dir, organitzades per impedir-ne el naixement.

⁷⁵⁸ Aquesta és una implicació de la idea del fetitxisme dels objectes, desenvolupada per Marx el 1844: “El objeto que el trabajo produce, su producto, se enfrenta a [el hombre] como un ser extraño, como un poder independiente del productor. [...] Con la masa de objetos crece, pues, el reino de los seres ajenos a los que el hombre está sometido y cada nuevo producto es una nueva *potencia* del recíproco engaño y la recíproca explotación” cit. a Kammerer, 2011. Vegeu també Appadurai (ed.), 1986.

⁷⁵⁹ Nunziata De Simoni. Entrevistades per Ulrike Viccaro, cit. a Viccaro, 2007:106-107. El director Bernardo Bertolucci havia conegut accidentalment la *borgata* de jove, treballant com a ajudant de direcció amb Pasolini; respecte als habitants de la barriada, diu: “Hi havia la sensació, entre la gent que hi habitava, d’un lloc privilegiat, respecte a aquells dormitoris, edificis dormitori, aquests grans blocs de pisos... privilegiat en el sentit que allà era possible un cert tipus de vida anàrquica. L’anarquia es donava precisament pel fet que hi havia moltes cases petites, i que a cada casa hi habitava algú diferent, no estaven obligats d’anar al gran bloc de pisos. Així la *borgata*, en el seu aspecte arquitectònic, representava un racó de vida completament diferent de la que, mentrestant, la ciutat, envoltant i assetjant la *borgata*, proposava per als temps futurs. [...] Ells s’adonaven que, encara que aparentment les seves cases no tenien el lavabo enrajolat o tot el que hi havia a les cases modernes, eren un petit tresor. Per això deia anàrquic: perquè hi havia la sensació d’un florir d’individus, d’individualitats. És a dir, allò que em queda és gairebé l’orgull de molts dels que vivien a Borgata Gordiani, l’orgull de ser allí, i alhora d’alguna forma un gest polític, un gest contra l’homologació dels grans edificis, i això ho sentia amb força”, a Viccaro, 2007: 104; trad. nostra.

D'una definició en negatiu, basada sobre una mancança, es passa a una definició que subratlla *el que hi ha*, el que s'hi ha desenvolupat.

La idea de la ciutat horitzontal ens serveix també per qüestionar l'abús d'un concepte ambigu: el de ciutat informal. "Barris informals" passaran a considerar-se les multituds de zones habitades i enderrocades en tota l'àrea metropolitana, els milers de cases unifamiliars o bifamiliars que desapareixen del territori de Barcelona i els seus voltants. Amb la caiguda d'aquests espais, i la seva substitució per nous barris planificats, Barcelona va anar perdent parts importants del seu patrimoni immaterial: unes cultures, sorgides entre principis i mitjan segle xx, que, a través de dècades de dificultats, van consolidar la capacitat popular de gestionar la convivència, de mitjançar en les diversitats, de crear integració entre immigrants i autòctons.⁷⁶⁰ Si a aquestes cultures els recau una definició genèrica de "barris informals", implícitament es dona pas a la idea de la manca d'organització, de la manca de control; "informal" pot evocar la guerra de tots contra tots, els abusos i la marginalitat social elevades a sistema, una proximitat gairebé natural amb les activitats criminals.⁷⁶¹ La idea de la ciutat informal elimina sistemàticament del quadre l'existència d'una cultura política pròpia als barris autoconstruïts, la possibilitat d'una història autònoma, fins i tot d'una *cultura* pròpia.⁷⁶² Els suburbis

⁷⁶⁰ Ejigu (2011) traça una breu història del dualisme *formall/informal* en l'habitatge, i evidencia com en els discursos dominants la creació d'aquesta diferència impedeix el reconeixement de formes habitatives i urbanístiques vàlides, tot i que autogestionades. "Qualitats com la diversitat i flexibilitat dels espais, la *mixité social* i la comunitat, que són ja disponibles als assentaments informals, són el que molts arquitectes i urbanistes intenten crear en els seus treballs d'experts. Igualment, els assentaments informals es veuen com a problemes més que com a ocasions, per part d'un gran nombre d'aquests experts en el camp de l'ambient construït. Un canvi de paradigma seria necessari, si volem aprendre d'ells en la nostra cerca de solucions humanes, innovadores i sostenibles", Ejigu, 2011: 8.

⁷⁶¹ Igualment s'anomena *comerç informal* gran part de les activitats econòmiques dels sectors més desfavorits de la població, entre els quals molts immigrants, amb o sense papers, o membres de grups que rebutgen o són rebutjats pel mercat "formal". S'ha de notar que sovint qui practica activitats econòmiques informals, també resideix en habitatges informals: la informalitat tendeix així a convertir-se en un atribut de grups socials més que no pas en reflex d'unes condicions de vida.

⁷⁶² Ens va cridar l'atenció la descripció de Candel de la "socialitat de l'home del suburbi": "Un dels fenòmens alarmants de l'home del suburbi és que, totes les estones vagaroses que té fora de la feina, les passa a la taverna o al bar. *Encara que no begui*. Hi va i es passa les hores davant del televisor del bar, o jugant a cartes amb els amics, que també viuen com ell, o veient com juguen, o discutint sobre el tema que actualment es discuteix sempre a Espanya: el futbol. Per a aquest home, el bar és la llar. Hi troba tot allò que li manca: lloc espaiós, escalfor a l'hivern, temperatura agradable a l'estiu, distracció... No ha de suportar les enrabiades de la dona amb els fills, pot seure còmodament, fullejar el diari del local. Si enraones amb ells, de vegades aconsegueixes de veure la veritat d'aquesta tirada a les tavernes: els fa aversió el lloc on viuen perquè els manca això tan elemental que desitgen tots els

semblen viure només de les seves faltes; fins i tot les elits tendeixen a ignorar la seva existència real. Pasolini va criticar durament els intel·lectuals de la seva època, incloent-hi els comunistes, que ni tan sols recordaven la presència de les *borgate*, i que veien les seves problemàtiques només com “un problema a resoldre dintre d’una sèrie de problemes més amplis”.⁷⁶³

L’enderroc de les cases barates representa potser el cas més evident de l’atac generalitzat a aquestes cultures o subcultures autònomes. Barris com aquest demostraven els límits de l’Estat, la seva part fosca, i evidenciaven com, al marge d’un control centralitzat, les coses podien anar fins i tot millor per a alguns sectors de la ciutadania; que hi havia parts de la ciutat que lluitaven per mantenir-se autònomes i defensant el control autònom sobre el seu espai. Per això, la seva demolició és una articulació del que Neil Smith va anomenar *revanchist city*, l’expressió d’unes polítiques públiques dirigides a la reconquesta de territoris que es perceben com a perduts, com a deixats en mans de qui no els mereixia. Recuperar aquests territoris, integrar-los en la ciutat, no significava només *verticalitzar-los*, adequant-los als estàndards urbanístics contemporanis, sinó sobretot imposar-hi formes de gestió de l’espai i de la convivència que els tornessin a obrir a la penetració de l’Estat i dels seus representants. Aquest és l’objectiu implícit del procés urbanístic que hem estudiat aquí: la fallida d’aquesta ciutat horitzontal i la seva substitució per un barri *mainstream*, normalitzat, i sotmès al sistema econòmic dominant. És aquesta una operació que en té d’altres de semblants en moltíssims contextos anomenats “informals” arreu del món, i que indica que, tal i com ens suggereix l’esquema de Clastres, la definició en negatiu no és més que una coartada per amagar una voluntat de conquesta, fins i tot militar, si escau, dels territoris

homes: el racó agradable per a veure passar les hores, la plàcida vida familiar. No t’ho expliquen així, amb aquestes paraules, sinó d’una altra manera. La gràfica expressió ‘la casa els cau al damunt’, més o menys, vol dir això” (290). És interessant ressaltar que, després de ser real·lotjats als nous pisos, ja resolt teòricament el problema del “racó agradable per veure passar les hores”, molts dels exhabitants de les cases barates de la Marina que ell descriu seguien declarant, com hem vist, que “el pis els queia al damunt”, i necessitaven baixar al carrer per socialitzar-se com abans. Probablement, on Candel veia una falta preocupant a solucionar, el que pot veure’s en canvi és una *forma cultural i social pròpia*, diferent de la de les classes dominants.

⁷⁶³ Els intel·lectuals comunistes, per Pasolini, “[...] coneixen bé l’existència del món subproletari de la perifèria de Roma, format en bona part per no residents: però la coneixen una mica des de fora, com un problema a resoldre dintre d’una sèrie de problemes més amplis, de vegades burocràticament, d’altres una mica demagògicament. En realitat nosaltres els marxistes tenim una mica de dificultat a creure en l’existència real d’un subproletariat: que ara ja no és el subproletariat clàssic, pura massa inerta, sinó que és en una fase de transformació i d’evolució”, Pasolini, 1992: 43-44.

recalcitrants al control. Sovint, la difusió de les drogues i de la criminalitat organitzada, processos semblants als que s'estan donant a Bon Pastor, són el *resultat* d'aquest tipus de polítiques que trenquen tant les fonts de subsistència i d'organització de la població, com les seves capacitats locals de controlar i defensar el territori, suplantant-les per models creats des de l'exterior.⁷⁶⁴ En tot cas, aquestes intervencions impliquen nous patiments per a poblacions sovint ja en dificultats, ja que els obliguen a tornar a començar de nou el difícil procés adaptatiu, amb noves dosis d'esforç.

Naturalment, aquesta relació entre ruptura del vincle social i demolició de l'espai habitat és qualsevol cosa menys determinista: seria equivocat intentar extreure'n una llei general.⁷⁶⁵ Si a les cases barates el passatge d'una forma urbana horitzontal a una forma vertical va coincidir amb la ruptura de formes socials preexistents, això no implica que en tots els territoris urbanísticament horitzontals s'hagin donat formes socials d'aquest tipus, ni que en zones d'urbanisme vertical no s'hagin desenvolupat sistemes socials o formes contraculturals similars als que hem analitzat aquí.⁷⁶⁶ Aquesta incursió en el terreny de l'*etnoarquitectura* s'ha de dur a terme amb reserves, subratllant la peculiaritat de les relacions específiques que es desenvolupen històricament entre espais i poblacions, evitant la pretensió de formular una teoria general de l'habitatge horitzontal. Tot i això, un dels arquitectes de l'equip de Repensar Bonpastor subratllava recentment que, en un debat entre forma urbana horitzontal i forma urbana vertical, un dels elements a considerar és la *flexibilitat* de la forma horitzontal. Les cases barates, per la seva mida reduïda i la seva subdivisió, així com els barris antics o els eixamples ver-

⁷⁶⁴ La geògrafa Fabiana Valdoski (2010) va estudiar el cas de la favela Monte Azul de São Paulo: dècades d'intervencions per part d'ONG van debilitar el teixit social reivindicatiu preexistent, sense dubte millorant la qualitat de l'habitatge, però creant les condicions per a l'entrada dels narcotraficants, contra els quals les ONG no van poder fer res. També és interessant l'estudi de Muehlmann (2011), que explica com molts pescadors de la frontera mexicana amb els EUA reaccionen a les creixents dificultats en l'exercici del seu menester tradicional dedicant-se al tràfic de drogues.

⁷⁶⁵ A les pàgines d'una de les poques revistes dedicades a l'etnoarquitectura, Toffin (1994) ressalta com societats molt diferents poden tenir formes habitatives molt semblants, i que sovint les formes d'habitatge considerades "tradicionals" són elles mateixes el producte d'unes negociacions o transformacions històriques sovint ignorades pels etnòlegs, en constant cerca d'una suposada autenticitat i de la recuperació de patrons suposadament perduts.

⁷⁶⁶ Vegeu el comentari de Manuel Delgado al voltant de "l'immerescut descrèdit dels polígons d'habitatge", document electrònic, <<http://manueldelgadoruiz.blogspot.it/2011/10/comentari-per-stefano-portelli-proposit.html>> [consulta: 15/6/2012].

nacles, són més adaptables en els seus usos, i poden substituir-se parcialment per edificacions noves, segons les exigències dels temps canviants. En canvi, els grans polígons només poden substituir-se en la seva totalitat, amb tot el que això implica en termes de sostenibilitat ambiental, de despesa energètica, d'inversió econòmica i d'impacte social.⁷⁶⁷

Així, possiblement hi ha territoris que ofereixen més marges que altres a la capacitat popular d'apropiació de l'espai. La transformació de l'espai "concentracioniari" de les cases barates en un barri semiautònom a la Barcelona dels anys trenta del segle xx, té una línia de continuïtat amb semblants processos de recuperació del territori a les metròpolis europees de finals de mil·lenni.⁷⁶⁸ En alguns espais urbans –poden ser cases baixes, però també edificis més alts, o solars abandonats com el cas ja esmentat del Forat de la Vergonya al barri de Santa Caterina de Barcelona, o dels nombrosos horts urbans que estan sorgint a les ciutats– aquestes potencialitats de readaptació van desplegar-se en formes més fortes que en altres: la seva ocupació, o reapropiació, o utilització silenciosa per part de grups que no tenen la possibilitat d'accedir a alternatives "formals" va afavorir la creació de noves comunitats, o nous vincles entre persones abans aïllades o distants. Sovint, aquests nous territoris acaben convertint-se en espais on s'experimenten noves possibilitats de vida en comú, o de socialitat no mercantil, de les quals poden beneficiar-se altres categories excloses: immigrants, *outsiders*, desheretats, *flâneurs*. La ciutat horitzontal és també el conjunt de totes aquestes pràctiques populars de reapropiació del territori i de creació de nous espais d'inclusió. Aquesta infinita capacitat de reapropiació i investiment de significats que els grups humans despleguen sobre els territoris, incloent-hi els espais més hostils de les àrees urbanes, pot arribar a capgirar o a modificar substancialment les intencions dels constructors o dels planificadors i obligar els poders establerts a

⁷⁶⁷ Volker Zimmermann, comunicació personal, maig 2012. El clàssic treball de Stewart Brand (1994) amb el títol "Com aprenen els edificis: què passa després de la seva construcció", és una profunda anàlisi dels efectes del temps i de les intervencions readaptatives sobre els edificis. El capítol més conegut descriu la "revolució conservacionista" en arquitectura, especialment a partir de l'arquitectura popular: "Quan un edifici passa d'una generació humana o dues, hi passa alguna cosa estranya. *Qual-sevol* edifici que tingui més de 100 anys, sigui el que sigui, es considerarà bonic. Després de superar l'època en què estava fora de la moda, a més de diversos canvis de moda, passa a estar més enllà de la moda. [...] Atès que pocs edificis viuen tants anys, va guanyant l'estatus de raresa i el respecte que atorguem a la longevitat", 1994: 90-91, trad. nostra.

⁷⁶⁸ Ja hem esmentat la connexió entre velles i noves "ocupacions" que estableix Ward, 2004.

reaccionar aplicant solucions dràstiques o intents desesperats de promoció de les divisions internes. Lluny de cercar arquetips perduts o estils de vida “tradicionals”, la nostra recerca ens va portar a identificar algunes formes populars de resistència espontània a la penetració dels models dominants, i a retrobar elements semblants a les formes actuals d’activisme polític en les pràctiques quotidianes dels habitants de la perifèria més estigmatitzats.

En aquest sentit, considerem que *tot Barcelona és una ciutat horitzontal*. Barcelona, potser més que altres ciutats, posseeix una capacitat excepcional de generar espais d’inclusió i àmbits d’autonomia en els quals diferents potencialitats i capacitats poden entrar en sintonia. Els nouvinguts, a Barcelona, tenen molta més facilitat que en altres llocs de veure’s inclosos en els processos socials autòctons, en la construcció de nous espais de relació, fins i tot en el qüestionament de les formes polítiques que hi ha. Als anys trenta del segle passat, milers de migrants arribats a Catalunya només deu o quinze anys abans, van allistar-se a les milícies voluntàries per lluitar en defensa de les seves fronteres contra l’alçament franquista, i en la majoria dels casos moriren a l’Ebre, al front d’Aragó o afusellats al Camp de la Bota. Aquesta capacitat integradora va ser en aquell moment mèrit de la política de la CNT local, dirigida des d’un principi i sense reserves vers la inclusió dels nous migrants. Però va fonamentar-se, com demostra Ealham, sobre una cultura *callejera* que era un patrimoni col·lectiu de la ciutat, que va servir d’antecedent, i fins i tot després de la guerra i de les persecucions polítiques, un gran nombre de migrants, o exiliats, o visitants van seguir trobant a Barcelona un terreny fètil per elaborar noves formes de vida, diferents de les que permetien els seus territoris d’origen. Tot i que sovint amb ambigüitats, si en els moviments socials dels anys seixanta els nous migrants andalusos hi havien jugat un rol fonamental, també en les protestes organitzades o espontànies dels anys noranta i dos mil hi van tenir un paper destacat argentins, marroquins, italians, alemanys, ecuatorians, xilens, colombians, francesos, bolivians, i un llarguíssim etcètera. Barcelona posseeix una capacitat convivial –en el sentit d’Ivan Illich, de crear *convivialitat*– que transcendeix les barreres creades creant comunicació i complicitat entre persones d’origen diferent, i entre els autòctons i els forasters, i permet sovint que aquestes noves relacions acabin creant alternatives o qüestionaments importants respecte de les formes de vida dominants.⁷⁶⁹

⁷⁶⁹ Illich, 1978 (1973).

De fet, estem descrivint una de les implicacions del concepte de *modernitat radical* de Manuel Delgado: aquella capacitat inclusora de la metròpoli, que permet també als *flâneurs* o als inadaptats de sentir-se'n part, d'intervenir en la construcció del seu futur.⁷⁷⁰ Els processos de gentrificació, lluny d'oferir un terreny per al desplegament d'aquesta convivialitat, és en canvi un dels instruments de la seva recuperació capitalista. La capacitat d'inclusió i la *barrecha* espontània es converteix en un genèric cosmopolitisme burgès; els propis territoris que s'havien convertit en habitables gràcies a aquests processos populars d'adaptació de l'espai, acaben reconvertits en valors afegits per als especuladors immobiliaris a la cerca de plusvàlues. De la mateixa convivialitat del passat poden sorgir els que Illich denominaria *instruments anticonviviais*: a mesura que, per exemple, el vibrant *barri xino* de Barcelona va anar-se transformant en el Raval multicultural, la distància entre els mons que l'habitaven van anar-se eixamplant, fragmentant el teixit social i augmentant la presència policial i els conflictes entre veïns. El potencial contestatari de la seva població va anar caient en picat, mentre gran part de la població més antiga era forçada a marxar, i els nous hi trobaven cada cop menys marge per desenvolupar noves formes de vida i de socialitat autònoma.

Els esdeveniments observats a Bon Pastor poden considerar-se fenòmens que il·lustren aquest constant intent de transformació de Barcelona de ciutat horitzontal a ciutat "marca", o en model de ciutat: *de la Barcelona real a la Barcelona virtual*, segons l'expressió de Delgado.⁷⁷¹ La ruptura de la Barcelona horitzontal, la promoció institucional de les divisions –que en el cas de Bon Pastor vam observar al detall– l'afebliment de les seves xarxes d'inclusió, dels seus espais d'integració, del seu potencial contestatari, són algunes de les característiques fonamentals de les transformacions urbanes de finals de mil·lenni. Els casos oposats de Can Peguera i de Bon Pastor exemplifiquen les diferents respostes que les comunitats han sabut oferir a aquestes realitats. Ambdós barris seran "remodelats", però a Bon Pastor les institucions hi van trobar un terreny fèrtil per a la promoció de les divisions internes, amb l'adhesió gairebé incondicional de l'antiga Associació de Veïns a la demolició de les cases barates i al paradigma de la "modernització"; a Can Peguera, en canvi, les cases barates seran "respectades", com diuen els mateixos informants, gràcies a la capacitat dels habitants (i de la seva Associació de Veïns)

⁷⁷⁰ Delgado, 2005.

⁷⁷¹ Delgado, 2007.

de seguir defensant el territori i la seva “contracultura”. A petita escala, això ens permet entendre la relació biunívoca entre transformació del paisatge humà (que inclou l’associacionisme, la cultura política, les relacions veïnals) i paisatge urbà (els enderroc, les rehabilitacions, les noves construccions).

Els processos, però, són de llarga durada, i a les batalles sobre el territori mai no pot posar-s’hi la paraula fi. El mateix barri de cases barates “respectat” avui, pot convertir-se demà en un barri gentrificat, on els habitants seran amenaçats d’expulsió, quan les cases barates es converteixin en elegants habitatges independents per a solters, com a moltes zones populars de tota Europa. Així, als nous blocs de pisos de Bon Pastor encara poden donar-se una infinitat de fenòmens socials, com ara la reconstrucció de la comunitat, el renaixement d’unes pràctiques de lluita i qüestionament de l’autoritat, que ara semblen definitivament perdudes. Les batalles del passat, com hem vist, tenen poca importància respecte a la capacitat de resistència en el present, un concepte condensat en els famosos versos de Pasolini: “Sols estimar, sols conèixer / val, no haver estimat / no haver conegut”.⁷⁷²

Cap a l’horitzontalitat etnogràfica

En aquest context global de transformació de la ciutat i d’enfrontament sobre els significats d’aquests canvis, vam sentir-nos molt més sovint parts en causa que observadors. La nostra recerca sorgia implícitament d’un posicionament crític envers la *gentrificació* i la “cara oculta” de la transformació de la ciutat, i decidir d’estudiar-ne l’impacte significava qüestionar d’entrada les proclames sobre les “millores” inequívokes que requerien l’enderroc dels barris populars i la recol·locació forçada de milers de famílies. Com s’explica en la introducció, tots els investigadors que vam començar a aplegar-nos al voltant d’aquest projecte havíem experimentat en diferents mesures les conseqüències dels mateixos processos que ens proposàvem d’estudiar: qui en la forma d’habitant històric de barris en transformació, qui en la forma d’activista o participant d’associacions culturals o centres socials que havien estat desnonats o desallotjats, qui en la forma d’habitant d’edificis de lloguer de renda antiga o cases okupades enderrocades com a efecte de l’especulació immobiliària. El que cercàvem a Bon Pastor era buscar com podíem aportar noves reflexions sobre els processos d’“afectació” en els quals

⁷⁷² Pasolini, 1957; traducció de Josep Ballester i Enric Salom.

Les cases del carrer Adrall de Bon Pastor tapiades, amb els blocs de la Sèquia Madriuguera al fons. Daniele Veneri, 2019

nosaltres també ens sentíem implicats. Com a antropòlegs i historiadors, com a arquitectes i urbanistes, volíem comprendre si era possible una col·laboració entre els diferents sectors d'afectats: els habitants dels barris populars, i els estudiosos d'aquests processos.

La nostra presència sobre el terreny a Bon Pastor, per això, va haver de buscar contínuament un equilibri entre la recerca etnogràfica, la proximitat humana amb els afectats, i l'activisme polític. Amb moltes de les persones que entrevistàvem havíem establert prèviament vincles de col·laboració. En el curs de la recerca aquestes ens demanaven gairebé quotidianament d'ajudar-les a interpretar les resolucions judicials, o a escriure cartes als diaris per desmentir notícies falses, o a organitzar manifestacions davant del Patronat o del Districte de Sant Andreu. Durant els mesos de la "resistència" de les famílies de la primera fase, el 2007, el nostre interès etnogràfic per les diferències d'opinió entre els habitants del barri al voltant de la demolició va veure's totalment desbordat per la urgent situació de necessitat en què es trobaven les famílies amenaçades de desnonament. Vam haver de mobilitzar tots els nostres recursos per intentar donar visibilitat a les seves reivindicacions, malgrat que això ens allunyés de les simpaties d'altres sectors

del barri –per no parlar de les institucions municipals. A les primeres entrevistes, corresponents a l'any 2004, havíem intentat prescindir de la nostra posició en el conflicte per avaluar la difusió de les diferents postures entre els veïns; sense amagar res, però intentant no treure a la llum els nostres suports. A partir del 2007, però, vam començar a ser públicament reconeguts com a partidaris d'Avis del Barri i contraris al Pla de Remodelació, fins al punt que va ser amb aquesta associació que vam formalitzar la nostra recerca.

De fet, la nostra pròpia decisió de creuar les barreres geogràfiques, històriques, de classe, que separaven Bon Pastor de les zones en les quals havíem viscut fins llavors, tenia implícit un component polític, de suport a qui en aquelles zones estava portant endavant unes batalles que eren invisibles fora dels seus espais restringits: la defensa dels drets dels inquilins en contra del Pla de Remodelació, o la defensa de la dignitat del barri en contra del *mite negatiu*, de la criminalització i manipulació mediàtica, eren aspectes impossibles de veure des de la resta de la ciutat. En això, la nostra experiència va ser semblant a la de l'antropòleg Jaume Franquesa en investigar les transformacions urbanes i socials del barri de Sa Calatrava de la ciutat de Mallorca, que va portar-lo a teoritzar la importància de posicionar-se en el conflicte, de rebutjar la neutralitat:

Puc preservar la meva neutralitat mentre veig que en el barri es genera una acció col·lectiva al voltant d'aquest problema i que els residents es troben indefensos davant la màquina administrativa i el pes del capital immobiliari? Entenc que no, que necessàriament haig de prendre posició, de mullar-me, d'implicar-me. A això és al que he anomenat posicionament, i afecta tant el meu dia a dia en el camp (per exemple, passant als veïns informació urbanística que jo he anat a cercar per a la meva recerca) com el resultat de la meva recerca, és a dir, fonamentalment aquesta tesi. De fet, vaig haver d'entendre, que la meva sola presència allà ja era per a ells un posicionament. Una persona de fora (es remarcava sempre que jo era català, o principatí) que havia vingut voluntàriament a viure al barri i que donava importància i transcendència als seus problemes i a les seves experiències era per a ells un suport, un aliat, una manera de fer sortir a la llum les seves queixes.⁷⁷³

Per a qui practica l'etnografia, una disciplina històricament tacada pel seu naixement en el context colonial, una reflexió d'aquest tipus es fa especialment necessària. La necessitat de posicionar-se i qüestionar el valor de la neutralitat científica és fonamental de cara al desenvolupament de les recerques en zones i

⁷⁷³ Franquesa, 2005: 54.

territoris de conflicte com el que vam estudiar nosaltres. La nostra posició en el conflicte ens va crear aliats i opositors entre els mateixos “objectes” de la nostra recerca. Si per alguns habitants del barri érem col·laboradors, per altres érem obstacles. El mateix va succeir amb la iniciativa Repensar Bonpastor, que fou titllada des d’un principi de ser “contrària” al Pla de Remodelació, i a la qual va ser negat el suport del barri. Ja ben engegada la recerca, tot i que al barri se sabés que tenia el suport d’una entitat pública com el programa de l’Inventari del Patrimoni Etnològic de Catalunya, molts veïns van continuar dubtant de la nostra legitimitat com a investigadors, utilitzant la nostra vinculació amb les protestes per desprestigiar tot el treball. El 2010, després de l’“assalt a les cases”, vam trobar un full de signatures repartit pel barri, amb el qual se’ns “denunciava” al president de la Generalitat com “un grup de suposats investigadors” que estaven utilitzant una subvenció pública per fer activitats subversives.

És per això que la qüestió de l’objectivitat, de la distància etnogràfica, de la imparcialitat, va ser motiu de contínua atenció a l’interior del nostre equip. La cura que posàvem a mantenir separats els àmbits, a no barrejar la implicació política amb el rigor de la recerca, va obligar-nos a confrontar la nostra experiència amb altres de similars, i amb reflexions anàlogues procedents d’altres àmbits. Afortunadament, durant aquells anys, l’enfocament de l’*engaged anthropology*, antropologia políticament compromesa, va anar adquirint certa visibilitat, fins a ser objecte d’un tractament monogràfic a la revista *Current Anthropology*.⁷⁷⁴ Segons Michael Herzfeld, l’antropologia *engaged* no pren una posició d’entrada, però no té por de posicionar-se, quan el mateix terreny requereix de fer-ho, ja que no considera que la distància i la neutralitat siguin valors imprescindibles per al rigor de la recerca. El seu treball sobre la comunitat de Pom Mahakan, a Bangkok, igualment amenaçada d’expulsió, va estar envoltat d’un descrèdit semblant al que vam experimentar nosaltres a Bon Pastor: les autoritats tailandeses van titllar de “poc científica” la col·laboració de l’antropòleg amb la resistència de la comunitat. A aquesta crítica, ell responia qüestionant el valor de la distància com a premissa per a una etnografia científica:

A qui dubtava que fos apropiada, científicament, la meva implicació directa en el conflicte de la gent de Pom Mahakan, jo li contestava en els seus propis termes –els de la

⁷⁷⁴ *Current Anthropology*, vol. 51, núm. sup.2, octubre 2010: Engaged Anthropology, diversity and dilemmas. Wenner-Gren Symposium Supplement 2. Guest Editors: Setha M. Low, Sally Engle Merry.

qualitat de les dades. En el fons, aquella implicació em va permetre d'accedir a informacions (una paraula molt millor que *dades*) que d'altra manera no hauria tingut mai el permís d'adquirir; especialment després d'haver estat amb ells quan el seu barri estava barricat, el dia que pensaven que les autoritats anaven a 'envair-lo' amb repercussions potser violentes o fatals. Com a resposta a l'objecció, vaig començar a demanar-me si l'anomenat judici objectiu que em demanaven els meus crítics no depenia precisament del fet de *no tenir* informacions suficients.⁷⁷⁵

La suposada "cientificitat" de l'etnologia clàssica, originada en un context colonial, es basava en la construcció d'una *distància*. Els "pobles estudiats", els "observats", els "informants", s'havien de mantenir en el seu paper i en el seu lloc, del qual l'etnògraf es diferenciava clarament. L'observador i l'observat pertanyien a dos mons incomparables, i era la separació entre aquests mons la garantia del manteniment de l'estatus científic, com ara els treballs dels naturalistes o dels etòlegs. Mentre que gran part de les ciències exactes han anat superant el paradigma objectivista, l'etnografia contemporània (que hauria de fer de la interacció el seu punt de partida) sovint segueix reproduint aquest enfocament: utilitzant conceptes i llenguatges incomprensibles per a les persones de les quals es recullen les informacions, seguint finalitats que rarament coincideixen amb les seves. Els coneixements produïts per l'antropologia rarament es dirigeixen al gran públic, i el diàleg disciplinari es fa generalment entre experts i acadèmics, sobretot quan els treballs de recerca han d'acomplir els estàndards d'alguna universitat o centre de recerca establert.⁷⁷⁶

Bon Pastor és, però, un *territori resistència*.⁷⁷⁷ Els habitants de les cases barates van forjar la pròpia identitat a partir de la reacció a la "distància" creada envers ells, i la van convertir en estranyesa vers els poders constituïts i en resistència al control institucional. Molts d'ells, tot i manifestar dificultats en la comprensió de textos escrits en els llenguatges burocràtics o administratius, tenen, però, una capacitat profunda de llegir les implicacions no escrites dels comportaments aliens: especialment dels "forasters", que tant sovint venen a entrevistar-los o gravar-los,

⁷⁷⁵ Herzfeld, 2010:261, trad. nostra.

⁷⁷⁶ Bourdieu va fer una de les reflexions crítiques més encertades sobre l'*objectivisme*, que reconeix com a fill del mateix paradigma teòric que manté l'organització colonial: la seva aplicació a l'Àfrica del Nord va ser explorada per Rabinow.

⁷⁷⁷ L'expressió recalca la de *poble resistència*, amb la qual es va qualificar el poble rom: "del qual la consciència històrica de si mateix resideix en la capacitat de reformular permanentment qualsevol element de contacte amb els altres per una política de sobrevivència", Asséo, 1988, trad. nostra.

i que acaben –conscientment o no– reproduint actituds excloents. Així, lluny d’assumir dòcilment el paper d’uns “objectes d’estudi”, durant la recerca molts habitants de Bon Pastor ens obligaven a entrar en un joc d’interaccions complexes, a treure a la llum les ambigüitats de la nostra presència allí; sovint posant-nos en dificultats, de vegades fins i tot en ridícul, però necessàriament forçant-nos a descobrir-nos. Era com si ens estiguessin dient: fins que no us reveleu, no ens revelarem a vosaltres. Treballar a Bon Pastor va significar constantment haver de posar en qüestió les distàncies, els rols establerts, les relacions de poder, les diferències de classe, les implicacions de la nostra presència, les nostres maneres de viure. Un dia estava amb un company antropòleg que havia vingut a visitar-nos al barri, fent un vermut casolà al bar Can Mariano del carrer Arbeca. Una noia de les cases barates, que jo ja coneixia bastant bé, va començar a *liarla*, jugant amb les diferències entre “nosaltres” i “ells”, intentant posar en dificultats el meu amic, insistint sobre els aspectes més incòmodes. Per tal d’explicar l’estranyesa que li provocava relacionar-se amb “nosaltres”, va dir: “No va como os vestís con como habláis; os vestís como si fuerais de barrio, pero luego habláis como los pijos”.⁷⁷⁸ Mentre nosaltres classificàvem: *garrulos*? Marginals? Immigrants? Proletaris? Ella també estava classificant: *pijos*? Estudiants? Punkis? Educadors socials? Evidentment, veure que la *nostra* identitat és transversal a moltes de les seves categories, implica entendre que *les seves identitats també ho són*, i que la relació només pot donar-se a partir d’entendre totes aquestes complexitats.

L’antropologia *dialògica*, proposada, entre altres, per Dennis Tedlock, representa l’intent de reequilibrar la relació entre les parts i així superar la distància artificial construïda per l’etnologia clàssica. Marcus, un dels exponents del gir postmodern dels anys vuitanta, recentment va plantejar que una etnografia contemporània ha de partir de la reproblematicació de la posició de l’observador;⁷⁷⁹ tant ell com Herzfeld van posar atenció sobre la *bifocalitat*, és a dir, la relació estreta que hi ha entre el món dels observats i el dels observadors, trencant la separació il·lusòria entre ambdós.⁷⁸⁰ Herzfeld, fins i tot, va anar més enllà, i va plantejar el paper

⁷⁷⁸ L’episodi narrat correspon al maig de 2010.

⁷⁷⁹ Tedlock, 1995; Marcus, 1995.

⁷⁸⁰ “Ara que la modernitat occidental està en curs de reconceptualització com un fenomen global i bàsicament transcultural, el tractament de la bifocalitat en els relats etnogràfics s’està fent més explícit i obertament transgressiu dels mons distants nosaltres/ells en què anteriorment s’havia construït. En altres paraules, la identitat de l’antropòleg/antropòloga i del seu món, està molt probablement rela-

que els informadors mateixos juguen en el desenvolupament dels paradigmes conceptuals dels etnògrafs, fins ara considerats “universals” o punts de partida teòrics de la investigació. Posar aquests pressupostos sobre la taula, no amagar cap element de la pròpia presència sobre el terreny i centrar-se en la interacció són les bases per a una antropologia veritablement científica.⁷⁸¹ Donat que per observar qualsevol realitat al barri és obligatori sortir al carrer i exposar-se a les mirades dels altres, així doncs, per estudiar un territori horitzontal, s’ha d’inventar una antropologia horitzontal.

És interessant evidenciar el fet que gran part dels descobriments que vam fer sobre el terreny han estat conseqüència de la nostra posició insòlita en el barri, la mateixa que durant la recerca ens va crear tantes incerteses i inquietuds. La falta d’un rol institucional reconegut com a investigadors, la proximitat amb altres àmbits socials fins i tot públicament menystinguts, com ara els col·lectius okupes o els aturats, la precarietat laboral que va caracteritzar tot el treball d’aquesta recerca, i que en molts aspectes va representar-ne un límit fonamental, van ser també els nostres punts de força. Les relacions que vam establir amb els informants no es basaven en una respectabilitat acadèmica atorgada *a priori* que podia comportar tancaments discursius i cristallitzacions en les interaccions: eren, en canvi, producte d’un mateix comportament sobre el terreny, de les nostres accions i opinions, visibles en la quotidianitat com les de qualsevol habitant del barri, i del fet de sentir-nos lliures de vincles estables amb algun tipus de centre de recerca. La relació amb el territori és diferent segons quines siguin les vinculacions institucionals dels investigadors, tal com ressalta l’“antropòleg a temps determinat” Noeil Jouenne:

Ben al contrari, l’investigador “sense estatus” i amb un contracte precari ha de guanyar-se el favor dels seus col·legues i dels finançadors. Només pagant aquest preu, a vegades força elevat, és possible que l’investigador pugui passejar-se pels barris populars, trobar-se amb els habitants dels immobles, i formar part durant algun temps de la vida dels individus que no han demanat mai res, però que ràpidament us fan entendre que desitgen que aquesta recerca testimonii una realitat que fins i tot a ells els supera. L’amor que

cionada amb qualsevol dels mons particulars que està estudiant, per alguna cadena de connexions i associacions complexes”, Marcus, 1998:68-69, trad. nostra.

⁷⁸¹ “Hom pot trobar l’equivalent dels funcionalistes, dels evolucionistes, i fins i tot dels estructuralistes, entre els informadors mateixos [...] És per això que seria benvinguda una història disciplinària que posés més atenció del que fins ara era acceptable al paper que els nostres informants van tenir en el desenvolupament de les nostres idees”. Herzfeld, 2004: 9, trad. nostra.

sent l'investigador "sense estatus" per aquesta feina l'empeny a continuar amb les seves recerques, malgrat la manca de possibilitats d'incorporar-se a un ens institucional. A mesura que passa el temps, va adquirint una experiència singular que transforma les seves competències en un vertader valor afegit. Però cal que ell visqui aquest fet com si estigués exclòs del món dels savis? Al contrari, s'ha de concebre aquesta perspectiva com una llibertat per a la seva trajectòria i la seva professionalització.⁷⁸²

El fet que cap dels investigadors que vam fer aquesta recerca no depengués d'un departament o d'un institut de recerca estable va ser una de les característiques més importants del treball sencer. Ja hem esmentat que l'enquesta del 2004 va fer-se sense cap altre referent que la Plataforma contra l'Especulació; en la part més formal de la investigació, entre els anys 2009 i 2011, tot i gaudir del suport econòmic per part de l'IPEC, la nostra posició sobre el terreny va continuar profundament marcada per la condició *hors-statut*, "sense estatus". Fou la vinculació amb la lluita d'Avis del Barri, la proximitat humana cap a les dificultats materials i simbòliques dels habitants del barri i la solidaritat que suscitaven en nosaltres les reivindicacions de les famílies resistents, el que va obrir-nos les portes a una comprensió profunda de la vida al barri de cases barates. A més a més, va ser gràcies al fet de poder viure, reunir-nos, socialitzar-nos, en tants espais "informals", reapropiats o okupats de la ciutat, que vam poder trobar el temps i l'espai necessari per a un treball tan llarg, impossible de fer amb els pocs recursos econòmics de què vam disposar. En poques paraules, els mateixos elements que van tancar-nos moltes portes, també van ser els que ens van permetre treballar. Per contra, hem vist com molts dels investigadors (o fotògrafs, o videorealitzadors...) que durant els mateixos anys van apropar-se a Bon Pastor amb la pretensió de mantenir, a partir dels requeriments de les institucions o centres de recerca als quals pertanyien, una certa distància o neutralitat científica davant el conflicte, van fer generalment poc més que reactualitzar el *mite negatiu*, acabant així per oferir noves raons (i noves informacions) a les institucions que en promovien l'enderroc.

Així que, en l'intent d'extreure les conclusions d'aquesta recerca, i seguint la línia del discurs citat de Michael Herzfeld, hem de reconèixer que gran part de les informacions i reflexions que la conformen, van sorgir precisament *gràcies* a la implicació política activa en el conflicte de Bon Pastor, i també la convergència entre els nostres interessos –polítics, humans, teòrics– i els de les persones amb qui vam

⁷⁸² Jouenne, 2007, 29, trad. nostra.

Les cases barates de la tercera fase, encara en peu i habitades. Stefano Portelli, 2010

treballar, és a dir, els informants. Més enllà d'estar afectats per condicions similars de precarietat laboral, existencial i habitativa, la nostra condició d'antropòlegs ens feia sentir prop d'ells. Com a practicants d'una professió exclosa del *mainstream* acadèmic, la defensa del barri i dels seus valors coincidia amb la defensa de la nostra disciplina. Durant els anys en què els habitants de Bon Pastor s'enfrontaven al Pla de Remodelació, alguns dels principals representants de l'antropologia ibèrica s'estaven implicant activament en l'oposició al Pla Bolonya, i en defensa del Grau d'Antropologia van mobilitzar-se molts professionals de la disciplina, just entre 2003 i 2007.⁷⁸³ Un interès polític i humà compartit ens movia conjuntament, als veïns del barri com a "observats" i a nosaltres com a "observadors", a la cerca d'alternatives als models que vèiem avançar. La necessitat de defensar un paper actiu per a les cultures populars que vèiem desaparèixer, també es feia indispensable de cara a la defensa d'una professionalització futura de l'antropologia i de la construcció d'un coneixement etnogràfic vàlid, propi d'una ciència *útil*,

⁷⁸³ Vegeu Assemblea PDI-PAS, 2009. Sobre el treball de la Comissió Estatal del Grau en Antropologia, vegeu el Manifest de l'ACPA (Associació Catalana Professionals de l'Antropologia), gener de 2012.

capaç d'identificar les diferents alternatives possibles que es donen en les societats humanes i partint d'un posicionament crític envers l'imperialisme del pensament únic. La necessitat de construir un coneixement col·lectiu allunyat de les visions essencialistes o simplistes de la cultura popular fou un requeriment imprescindible tant per als membres d'Avis del Barri com per als membres del nostre grup d'investigació. La col·laboració entre ambdues parts va basar-se en una aliança motivada per la necessitat compartida de respondre a una amenaça; una mena de *crime to fit the punishment*, podríem dir, traçant un paral·lelisme amb una famosa iniciativa de recerca-acció duta a terme als Estats Units fa més de seixanta anys.⁷⁸⁴

Des d'un punt de vista de la col·locació disciplinària, aleshores, el nostre treball pot considerar-se una etnografia *col·laborativa*, en la línia del que s'està plantejant darrerament com a *collaborative ethnography*.⁷⁸⁵ Avui, però, pot veure's com una cooperació entre iguals, gestionat de la mateixa forma en què es gestionaven, a les cases barates, les col·laboracions entre veïns per a la rehabilitació d'un sostre o d'un carrer, o les mobilitzacions conjuntes i acèfales per reivindicar un equipament o el respecte d'uns pactes presos. Cadascú va aportar les seves competències, tècniques i relacionals, de cara a un objectiu comú, útil per a ambdues parts: en aquest cas, una recopilació històrica del passat i dels elements etnològics que conformen la vida als barris de cases barates, i la defensa de certes formes culturals populars en via de desaparició a la Barcelona de principis de mil·lenni. Les diferències entre les parts implicades, d'orígens i recorreguts diversos, naturalment van dificultar el treball. De vegades, una sensació de desconfiança recíproca va complicar les relacions amb Avis del Barri: a poc a poc, però, vam entendre que aquesta desconfiança també era un element complex. Dins d'un panorama d'atacs constants, de "golpes [que] llegan de todos los lados", la desconfiança es configurava també *com un llenguatge d'inclusió*: els activistes d'Avis del Barri, com hem vist, desconfiaven

⁷⁸⁴ Ens referim a la pel·lícula *The salt of the earth* (Herbert J. Bieberman, 1954), realitzada per un grup de professionals de l'espectacle que la persecució maccartista havia inclòs a les llistes negres d'Hollywood, que els impedia treballar per la sospita de ser comunistes, i que van aliar-se amb una comunitat de miners hispanoamericans en vaga, dintre del sindicat anarcosindicalista Industrial Workers of the World; els homes i les dones de la comunitat van actuar en la pel·lícula que explicava la seva història: aquesta va servir com a testimoni de la seva lluita i per qüestionar les relacions de gènere per part de les dones de la comunitat, i, a la vegada, va ser una resposta dels treballadors del cinema a la persecució infligida per l'Administració. La història de la pel·lícula i de l'estranya aliança entre miners i professionals de l'espectacle s'explica en el documental *A crime to fit the punishment* (Stephen Mack, Barbara A. Moss, 1982).

⁷⁸⁵ Lassiter, 2005; Rappaport, 2008.

els uns dels altres, exactament com desconfiaven de nosaltres. La desconfiança ens obligava a mantenir-nos propers, transparents, a no aprofitar-nos involuntàriament de la nostra condició d'investigadors, evitant de no caure a assumir un rol institucional o a reproduir la "distància", posant constantment en qüestió el nostre treball i sotmetent-lo a l'opinió i al judici de totes les persones involucrades. Qui sap si vam aprendre una *etnotècnica*: a través del conflicte i del qüestionament recíproc, vam haver de treure el màxim de les nostres capacitats sense deixar de defensar la nostra identitat.

És per això que els resultats de la recerca, és a dir, aquesta monografia, van haver de passar per una sèrie de filtres i negociacions, a partir del *feedback* dels mateixos habitants del barri, que en bona mesura són també els seus destinataris. D'aquesta manera, hem intentat qüestionar el fet que el coneixement general tendeix a dirigir-se a un públic expert, excloent-ne el gran públic i excloent al seu torn els membres de les comunitats estudiades. En línia amb la idea de la *public anthropology* teoritzada per Robert Borofski, si la disciplina antropològica té la intenció de sortir de la invisibilitat o del particularisme acadèmic s'ha de fer pública, ha d'aprendre a expressar els seus resultats en una forma que pugui ser útil, interessant, enriquidora, per a un públic més ampli que els erudits o els estudiants de la mateixa disciplina.⁷⁸⁶ El fet, que els "estudiats" puguin llegir les etnografies que s'escriuen sobre ells i així aprofundir en el coneixement de la pròpia cultura, o fins i tot qüestionar-les, problematitzar-les o modificar-les, ens ha obligat a experimentar unes formes de treball que han tingut com a objectiu prioritari el retorn de les nostres reflexions a les persones "investigades" –en aquest cas, els habitants de les cases barates. En una situació de conflicte, una antropologia que no es proposi de ser col·laborativa, fàcilment pot esdevenir *col·laboracionista*, és a dir, treballar per transmetre informacions *sobre la* comunitat estudiada, però tanmateix sense aportar res *a la* comunitat.

En fi, el debat que proposem sobre l'antropologia horitzontal es resumeix en l'equilibri entre la necessària científicitat de la recerca i la no menys necessària passió política i proximitat humana amb les persones de les comunitats observades. Aquest equilibri, en altres contextos històrics i geogràfics, va abordar-se amb resultats molt enriquidors, com en el cas de la *ricerca-intervento* italiana dels anys 70, l'*activist ethnography* de Charles Hale, les reflexions de David Graeber sobre

⁷⁸⁶ Borofski, 2010.

antropologia anarquista, o les de Bruno Latour sobre antropologia simètrica. En l'àmbit ibèric, podem mencionar experiències com la d'*Investigació* en la qual va participar també "l'antropòleg activista" Jeff Juris, les reflexions d'Elizabeth Lorenzi sobre la implicació de l'antropologia en els moviments socials, o el grup d'antropologia OACU de Barcelona (Observatori d'Antropologia dels Conflictes Urbans), al qual pertanyem tant nosaltres com molts dels investigadors barcelonins que hem citat aquí i que en certa forma han estat els inspiradors d'aquest treball.⁷⁸⁷ De fet, la posició de recerca que estem intentant definir és molt semblant a la que ja havia teoritzat Antonio Gramsci amb la idea dels *intel·lectuals orgànics*, que escullen no desvincular-se de la comprensió i del "sentir" que és propi del poble al qual pertanyen, no percebre's com a diferents o separats: cap política, i cap història, no poden refer-se fora d'aquesta "connexió sentimental" entre intel·lectuals i poble, fora d'aquesta "passió".⁷⁸⁸

Retornant al terreny antropològic, volem concloure amb una reflexió del gran etnògraf italià Ernesto De Martino. Les seves paraules podrien referir-se sense problemes també al nostre treball:

És possible que el censor acadèmic sever llegeixi amb molèstia aquesta recopilació, i que acabi la lectura amb el sospir habitual: 'Massa passió i massa poca ciència!'. Però l'autor va preferir córrer els riscos de la poca ciència per massa passió, per temor dels riscos, molt més grans, de cap ciència per cap passió, o d'una ciència dolenta per l'eficàcia, més o menys oclusa, d'una passió que s'assembla molt a l'instint de mort.⁷⁸⁹

⁷⁸⁷ Hale, 2006; Graeber, 2001 (2004); Latour, 2007; Lorenzi, 2007; Juris, 2007.

⁷⁸⁸ Segons Gramsci, l'intel·lectual pot pretendre de representar el poble només quan la relació es fonamenta sobre "una adhesió orgànica en la qual el sentiment passió es converteix en comprensió i llavors en coneixement", Gramsci, 1971: 135-136. "L'error de l'intel·lectual consisteix a creure que es pot *conèixer* sense entendre, i especialment sense sentir i ser apassionat (no només del coneixement en si, sinó de l'objecte del coneixement), és a dir, que l'intel·lectual només ho pugui ser (i no sigui només un pedant) si se separa i es distingeix del poble nació, sense sentir les passions elementals del poble, comprenent-les i per això explicant-les i justificant-les en la situació històrica determinada, i connectant-les dialècticament a les lleis de la història, a una concepció superior del món, científicament i coherentment elaborada: el *coneixement*. No es fa política-història sense aquesta passió, és a dir, sense aquesta connexió sentimental entre intel·lectuals i poble nació. A falta d'aquest vincle, les relacions de l'intel·lectual amb el poble nació són o es redueixen a ser relacions de tipus purament burocràtic, formal". *Ibidem*, trad. nostra.

⁷⁸⁹ De Martino, 1962: 80, trad. nostra.

Bibliografía, altres recursos documentals i entrevistes

Barcelona, cases barates, Bon Pastor, història local

- AAVV. *Las asociaciones de vecinos en la encrucijada. El movimiento ciudadano en 1976-1977*. Madrid: Ediciones de la Torre, 1977.
- AAVV. *L'altra cara del Fòrum de les Cultures 2004, SA*. Barcelona: Edicions Bellaterra, 2004.
- AIGUADER I MIRÓ, Jaume. *El problema de l'habitació obrera a Barcelona*. Barcelona: Publicacions de l'Institut Municipal d'Higiene, 1932.
- AÍSA, Ferran; VIDAL, Mei. *El Raval, un espai al marge*. Barcelona: Editorial Base, 2006.
- ALBERCH I FUGUERAS, Ramon (coord.). *Els barris de Barcelona*, Vol IV. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2000.
- ALBERT, Ernest (coord.). *Mossèn Joan Cortinas, el padre botella*. Barcelona: Parròquia del Bon Pastor, 1993.
- ALEXANDRE, Octavi. Catálogo de la destrucción del patrimonio histórico-artístico del centre de Barcelona. Veïns en Defensa de la Barcelona Vella, Barcelona, 2000
- ALIBÉS, J. [et al.] *La Barcelona de Porcíoles*. Barcelona: Laia, 1974.
- AMELANG, James. "Comparing Cities: a Barcelona model?". *Urban History*. Vol. 34, núm. 2 (2007).
- ARANDA, Quim. *Qué piensa Manuel Vázquez Montalbán*. Barcelona: Deria, 1995.
- BALFOUR, Sebastian. *La dictadura, los trabajadores y la ciudad. El movimiento obrero en el Área Metropolitana de Barcelona (1939-1988)*. València: Edicions Alfons el Magnànim, 1994.
- BALIBREA, Mari Paz. "Urbanism, culture and the postindustrial city: challenging the Barcelona model". *Journal of Spanish Cultural Studies*. Vol. 2, núm. 2 (2001).
- BORJA, Jordi. "Un futuro urbano con un corazón antiguo". *Biblio 3W, Revista Bibliográfica de Geografía y Ciencias Sociales* [en línia]. [Universitat de Barcelona], Vol. X, núm. 584 (20 maig 2005). <<http://www.ub.es/geocrit/b3w-584.htm>>
- BORJA, Jordi. *Luces y sombras del urbanismo de Barcelona*. Barcelona: Editorial UOC, 2009.
- BONET, Jordi; MARTÍ, Marc. "Los movimientos urbanos: de la identidad a la glocalidad". *Scripta Nova, Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, núm. 270 (2008).

- BORDETES JIMÉNEZ, Iván. "De la supervivència a la resistència: la gestació del moviment veïnal a la Catalunya franquista". A: MOLINERO, Carme; YSÁS, Pere. *Construint la ciutat democràtica. El moviment veïnal entre el tardofranquisme i la transició (1964-1980)*. Barcelona: Icària, 2011.
- BOU ROURA, Lluís M.; GIMENO CASES, Eva. *El Carmel ignorat. Història d'un barri impossible*. Barcelona: Agència de Promoció del Carmel i Entorns, 2007.
- BOUZA, Jerónimo. "Procurar a las clases obreras higiénicas y agradables habitaciones. La sociedad económica barcelonesa de amigos del país". *Scripta Nova, revista electrònica de geografia y ciencias sociales* [en línia]. Vol. VII, núm. 146(011) (agost 2003). <<http://www.ub.edu/geocrit/sn/sn-146%28011%29.htm>>
- BUSQUETS, Joan. *Barcelona: la construcción urbanística de una ciudad compacta*. Barcelona: Ediciones del Serbal, 2004.
- CABALLÉ, Francesc. "Desaparece el barrio de Icaria, nace la Vila Olímpica". *Biblio3W, Revista bibliogràfica de Geografia y Ciencias Sociales* [en línia]. Vol. XV, núm. 895(9) (5 novembre 2010). Disponible en línia a: <<http://www.ub.es/geocrit/b3w-895/b3w-895-9.htm>>
- CAMINO, Xavi; CASASAYAS, Oscar; DÍAZ, Pilar; DÍAZ, Maximiliano; LARREA, Cristina; MUÑOZ, Flora; TATJER, Mercè. *Barraquisme. La ciutat (im)possible. Els barris de Can Valero, el Carmel i la Perona a la Barcelona del segle XX*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2011.
- CAMPOS MARÍN, Ricardo. "La sociedad enferma: higiene y moral en España en la segunda mitad del siglo XIX y principios del XX". *Hispania. Revista Española de Historia*, núm. 55 (1995).
- CANDEL, Francesc. *Donde la ciudad cambia su nombre*. Barcelona: J.Janés, 1957.
- CANDEL, Francesc. *Els altres catalans*. Barcelona: Edicions 62, 2008 (1964).
- CAPEL, Horaci. *El modelo Barcelona: un exámen crítico*. Barcelona: Ediciones del Serbal, 2005.
- CAPSIR I MAÍZ, Josep. *Can Sala. L'origen industrial de Bon Pastor*. Barcelona: Institut de Cultura, Ajuntament de Barcelona, 2011.
- CARRERAS GARCÍA, Montserrat; RUÍZ TOSSAS, Helena. *La República i la Guerra Civil a Sta. Coloma de Gramenet*. Santa Coloma de Gramenet: Ajuntament de Santa Coloma de Gramenet, 1986.
- CEII (CENTRE D'ESTUDIS IGNASI IGLÈSIES). "Retrats per la memòria: persones i lluita antifranquista al districte de Sant Andreu (1939-1982)" [en línia]. *Finestrelles* (2011). <<http://retratsperlamemoria.wordpress.com/>> [consulta: 28/9/2012]
- CHECA ARTASU, Martí. "Immigrants, jornalers i colonitzadors; el barri de la Trinitat Vella, Barcelona (1921-1936)". *Finestrelles*, núm. 10 (1999).
- CHECA ARTASU, Martí. "Els inicis de la colonització urbana a la dreta del Besòs". *Àgora*, núm. 7 (març 2002), p. 89-113.
- CHECA ARTASU, Martí; TRAVÉ, Carme. *Personatges d'un barri. El Bon Pastor*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2002.

- CHECA ARTASU, Martí; TRAVÉ, Carme. *Sociabilitats d'un barri. El Bon pastor*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2003.
- CHECA ARTASU, Martí. "Forces antifranquistes per un barri: el cas del Bon Pastor (Barcelona)". A: *Actes del Congrés la transició de la dictadura franquista a la democràcia: Barcelona, 20, 21 i 22 d'octubre de 2005*. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, Centre d'Estudis sobre les Èpoques Franquista i Democràtica, p. 47-55.
- CHECA ARTASU, Martí; TRAVÉ, Carme. *Bon Pastor. Història d'un barri*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2007.
- CORTINAS, Joan, *Memòries de mossèn Joan Cortinas. Una vida de servei als altres*. Santa Coloma de Gramenet: Ajuntament de Santa Coloma, document mecanografiat, 1992.
- DATTWYLER, Rodrigo Hidalgo. "La política de casas baratas a principio del siglo XX. El caso chileno" [en línia]. *Scripta Nova, Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, núm. 55 (gener 2000). <<http://www.ub.edu/geocrit/sn-55.htm>>.
- DI GIACOMO, Susan M. "La caseta i l'hortet: rural imagery in catalan urban politics". *Anthropological Quarterly*, vol. 60, núm. 4 (octubre 1987).
- DÍAZ-PASTOR IRIBAS, María Concepción. "La vivienda mínima en España. Primer paso del debate sobre la vivienda social" [en línia]. *Scripta Nova. Revista electrónica de geografía y ciencias sociales*, núm. 146 (2003). <<http://www.ub.edu/geocrit/sn/sn-146%28023%29.htm>>.
- DOMENECH, Xavier. *El franquisme a Catalunya (1939-1977)*. 3: *La immigració, el desarrollismo i la resistència cultural (1959-1968)*. Barcelona: Edicions 62, 2006.
- DOMÉNECH GIRBAU, L.; PUIG ANDREU, R.M.; SABATER ANDREU, L.; SANTMARTÍ VERDAGUER, J. "El barrio del Buen Pastor". *Cuadernos de Arquitectura*, núm. 61 (1965).
- DOMINGO, M.; SAGARRA, F. *Barcelona, Les cases barates*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, Patronat Municipal de l'Habitatge, 1999.
- EALHAM, Chris. *La lucha por Barcelona, clase cultura y conflicto 1898-1937*. Madrid: Alianza, 2005.
- ENZENSBERGER, Hans Magnus. *El corto verano de la anarquía. Vida y muerte de Buenaventura Durruti*. Barcelona: Anagrama, 1998 (1972).
- ESPADA, Arcadi. *Raval: Del amor a los niños*. Barcelona: Anagrama, 2000.
- ESPINOSA, Francisco. *El fenómeno revisionista o los fantasmas de la derecha española*. Badajoz: Los Libros del Oeste, 2005.
- FABRE, Jaume. *La presó també era a fora. Dones i nens víctimes de la postguerra*. Barcelona: Ara Llibres, 2007.
- FABRE, Jaume; HUERTAS CLAVERÍA, Josep María. *Tots els barris de Barcelona*, vol.5. Barcelona: Edicions 62, 1976.

- FELIP CID, N.G.; SÁNCHEZ ALDEGUER, J. *L'hospital de l'Esperit Sant. Un exemple de l'evolució assistencial a Catalunya*. Santa Coloma de Gramenet: Fundació Hospital de l'Esperit Sant, 1993.
- FERNÁNDEZ ASPERILLA, Ana. "Franquismo, delincuencia y cambio social". *Espacio, tiempo y forma. Serie V Historia Contemporánea*, núm. 17 (2005), p. 297-309.
- FERNÁNDEZ GONZÁLEZ, Miquel. "La invención del espacio público como territorio para la excepción. El caso del *Barri Xino* de Barcelona". *Revista Crítica Penal y Poder*, núm. 3 (2012), p. 21-35.
- FERNÁNDEZ ONTIVEROS, Ricard. "A l'altra banda del Besòs. Els terrenys segregats a Santa Coloma el 1945". *Puig Castellar*. IV ep., núm. 3-4 (1992).
- FERRER I ALÓS, Llorenç. *Hereus, pubilles i cabalers. El sistema d'hereu a Catalunya*. Barcelona: Editorial Afers, 2007.
- FUNDACIÓ CIPRIANO GARCÍA. *La Vaga de la Canadenca i la jornada de 8 hores: catàleg de l'exposició del maig 1994, 75è aniversari*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, Regidoria d'Edicions i Publicacions, 1995.
- FONTECHA PEDRAZA, Antonio. "Anarcosindicalismo y violencia: la 'gimnasia revolucionaria' para el pueblo". *Historia contemporánea*, núm. 11 (1994), p. 153-179.
- GALLARDO ROMERO, Juan José; MÁRQUEZ RODRÍGUEZ, José Manuel. *Revolución y guerra en Gramenet del Besòs (1936-1939)*. Barcelona: Grupo de Estudios Històrics Gramenet del Besòs, 1997.
- GALLARDO ROMERO, Juan José. *Los orígenes del movimiento obrero en Santa Coloma de Gramenet. El anarcosindicalismo (1923-1936)*. Santa Coloma de Gramenet: Grupo de Historia José Berruezo, 2000.
- GALLARDO ROMERO, Juan José. "La acción libertaria en el origen de 'una ciudad dormitorio'. El cenetismo colomense (1923-1936)". A: OYÓN BAÑALES, José Luis; GALLARDO ROMERO, Juan José (coord.). *El cinturón rojinegro. Radicalismo cenetista y obrerismo en la periferia de Barcelona 1918-1939*. Barcelona: Ediciones Carena, 2004, p. 333-362.
- GALLARDO ROMERO, Juan José; MARQUÉZ, José Manuel. "La configuración de un suburbio de inmigrantes y jornaleros. Santa Coloma de Gramenet en 1930". A: OYÓN BAÑALES, José Luis; GALLARDO ROMERO, Juan José (coord.). *El cinturón rojinegro. Radicalismo cenetista y obrerismo en la periferia de Barcelona 1918-1939*. Barcelona: Ediciones Carena, 2004.
- GARCÍA CASTRO DE LA PEÑA, Teresa. "Barrios obreros de la dictadura de Primo de Rivera". *Revista Geográfica*. Vol. VIII, núm. 1-2 (1974), p. 77-97.
- GOLDSMITH, Trevor. "From falangism to technocracy. The legislation and reality of urbanism in Barcelona, 1939-1976". *Journal of Urban History*. Vol. 37, núm. 3 (maig 2011), p. 331-354.
- GRAU, Ramón; NADAL, Margarida. *La Unificació municipal del Pla de Barcelona, 1874-1879*. Barcelona: IMHB-Proa, 1997.
- GHJB (GRUP D'HISTÒRIA JOSÉ BERRUEZO). *Una ciutat dormitori sota el franquisme. Santa Coloma de Gramenet 1939-1975*. Barcelona: Carena, 2006.
- GHJB (GRUP D'HISTÒRIA JOSÉ BERRUEZO). *Àgora*, núm. 6 (març 2001): *Monogràfic José Berruezo*.

- GRUP DE PATRIMONI INDUSTRIAL DEL FÒRUM RIBERA BESÒS. "Proposta de Pla Integral de Patrimoni Industrial de Barcelona". *Biblio3W, Revista Bibliogràfica de Geografia y Ciencias Sociales*. Vol. X, núm. 580 (5 maig 2005).
- GUILLAMÓN, Agustín. *Los Comités de Defensa de la CNT en Barcelona (1933-1938)*. Barcelona: Aldarull, 2011.
- HERNÁNDEZ HUERTA, José Luis. "El cuaderno escolar Vilabesós (1934-1935), del grupo escolar Buenaventura Carles Aribau (San Andrés, Barcelona). Un ejemplo más de la utilización de la 'Imprenta en la escuela' durante la España republicana". *Papeles Salmantinos de Educación*, núm. 4 (2005), p. 261-314.
- HORTA, Gerard. *L'espai Clos. Fòrum 2004: notes d'una travessia pel no-res*. Barcelona: Edicions 1984, 2004.
- HUERTAS CLAVERÍA, Josep María. "Cronologia de Montjuïc". *Barcelona Metròpolis Mediterrània* núm. 61 (primavera 2003). Document electrònic, <http://www.bcn.es/publicacions/b_mm/ebmm61/bmm61_qc71.htm> [consulta: 24/5/2012].
- HUERTAS CLAVERÍA, Josep María. *La construcción de una ciudad*. Barcelona: Plaza y Janés, 1989.
- JUSTE I MORENO, Maria Àngels. *Territori i seguretat. Una aproximació a la problemàtica de Bon Pastor*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, Comissió Tècnica de Seguretat Urbana, 1989.
- LÓPEZ SÁNCHEZ, Pere. *El centro histórico un lugar para el conflicto: estrategias del capital para la expulsión del proletario del centro histórico de Barcelona*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1986.
- LÓPEZ SÁNCHEZ, Pere. *Un verano con mil julios y otras estaciones. Barcelona: de la Reforma Interior a la Revolución de Julio de 1909*. Madrid: Alianza, 1993.
- LÓPEZ SÁNCHEZ, Pere. *Rastros de rostros en un prado rojo (y negro): las casas baratas de Can Tunis en la revolución social de los años treinta*. Barcelona: Virus, 2013.
- MÁRQUEZ RODRÍGUEZ, José Manuel. "Estructura socio-econòmica de Baró de Viver en 1936". *Àgora, Revista de Historia de Santa Coloma de Gramenet*, núm. 5 (març 2000).
- MARTÍ, FRANCISCO; MORENO, Eduardo. *Barcelona ¿a dónde vas?*. Barcelona: Editorial Dirosa, 1974.
- MARTÍ I POL, Miquel. "Ara mateix". A: *L'àmbit de tots els àmbits*. Sant Boi de Llobregat: Edicions del Mall, 1981.
- MARTÍN PASCUAL, José Manuel. *Barcelona: agua i ciutat. L'abastiment d'aigua entre les dues Exposicions (1888:1929)*. Madrid: Fundación AGBAR, 2009.
- MARTÍNEZ VEIGA, Ubaldo. *Pobreza, segregación y exclusión espacial en Barcelona*. Barcelona: Icària, 1999.
- MASJUAN, Eduard. *La ecología humana en el anarquismo ibérico. Urbanismo "organico" o ecológico, neomalthusianismo y naturismo social*. Barcelona: Icària, 2000.
- MENDOZA, Eduardo. *La ciutat dels prodigis*. Barcelona: Edicions 62, 2000 (1986).
- MIÑARRO, A., MORANDI, T., "Trauma psíquic i transmissió". *Quaderns de Salut Mental*, núm. 5 (2009).

- MOLINERO, Carme; YSÀS, Pere (coord.). *Construint la ciutat democràtica. El moviment veïnal durant el tardofranquisme i la transició*. Barcelona: Icària, 2010.
- MUSONS, Albert. "De la ciutat jardí a les cases barates". *Habitatge*, núm. 9-10 (març-juny 1987).
- OROBITG, Ton. "Barris en remodelació". *Habitatge*, núm. 9-10 (març-juny 1987).
- ORTEGO GIL, Pedro. *Las casas baratas. La obra del Instituto de Reformas Sociales*. Madrid: Iustel, 2006.
- OYÓN BAÑALES, José Luis. *Un suburbio obrero a la Barcelona d'entreguerras. La Colònia Castells de Les Corts, 1933-1936*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2003.
- OYÓN BAÑALES, José Luis; GALLARDO ROMERO, Juan José. "El cinturón rojinegro: radicalismo cenetista y obrerismo en la periferia de Barcelona en el período de entreguerras (1918-1939). Una hipótesis de trabajo". A: OYÓN BAÑALES, José Luis; GALLARDO ROMERO, Juan José (COORD.). *El cinturón rojinegro. Radicalismo cenetista y obrerismo en la periferia de Barcelona 1918-1939*. Barcelona: Ediciones Carena, 2004, p. 7-13.
- OYÓN BAÑALES, José Luis. *La quiebra de la ciudad popular. Espacio urbano, inmigración y anarquismo en la Barcelona de entreguerras, 1914-1936*. Barcelona: Ediciones del Serbal, 2008.
- PORTELLI, Stefano. "Barcellona il diavolo e il buon pastore". A: *Medioevo Napoletano, Annuario Napoli Monitor 2008*. Napoli: Napoli Monitor, 2008.
- POZO GONZÁLEZ, Josep Antoni. *El poder revolucionari a Catalunya durant els mesos de juliol a octubre de 1936. Crisi i recomposició de l'estat*. Tesi presentada el 21/6/2002 a la Universitat Autònoma de Barcelona, dirigida pel professor Pere Gabriel i Sirvent.
- RIDER, Nick. *Anarchism, urbanization and social conflict in Barcelona, 1900-1932*. Ph.D.: Lancaster University, 1987, tesi doctoral, no publicada.
- ROMEA CASTRO, Celia. *Barcelona romántica y revolucionaria, una imàgen literaria de la ciudad, década de 1833 a 1843*. Barcelona: Edicions Universitat de Barcelona, 1994.
- SAGARRA, Ferran (ed.) [et al.]. *De les cases barates als grans polígons: el Patronat Municipal de l'Habitatge de Barcelona entre 1929 i 1979*. Barcelona: Patronat Municipal de l'Habitatge, 2003.
- SALAS ANTON, Juan. *Informe sobre casas baratas emitido ante la comisión municipal permanente de reunión extraordinaria del día 7/7/1924 por el ilustre teniente de alcalde Juan Salas Anton, delegado para política social, estadística y casas baratas*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona (AMHC, entitat 1-40, caixa 1,6).
- SAMBRICIO, Carlos. "La política urbana de Primo de Rivera: del plan regional a la política de casas baratas". *Ciudad y territorio*, núm. 54 (1982), p. 33-54.
- TATJER MIR, Mercè. "La inmigración en Barcelona en 1930: los andaluces en la Barceloneta". *Estudios Geográficos*, núm. 159 (1980).
- TATJER MIR, Mercè. "Las intervenciones urbanísticas en el centro histórico de Barcelona: de la Via Laietana a los nuevos programas de rehabilitación". A: BERNAL SANTA OLALLA, Begoña (coord.). *Oportunidades de desarrollo sostenible para los conjuntos urbanos históricos. III Jor-*

nadas de Geografia Urbana (Burgos, 18 a 21 de mayo de 1998). Burgos: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Burgos, 2000, p. 13-28. Reproduït a *Scripta Vetera. Edici3n Electr3nica de Trabajos Publicados sobre Geografia y Ciencias Sociales* [en l3nia]. Núm. 106. <<http://www.ub.es/geocrit/sv-106.htm>> [consulta: 5/5/2011].

TATJER MIR, Mercè, "Los or3genes de la vivienda social en Barcelona: Las cooperativas de viviendas en el primer tercio del siglo XX". A: CAPEL, Horacio; LINTEAU, Paul Andr3 (coord.). *Barcelona-Montr3al: desarrollo urbano comparado*. Barcelona: Edicions Universitat de Barcelona, 1998, p. 413-433, disponible en l3nia a: <<http://www.ub.edu/geocrit/tatjbcn.htm>>.

TATJER MIR, Mercè. "El patrimonio industrial de Barcelona entre la demolici3n y la conservaci3n, 1999-2008". *Scripta Nova: Revista Electr3nica de Geografia y Ciencias Sociales*, núm. extra 12 (2008), p. 270.

TELLO I ROBIRA, Rosa; MART3NEZ I RIGOL, Sergi. "Terciarizaci3n y encarecimiento de la vivienda en Barcelona". *Revista de Geografia*. Vol. XXIX, núm. 2 (juliol-setembre 1995), p. 41-51.

THOMAS, Hugh. *Historia de la Guerra Civil Espa3ola*. Barcelona: C3rculo de Lectores, 1976.

V3ZQUEZ MONTALB3N, Manuel; MORENO, Eduardo. *Barcelona cap on vas?* Barcelona: Índex, 1991.

V3ZQUEZ MONTALB3N, Manuel. *Barcelonas*. London-New York: Verso, 1992 (original castell3: *Barcelonas*. Barcelona: Empúries, 1987).

V3ZQUEZ MONTALB3N, Manuel. "Introducci3n". A: OLIVER, Jordi. *08001*. Barcelona: edici3 pr3pia, 1999.

VILA, Pau; CASASSAS, Llu3s. *Barcelona i la seva rodalia al llarg del temps*. Barcelona: Aedos, 1974.

VIL3 VALENT3, J. "La aportaci3n murciana al crecimiento poblacional de Barcelona". *Annales de la Universidad de Murcia*. [Facultad de Letras], vol. XVII, núm. 34 (curso 1958-59).

VILARROYA, J. *Els bombardeigs de Barcelona durant la Guerra Civil (1936-1939)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1981.

VILARR3BIA I ESTRANY, Josep Mar3a; JOV3 I PERMANYER, Jordi. *Els carrers de ciutat vella*. Barcelona: Fundaci3 La Caixa, 1988.

Antropologia i hist3ria

ALMENDROS, Herminio. "S3ntesis de la experiencia Freinet en Espa3a (1930-1938)". A: MOVIMIENTO COOPERATIVO DE ESCUELA POPULAR. *La escuela moderna en Espa3a*. Madrid: ZeroZYX Ediciones, 1979, p. 58. Citat a: JIM3NEZ MIER TER3N, Fernando. "Freinet en Espa3a. La revista *Colaboraci3n*", Barcelona 1996. Document electr3nic. <http://www.quadernsdigitals.net/datos_web/hemeroteca/r_60/nr_646/a_8675/8675.pdf> [consulta: 28/6/2011]

ARAMBURU, Mikel. *Los otros y nosotros. Im3genes del inmigrante en Ciutat Vella*. Madrid: Ministerio de Educaci3n y Cultura, 2002.

- APPADURAI, Arjun (ed.). *The social life of things. Commodities in cultural perspective*. Cambridge University Press, 1986.
- ASSEMBLEA PDI-PAS (PERSONAL DOCENT I INVESTIGADOR I PERSONAL D'ADMINISTRACIÓ I SERVEIS DE LES UNIVERSITATS PÚBLIQUES CATALANES). *La cara fosca del Pla Bolonya. Contra la universitat SA i en defensa de la universitat pública*. Barcelona: Edicions Bellaterra, 2009.
- ASSÉO, Henriette. "Pour une histoire des peuples-résistance". A: WILLIAMS, Patrick (ed.). *Tsiganes, identité, evolution*. Paris: Syros, 1988, p. 131-143.
- AVRUCH, Kevin. "A Historical Overview of Anthropology and Conflict Resolution". *Anthropology News*. Vol. 48, núm. 6 (setembre 2007), p. 13-14.
- BACQUÉ, M.H. "Action collective, institutionnalisation et contre-pouvoir: action associative et communautaire à Paris et Montréal". *Espace et Sociétés*, núm. 123 (1986), p. 69-84.
- BARBA, Eugenio. *Teatro. Soledad, oficio y revuelta*. Buenos Aires: Catálogos, 1997.
- BARKER, Colin; COX, Laurence (2002). "What have the Romans ever done for us?' Academic and activist forms of movement theorizing". A: *Alternative Futures and Popular Protest, 8th annual conference, April 2002*. Manchester: Manchester Metropolitan University.
- BARTH, Fredrik (coord.). *Los grupos étnicos y sus fronteras*. Mèxic: Fondo de Cultura Econòmica, 1976 (1969).
- BARTHES, Roland. *Mitologías*. Buenos Aires: Siglo XXI, 1980 (1957).
- BARTHES, Roland. *El placer del texto. Lección inaugural de la cátedra de semiología literaria del Collège de France*. Madrid: Siglo XXI.
- BATESON, Gregory. "Culture contact and schismogenesis", *Man*. Vol. 35 (1935), p. 178-183
- BEATTIE, John. *Other Cultures*. Londres: Routledge, 1964.
- BEHAR, Ruth. *The vulnerable observer: Anthropology that breaks your heart*. Boston: Beacon Press, 1996.
- BERMAN, Marshall. *All that is solid melts into air. The experience of modernity*. New York: Simon & Schuster, 1983.
- BOROFSKI, Robert. *Public Anthropology (a personal perspective)* [en línia]. Octubre 2010. <<http://www.publicanthropology.org/Defining/publicanth-07Oct10.htm>> [consulta: 6/4/2011].
- BOURDIEU, Pierre. *La dominación masculina*. Barcelona: Anagrama, 2000 (1998).
- BOURDIEU, Pierre. "La maison ou le monde renversé". *Esquisse d'une théorie de la pratique précédé de Trois études d'ethnologie kabyle*. Paris: Éditions du Seuil, 2000 (1972).
- BOURDIEU, Pierre; WACQUANT, Loïc. "Neoliberal Newspeak: notes on the new planetary vulgate". *Radical Philosophy*, núm. 108 (gener 2001).
- BRAND, Stewart. *How buildings learn. What happens after they are built*. London: Penguin, 1994.
- BRELICH, Angelo. *Introduzione alla storia delle religioni*. Roma: Edizioni dell'Ateneo, 1966.

- BRUNELLO, Piero. *L'urbanistica del disprezzo. Campi rom e società italiana*. Roma: Manifestolibri, 1996.
- CAMARDA, Emiliana. *Pietralata, da campagna a isola di periferia*. Milano: Franco Angeli, 2007.
- CANDAN, Ayfer Bartu; KOLLUOĞLU, Biray. "Emerging spaces of neoliberalism: A gated town and a public housing project in İstanbul". *New Perspectives on Turkey*, núm. 39 (tardor 2008), p. 5-47.
- CASES, Cesare. "Un colloquio con Ernesto de Martino". *Quaderni piacentini*. [Piacenza], núm. 23-24, any IV, (1965).
- CAULFIELD, Jon. "Gentrification' and Desire". *Canadian Review of Sociology/Revue canadienne de sociologie* [en línia]. Vol. 26, núm. 4 (1989), p. 617-632. <<http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1755-618X.1989.tb00437.x/abstract>> [consulta: 19/6/2012].
- CASTELLS, Manuel. *La ciudad y las masas*. Madrid: Alianza Editorial, 1986.
- CEDERNA, Antonio. *Mussolini urbanista. Lo sventramento di Roma negli anni del consenso*. Roma-Bari: Laterza, 1980.
- COTTIMO, Paolo. *La città imprevista. Il dissenso nell'uso dello spazio pubblico*. Milano: Eleuthera, 2003.
- CLASTRES, Pierre. *Arqueología de la violencia: la guerra en las sociedades primitivas*. Buenos Aires: Fondo de Cultura Económica, 2004 (1977).
- CLASTRES, Pierre. *La societat contra el estado*. Barcelona: Monte Àvila, 1978.
- COURANT, Isabelle. *Politiques du squat. Scènes de la vie d'un quartier populaire*. París: La Dispute, 2000.
- CREPET, Paolo [et al.]. *Alle radici della violenza. Per spiegare l'umanità dell'uomo*. Udine: Paolo Gasparri Editore, 1999, p. 31-55.
- D'ERAMO, Marco. *Il maiale e il grattacielo. Chicago: una storia del nostro futuro*. Milano: Feltrinelli Editore, 1999.
- DA SILVA, "Raval en (des)construcción. La importancia de las imágenes periodísticas en la comprensión de un plano urbanístico: la Rambla del Raval". A: *Actes del IX Congrès de la FAAEE*. Barcelona, 2002.
- DALMAU, Marc. "La Colònia Castells, un barri al corredor de la mort". *Quaderns-e de l'Institut Català d'Antropologia*, núm. 15(1) (2010).
- DAVIDHEISER, Mark; TREITLER, Inga E. "An Analytic Introduction and a Call for Interdisciplinary Engagement". *Anthropology News*. Vol. 48, núm. 6 (setembre 2007), p. 12-13.
- DAVIS, Mike. "Fortress Los Angeles: the militarization of urban space". A: SORKIN, (ed.). *Variations on a theme park: the new American city and the end of public space*. Hill & Wang, 1992, p. 154-180.
- DE ANGELIS, Massimo. "Reflections on Alternatives, Commons and Communities". *The Commoner*, núm. 6, p. 1-14.
- DE MARTINO, Ernesto. *Furore Simbolo Valore*. Milano: Feltrinelli, 1962.

- DE MARTINO, Ernesto. *La fine del mondo. Contributo ad un'analisi delle apocalissi culturali*. Torino: Einaudi, 2002 (1977).
- DEI, Fabio. "Interpretazioni antropologiche della violenza tra natura e cultura". A: CREPET, Paolo. *Alle radici della violenza. Per spiegare l'inumanità dell'uomo*. Udine: Paolo Gasparri Editore, 1999, p. 31-55.
- DELGADO, Manuel. *La ira sagrada. Anticlericalismo, iconoclastia y antirritualismo en la España contemporánea*. Barcelona: RBA Libros, 2012 (1992).
- DELGADO, Manuel. *El animal público. Hacia una antropología de los espacios urbanos*. Barcelona: Anagrama, 1999.
- DELGADO, M. (coord.). *Carrer, festa i revolta. Els usos simbòlics de l'espai públic a Barcelona (1951-2000)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2003.
- DELGADO, Manuel. *Elogi del vianant. De la Barcelona model a la Barcelona real*. Barcelona: Edicions de 1984, 2005.
- DELGADO, Manuel. *Sociedades movedizas. Pasos hacia una antropología de las calles*. Barcelona: Anagrama, 2007.
- DELGADO, Manuel. "Sociedades anónimas, las trampas de la negociación". A: GARCÉS, Marina; LÓPEZ PETIT, Santiago; FERNÁNDEZ-SAVATER, Amador (ed.). *La fuerza del anonimato*. Barcelona: Espai en blanc/Editorial Bellaterra, 2009, p. 73-101.
- DELLA SETA, Piero; DELLA SETA, Roberto. *I suoli di Roma. Uso e abuso del territorio nei cento anni della capitale*. Roma: Editori Riuniti, 1988.
- DELL'UMBRIA, Alessi. *¿Chusma? A propósito de la quiebra del vínculo social, el final de la integración y la revuelta del otoño de 2005 en Francia*. Logroño: Pepitas de calabaza, 2006.
- DIESTE, J.; PUEYO, A. "Procesos de regeneración en el espacio urbano por las iniciativas de auto-gestión y okupación" [en línia]. *Scripta Nova. Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*. [Universitat de Barcelona], vol. VII, núm. 146(108) (agosto 2003). <[http://www.ub.es/geocrit/sn/sn-146\(108\).htm](http://www.ub.es/geocrit/sn/sn-146(108).htm)> [Consulta: 2/5/2011]
- DÍAZ, Ibán. *Sevilla cuestión de clase. Una geografía social de la ciudad*. Sevilla: Atrapasueños, 2010.
- EALHAM, Chris. "An 'imagined geography': ideology, urban space and protest in the creation of Barcelona's 'Chinatown', c.1835-1936". *International Review of Social History*, 50, 3 (2006), p. 373-397.
- EJIGU, Alazar G. "Coupling informality with formality: Ideas for innovative housing and urban development strategy". A: *4th European Conference on African Studies*, 2011.
- FERMIGIER, André. *La bataille de París, des Halles à la Pyramide. Chroniques d'urbanisme*. Paris: Gallimard, 1991.
- FRANQUESA I BARTOLOMÉ, Jaume. *Sa Calatrava mon amour. Etnografia d'un barri atrapat en la geografia del capital*. Tesi doctoral, 2005.

- FRIED, Marc. "Grieving for a Lost Home: Psychological costs of relocation". A: Q. WILSON, James (ed.). *Urban Renewal: the Record and the Controversy*. Cambridge, London: MIT Press, 1968.
- GARCÍA HERRERA, Luz Marina. "Elitización: propuesta en español para el término *gentrificación*", *Biblio3W*. Vol. VI, núm. 332 (diciembre 2001).
- GLUCKMAN, Max. *Custom and Conflict in Africa*. Oxford: Basil Blackwell, 1970 (1956).
- GLUCKMAN, Max. 'Gossip and Scandal'. *Current Anthropology* 4:3 (1963), p. 307-316.
- GOFFMAN, Erving. *La presentación de la persona en la vida cotidiana*. Buenos Aires: Amorrortu, 1981 (1959).
- GRAEBER, David. *Fragmentos de una antropología anarquista*. Barcelona: Virus, 2011 (2004).
- GRAHAM, Stephen. *Cities Under Siege: The New Military Urbanism*. Verso, 2010.
- GRAMSCI, Antonio. "Passaggio dal sapere al comprendere, al sentire e viceversa, dal sentire al comprendere, al sapere". A: *Il materialismo storico*. Roma: Editori Riuniti, 1971.
- GUERRA, Isabel. "As Pessoas Não São Coisas Que se Ponham em Gavetas". A: *Sociedade e Território*, núm. 20 (1994), p. 11-16.
- GUERRAND, R.H. *Propriétaires et locataires. Les origines du logement social en France, 1850-1914*. Paris: Quintette, 1987.
- GUILLAMON, Joan. "La geografia del risc i la ciutat". A: CAPEL, Horacio (ed.). *Habitatge i conflicte a la ciutat catalana*. Tàrraga: Ajuntament de Tàrraga, 1996, p. 59-70.
- HARVEY, David, "The Art of Rent. Globalisation, Monopoly and the Commodification of Culture". *Socialist Register*, núm. 38 (2002).
- HARVEY, David. "The Future of the Commons". *Radical History Review*, núm. 109 (2011), p. 101-107.
- HERNÁNDEZ, Felipe; KELLETT, Peter; ALLEN, Lea K. (coord.). *Rethinking the informal city. Critical perspectives from Latin America*. Berghahn Books, 2010.
- HERZFELD, Michael. *Anthropology through the looking glass. Critical ethnography in the margins of Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
- HERZFELD, Michael. *Cultural Intimacy. The Social Poetics of the Nation-State*. New York: Routledge, 2005 (1997).
- HERZFELD, Michael. *Anthropology. Theoretical Practice in Culture and Society*. Paris: Blackwell/UNESCO, 2001.
- HERZFELD, Michael. "Spatial Cleansing. Monumental Vacuity and the Idea of the West". *Journal of Material Culture*. Vol. 11 (1/2) (2006), p. 127-149.
- HERZFELD, Michael. "Engagement, Gentrification and the Neoliberal Hijacking of History". *Current Anthropology*, núm. 51, supl. 2 (octubre 2010), p. S259-S267.

- HALE, Charles. "Activist research vs. cultural critique: Indigenous land rights and the contradictions of politically engaged anthropology". *Cultural Anthropology*. Vol. 21, núm. 1 (febrer 2006), p. 96-120.
- HARRIS, Judith Rich. *The Nurture Assumption: Why Children Turn out the Way They Do*. New York: Free Press, 1998. (Trad. cast. *El mito de la educación: por qué los padres pueden influir muy poco en sus hijos*. Madrid: Grijalbo, 1999.)
- HILLMAN, Mayer; ADAMS, John; WHITELEGG, John. *One False Move... A Study of Children's Independent Mobility*. Londres: Policy Studies Institute, 1990.
- HIRSCHFELD, Lawrence A. "Why don't anthropologists like children?". *American Anthropologist*. Vol. 104, núm. 2 (2002).
- HOBBSBAWM. *Rebeldes primitivos. Estudio sobre las formas arcaicas de los movimientos sociales en los siglos XIX y XX*. Barcelona: Ariel 1983 (1959).
- ILlich, Ivan. *La convivencialidad*. Morelos, México: Ocotepc, 1978 (1973).
- ILlich, Ivan. "Un'arte popolare". A: "L'idea di abitare". *Volontà*, núm. 1-2 (1989).
- INSLERA, Italo. *Roma moderna*. Torino: Einaudi, 1993.
- JAULIN, Robert. *La paix blanche: introduction a l'ethnocide*. Paris: Editions du Seuil, 1970.
- JESI, Furio. *Mito*. Milano: Mondadori, 1980.
- JOUENNE, Noël. "Être ethnologue et hors-statut: vers une réelle valeur ajoutée?". *Journal des anthropologues*, núm. 108-109 (2007), p. 69-85. També disponible en línia a: <<http://jda.revues.org/1022>> [consulta: 17/6/2012]
- JUNG, Carl Gustav; KERENYI, K. *Introducción al estudio de la mitología: el mito del niño divino y los misterios de Eleusis*. Madrid: Siruela, 2004 (1941).
- JURIS, Jeffrey S. "Practicing Militant Ethnography with the Movement for Global Resistance (MRG) in Barcelona". SHUKAITIS, Stephen; GRAEBER, David (ed.). *Constituent Imagination: Militant Investigation, Collective Theorization*. Oakland, California: AK Press, 2007, p. 164-176.
- KAMMERER, Peter. "L'economia, i bisogni, la convivialità nel pensiero di Ivan Illich". *Lo Straniero*, núm. 137, any XV (novembre 2011), p. 42-48.
- KNORR, Katherin. "The destruction of Paris". *The New Criterion*. Vol. 16, núm. 6 (febrer 1998). Parcialment disponible en línia a: <<http://www.newcriterion.com/articles.cfm/destructionofparis-knorr-3205>> [consulta: 9/11/2009].
- LA CECLA, Franco. "Cu abbita abbita e cu nun abbita mòri". *La Ricerca Folklorica*, núm. 11 (abril 1985): *Antropologia dello spazio*.
- LASSITER, Luke Eric. *The Chicago guide to collaborative ethnography*. Chicago: University of Chicago Press, 2005.

- LATOUR, BRUNO. *Nunca fuimos modernos. Ensayo de antropología simétrica*. Madrid: Siglo XXI, 2007 (1991).
- LAWRENCE-ZUNIGA, Denise. "Barcelona's *Repensar Bonpastor*: a Collaboration of Anthropologists and Architects". *American Anthropologist*. Vol. 114, núm. 3 (setembre 2012), p. 526-527.
- LE VINE, Robert A.; NEW, Rebecca S. *Anthropology and Child Development. A Cross-Cultural Reader*. Oxford: Blackwell, 2008.
- LÉVI-STRAUSS, Claude. *Tristes Tròpics*. Barcelona: Anagrama, 1969 (Paris: Plon, 1955).
- LLOYD, Richard. "Neo-Bohemia: Art and neighborhood redevelopment in Chicago". *Journal of Urban Affairs* 24, núm. 5 (2002), p. 517-532.
- LORENZI, Elisabeth. *Vallekas puerto de mar. Fiesta, identidad de barrio y movimientos sociales*. Madrid: Traficantes de Sueños, 2007.
- LOW, Setha M. "The edge and the center: gated communities and the discourse of urban fear". A: LOW, Setha M.; LAWRENCE-ZUÑIGA, Denise (ed.). *The Anthropology of Space and Place*. Blackwell, 2003.
- LUZI, Federica. "L'exil espagnol de 1939 en France: fragmentations et recompositions des mémoires". *Cahiers de civilisation espagnol contemporaine*, núm. 7 (hivern 2010). També disponible en línia a: <<http://ceec.revues.org/3453>> [consulta: 4/6/2011].
- LYNCH, Kevin. *La imagen de la ciudad*. Barcelona: Gustavo Gili, 1984 (1960).
- MALINOWSKI, Bronislaw. "El mito en la psicología primitiva". A: *Magia, ciencia y religión*. Barcelona: Planeta-De Agostini, 1993, p. 105-173 ["Myth in primitive psychology (1926)". A: *Malinowski and the Work of Myth*, selected and introduced by Ivan Strensky. Princeton (NJ): Princeton University Press, 1992].
- MALLART, Lluís. *Sóc fill dels evuzok. La vida d'un antropòleg al Camerun*. Barcelona: La Campana, 1992.
- MALONE, Karen; RUDNER, Julie. "Global Perspectives on Children's Independent Mobility: a socio-cultural comparison and theoretical discussion of children's lives in four countries in Asia and Africa". *Global Studies of Childhood*. Vol.1, núm. 3 (2011).
- MARCUS, George E. "The redesign of ethnography after the critique of its rethoric". A: GOODMAN, R. F.; FISHER, W. R. (ed.). *Rethinking knowledge: Reflections across disciplines*. Albany: State University of NY, 1995, p. 103-121.
- MARCUS, George E. *Ethnography through thick & thin*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1998.
- MARCUSE, Herbert. *Eros y civilización*. Barcelona: Ariel, 1999 [*Eros and civilization. A philosophical inquiry into Freud*. Boston: Beacon Press, 1953].
- MARQUES, J.F. "O neo-racismo europeu e as responsabilidades da antropologia". *Revista crítica de ciências sociais*, núm. 56 (2000), p. 35-60.

- MARRERO, Isaac. *La fábrica del conflicto. Terciarización, lucha social y patrimonio en Can Ricart*. Tesis doctoral dirigida per Manuel Delgado, Universitat de Barcelona, 2008.
- MARRERO, Isaac. "Del Manchester catalán al Soho barcelonés. La renovación del barrio del Poblenou y la cuestión de la vivienda". *Scripta Nova, Revista de Geografía y Ciencias Sociales*. Vol. VII, núm. 146(157) (agost 2003).
- MARRIS, Peter. *Loss and Change*. London, New York: Routledge, 1974.
- MARTÍNEZ, M. "Viviendas y centros sociales en el movimiento de okupación". *Scripta Nova. Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales* [en línia]. [Universitat de Barcelona], vol. VII, núm. 146(109) (agost 2003). <[http://www.ub.es/geocrit/sn/sn-146\(109\).htm](http://www.ub.es/geocrit/sn/sn-146(109).htm)> [Consulta: 2/5/2011]
- MARTÍNEZ LÓPEZ, Miguel. "Los movimientos sociales urbanos. Un análisis de la obra de Manuel Castells". *Revista Internacional de Sociología*. Tercera època, núm. 34 (gener-abril 2003), p. 81-106.
- MAUSS, Marcel. *Ensayo sobre el don. Forma y función del intercambio en las sociedades arcaicas*. Buenos Aires: Katz, 2009 (1925).
- MAZA, Gaspar; McDONOGH, Gary; PUJADES, Joan J. "Barcelona, ciutat oberta: transformacions urbanes, participació ciutadana i cultures del control al barri del Raval". *Revista d'Etnologia de Catalunya*, núm. 21 (novembre 2001), p. 11-31.
- McDONOGH, Gary W. "The Geography of Evil: Barcelona's Barrio Chino". *Anthropological Quarterly*, 60:4 (octubre 1987).
- McDONOGH, Gary. "Discourse of the City. Policy and Response in Post-Transitional Barcelona". A: Low, S. M. (ed.). *Theorizing the City. The New Urban Anthropology Reader*. Londres: Rutgers University Press, 1999, p. 342-376.
- McNEILL, Donald. *Urban Change and the European Left. Tales from the New Barcelona*. Londres: Routledge, 1999.
- MONNET, Nadja. *La formación del espacio público. Una mirada etnològica sobre el casc antic de Barcelona*. Madrid: Los Libros de la Catarata, 2002.
- MUEHLMANN, Shaylih. *When I wear my alligator boots. Narcotrafficking in the US-Mexico borderlands*. University of California Press, 2011. (California Series in Public Anthropology)
- NADER, Laura; METZGER, Duane. "Conflict Resolution in Two Mexican Communities". *American Anthropologist*. Vol. 65, núm. 3 (1963), p. 584-592.
- NICOLAE, Valeriu. "The enemy within. Roma, the media and hate speech". *Eurozine Review* [en línia], 20/3/2009 <<http://www.eurozine.com/articles/2009-03-20-nicolae-en.html>> [consulta:3/10/2012].
- NOFRE I MATEO, Jordi. "Resistències culturals als suburbis de la Barcelona del segle XXI. Una aproximació qualitativa al fenomen dels 'cholos' i les 'cholas' des de la Nova Geografia Cultural". *Papers de la Fundació Rafael Campalans*, núm. 151 (2007).

- OBSERVATORIO METROPOLITANO. *Manifiesto por Madrid. Crítica y crisis del modelo metropolitano*. Madrid: Traficantes de Sueños, 2009.
- PAINE, Robert. "What is Gossip About? An Alternative Hypothesis". *Man* [Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland], New Series vol. 2, núm. 2, (1967), p. 278-85.
- PASOLINI, Pier Paolo. *Dialoghi*. Roma: Editori Riuniti, 1992.
- PAYER, Lynn. *Disease-Mongers: How Doctors, Drug Companies, and Insurers Are Making You Feel Sick*. New York: John Wiley, 1992.
- PERTIERRA, Anna Cristina. "When anthropology warms your heart: On being a bride on the field". *Anthropology Matters*. Vol. 9, núm. 1 (2007).
- POLANYI, Karl. *The Great Transformation*. Rinehart & Company Inc., 1944.
- PORTELLI, Stefano. "Repensar Bonpastor. Una intervenció multidisciplinària independent en un barri afectat per la transformació urbanística". *Periferia. Revista de Recerca i formació en antropologia* [en línia], núm. 12 (juny 2010). <<http://ddd.uab.cat/record/51637?ln=ca>> [consulta: 1/10/2011].
- PRAT, Joan (coord.) *I... això és la meua vida. Relats biogràfics i societat*. Barcelona: Temes d'Etnologia de Catalunya, 2004.
- PRESTON, Paul. *El triunfo de la democracia en España*. Barcelona: Grijalbo Mondadori, 2001(1986).
- PRESTON, Paul. *La guerra civil española*. Barcelona: Ediciones de Bolsillo, 2005 (1999).
- PRESTON, Paul. *The Spanish Holocaust. Inquisition and extermination in twentieth-century Spain*. New York, London: Norton and Company, 2012.
- PRUNÉS, Oriol. "Dos versiones antagónicas de un pueblo andaluz: de Julian Pitt-Rivers a Ginés Serrán Pagán". *Demófilo* [en línia], núm. 33/34 (2000), p. 65-85. <http://www.andalucia.cc/adarve/Dos%20versiones%20antagonicas.htm#_edn1> [consulta: 1/10/2011].
- PUNTÍ, Jordi. *Els castellans*. Barcelona: L'Avenç, 2011.
- RAHNEMA, Majid. *Quand la misère chasse la pauvreté* [en línia]. Paris/Arles: Fayard/ActesSud, 2008. <http://www.iucn.org/themes/ceesp/Wkg_grp/TGER/Eradicating%20poverty%20or%20the%20poor.doc> [consulta: 20/11/2011].
- RAPPAPORT, Joanne. "Beyond participant observation. Collaborative ethnography as theoretical innovation". *Collaborative Anthropologies*. Vol.1 (2008), p. 1-31.
- REIG TAPIA, A., *Memoria de la Guerra Civil*. Madrid: Alianza, 1999.
- ROMEU I FIGUERAS, Josep. *La nit de Sant Joan*. Barcelona: Altafulla, 1993.
- ROSNOW, Ralph L.; FINE, Gary Alan. *Rumor and Gossip: The Social Psychology of Hearsay*. New York: Elsevier, 1976.
- ROSSER, Ezra. "Customary Law: the way thing were, codified". A: ANAYA, S. James. *Indigenous Justice Systems and Customary Law in the United States: Between Colonization and Self-Determination*,

- United Nations Meeting of Experts on the Administration of Justice and Indigenous Peoples, Madrid, Nov. 2003. (En castellà: "Camino hacia el reconocimiento: pueblos indígenas, derechos y pluralismo". Marco Aparicio Wilhelmi ed., 2005.)
- ROSSOMANDO, LUCA; PAGANI, CAROLA; PORTELLI, STEFANO. *Pedagogia delle acque*. Napoli: edició pròpia, 2003.
- RYKWERT, JOSEPH. *The seduction of place: the history and future of the city*. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- SAN ROMÁN, TERESA. *La diferencia inquietante. Viejas y nuevas estrategias culturales de los gitanos*. Madrid: Siglo XXI, 1997.
- SARTRE, JEAN PAUL. "Introducción". A: FANON, FRANTZ. *Los condenados de la tierra*. México: Fondo de Cultura Económica, 1965 (1961).
- SMART, ALAN. "Unruly places. Urban governance and the persistence of illegality in Hong Kong urban squatter areas". *American Anthropologist*. Vol. 103 núm.1 (març 2001).
- SMITH, NEIL. *The New Urban Frontier. Gentrification and the Revanchist City*. London: Routledge, 1996.
- SMITH, SIDONIE; WATSON, JULIA (ed.). *Getting a life. Everyday uses of autobiography*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996.
- SOJA, EDWARD. *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. Londres: Verso, 1989.
- STAVRIDES, STAVROS. *Towards the city of thresholds* [en línia]. Trento: Professionaldreamers, 2011. <http://professionaldreamers.net/_prowp/wp-content/uploads/978-88-904295-3-8.pdf> [Consulta: 11/11/2012].
- STAVRIDES, STAVROS. "Public Space as Commons". A: PARASKEVAIDOU, PAOLINA; SENOVA, BASAK (ed.). *Uncovered. Nicosia International Airport*. Cyprus: 2011.
- SOLÉ, FELIP; TUBAN, GRÉGORI. *Camp d'Argelers, 1939-1942*. 2a edició. Valls: Cossetània, 2011.
- SPONSEL, LESLIE E.; GREGOR, THOMAS (ed.). *The Anthropology of Peace and Nonviolence*. Boulder, CO: Lynne Rienner, 1994.
- STOLCKE, VERENA. "Talking Culture. New Boundaries, New Rhetorics of Exclusion in Europe". *Current Anthropology*. Vol. 36, núm. 1 (febrer 1995).
- TALLER VIU (VIOLÈNCIA IMMOBILIÀRIA I URBANÍSTICA). *El cielo está enladrillado. Entre el mobbing i la violència immobiliària i urbanística*. Barcelona: Bellaterra, 2006.
- TANNEN, DEBORAH. *That is not what I meant! How conversational style makes and breaks relationships*. Random House, 1986.
- TANNEN, DEBORAH. *You just don't understand. Women and men in conversation*. New York: William Morrow & Co., 1990.

- TAPADA, M. Teresa; MIRANDA, Lucrezia; SÁNCHEZ ARMENGOL, Núria; CASORZO, Mª Fernanda. *Recomponiendo el imaginario urbano. El municipio de Badía desde la perspectiva de sus habitantes* [en línia]. Barcelona: Fundació Antoni Tàpies, 2009. <<http://fxysudoble.com/es/cronologia/recomponiendo-el-imaginario-urbano-el-municipio-de-badia-desde-la-perspectiva-de-sus-habitantes/>> [consulta:14/6/2011].
- TEDLOCK, Dennis. "Interpretation, participation and the role of narrative in dialogical anthropology". A: TEDLOCK, Dennis; MANNHEIM, Bruce (ed.) *The dialogical emergence of culture*. Boards of Trustees of the University of Illinois, 1995, p. 253-288.
- TELLO I ROBIRA, Rosa; MARTÍNEZ I RIGOL, Sergi. "Terciarización y encarecimiento de la vivienda en Barcelona". *Revista de Geografía*. Vol. XXIX, núm. 2 (juliol-setembre 1995), p. 41-51.
- TODOROV, Tzvetan. *La conquista de América: el problema del otro*. Madrid: Siglo XXI, 1987 (1982).
- TOFFIN, Gérard. "Ecology and anthropology of traditional dwellings". *Traditional Dwellings and Settlements Review*. Vol. 5, núm. 2 (1994), p. 9-20.
- TÖNNIES, Ferdinand. *Comunitat i associació*. Barcelona: Edicions 62, 1984 (1887).
- TURNER, Victor. *Dramas, campos y metáforas: la acción simbólica en la sociedad humana*. Madrid: Alianza, 1989 (*Dramas, fields and metaphors: symbolic action in human society*. Ithaca/London: Cornell University Press, 1974).
- ÚBEDA, Luis; VILANOVA, Mercedes. *El repte de les fonts orals*. Barcelona: Memorial Democràtic de Catalunya, 2006.
- UTE (UNIO TEMPORAL D'ESCRIVES). *Barcelona marca registrada. Un model a desarmar*. Barcelona: Virus, 2004.
- VALDOSKI RIBEIRO, Fabiana. *A produção do lugar na periferia da metrópole paulistana* [en línia]. Sao Paulo: FFLCH, 2010. <http://www.ffiich.usp.br/dg/gesp/baixar/Livro_fabiana.pdf> [consulta: 20/6/2012].
- VAN GENNEP, Arnold. *Los ritos de paso*. Madrid: Taurus, 1986 (1909).
- VANĀK, Miroslav. "Those who prevailed and those who were replaced: interviewing on both sides of a conflict". A: RITCHIE, Donald A. (coord.) *The Oxford Handbook of Oral History*. Oxford University Press, 2011.
- VENTURA, Montserrat. "Un diàleg con Verena Stolcke". *Íconos, Revista de Ciencias Sociales*, núm. 40 (maig 2011), p. 139-147.
- VICCARO, Ulrike. *Storia di borgata Gordiani. Dal fascismo agli anni del 'boom'*. Milà: Franco Angeli, 2007.
- VILANOVA, Mercedes. "El combate, en España, para una historia sin adjetivos con fuentes orales". A: *Historia y Fuentes Orales*, núm. 14 (1995), p. 95-117.
- VILARÓS, Teresa M. *El mono del desencanto. Una crítica cultural de la transición española (1973-1993)*. Madrid: Siglo XXI, 1998.

- WACQUANT, LOÏC, "Urban marginality in the coming millennium". *Urban Studies*, núm. 36 (1999), p. 1639-1647.
- WACQUANT, LOÏC. "Territorial Stigmatization in the Age of Advanced Marginality". *Thesis Eleven*. Vol. 91, núm.1 (novembre 2007), p. 66-77.
- WARD, Colin. *Cotters and squatters. The hidden history of housing*. Nottingham: Five Leaves Publications, 2004.
- WARE, Barney; ARIAS, Santa (ed.). *The Spatial Turn: Interdisciplinary Perspectives*. Routledge, 2009
- WILLIAMS, Patrick (ed.). *Études tziganes*. Paris: Syros Alternatives, 1989.
- WILSON, Peter J. "Filcher of Good Names: An Enquiry into Anthropology and Gossip". *Man*. New series vol. 9, núm. 1 (1974), p. 93-102.
- YOUNG, Michael; WILLMOTT, Peter. *Family and Kinship in East London*. London: Penguin, 2007 (1957).
- ZAJDE, Nathalie. "Une trêve. Quand la consultation d'ethnopsychiatrie s'adapte aux patients tziganes". *Ethnopsy*, núm. 5 (març 2001).
- ŽIŽEK, Slavoy. "Multiculturalismo o la lógica cultural del capitalismo multinacional". A: JAMESON, Fredric; ŽIŽEK, Slavoj. *Estudios Culturales. Reflexiones sobre el multiculturalismo*. Buenos Aires, Paidós, 1998, p. 137-188.
- ZUKIN, Sharon. "Gentrification: Culture and Capital in the Urban Core". *Annual Review of Sociology*. Vol. 13. (1987), p. 129-147.

Pel·lícules i vídeos

- COL·LECTIU OKUPEM LES ONES. *80 años*. Barcelona, 2007. Disponible en línia a: <<http://vimeo.org...>>.
- GISPERT OSCAR DE; GARCÍA, Álex. *Adonde vas Bon Pastor*. Vídeo promocional. Barcelona, 2010 Disponible en línia, <http://www.youtube.com/watch?v=m1aW6a4_QPc> [consulta: 29/9/2012].
- FORNS, Marta. *Ambos Mundos*. Guió: Jorge Apalablaza, Margarita Casado, Anna Fernández Insa, Marta Forn, Marta Javierre, Raül Tidor. Realitzat dins del Màster en teoria i pràctica del documental creatiu de la Universitat Autònoma de Barcelona, curs 1989/1990. Produït per UAB i MediaPark, Barcelona, 1999. Disponible en línia a: <<http://videodigitals.uab.es/video/18/playVideo.html?serial=432&file=mundos.rm.flv>> [Consulta: 29/9/2012].
- ESPANYOL, Montse; JIMÉNEZ MAS, Neus; JIMÉNEZ, Elsa; RAYA CASTELL, Pau. "Aquí vivía María la guapa". A: *30 minuts*. Televisió de Catalunya, 30/8/2007. Disponible en línia a: <<http://www.tv3.cat/videos/5459/mapaweb.htm>> [Consulta:19/6/2012].
- JORDÀ, Joaquim. *De nens*. Barcelona, 2003.

- COL-LECTIU SUPORT TOTAL. *Desallotjament al Bon Pastor*. Barcelona, 2007. Disponible en línia a: <<http://blip.tv/dvactivisme/desallotjament-al-bon-pastor-447434>> [Consulta: 19/6/2012].
- FORNAROLA, Marco; SÁNCHEZ ARMENGOL, Núria; PORTELLI, Stefano; VICCARO, Ulrike. *Des del ressentiment, o la batalla per Can Ricart*. Barcelona, 2006. Citymin(e)d, Institut Català d'Antropologia. Disponible en línia a: <<http://blip.tv/dvactivisme/can-ricart-des-del-ressentiment-498105>> [Consulta: 19/6/2012].
- CASORZO, Fernanda; CABRERAS, Manuela; SÁNCHEZ ARMENGOL, Núria; LITERAS Luciano. *El bon pastón*. Barcelona, 2004. Duració: 17'. Disponible en línia a: <<http://blip.tv/dvactivisme/el-bon-paston-498769>> [Consulta: 19/6/2012].
- FALCONETTI PENYA. *El Forat*. Barcelona, 2004. Duració: 75'. Disponible en línia a: <<http://archive.org/details/Forat>> [Consulta: 11/11/2012].
- GUERÍN, José Luis. *En construcción*. 2001.
- SURIAN, Alessio; COLLIZZOLLI, Stefano. *Memoria de los Habitantes, compartir la inteligencia hacia la Asamblea Mundial de Habitants.*, 2010. Disponible en línia a: <http://www.habitants.org/urban_popular_university/inhabitants_memory/> [Consulta: 20/3/2012].
- MANRESA, Laia; DÍAZ, Sergio. *Morir de día*. 2010.
- SECALL, Jordi; MUNTANER, Manel; BERMÚDEZ, Yolanda; ALONSO, Chema. *Passatge Cusidó, un adèu*. Barcelona, 2004. Disponible en línia a: <<http://www.sants.tv/?fit=09061600301023&sec=1>> [Consulta: 19/6/2012].
- DOMINIQUE-ABEL. *Polígono sur. El arte de las tresmil*. França-Espanya, 2003.
- ¡Que nadie mueva los coches!* Vídeo amateur, 21/6/2010. Disponible en línia a: <www.youtube.com/watch?v=sDfGe9zR7bA> [Consulta: 28/9/2012].
- Repensar Bonpastor*, vídeos de la visita al barri de 5/12/2009. Disponibles en línia a: <<http://vimeo.com/10892221>> <<http://vimeo.com/10896391>> [Consulta: 19/6/2012].
- BONTHINKERS (MILLAN, Gynna; DOVARCH, Barbara; PUSCEDDU, Pietro) "*Rethinking*" *the demolition of Barcelona's Bon Pastor*, 2011. Disponible en línia a: <<http://vimeo.com/18684466>> [Consulta: 23/5/2013].
- FORNAROLA, Marco; VICCARO, Ulrike. "Siliconia, una favola del corpo città". Barcelona 2004. A: *El cielo está enladrillado. Otras miradas sobre Barcelona* [recurs electrònic]. Videometrópolis, 2007.
- HITA, Armonía; MESTRE, Ariadna; MOLNAR, Matilde; KASTANIDIS, Mijalis. *¿Subes al carro?* Barcelona, 2007. Màster d'Antropologia Visual, Universitat de Barcelona. Disponible en línia a: <<http://archive.org/details/subesAlCarroTransformacinUrbanaEnBuenPastorbarcelona2008>> [Consulta: 19/6/2012].
- Telenotícies*. Barcelona Televisió (BTV), 21/6/2010.
- MESTRE, Ariadna; CHANG CHENG, Carlos; PIRAS, Daniele; MOLNAR, Matilde; KASTANIDIS, Mijalis. *Un pie dentro, un pie fuera*. Barcelona, 2009. Màster d'Antropologia Visual, Universitat de

Barcelona. Disponible en línia a: <<http://archive.org/details/BonPastor-UnPieDentroUnPie-Fuerabarcelona2009>> [Consulta: 19/6/2012].

Un dia fuimos noticia, gravació de 1993 d'un informatiu no identificat, publicat a la pàgina Facebook "Casas Baratas – Eduardo Aunós". Disponible en línia a <<http://www.facebook.com/video/video.php?v=1699631339610>> i a <<http://vimeo.com/18924597>> [Consulta: 19/6/2012].

LLAURADÓ, Esther; GUITERAS, Lourdes. "Visc a les cases barates". A: *30 minuts*. Televisió de Catalunya, 8/3/2009. Disponible en línia a: <<http://www.tv3.cat/pprogrames/30minuts/30Seccio.jsp?seccio=reportatge&idint=1237>> [Consulta: 27/9/2012].

Articles de diari

(*En ordre cronològic*)

"El Patronato de la Habitación: colocación de una primera piedra". *La Vanguardia* (22/6/1928), p. 6.

AVEL·LÍ ARTÍS, Andreu. "El desgavell de les cases barates. El martiri de Santa Coloma". *La Publicitat* (14/3/1933).

BERRUEZO, José (*Clarín*). "Pedagogía a palos y pedagogía racionalista". *Solidaridad Obrera* (6/2/1932).

CABAL, Manuel. "La cuestión de las casas baratas". *Solidaridad Obrera* (17/12/1931).

B.M. "Casas baratas". *Solidaridad Obrera* (29/7/1932).

ARQUIMBAU, María Antonia. *La Rambla* (29/1/1934).

"Hacia la solución del problema de la vivienda". *La Vanguardia* (1/9/1946).

Cuadernos de Arquitectura (1965).

MADUEÑO, Eugenio. "El Barón de Viver resucita"; "Todos contra el Patronato". *Tele/eXpres* (29/9/1977), p. 4.

LAJARA, Isabel. "Asalto a viviendas desocupadas. Vecinos del Bon Pastor derriban los muros de casas del Patronat de l'Habitatge". *Sant Andreu Express* (octubre 1988).

DOMÍNGUEZ, Carme. "Una enorme nave industrial". *La Vanguardia* (13/2/1990), p. 9.

"Equipamientos sobre la ronda Litoral en Bon Pastor". *La Vanguardia* (19/5/1992).

VÁZQUEZ MONTALBÁN, Manuel. "La limpieza étnica de los señoritos". *El País* (14/9/1993).

"Pisos nuevos sustituirán a las 800 casas baratas de Bon Pastor". *La Vanguardia* (23/9/1998): *Vivir en Barcelona*, p. 3.

"Memoria y futuro del Bon Pastor. El Ayuntamiento construirá mil pisos para sustituir a las ochocientas casas baratas del barrio". *La Vanguardia* (26/10/1998): *Vivir en Barcelona*, p. 4.

- “Cambio de piel”. *La Vanguardia* (28/6/1999): *Vivir en Barcelona*.
- “Bon Pastor, anarquía y parroquia”. *El País*, (15/12/2000).
- UTRERA, Joaquina. “Bon Pastor, de la chabola al AVE”. *El País* (29/01/2001).
- “Un impulso para salir del aislamiento”. *La Vanguardia* (21/10/2003).
- MUMBRÚ, Jordi. “Els veïns portaran a judici les expropiacions de Ciutat Vella”. *20 Minuts* (11/6/2003).
- GIMENO, Laura. “Acuerdo para remodelar 784 casas del Bon Pastor”. *La Vanguardia* (18/10/2003): *Vivir en Barcelona*, p. 4.
- “De las casa[s] baratas a la calidad de la vida”. *La Veu del Carrer* (març 2004).
- “La Plataforma contra l’Especulació vol enquestar el veïnat de les cases barates” [en línia]. *Ciutat Nord - Sant Andreu* (agost 2004). <<http://barcelona.indymedia.org/newswire/display/103308>> [Consulta: 5/1/2012].
- ANDREU, Marc. “No pot ser que funcionem amb el PGM del franquisme”. Entrevista a Horacio Capel. *La Veu del Carrer* (setembre-octubre 2004), p. 26.
- BARNILS, Andreu. “La històrica llibreria Catalònia denuncia que està rebent assetjament immobiliari”. *El Punt* (22/7/2005), p. 46.
- CASTILLO, Andrés del. “L’oficina ‘antimobbing’ no treu feina als jutjats”. *20 Minutos* (28/12/2005), p. 2.
- “La FAVB alerta contra el acoso inmobiliario. La entidad vecinal acusa el Ayuntamiento de Barcelona de ‘pasividad’”. *Metro* (27/10/2006), p. 1.
- DELGADO, Manuel. “Vidas Baratas”. *El País* (13/2/2007).
- GRAELL, Vanessa. “Familias enamoradas de su casa de 40 metros”. *El Mundo* (1/3/2007).
- PORTELLI, Stefano. “La piconadora ja ha destrossat 105 habitatges al barri de Bon Pastor”. *La Directa núm. 29* (25/5/2007).
- “Padres y madres de Sant Andreu se quejan de escuelas ‘gueto’ en el distrito. Se niegan a que sus hijos entren en los centros educativos de Baró de Viver y Bon Pastor”. *Barcelonaldia* (31/5/2007).
- MARIBEL; VOLKER; STEFANO. “Simulacres i succedanis: sense participació a Bon Pastor”. *Masala* (deseembre 2007).
- “Veïns de Bon Pastor denuncien l’Ajuntament perquè els ha ordenat deixar casa seva abans de 23 dies”. *El Punt* (7/10/2007).
- BAUZÀ, Jaume. “Nuevas plataformas vecinales echan un pulso al Ayuntamiento y a la FAVB”. *El País* (4/11/2007).

- PLACER, David. "La mitat de los 10 distritos de BCN tienen entidades vecinales enfrentadas". *El Periòdic* (28/8/2007), p. 29.
- SÁNCHEZ ARMENGOL, Núria; VICCARO, Ulrike. "Pregunta-li a la pols. Què era Bon Pastor?". *Infogramma* núm. 53, (2007).
- BONET, Núria. "Las denuncias por acoso inmobiliario se duplican en un año en Barcelona". *20 Minutos* (27/3/2008), p. 3.
- "Tot és l'AVE i l'especulació". Entrevista amb Josep Capdevila Oliveras. *L'Eixida-Sant Andreu Informa't*, núm. 17 (març 2008).
- COSTA, Roger "Plataformes veïnals: una alternativa". *La Directa*, núm. 87 (2/4/2008), p. 4.
- "CiU insta el nou fiscal antiassetjament a actuar contra l'Ajuntament de Barcelona". *El Punt* (6/6/2008).
- PONCE, Luis. "¡Dale caña, Torete! Los 'quiquis de los 80' y la gentrificación del imaginario". *Masala*, (setembre-octubre 2009).
- "La lluita per a poder viure al Bon Pastor". *La Directa* (17/3/2010), p. 10.
- DELGADO, Manuel. "¿Hacia un Sant Joan sin fuego?". *El Periódico*, (10/10/2001). També disponible en línia a: <<http://manueldelgadoruiz.blogspot.it/2012/06/hacia-un-sant-joan-sin-fuego-articulo.html>>
- CABEZA, Anna. "192 familias de las casas baratas estrenaran piso a finales de verano", i "Nuestro piso es como un regalo del cielo". *Qué* (5/5/2010), p. 4.
- PARRA, Belén. "'Esa señora miente. Era toda gente del barrio'. Vecinos de las 'casas baratas' de Bon Pastor cargan contra la concejal de Sant Andreu y lamentan los desalojos por la fuerza". *El Mundo* (21/6/2010), p. 22.
- "Fuente seca, banco fuera. Ayuntamientos catalanes amplían el catálogo de medidas para aumentar el control del uso que los inmigrantes hacen del espacio público en barrios con elevadas tasas de extranjeros". *El Periódico* (18/9/2011).

Altres documents

- Acta de la Sessió 22/12/2003 del Consell Municipal.
- Associació de veïns de Bon Pastor i Comissió d'Afectats, carta a Eugeni Forradellas, 18/2/2002.
- Avis del Barri, carta a Eugeni Forradellas, 2003.
- Avis del Barri, comunicat informatiu als socis i als veïns, 27/10/2003.
- Avis del Barri, denúncia al Jutjat de Guàrdia de 28/1/2004.
- Avis del Barri, recurs contenciós administratiu 27/10/2004.

- A Barcelona la participació canta!*, versió 0.1, octubre 2007. Document electrònic, <<http://www.scribd.com/doc/6068546/La-Participacio-Canta-02>> [Consulta: 14/6/2012].
- AIP (ASSOCIACIÓ ISAAC PUENTE). “Sangre anarquista. Llista d’anarquistes represaliats i morts en combat entre 1936 i 1939”. Document electrònic, <<http://navioanarquico.org/sangre.php>> [consulta: 18/6/2012].
- ARAMBURU, Mikel; GARCÍA, Carlos. “La resignación de la tenencia de la vivienda en Catalunya ante la crisis económica”. Comunicació al *XII Congrés d’antropologia de la FAAEE*, a la taula de treball “La vivienda desde la perspectiva antropológica”; coord. Irene Sabaté, Teresa Tapada i Mikel Aramburu. León, 6-9 setembre 2011.
- BORELLI, Caterina. “Todo aquí era sociedad. El regimen de propiedad de la vivienda en Bosnia-Herzegovina”. Comunicació al *XII Congrés d’antropologia de la FAAEE*, a la taula de treball “La vivienda desde la perspectiva antropológica”; coord. Irene Sabaté, Teresa Tapada i Mikel Aramburu. León, 6-9 setembre 2011.
- CASTAÑOS, Adolf. “Genealogia del poder - història de les associacions de veïns”. Intervenció del 1/4/2004 al Centre Social de Sants, en l’àmbit del cicle *Repensar Barcelona - recuperar la ciutat*. Vegeu <<http://www.sitesize.net/repensarbarcelona/>> [consulta: 27/6/2012].
- CASTAÑOS, Adolf. “La memoria y su tergiversación. Intereses ocultos y suplantación burguesa en el Barrio Chino de Barcelona”, 2010. Article publicat en línia, disponible a <<http://periferi-esurbanes.org/wp-content/uploads/2010/12/CASTA%C3%91OS2010ESP.pdf>> [Consulta: 1/6/2013].
- Conveni entre l’Ajuntament de Barcelona, el Patronat Municipal de l’Habitatge de Barcelona i l’Associació de Veïns del Bon Pastor, per a la remodelació del polígon de les cases barates del Bon Pastor, aprovat l’11/11/2003.
- D’allò comú permanent. Quadern pedagògic*. Barcelona: Sitesize, 2009. Disponible en línia a: <<http://www.sitesize.net/quadernpedagogic.html>> [consulta: 14/6/2011]
- Diari del milicià Manuel Gutiérrez, 124 brigada mixta, 493 batallón, secció de comunicacions. Document electrònic, <<http://www.aulamilitar.com/pagiht27.htm>> [Consulta: 30/11/2011].
- Diari de camp de Stefano Portelli, 2004-2010.
- Diari de Sandra Capdevila, 2007-2008.
- Diari de María Rosa Bermejo Leopoldo, 2010.
- Direcció General d’Urbanisme, Departament de Política Territorial i Obres Públiques, Generalitat de Catalunya. Proposta de Resolució amb expedient 01/001282, i assumpte “Modificació puntual del Pla general metropolità al polígon de les Cases Barates del Bon Pastor”.
- “Evolución del precio de la vivienda de segunda mano en Barcelona y Madrid”, 2002, document electrònic, disponible a <http://www.idealista.cocm/informacion/anio_2002.pdf> [Consulta: 25/4/2012].

- El Garbanzo Astuto*, portavoz de la Cooperativa Obrera de Bon Pastor. Número 0 (març 1977).
- GTPU-ICA (GRUP DE TREBALL DE PERIFÈRIES URBANES DE L'INSTITUT CATALÀ D'ANTROPOLOGIA) "El Pla de la Ribera: el veïnat contra la dictadura", desembre 2006. Document electrònic: <<http://periferiesurbanes.org/wp-content/uploads/2010/11/MEMORIA-FINAL-PLA-DE-LA-RIBERA.pdf>> [Consulta: 6/3/2011].
- GTPU-ICA (GRUP DE TREBALL DE PERIFÈRIES URBANES DE L'INSTITUT CATALÀ D'ANTROPOLOGIA). "Transformació urbana i canvi social al barri de la Mina", març 2009. Document electrònic, <<http://periferiesurbanes.org/wp-content/uploads/2010/11/LaMina2009-TransformacioUrbanaCanviSocial.pdf>> [Consulta: 9/11/2011]
- Istanbul living in voluntary and involuntary exclusion*, 2009, document electrònic, <http://reclaimistanbul.files.wordpress.com/2011/04/diwan_istanbul_living_in_exclusion.pdf> [Consulta: 15/6/2012].
- "La okupación y los conflictos vecinales". *Indymedia Barcelona* (juny 2004). Document electrònic, <<http://barcelona.indymedia.org/newswire/display/95575/index.php>> [consulta: 2/5/2011]
- GUADALUPE. "La Rebotiga, noticias desde el trastero de Barcelona". *La Replaceta. Butlletí de la plataforma en defensa de les cases barates de Bon Pastor*, núm. 4 (desembre 2008).
- "Tendré que montar un pollo, ¡joder!". Entrevista amb María Mata Contreras". *La Replaceta*, núm. 6 (maig 2009), p. 2.
- "Parece que viven en la Bonanova". Entrevista amb Gràcia Noguero". *La Replaceta*, núm. 7 (juliol 2009), p. 2.
- LUCERÓN, Esteve. "La Perona (1985-1989)". *Agenda de la Imatge*, núm. 56 (2010).
- PALOMERA, Jaime. "Elitización y desarticulación del precariado hispano entorno a la vivienda. El caso de Ciudad Meridiana". Comunicació al *XII Congrés d'antropologia de la FAAEE*, a la taula de treball "La vivienda desde la perspectiva antropológica"; coord. Irene Sabaté, Teresa Tapada i Mikel Aramburu. León, 6-9 setembre 2011.
- PASOLINI, Pier Paolo. "Le ceneri di Gramsci". A: *Le ceneri di Gramsci. Poemetti*. Milano: Garzanti, 1957. Traducció catalana a *El plany de l'excavadora. Antologia poètica*. Traducció de Josep Ballesster i Enric Salom. Alzira: Bromera poesia, 2001.
- PORTRAITS OF PLACES. "The Casas Baratas: a Workers' Reservoir on the Edges of Barcelona". *ColabRadio series*, MIT, cinc posts de Stefano Portelli. Document electrònic, <<http://colabradio.mit.edu/the-casas-baratas-of-bon-pastor-a-workers-reservoir-on-the-edge-of-barcelona>>
- PVCE (PLATAFORMA VEINAL CONTRA L'ESPECULACIÓ). *Resultados de la encuesta vecinal en las 'casas baratas' de Bon Pastor*, desembre 2004. Document electrònic, <<http://periferiesurbanes.org/wp-content/uploads/2010/08/2004-EncuestaVecinal.pdf>> [Consulta: 14/6/2012].
- "Repensar Bonpastor – actualización 2011", disponible en línia a: <http://issuu.com/repensar-bonpastor/docs/1109_updates_repensarbonpastor> [Consulta:19/6/2012].

- PAGANI, Carola. *A la ciutat: les cases barates de Bon Pastor* [reportatge fotogràfic]. 2005. Disponible en línia a: <http://periferiesurban.es.org/?page_id=719&album=13> [Consulta: 3/10/2012].
- ALVADO, Joan. *Bon Pastor: La existència silenciada* [reportatge fotogràfic]. 2007.
- “Vita a basso costo” [reportatge fotogràfic]. *La Repubblica online*. Pot visualitzar-se a <<http://www.unframe.com/it/spazioaperto/reportage/289-vita-a-basso-coste-nel-quartiere-di-bon-pastor-barcellona.html>> [Consulta: 1/5/2012].
- MEMORIAL DEMOCRÀTIC DE CATALUNYA. *Represàlies i resistència a les cases barates de Bon Pastor. Informe d'investigació, novembre 2009*. Document electrònic, <<http://periferiesurban.es.files.wordpress.com/2010/08/represalies-resistencies-bon-pastor-2009-anonim.pdf>> [Consulta: 9/11/2011].
- “Un altre Bon Pastor és possible i necessari”. Document electrònic, <http://www.arquisocial.org/tiki-download_file.php?fileId=112> [Consulta: 10/6/2010].
- VECIANA, Mar; ARENAS, Miquel. *Informe del treball de camp, 2004-2005*. Tesina de pràctiques de camp, assignatura d'antropologia cultural coordinada per Manuel Delgado, Universitat de Barcelona.

Històries de vida

- Alquézar Álvarez, Carmen (Alcorisa, Terol, 1945), entrevistada per Stefano Portelli i Sandra Capdevila Sardaña el 13/10/2009 al carrer Ardèvol.
- Asensio de Paco, Antonia (Barcelona 1949) entrevistada per Stefano Portelli el 23/7/2007 i per Stefano Portelli i Sandra Capdevila el 19/10/2009, al carrer Claramunt. Gravació vídeo de Marco Fornarola.
- Bermejo Leopoldo, María Rosa (Barcelona 1945), entrevistada per Stefano Portelli el 17/6/2010 al carrer Sèquia Madriguera 17.
- Borrajo Castell, Dolores, *Cari*, (Mazarrón 1931), entrevistada per Stefano Portelli el 23/4/2009 al carrer Santander, transcrita per Sandra Capdevila.
- Candel, María (França, 1928) entrevistada per Stefano Portelli el 15/10/2009 al carrer Salomó, transcrita per Sandra Capdevila.
- Candel Sánchez, Antonio, *el Bombo* (Barcelona 1932), entrevistat per Stefano Portelli el 13/10/2009 al carrer Salomó 24.
- Cánovas Vidal, Florentina, *Flora* (Santa Coloma de Gramenet 1939), entrevistada per Stefano Portelli el 10/2/2010 al carrer Sèquia Madriguera.
- Esteve Galiana, María del Carmen, *Maricarmen* (Barcelona 1952), entrevistada per Ulrike Viccaro el 21/7/2009 al carrer Sanet 11.
- Fenoy Manzanera, Ramón (Barcelona 1950), entrevistat per Ulrike Viccaro el 27/7/2009 al carrer Sèquia Madriguera, i el 16/2/2007 al carrer Mollerussa.

- Fernández Conesa, Josefina, *Fina* (Santa Coloma de Gramenet 1936), entrevistada per Ulrike Viccaro el 21/7/2009 al carrer Claramunt, i per Stefano Portelli el 16/2/2007 al carrer Mollerussa.
- Galindo, Juan (1929-2010), entrevistat per Stefano Portelli (entrevista no enregistrada), el 4/3/2009 al carrer Tàrrega.
- García García, Carmen (Santa Coloma de Gramenet 1934), entrevistada per Stefano Portelli i Sandra Capdevila el 6/6/2009 al carrer Fluvià (la Verneda).
- Garre Lorente, Moisés (1944) entrevistat per Stefano Portelli i Sandra Capdevila el 13/10/2009 al carrer Ardèvol.
- Giménez Rodríguez, Jose, *Pepe* (Múrcia 1933), entrevistat per Stefano Portelli i Sandra Capdevila el 6/6/2009 al carrer Fluvià (la Verneda).
- Hernández Roca, Francisca, *Paca* (Barcelona 1926) entrevistada per Stefano Portelli i Silvia Minarelli el 13/7/2004 al carrer Albí (entrevista núm. 108), per Stefano Portelli el 8/10/2008 al carrer Sèquia Madriguera, i per Stefano Portelli i Sandra Capdevila el 26/10/2009 a Sant Celoni. Gravació vídeo de Marco Fornarola.
- López Cañizares, Jerónimo (Santa Coloma de Gramenet 1939), entrevistat per Stefano Portelli el 10/10/2009 al carrer Seròs, 41.
- Llopis Rodríguez, Dolores, Loli (Barcelona 1966), entrevistada per Stefano Portelli i Sandra Capdevila el 15/3/2010 al carrer Novellas 3. Gravació vídeo de Stefano Portelli.
- M.A.A. (Alcantarilla de Múrcia 1938), entrevistat per Stefano Portelli i Sandra Capdevila el 20/5/2009 al bar *Can Mariano*, carrer Arbeca 11.
- Mir Muñoz, Amparo (Barcelona, 1934), entrevistada per Stefano Portelli el 13/10/2009 al carrer Salomó 24.
- Nuevo Díaz, Luis (Casatejada, Cáceres, 1944), entrevistat per Stefano Portelli l'11/2/2011 al carrer de l'Estadella.
- Oliveras Sans, Josefa, *Pepita* (Samalús 1927 – Barcelona, 2010), entrevistada per Stefano Portelli i Sandra Capdevila el 16/5/2009 i el 3/11/2009 al carrer Bellmunt, 26; gravació vídeo de Marco Fornarola.
- Pujalte Sánchez, Aurora (Santa Coloma de Gramenet, 1936), entrevistada el 15/4/2010 per Stefano Portelli i Sandra Capdevila al Bar Carlos, carrer Bellmunt.
- Salguero Morte, Juana, *la Loca* (Barcelona, 1966), entrevistada per Stefano Portelli i Ulrike Viccaro el 13/8/2004, gravació vídeo de Marco Fornarola.
- Sardaña Aledo, Cristóbal (Barcelona, 1926-2009), entrevistada per Stefano Portelli i Sandra Capdevila el 14/10/2008 al carrer Sèquia Madriguera, 1.

Entrevistes breus

(*S'hi esmenten els números de les entrevistes incloses a l'enquesta del 2004. Vegeu PVCE, 2004*)

Baños, Juanita (n.a.) enregistrada per Stefano Portelli i Silvia Minarelli el 5/7/2004 al carrer Granadella. (Entrevista núm. 50).

Belmonte, Manolo (n.a.), entrevistat per Stefano Portelli i Silvia Minarelli el 15/7/2004 al carrer Sas. (Entrevista núm. 76).

Cabrellas, David, *Vilu*, entrevista enregistrada per Stefano Portelli i Silvia Minarelli el 30/7/2004 al carrer Alfarràs 51. (Entrevista núm. 104).

Cano, Encarnación (n.a.) entrevistada per Stefano Portelli el 16/3/2009 al barri de la Mina. Realitzada per al projecte *Transformació social i canvi urbanístic al barri de la Mina*, Grup de Treball de Perifèries Urbanes de l'Institut Català d'Antropologia.

Capdevila Oliveras, Pedro (Barcelona, 1950) entrevistat per Stefano Portelli i Sandra Capdevila el 3/11/2009 al carrer Bellmunt, 26; gravació vídeo de Marco Fornarola.

Capdevila Oliveras, Josep (Barcelona 1954), entrevistat per Stefano Portelli el 16/2/2007 i el 22/8/2007 al carrer Mollerussa, 16.

Catalina (n.a.), entrevistada per Stefano Portelli i Silvia Minarelli el 5/7/2004 al carrer Granadella, 6. (Entrevista núm. 120).

Celia (n.a.), entrevistada per Stefano Portelli i Silvia Minarelli el 5/7/2004 al carrer Granadella, 8. (Entrevista núm. 114).

Contreras Cortés, Rosario, *Sario* (Sant Boi de Llobregat, 1962), entrevistada per Amaranta Garre, Laura Madero, Patrizia Ciampa, Vanessa Garrido el 21/1/2011 al carrer Tàrraga.

David (cognom n.a.), fill d'Antonia Asensio de Paco, entrevistat per Stefano Portelli i Silvia Minarelli el 15/7/2004 al carrer Sas, durant l'entrevista amb Manolo Belmonte. (Entrevista núm. 76).

Emilio i Rosita, enregistrada per Stefano Portelli i Silvia Minarelli el 13/7/2004 al carrer Granadella. (Entrevista núm. 150).

E., María i P., Enric (n.a.), entrevistats per Stefano Portelli i Silvia Minarelli el 15/7/2004 al carrer Mollerussa, 20. (Entrevista núm. 144).

Fortes Dionisio, Salvador (1933), entrevistat per Stefano Portelli el 14/10/2009 a la Llosa de Bon Pastor.

García Hernández, Carlos, entrevistat per Stefano Portelli el 16/2/2007 al carrer Mollerussa, 16.

Hernández Martínez, Juan, *Coleta* (n.a.), entrevistat per Stefano Portelli i Silvia Minarelli el 7/6/2004 al carrer Ager, 2. (Entrevista núm. 195). [FITXA #021]

Martínez Cánovas, María (n.a.), entrevistada per Stefano Portelli i Silvia Minarelli el 12/7/2004 (entrevista núm. 32); i per Stefano Portelli i Ulrike Viccaro el 13/8/2004, al carrer Granadella; gravació vídeo de Marco Fornarola.

Mata Contreras, María (Barcelona 1973), enregistrada per Stefano Portelli i Sandra Capdevila el 5/5/2009 al carrer Estadella.

Noguero, Gràcia, *Tata* (n.a.), enregistrada per Stefano Portelli i Sandra Capdevila el 22/5/2009 i el 7/7/2009 al voltant del carrer Sèquia Madriguera.

Pagés, Jaume (n.a.), entrevistat per Stefano Portelli el 16/3/2006 a Can Ricart (Poblenou).

Perona Cortés, Paqui (n.a.), entrevistada per Stefano Portelli el 12/3/2009 al Centre Cultural Gitano de la Mina. Realitzada per al projecte *Transformació social i canvi urbanístic al barri de la Mina*, Grup de Treball de Perifèries Urbanes de l'Institut Català d'Antropologia.

Repensar Bonpastor, membres del col·lectiu organitzador: Emanuela Bove, Maria Isabel Cadenas, Guiomar Castaños Igartua, Eva Palaudàries García, Martha Pelayo, Claudia Villazon, entrevistades per Fabiana Valdoski el 19/1/2011 al carrer Fonollars s/n. [FITXA #019]

Rosa (n.a.), enregistrada per Stefano Portelli i Silvia Minarelli el 17/7/2004 al carrer Vilamajor. (Entrevista núm. 79).

Sabina (n.a.), entrevistada per Stefano Portelli i Silvia Minarelli el 15/7/2004 al carrer Àger. (Entrevista núm. 44).

Sardaña García, Aurora (Barcelona 1958), entrevistada per Stefano Portelli el 16/2/2007 i el 22/8/2007 al carrer Mollerussa, 16.

Tena, Miguel (n.a.). Entrevistat per Stefano Portelli i Silvia Minarelli el 29/7/2004, al carrer Granadella, 17. (Entrevista núm. 69).

Entrevistes anònimes

Entrevista núm. 9, amb una dona i la seva filla adolescent, enregistrada per Stefano Portelli i Silvia Minarelli el 6/7/2004 al carrer Vilamajor. Durada total de les dues enregistraions: 12'35".

Entrevista núm. 12, amb una parella gran, enregistrada per Stefano Portelli i Silvia Minarelli el 5/7/2004 al carrer Vilamajor. Durada: 13'25".

Entrevista núm. 17, amb una dona gran, enregistrada per Stefano Portelli i Silvia Minarelli el 12/7/2004 al carrer Albet. Durada: 5'20".

Entrevista núm. 24, amb una dona gran, enregistrada per Stefano Portelli i Silvia Minarelli el 13/7/2004 al carrer Albiol. Durada: 8'43".

Entrevista núm. 25, amb una dona gran, enregistrada per Stefano Portelli i Silvia Minarelli el 5/7/2004 al carrer Vilamajor. Durada: 8'45".

- Entrevista núm. 29, amb una dona de més de 70 anys, enregistrada per Stefano Portelli i Silvia Minarelli el 6/7/2004 al carrer Vilamajor. Durada: 7'04".
- Entrevista núm. 34, amb una dona anciana, enregistrada per Stefano Portelli i Silvia Minarelli el 6/7/2004 al carrer Àger. Durada total de les dues enregistracons: 11'19".
- Entrevista núm. 51, amb una dona anciana amb dos filles, i el marit d'una d'elles, enregistrada per Stefano Portelli i Silvia Minarelli el 29/7/2004 al carrer Bassella. Durada: 5'51".
- Entrevista núm. 55, amb dues dones ancianes, enregistrada per Stefano Portelli i Silvia Minarelli el 12/7/2004 al carrer Albet. Durada: 13'32".
- Entrevista núm. 60, amb un home i el seu fill d'uns 30 anys, enregistrada per Stefano Portelli i Silvia Minarelli el 12/7/2004 al carrer Albet. Durada: 9'10".
- Entrevista núm. 66, amb una dona jove, enregistrada per Stefano Portelli i Silvia Minarelli el 13/7/2004 al carrer Albiol. Durada: 4'16".
- Entrevista núm. 71, amb una dona gran, enregistrada per Stefano Portelli i Silvia Minarelli el 6/7/2004 al carrer Granadella. Durada: 10'30".
- Entrevista núm. 73, amb una dona gran, la seva néta i una veïna, enregistrada per Stefano Portelli i Silvia Minarelli el 8/10/2004 al carrer Bassella. Durada: 9'40".
- Entrevista núm. 78, amb una dona d'uns 50 anys, enregistrada per Stefano Portelli i Silvia Minarelli el 15/7/2004 al carrer Vilamajor. Durada: 9'40".
- Entrevista núm. 80, amb una dona jove amb un fill petit, enregistrada per Stefano Portelli i Silvia Minarelli el 13/7/2004 al carrer Albet. Durada: 2'54".
- Entrevista núm. 81, amb una dona d'uns 70 anys, enregistrada per Stefano Portelli i Silvia Minarelli el 24/7/2004 al carrer Guspí. Durada: 6'49".
- Entrevista núm. 83, amb una dona d'uns 60 anys, enregistrada per Stefano Portelli i Silvia Minarelli el 13/7/2004 al carrer Albiol. Durada: 6'37".
- Entrevista núm. 84, amb una dona d'uns 55 anys, enregistrada per Stefano Portelli i Silvia Minarelli el 15/7/2004 al carrer Albet. Durada: 3'43".
- Entrevista núm. 85, amb una dona jove, enregistrada per Stefano Portelli i Silvia Minarelli el 15/7/2004 al carrer Sas. Durada: 8'04".
- Entrevista núm. 95, amb un home ancià i la seva filla, enregistrada per Stefano Portelli i Silvia Minarelli el 22/7/2004 al carrer Ardèvol. Durada: 3'44".
- Entrevista núm. 96, amb una dona de més de 80 anys, enregistrada per Stefano Portelli i Silvia Minarelli el 10/8/2004 al carrer Granadella. Durada: 2'17".
- Entrevista núm. 116, amb una dona d'uns 45 anys, enregistrada per Stefano Portelli i Silvia Minarelli el 12/7/2004 al carrer Mollerussa. Durada: 7'38".

Entrevista núm. 126, amb una dona d'uns 50 anys, enregistrada per Stefano Portelli i Silvia Minarelli el 22/7/2004 al carrer Alfarràs. Durada: 4'16".

Entrevista núm. 129, amb un home de 60 anys, enregistrada per Stefano Portelli i Silvia Minarelli el 8/10/2004 al carrer Vilamajor. Durada: 22'27".

Entrevista núm. 130, amb una dona anciana enregistrada per Stefano Portelli i Silvia Minarelli el 29/7/2004 al carrer Bassella. Durada: 6'.

Entrevista núm. 132 amb una parella d'ancians, enregistrada per Stefano Portelli i Silvia Minarelli el 7/4/2004 al carrer Granadella. Durada: 2'48".

Entrevista núm. 134 amb una dona de més de 40 anys, enregistrada per Stefano Portelli i Silvia Minarelli el 30/7/2004 al carrer Granadella. Durada: 6'42".

Entrevista núm. 135, amb una dona de més de 75 anys: enregistrada per Stefano Portelli i Silvia Minarelli el 22/7/2004 al carrer Ardèvol. Durada: 6'37".

Entrevista núm. 138, amb una parella d'ancians, enregistrada per Stefano Portelli i Silvia Minarelli el 22/7/2004 al carrer Alfarràs. Durada: 16'51".

Entrevista núm. 142, amb una dona de més de 80 anys i una veïna seva, enregistrada per Stefano Portelli i Silvia Minarelli el 23/7/2004 al carrer Ardèvol. Durada: 21'18".

Entrevista núm. 146, amb un grup d'habitants del carrer Bassella, enregistrada per Stefano Portelli i Silvia Minarelli el 23/7/2004. Durada: 3'57".

Entrevista núm. 172, amb una dona molt jove amb un fill petit, enregistrada per Stefano Portelli i Silvia Minarelli el 23/7/2004 al carrer Tàrrega. Durada: 8'02".

Entrevista núm. 175, amb un home de 69 anys, enregistrada per Stefano Portelli i Silvia Minarelli el 24/7/2004 al carrer Vilamajor. Durada: 11'32".

Entrevista núm. 180, amb un home jove, enregistrada per Stefano Portelli i Silvia Minarelli el 24/7/2004 al carrer Guspí. Durada: 13'05".

Entrevista núm. 186, amb un home ancià, enregistrada per Stefano Portelli i Silvia Minarelli el 29/7/2004 al carrer Vilamajor. Durada: 4'38".

Entrevista núm. 188, amb una dona jove, enregistrada per Stefano Portelli i Silvia Minarelli el 10/8/2004 al carrer Albí. Durada: 3'15".

Entrevista núm. 191, amb una dona jove, enregistrada per Stefano Portelli i Silvia Minarelli el 27/7/2004 al carrer Granadella. Durada: 11'32".

També s'esmenten les entrevistes: 149, 156, 158, 175, 178.

Agraïments

Aquesta obra és el resultat d'una investigació promoguda per l'Associació de Veïns Avis del Barri de Bon Pastor. Un agraïment especial a Rafel Folch pel seu suport constant durant els llargs i complexos anys de recerca i redacció.

Res d'això no hauria passat sense l'ajut inestimable i constant del professor Manuel Delgado, a partir d'un dia de març del 2003 en què va presentar-se al Pla del Palau amb una televisió sota el braç.

La versió castellana va ser publicada per Edicions Bellaterra amb el títol de *La ciudad horizontal: urbanismo y resistencia en un barrio de casas baratas de Barcelona*, gràcies a la disponibilitat del Departament de Cultura, a la col·laboració de l'Institut Català d'Antropologia i al compromís de Sergio Sancho Moral amb el text i amb el barri.

Un agraïment especial va a l'Associació Avis del Barri de Bon Pastor i a la seva junta directiva; a tots els habitants del barri que van col·laborar amb aquest projecte; als membres del col·lectiu Repensar Bonpastor que van implicar-se durant anys en la lluita del barri; als i les habitants de Ca' las Chungas al Poble-sec i de molts locals ocupats de Barcelona i Santa Coloma de Gramenet, sense els quals no hauria pogut investigar durant anys sense diners; i a una infinitat d'altra gent de totes procedències i interessos que van transitar pel barri, per la investigació i per les nostres vides durant aquest temps. Però sobretot un agraïment immens va a tots els i les que van creuar les barreres i van ser al carrer Mollerussa, al nostre costat de la barricada, aquell 19 d'octubre de 2007.

La gran majoria del treball de recerca i de redacció, des del 2004 fins al 2015, es va desenvolupar utilitzant programari lliure i de codi obert sota plataformes de tipus UNIX/Linux. Un agraïment especial a tots els desenvolupadors, especialment el col·lectiu Hackitectura de Sevilla que va dissenyar la pàgina web <http://laciutathorizontal.org>.

Recordem amb afecte la Roser, secretària de l'ICA, que ens va deixar poc abans d'acabar aquesta redacció.

Vuit-centes casetes unifamiliars i de planta baixa a la vora del riu Besòs, cadascuna d'un color diferent, comprimides entre una zona industrial semiabandonada i la nova Barcelona de l'AVE i del Fòrum 2004. En aquest lloc de marge, desconegut i estigmatitzat, grups de migrants i autòctons van lluitar junts per crear un paisatge humà excepcionalment dens i rebel: un barri anticlerical i anarcosindicalista, en el qual la resistència va durar vuitanta anys, on van buscar recer Buenaventura Durruti, Quico Sabater i un sense fi d'exclusos i indesitjats de tots els llocs i de totes les èpoques.

Mentre les excavadores de l'Ajuntament de Barcelona avancen en l'enderroc d'aquesta ciutat horitzontal, un grup d'habitants recupera la històrica tradició de lluita del barri per oposar-se al nou urbanisme de blocs de pisos i reivindicar la importància dels seus carrers, dels seus estils de vida i de la convivencialitat que permetia la forma urbana de la qual s'havien apropiat. Aquest treball és el resultat d'una implicació a la vegada etnogràfica, política i humana amb el barri de Bon Pastor durant els anys de l'enderroc (2002-2012), per desvelar així la profunditat del trauma que representa la desaparició progressiva d'un barri, amb les seves memòries d'autogestió i autonomia, la seva vida quotidiana basada en la proximitat, les seves festes que servien per resoldre conflictes i els seus conflictes que creaven comunitat.

Aquesta monografia és el resultat d'un treball d'investigació fet entre els anys 2009 i 2012 en el marc de l'Inventari del Patrimoni Etnològic de Catalunya (IPEC) que duu a terme el Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

Stefano Portelli és antropòleg cultural, nascut a Roma (Itàlia), cofundador del grup de treball de Perifèries Urbanes de l'Institut Català d'Antropologia. A partir de 2004 va crear un equip de treball multidisciplinari, coordinat pel professor Manuel Delgado i impulsat per una associació del barri, per a realitzar una recerca etnogràfica a les cases barates de Bon Pastor.

Generalitat de Catalunya
Departament de Cultura

ISBN: 978-84-393-9347-4

9 788439 393474